

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

АҲМАДАЛИ АСҚАРОВ

**ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ
ЭТНОГЕНЕЗИ ВА
ЭТНИК ТАРИХИ**

(ўқув қўлланма)

Тошкент
«Университет»
2007

63.5(5у)

Ушбу ўқув қўлланма ўзбек халқининг келиб чиқиши, яъни унинг узоқ давом этган этногенези ва этник тарихи ҳақида. Китобда ўзбекларнинг уруғ-қabila ҳолатидан аста-секин элат-халқ бўлиб шаклланиб бориш жараёни ва шаклланган халқ ҳолатидан миллат даражасига ўсиб чиқиши бой моддий маданият ва ёзма манбаларнинг тарихий таҳлили асосида баён этилган.

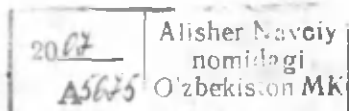
Қўлланмада ўзбек халқи, ҳозирда мустақил давлат сифатида эгаллаб турган тарихий она замин ҳамда унинг теварак-атроф ҳудудлари билан жуда қадим замонлардан бевосита боғлиқ тубжой халқ эканлиги, унинг этник таркибининг асосини ерли суғдий ва туркий аждодларимиз ташкил этганлиги, ана шу икки йирик, икки тили этник қатламларнинг узоқ асрлар давомида бир-бирлари билан аралашиб-қоришиши натижасида ўтроқ туркигўй ўзбек халқи таркиб топганлиги тўғрисида илмий холислик ва объектив тарихий таҳлиллار асосида батафсил маълумот бериш кўзда тутилади.

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори, академик Ў.И. Исломов,
тарих фанлари доктори, профессор М.М.Исҳоқов,
тарих фанлари доктори, профессор Ҳ.Н.Бобобеков,
тарих фанлари номзоди, доцент А.А.Аширов.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2007 йил 28 августдаги 177-буйруғига асосан 1149 рақамли гувоҳнома билан ўқув қўлланмаси сифатида тасдиқланган.

Таълим йўналиши: Бакалавриат 5140600 – тарих

Ю 33813
291

КИРИШ

Ҳар бир халқнинг тарихи унинг этногенези ва этник тарихи билан узвий боғлиқдир. Этногенез ва этник тарих эса тарих фанининг бош масаласидир. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи Ўзбекистон халқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади. У тарихий ёзма манбалар, этнография, археология, антропология, лингвистика, топонимика, эпиграфика, нумизматика каби фанлар билан ўзаро алоқада ва узвий боғлиқ бўлиб, уларсиз ўзбек халқи этногенези ва этник тарихини мукаммал илмий ўрганиб бўлмайди. Айниқса ушбу муаммонинг этногенез қисмини ўрганишда улардан олинган маълумотлар масала ечимига кўп ойдинликлар киритади.

Дастлаб, собиқ совет ҳокимияти таркибида миллий республикаларни ташкил этиш жараёни кетаётган кезларда, ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласи фақат турк этноси билан боғлиқ ҳолда ўрганилиб, фанда "пантуркизм" атамаси пайдо бўлди. Бу таълимот заминида "Ўрта Осиё аҳолиси азалдан турклар бўлиб, буюк Турон, сўнг Туркистон бўлиб кетган", деган ғоя ётарди. Улар ўзбек халқининг турк илдизини туркий бўлмаган этнослар билан аралаштириш натижасида ташкил топганлигини инобатга олмайдилар. Улар орасида шундайлар ҳам борки (ҳозир ҳам учраб туради), улар ўзбек халқининг келиб чиқишини Нуҳ пайғамбарнинг ўғли Ёфасдан, Ёфаснинг ўғли Тур ёки Турқдан бошлайдилар. Натижада, унинг акс садоси сифатида "паниронизм" таълимоти пайдо бўлди. Бунга кўра, "бу заминнинг тубжой аҳолиси эроний тилли халқ бўлиб, бу юртга турклар кейинчалик келган", деган ғайриилмий концепция пайдо бўлди. Ўша кезларда, бу мураккаб масала ечимига ислом ақида-парастлари ҳам аралашиб, "миллий этнослар йўқ, фақат ислом миллати бор, халқларни тилига қараб эмас, балки динига қараб миллатини белгиламоқ керак", деган диний концепция пайдо бўлди. Бу қараш фанда "панисломизм" номини олди. Бундай ноилмий концепцияларнинг пайдо бўлиши ўз даврида шу муаммо йўналишига боғлиқ фанлар ривожланиш даражасининг заифлигидан далолат берарди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқлари этногенези ва этник тарих масалаларига дахлдор этнология, археология, этнография, антропология, топонимика, тарихий лингвистика каби фан тармоқлари ўша кезларда ҳали ривожланмаган эди. Бинобарин, Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши борасидаги талқинлар фақат тарихий ва афсонавий ривоятлар асосида яратилган сўнгги ўрта асрлар даври қўлёзма манбаларига асосланган.

Ушбу мураккаб муаммонинг ечимига алоқадор фан тармоқлари ривожланиб, уни комплекс ўрганишга ўтилгач, Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида бирдан-бир тўғри бўлган миллий автохтонизм назарияси ишлаб чиқилди. Бунга кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқишини ўрганишда унинг этник таркибини аниқлаш зарурлиги, шундагина, у ёки бу халқ, унинг этногенези ва этник тарихи, маданий мероси, сарҳадлари, давлатчилик тарихи ҳақида тўғри хулосага келиш мумкин бўлади. Чунки этногенез ва этник тарих масаласи ўта мураккаб муаммо бўлиб, у изланувчидан зўр масъулиятни, тарихий изчилик ва объективлик тамойилларига амал қилишни, муаммо илмий ечими йўлида миллий эҳтиросларга берилмасликни қатъий талаб қилади.

Маълумки, этнология фанидаги этнос назариясига оид илмий ишланмага кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи уч босқичдан иборат. Биринчи босқич — этногенетик жараён тарихи, иккинчи босқич — этнос, яъни элат, халқ тарихи, учинчи босқич — миллат тарихидан иборат. Халқ тарихининг этногенез қисми унинг элат, халқ бўлиб шаклланишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Халқнинг ибтидоси қабиладан бошланади. Этногенез якунида элатга хос барча этник аломатлар мужассамлашган бўлади. Этник аломатларни эса ҳудудий бирлик, иқтисодий-хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги, этник ном, ўзликни англаш, тил бирлиги ва ниҳоят, сиёсий уюшма бирлиги ташкил этади.

Халқ биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий уюшма бирлигидир. У дарҳол ҳосил бўлмайди, балки узоқ давом этадиган этногенетик жараён маҳсули ва этник аломатлар йиғиндисидир. Этник аломатларнинг шакл-

ланиши эса этногенетик жараёнлар давомида биринкетин содир бўлиб боради. Халқ этногенези якунлангач, унинг этник тарихи бошланади, яъни шакланган халқ тарихи бошланади. Халқ феодал жамиятининг ижтимоий маҳсули бўлиб, у баъзи ҳолларда дастлабки синфий жамият шароитида ҳам юз бериши мумкин (масалан юнонлар). Халқ тарихи ўз иқтисодий-хўжалик ва этномаданий ривожининг маълум нуқтасига етгач, унинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни бошланади. Бу нуқтанинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши жамиятда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бошланиши билан юз бера бошлайди. Шунинг учун миллат капитализмнинг ижтимоий маҳсули ҳисобланади. Халқларнинг келиб чиқиши масаласидаги бундай илмий қараш, муаммо ечимини комплекс ёндашув асосида ўрганишга ўтилгач, этнология фанида ўз ўрнини топди.

Этногенез, этник тарих ва миллат тарихининг ҳар бирини алоҳида олганда, уларнинг бошланғич ва якуний нуқталари бор. Масалан, мана шу илмий концепция асосида ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтаси сифатида дастлаб турк хоқонлиги даври қабул қилинди (академик А.Ю.Якубовский нуқтаи назари). Кейинроқ, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси антик давргача қадимийлаштирилди (академик С.П.Толстов нуқтаи назари). Академик Карим Шониёзов ҳам сўнгги фундаментал тадқиқоти "Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни" асарини мана шу нуқтаи назар асосида ёзган.

Ҳозирги кунда бу сана янада қадимийлаштирилган, яъни сўнгги бронза даври билан белгиланмоқда (академик А.Асқаров нуқтаи назари). Бундай қарашларнинг илмий асосида ўзбекларнинг ўқ томири, бош илдизи икки тилда сўзлашувчи этник қатламлар (суғдий ва туркий)нинг қоришув натижаси эканлиги ва унинг дастлабки санаси, уларнинг илк бор аралаша бошлаган нуқтаси сўнгги бронза даврдан бошланганлиги ҳисобга олинган.

Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши ҳақидаги миллий автохтонизм концепцияси илмий-методологик жиҳатдан асосли бўлсада, аммо унинг айрим томонлари жиддий таҳлил ва қўшимча илмий изланиш-

ларни талаб қилади. Масалан, ўзбек халқи туркий илдизининг Ўрта Осиёда илк бор пайдо бўлиши ёки туркийларни фақат кўчманчи халқ сифатида таърифлаш масаласи. Бу ерда замон ва макон масаласи, қадимги халқларнинг табиий-географик шароитга, экологик вазиятга мослашиб хўжалик юритиш анъаналари ҳисобга олинмаган. Натижада, фанда баъзи бир англашилмовчиликлар пайдо бўлдики, бунга кўра, Ўрта Осиёнинг туркий тилли қабилалари "келгинди", қадимий эронизабон халқга нисбатан эса "тубжой" аҳоли деб қараш тасаввури пайдо бўлди. Аслида шундаймиди? Йўқ, ундай эмас.

Биринчидан, миллий автохтонизм назариясига кўра, "Ўрта Осиё халқларининг барчаси ҳозирда яшаб турган ҳудудлари билан азадан боғлиқлиги" тасдиқлансада, аммо ўзбек халқ этногенезининг бошланғич нуқтаси Турк хоқонлигидан бошланади, деган тезис ўртага ташланиб, ўзбек халқининг туркий илдизини дастлаб илк ўрта асрлар даври билан, кейинроқ эса антик давр билан чегаралаб қўйилди. Натижада, фанда, ушбу заминнинг унга қадар тарихи ва бой маданий мероси фақат эронизабон халқларга тегишли, деган хулоса чиқаришга ўрин қолдирилди. Бундан ҳозиргача фойдаланиб келаётганлар орамизда йўқ эмас.

Тўғри, назарий қарашларда туркий тилли ўзбекларнинг асосий илдиэларидан бири, ўқ томири эронизабон суғдийлар, боҳтарийлар, хоразмийлар ва сак қабилалари эканлиги инкор этилмайди. Аммо ўзбек халқи тарихи, маданий мероси, унинг келиб чиқиши ҳақида битилган илмий мақолалар, рисоалар, фундаментал монография ва асарларда асосий урғу унинг туркий илдиэи билан боғлиқ ёзма манбаларга кўпроқ қаратилади. Натижада, ўзбек халқининг суғдий негизига беихтиёр соя тушаётганлигини билмай қоламиз.

Иккинчидан, одатда кўчманчи қабила ва элатлар ҳеч қачон бир жойда муқим яшамайди. Улар доим кўчиб юради. Чунки уларнинг хўжалик асоси ва турмуш тарзи шуни тақозо этади. Моддий маданият ва ёзма манбаларга кўра, Даштиқипчоқ ўз табиий-географик шароитига кўра, кўчманчиларнинг азалий ватани бўлсада, у ерларда яшаган ҳунлар, усунлар,

қарлуқ ва чигил, аргун ва тухси, калтатой ва қангли, қирғиз ва уйғур, Олтой турклари ва уларнинг аждодлари ху, ди, рунг ҳамда сак-скиф қабилалари ҳеч қачон бир жойда муқим яшамаган. Улар нафақат бепаён буюк турк даштида, балки Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқон жамоалари томонидан ўзлаштирилмаган дарё ҳавзалари ва чўлларида ҳам ўз чорва молларини яйловларда боқиб кўчиб юрган. Кўчманчиларнинг камбағал қисмини бир бўлаги ҳар сафар бу заминда қолиб кетиб, секин-аста ўтроқ турмуш тарзига ўта бошлайдилар. Бу жараённинг бир неча асрлар давомида мунтазам такрорланиши ва унинг доимий тарихий воқеликка айланиши Ўрта Осиёнинг Амударёгача бўлган ҳудудларини бронза давридан бошлаб Туронзамин деб аталишига, унинг туркийгўй қабилаларини эса Туронзаминнинг тубжой аҳолига айланиб кетишига олиб келган.

Ўрта Осиё саклари ("Авесто"да турлар, уларнинг аслзодалари – орийлар) ўз навбатида буюк турк чўлининг марказий ва шарқий Қозоғистон, Тоғли Олтой, Ўрал, Енисей ва Ўрхон дарёлари ҳавзаларигача кириб борганлар ва у жойларнинг ҳукмрон туркий тил муҳити таъсирида туркийлашганлар. Демак, қадимги сак-скиф қабилаларига хос икки тиллилик жуда кенг турк-суғдий этномайдонда юз берган иқтисодий ва сиёсий ҳамда маданий жараёнлар маҳсули эканлиги ҳақиқатта яқиндир. Демак, Ўзбекистон деб аталмиш она заминимиз асосий халқининг ҳар икки этник қатлами ҳам турксуғдий этномайдонда жуда қадим-қадим замонлардан бирга яшаб, таркиб топган тубжой – автохтон аҳоли ҳисобланади.

Собиқ совет даври тарихий лингвистика тадқиқотлари ва унинг таъсирида бўлган тарих фанида Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари тили масаласида, уларни эроний тилли халқ сифатида талқин қилинди. Чунки "Авесто" ва Веда каби энг қадимги ёзма манбалар тили Оврупа халқларининг қадимий тиллари билан қариндош эканлиги аён бўлгач, бу минтақанинг туб аҳолисини барчаси мазкур ёзма манбалар тилидан келиб чиққан ҳолда эронзабон деб қабул қилиниб, бу заминда қадим замонлардан улар билан бирга қон-қардош, кўшни ва қуда-анда бўлиб яшаб

келган туркчиликка ҳеч қандай ўрин қолдирилмади. Ҳатто эроншунос олимлар Ҳинд-Оврупа назариясидан келиб чиққан ҳолда, Ўрта Осиёдан то Байкалгача бўлган минтақаларда эроний тил муҳити ҳукмрон эди, деган асоссиз қарашни илмий жамоатчилик онгига сингдирган. Масалага жиддийроқ ёндашилса, туркий халқлар этногенезини мутлақо туркчиликдан ёки турк давлатчилигининг илк маконларидан келиб чиқиб ечиб бўлмайди. Чунончи, Ҳунн давлати ва Турк хоқонлиги шаклланган ҳудудлар Ўрта Осиёдан шарқда бўлган. Аммо негадир, ҳар иккала давлат тарихида Турон ўлкаларини ўз тасарруфига қўшиб олиш масаласи бежиз кўтарилмаган. Чунки Турон ўлкалари Марказий Осиёнинг аҳолиси жиҳатидан ҳам таркибий қисми бўлиб, бу ўлкалар мил.авв. I минг йиллик ўрталаридан бошлаб Эрон аҳамонийлари тасарруфига ўтган эди. Таниқли авестошунос олим М.Исҳоқов таъбири билан айтганда, "бу ўлкада (қадимги Туронда) аҳамонийларнинг сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилиб, унинг таркибига кирган эроний ва туркий халқларнинг барига буюк Эрон давлати фуқароси сифатида қараш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Халқларнинг ўз тилларидан қатъи назар, умум эроний тил қонуний тил қилиб қўйилди. Натижада, давлат маҳкамачилиги доирасида Туроннинг туркий тил мавқеи сунъий равишда бекор қилинди"¹.

Шу шароитда Аҳамонийлар давлатининг таъсиридан ташқарида қолган туркий халқлар дунёсида давлатчиликнинг янги тўлқини вужудга келди, яъни ҳуннлар империяси пайдо бўлди. Бу давлат ички сиёсатида туркчилик руҳида иш тутиб, ташқи сиёсатини биринчи навбатда Турон ва турк дунёсини бирлаштиришга қаратди. Чунки бу ўлкаларда тил, аҳолининг турмуш тарзи бир-бирларига яқин бўлган ҳамда сиёсий жиҳатдан Эрон анъанавий давлатчилигидан ажралиб чиқиш кайфиятидаги туркий халқлар яшар эди. Кейинчалик, Турк хоқонлиги ва Қораконийлар давлати ҳам айнан шунга таяниб иш кўрган.

¹ Исҳоқов М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология» №1. 2003. Туркистон. С.12.

Афсуски, ҳозиргача мураккаб тарихий жараёнларнинг бундай сиёсий жиҳатлари таҳлил қилинмай, минтақанинг тубжой аҳолиси фақат эроний тилли халқлар бўлган деб, улар билан бирга ягона ҳудудий кенгликда туркий қавмлар ҳам яшаганлиги ҳисобга олинмай, қадимги Турондаги туркий этносни инкор этиш даражасигача олиб келинди. Бундай қарашни собиқ совет даври тарих фанининг дарғалари Ю.Брегел, С.П.Толстов, ака-ука Дьяконовлар, В.А.Лившиц, турколог С.Г.Кляшторний, Б.А.Литвинский, Ю.Я.Ставиский, Б.Ф.Гофуров, В.М.Массон, Е.Е.Кузмина ва бошқалар фанга олиб кирдилар. Бу қараш бутун бир авлод илмий жамоатчилиги онгига сингдирилди. Археология ва палеоантропология материаллари таҳлили ҳам шу қарашга бўйсундирилди. Бундай қарашнинг фанда ҳукмрон бўлишида Ўрта Осиёдан топилган ёзма ёдгорликлар тили асос бўлди. Яқингача Ўрта Осиёдан топилган қадимги ёзувлар фақат хоразмий, бохтарий, суғдий тилларида битилган, демак тубжой аҳоли эроний тилли бўлган, деб таъкидлаб келинди. Ҳатто туркий ёзма ёдгорликлар ҳам ўз номи билан аталмай, "номаълум ёзув" деб эълон қилинди.

Этногенез муаммосини фақат ёзма ёдгорликлар тили билан ечиш илмий чалкашларга олиб келиши ҳисобга олинмади. Масалан, эроний тилли аҳамонийлар давлат маҳкамачилигида оромий тили ҳукмрон бўлгани ҳолда, жонли халқ тили Эронда қадимги форсийда эди. Ҳатто подшолик сулолалари кетма-кет туркий халқлардан чиққан вақтларда ҳам расмий ҳужжатлар тили форсийда давом этган. Турк хоқонлигининг илк даврида суғд ёзуви ва тили расмий ҳужжатларда ишлатилгани маълум. Чунки суғд тили илк ўрта асрларда жуда кенг географик доирада Буюк ипак йўли билан боғлиқ ҳолда, жаҳон савдо тили даражасига кўтарилган эди. Мовароуннаҳрда араб халифалиги истилосидан кейин расмий маҳкамачилик, илмий ижодий тил арабча, ҳаётда эса эроний ва туркий эди. Демак, ёзма ёдгорликлар тили этногенез муаммосини ҳал этишда асосий омил бўла олмайди, аксинча кўп ҳолларда чалкашларга олиб келиши мумкин.

Бироқ бундан ёзма ёдгорликлар тилининг этногенез муаммоси ечимида ўрни йўқ, деган маъно чиқмайди. Қадимги сиёсий уюшмалар ва давлатлардаги расмий ва маҳкамалар тили ҳеч қачон шу уюшмалар ҳудудида яшаган ҳар хил этник қатламлар тилини, уларнинг этник таркибини тўлиқ акс эттира олмайди. Ўрта Осиёдаги икки тилли халқларнинг аралашиб яшаши, улар орасидаги бир-бирларига яқинлашиш ва интеграция жараёнлари турли этник қатламлар яратган муштарак маданият, фан ва маънавият ҳамда сиёсий ҳокимият охир-оқибатда, ўзбек ва тожик қардош халқларининг деярли бир вақтда шаклланишига олиб келган.

Юқорида ўзбек халқининг шаклланиш тарихи узоқ давом этган этногенетик жараён натижасидир, дедик. Бу жараён яъни ўзбекларнинг этногенези XI асргача давом этади ва у ғарбий қорахонийлар давлати доирасида, XI-XII асрларда ўзбек халқи узил-кесил шаклланди. Шундан сўнг ўзбек халқининг этник тарихи бошланди. Ўзбекларнинг этник тарихи давомида, унга кейинроқ қўшилган этник компонентлар узил-кесил шаклланган ўзбек этноси таркибини деярли ўзгартириб юбора олмади, балки унинг бағрида этник гуруҳлар сифатида узоқ вақт яшаб, маълум бир тарихий даврдан сўнг ўзбек халқи таркибига сингиб кетди.

Ўзбек халқининг миллат сифатидаги тарихи XIX аср охири-XX аср бошларидан бошланади. Миллат шаклланиши ҳам халқнинг таркиб топиши каби узоқ давом этадиган тарихий ва этномаданий жараён бўлиб, миллат этник тарихнинг энг юксак юқори чўққиси, камолат босқичидирки, бу босқичга кўтарилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади, у суверен давлат сифатида ички ва ташқи сиёсатини мустақил юритади, миллат тили давлат тили мақомини олади, унинг давлат чегаралари қатъий, дахлсиз бўлиб, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинади, миллатнинг ўзликни англаш даражаси юксак, миллий гурур, ватанга фидойилик, она замин ва халқига содиқлик миллат фуқаролари ҳаётининг мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади, миллатга хос менталитет шаклланади, давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат миллатнинг хоҳиш-иродасини бажарувчи механизмга айланади.

Миллатни тил, территория ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омил иқтисодий негиздир. Миллатнинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва территория ҳамда этномаданий бирликлар пайдо бўлади. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши халқ сўзлашув тилининг (лаҳжаларининг) яқинлашиши асосида ягона миллий адабий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Унинг давлат тили мақоми даражасига кўтарилиши эса миллат номи билан аталган давлатнинг мустақиллик белгиларидан нишонадир. Давлат пул бирлигининг пайдо бўлиши ва жаҳон бозоридаги мавқеи, унинг иқтисодий қудратидан нишонадир. Унинг мустаҳкам замини давлат иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий сиёсатининг барқарорлигига боғлиқ. Фуқароларнинг ўзликни англаш даражаси истиқболли иқтисодий сиёсат билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шубҳасиз, бундан ўзбек миллати ва давлати ҳам истисно эмас.

Ушбу қўлланмани ёзишдан мақсад, бўлажак тарихчи талабаларнинг етук мутахассис бўлиб шаклланишлари учун, уларга ўзбек халқининг келиб чиқиши ва унинг халқ, миллат бўлиб шаклланиш жараёнлари ҳақида давлат таълим дастури асосида тушунча бериш, уларни шу масала билан боғлиқ концепциялар ва уларнинг туб моҳияти билан ҳамда этногенез ва этник тарихнинг назарий ҳамда илмий-методологик асослари билан таништириш, этногенез ва этник тарих ҳақидаги тушунчалар: этник аломатлар ва белгилар, ўзбек халқи этногенетик жараёнининг мураккаб кечини сабаблари ва улар ўртасидаги тарихий ва хронологик тафовутлар ҳақида талабаларга объектив маълумотлар беришдан иборат. Чунки Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида, фанда ҳозиргача давом этиб келаётган турлича қарашлар ва баъзан учраб турадиган ғайриилмий тушунчалар, ўзбек халқининг тарихи ҳозирда эгаллаб турган ҳудудлар билан азалдан боғлиқ эканлигига соя солмоқда. Айниқса, Юрий Брегель, Нўъмон Негматов, Раҳим Масов, Сергей Поляков, Алишер Илҳомовларнинг қарашлари фан ютуқларига мутлақо зиддир. Уларнинг қарашлари ёш авлодни миллий ифти-

хор ва тарихий байналминаллик руҳида тарбиялашга эмас, балки кўп миллатли минтақа аҳолиси ўртасида миллий низоларни келтириб чиқаришга олиб келади. Шунинг учун ҳар бир тарихчи талаба, халқи ва ватанига содиқ мутахассис ота-боболарининг келиб чиқишینی, узоқ ўтмишда аждоди ким эди, шу заминда икки тил соҳиблари (туркий ва суғдий) сифатида ёнма-ён яшаб, узоқ давом этган иқтисодий ва этномаданий алоқалар натижасида бир-бирлари билан аралашиб, қоришиб кетган, турли тарихий тараққиёт босқичларини бирга босиб ўтган, автохтон ўтроқ халқ маданий меросининг соҳибларими ёки тарихни бузиб кўрсатувчи баъзи бировлар айтганидек, кўчманчилар бўлганми? Мана шу муаммо ечимини топиб, талабаларга тўғри илмий тасаввурлар бериш ушбу ўқув қўлланма мақсад ва вазифаларининг мазмун ва туб моҳиятини ташкил этади.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида махсус тадқиқотлар ва улар ҳақида ёзилган асарлар кўп эмас. Аммо бу масалада таниқли шарқшунос ва археолог олим, профессор А.Ю.Якубовский, Хоразм тарихининг чуқур билимдони профессор С.П.Толстов, академиклар Я.Фуломов ва К.Шониёзовларнинг хизмати катта. 1941 йилда проф. А.Ю.Якубовский "Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида" ("К вопросу об этногенезе узбекского народа") махсус рисола ёзиб, уни "ФАН" нашриётида ўзбек ва рус тилларида чоп эттирди. Ушбу рисола руҳияти асосида 1942 йилда Тошкентда Ўрта Осиё халқларининг этногенези масалалари бўйича махсус сессия ўтказилди. Сессияда таниқли олимлар: А.Д.Удальцев "Этногенетик тадқиқотларнинг назарий асослари", С.П.Толстов "Ўрта Осиё этногенезининг асосий муаммолари" ҳамда "Орол этногенетик жараёнлар майдони", Л.В.Ошанин "Антропология маълумотлари Ўрта Осиё халқлари этногенези ҳақида", К.В.Тревер "Милоддан аввалги VI-V асрларда Ўрта Осиё аҳолисининг этник таркиби", И.И.Умняков "Тоҳарлар муаммоси", А.Н.Бернштам "Ўрта Осиё этногенезида қадимги туркий элементлар", Н.А.Кисляков "Тожиқларнинг юзага келиши масаласи ҳақида", В.В.Гинз-

бург "Антропология маълумотлари тожиклар этногенези ҳақида", А.Ю.Якубовский "Туркман халқининг VIII-X асрлардаги этногенези тарихидан" мавзуларида маърузалар қилишиб, Ўрта Осиё халқлари этногенези ва этник тарихининг асосий йўналиши ва илмий-методологик асослари белгилаб олинди. Мана шу концептуал йўналишда 1962 йилда кўп жыллик "Жаҳон халқлари тарихи"нинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларига бағишланган серияси чоп этилиб, унинг "Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи" бўлимида, "тарихнинг илк босқичлариданоқ суғорма деҳқончилик билан қадимдан шуғулланиб келган эроний тилли маҳаллий аҳолининг маълум қисми Зарафшон, Фарғона, Чоч ва Мовароуннаҳрнинг дашт-саҳролари ва бошқа воҳаларига ҳамда қадимги Хоразмга кириб келган туркий қабилалар билан бир неча асрлар давомида аралашиб яшашлари натижасида тил жиҳатидан туркийлашадилар. Ўз навбатида, туркий халқлар ҳам эроний тилли халқларнинг маданий таъсиридан баҳраманд бўлиб, улардан хўжалик юритиш усуларини, деҳқончилик сирларини ўргандилар. XI-XII асрлар этник аралашув ва туркклашиш жараёнининг энг жадаллашган вақти бўлиб, айнан шу асрларда Амударё ва Сирдарё оралиғи ҳамда Хоразмда туркийзабон халқнинг асосий ўзаги шаклланади. Кейинчалик бу халқ (этнос) ўзбек этник номини қабул қилган", деган мазмунда Ўрта Осиё халқлари этногенезининг асосий илмий йўналиши белгилаб олинди.

Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи бўйича кейинги йиллардаги тадқиқотлар мана шу илмий-методологик йўналишда олиб борилди ҳамда унинг ечимига қатор аниқликлар киритилди. Ана шундай фундаментал тадқиқотлардан бири академик Карим Шониёзовнинг вафотидан сўнг 2001 йилда "Шарқ" нашриётида чоп этилган "Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни" номли монографиясидир. Аммо бу мавзуда олий ўқув юртлари талабалари учун ҳозиргача махсус дарслик ёки қўлланма яратилмаган. Қўлингиздаги асарда ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи бўйича турли қарашлар ва ёндашувлар асосида ёзилган илмий мақолалар, рисола ва

монографияларнинг қисқача таҳлили ва муаллифнинг нуқтаи назари баён этилган. Ушбу асар талабалар ва ўз халқининг келиб чиқишига қизиқувчи китобхонлар учун қўлланма ролини ўйнаши мумкин. Аммо К.Шониезовнинг асари унинг кўп йиллик илмий ижодининг натижаси сифатида академик тадқиқ услубида ёзилган. Шунингдек, асарда баъзи бир мунозарали фикрлар ва мавҳум иборалар ҳам мавжуд. Муаммо илмий таҳлилида туркий компонентга кўпроқ эътибор қаратилиб, ўзбек этногенезининг асосий компонентларидан, ўқ илдизидан бири бўлган маҳаллий асоси сояда қолган. Унда муаммо ечимига алоқадор янгича қарашлар ва ёндашувлар таҳлили ҳисобга олинмаган. Шу боис, талабалар учун "Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи"ни ўқув қўлланмаси сифатида тайёрладик.

Ҳурматли китобхонлар ишга ўз холис фикр-мулоҳазаларини билдирсалар, муаллиф бениҳоят миннатдор бўлар эди.

I боб. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИНИ ЯНГИЧА ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Одамзод ва унинг жамият тарихи жуда қадимий ва мураккабдир. У бир неча юз минг йилни ўз ичига олади. Ана шу куп минг йиллик тарихий давр ичида инсоният ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва этномаданий ривожланиш даражасига кўра, қатор тарихий босқичларни босиб ўтди.

XX асрнинг 30-йилларида — Ўрта Осиёда ҳали археологик изланишлар изга тушиб, кишилиқ жамияти тарихини даврлаштиришда археологик манбалардан фойдаланиш амалиёти шакланмаган пайтда В.В.Бартольд ёзма манбалар асосида Ўрта Осиё халқлари тарихининг даврлаштириш тизимини ишлаб чиққан. Бунга кўра, Ўрта Осиё халқлари тарихи «Мусулмончиликкача бўлган давр», «Мўғулларгача бўлган давр», «Мўғуллар даври» ва «Темурийлар даври» номлари билан даврлаштирилди¹. Бироқ, 30-йилларнинг ўрталарига келиб, В.В.Бартольднинг Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳақидаги концепциясида ҳақиқий тарихий жараёнлар ўз аксини топа олмаганлиги маълум бўлиб қолди. Масалан, В.В.Бартольднинг "Аҳамонийлар ва Искандар Зулқарнайн давридаги ижтимоий тузум нафақат милодий VII-VIII асрларда, балки араблар истилосидан кейинги бир неча асрлар давомида ҳам шундайлигича сақланиб қолаверган", деган ғояси тарих ҳақиқатига зид эди.

1936 йили Ленинградда (ҳозирги Санкт-Петербургда) СССР ФАсининг Моддий маданият тарихи институтида Ўрта Осиё халқлари тарихи ва археологиясига бағишланган махсус йиғилиш бўлиб ўтган. Йиғилишда олимлар Ўрта Осиёнинг арабларгача бўлган давр тарихини ёритишда ёзма манбаларнинг ўзи кифоя қилмаслигини, бинобарин минтақада археологик тадқиқотлар кўламини кенгайтириш кераклигини алоҳида таъкидладилар². Йиғилишда В.В.Бартольднинг Ўрта Осиёда мусулмончиликка қадар давр

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927, стр.3; Уша муаллиф, «Сочинения», том 2, часть 1, стр. 171.

² С.П.Толстов.По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962, стр.5.

тарихи ҳақидаги концепцияси атрофида кўп баҳслар бўлди. Олимлар орасида В.В.Бартольднинг юқорида зикр этилган "Ўрта Осиёда Аҳамонийлар ва Искандар Зулқарнайн давридаги ижтимоий тузум нафақат милодий VII-VIII асрларда, балки араблар истилосидан кейинги бир неча асрлар давомида ҳам шундайлигича сақланиб қолаверган" деган фикрига дадил қарши чиқувчилар ҳам бўлди. Йиғилишда академик В.В.Струве Қадимги Шарқ материалларига асосланган ҳолда, "Ўрта Осиёда мусулмончиликкача қулдорлик жамияти бўлган", деган ғояни олға сурди¹. Кейинроқ В.В.Струвени С.П.Толстов қаттиқ ҳимоя қилиб чиққан². Бироқ, минтақада мусулмончиликка қадар ёзма манба материалларининг йўқлиги ҳамда археологик материалларнинг ҳали етарли эмаслиги боис, кўпчилик йиғилиш қатнашчилари Ўрта Осиёда арабларгача қулдорлик жамияти бўлганлигига шубҳа билдирдилар. Шундан сўнг кишилик жамияти тарихини 5 та ижтимоий-иқтисодий фармацияларга бўлиб ўрганишга ўтилиб бутун Ўрта Осиё ҳудудлари бўйлаб кенг кўламли археологик тадқиқотлар ўтказишга киришилди.

Қадимги Хоразмда С.П.Толстов ва Я.Ф.Фуломов, Зарафшон водийсида А.Ю.Якубовский ва В.А.Шишкин, "Эски Термиз"да М.Е.Массон, Егтисувда А.Н.Бернштам, Фарғона водийсида Б.А.Латининлар иш олиб бордилар. Иккинчи Жаҳон уруши туфайли вақтинчалик фаолиятини тўхтатган археологик экспедициялар урушдан сўнг ўз ишларини нафақат тиклади, балки экспедицияларнинг илмий ишлар кўлами янада кенгайди. Тўпланган бой археологик ва антропологик материал тўпланган бой археологик ва антропологик материал тўпланган чоп этилди ва уларнинг таҳлили асосида илмий монографиялар ва республика халқлари тарихининг дастлабки нашрлари чиқа бошлади³.

1948 йили ФА Моддий маданият тарихи институтининг Ленинград бўлимида Ўрта Осиёда археологик тадқиқотлар олиб боришнинг истиқболлари белгиланди ва археологик материаллар асосида минтақа халқлари

¹ В.В.Струве. Проблемы зарождения, развития и упадка рабовладельческих обществ древнего Востока. "Известия ГАИМК", вып. 77. М.-Л., 1934;

² С.П.Толстов. Основные вопросы древнейшей истории Средней Азии. ВДИ, №1, -М.1938; его же, Тирания Аброя. "Исторические записки". №3. 1938.

³ История народов Узбекистана. Том 1-2. Ташкент, 1947, 1950.

қадимги тарихини даврлаштириш масаласида махсус пленум чақирилди¹. 1954 йилда эса Тошкентда Ўрта Осиё ва Қозоғистон тарихининг советларгача бўлган тарихига бағишланган илмий сессия ўтказилди, унда минтақа халқлари тарихини даврлаштириш масаласида эришилган ютуқлар ва айрим камчиликлар кўриб чиқилди. Ана шу илмий анжуманда ишлаб чиқилган даврлаштириш принциплари асосида Ўзбекистон тарихининг навбатдаги нашри майдонга келди². Бунга кўра, ушбу заминда кишилик жамиятининг таркиб топиши, шаклланиши, иқтисодий ва сиёсий ҳамда этномаданий ривожланиши, юксалиш ва даврий инқирозларини кузатиб бориш ҳамда муайян жамиятнинг ижтимоий таркиби ва мулкка эгаллик қилиш тартибини аниқлаш даврлаштиришнинг асосий мезони қилиб белгиланди. Ана шу принциплар асосида минтақа тарихини даврлаштиришда шарқшунослик, археология, этнография, антропология фани дарғалари А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, К.В.Тревер, Л.В.Ошанин, Я.Ф.Фуломовлар илк қалдирғочлар бўлишган эди. Шундай қилиб, шўролар даври тарих фанида кишилик жамияти тарихини бешта ижтимоий-иқтисодий формация (Ибтидоий жамоа тузуми, Қулдорлик, Феодализм, Капитализм ва Социализм)га бўлиб ўрганиш анъанага айланди³.

СССР парчаланиб, коммунистик ғоя ва социализм системаси барбод бўлган бугунги кунда тарихга, жамият тараққиётининг ривожланиш қонуниятларини ўрганишга объектив, аниқ ва бирламчи манбалар асосида ёндашишни ҳаёт тақозо этмоқда. Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини бешта формацияга бўлиб ўрганиш эндиликда замон талабига тўғри келмай қолди. Чунки Ўрта Осиё халқлари тарихи мисолида олсак, қулдорлик тузуми алоҳида ижтимоий-иқтисодий формация сифатида бизда бўлмаган. Социалистик жамият эса тарих тақозо этмаган хаёлий бир ўйдирма бўлиб чиқди. Ўрта Осиё шароитида ана шу беш ижтимоий-иқтисодий формациянинг фақат

¹ Материалы пленума, см. в КСИИМК, XXVIII, 1949.

² Материалы объединённой сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в до октябрьский период, Ташкент, 1955; История Узбекской ССР. Ташкент, 1955.

³ История Узбекской ССР. Том I, Ташкент, 1967, стр.15, 57, 165.

учтасигина (ибтидоий жамоа тузуми, феодал жамияти ва капиталистик муносабатларнинг дастлабки босқичлари) юз берганлигини таъкидлаш мумкин. Совет даври жамияти эса давлат монополистик капитализми шаклида ривожланди.

Эндиликда тарихни бундай даврлаштириш маъқул топилмаётган экан, биз барпо этаётган демократик жамият мустақиллик талаблари асосида тарихга янгича ёндошиш, тарихий жараёни объектив ўрганиб, бирламчи манбалар асосида тўғри ёритишни талаб қилмоқда. Кейинги йилларда тарихимизнинг айрим долзарб муаммоларини янгича қарашлар асосида ёритишга киришган бўлишимизга қарамай, Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даврларидан то ҳозирги кунимизга қадар бўлган жараённи даврлаштириш масаласи ҳозиргача ўзининг тўлиқ илмий ечимини топгани йўқ. Тўғри, баъзан илмий анжуманларда, олимлар орасидаги ўзаро баҳс ва суҳбатларда тарихни даврлаштириш масаласида цивилизацион методни қўллаш мақсадга мувофиқ, деган гоялар ҳам илгари сурилади. Аммо бу масалада ҳам ҳали аниқ бир тўхтамга келингани йўқ. Дарвоқи, тарихни цивилизацион метод асосида даврлаштириш асосида қандай омиллар ётади?

Маълумки, инсоният тарихи доимо бир текисда ривожланмаган. Тарихда юз берган даврий маданий юксаклишлар цивилизациялар (тамаддунлар) тарихини ташкил этади. Кишилиқ тарихи ўз тараққиёт йўлида 5 марта йирик цивилизацион (тамаддун) юксаклишларини бошидан кечирди. Биринчи тамаддун дастлаб, мил.авв. III минг йилиқда Фурот ва Дажла, Нил ва Ҳинд дарёлари ҳавзаларида юз берди. Шунинг учун у тарихга «Қадимги Шарқ тамаддуни» номи билан кирди. Унинг таъсир доираси мил.авв. 3 минг йилликнинг охирида шимоли-шарқий Хуросонга ва 2 минг йиллик бошларида Мовароуннаҳрга ёйилди. Иккинчи жаҳон тамаддуни мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида Греция ва Римда юз берди. У тарихда «Антик давр тамаддуни» номи билан машҳур. Македониялик Искандарнинг Қадимги Шарққа томон ҳарбий юришларидан сўнг бу тамаддуннинг таъсир доираси Ўрта Осиёга кириб келди ва «Осиё-Европа эллинизм тамаддуни»нинг шаклланишига олиб келди¹.

¹ История Востока. Том 1, стр. 17-24.

Учинчи тамаддун ўчоғи Мовароуннаҳр ва Хуросон бўлиб, ушбу ҳудудларда у милодий IX-XIII аср бошларида юз берди ва унинг таъсирида Европа уйғонди¹. Тўртинчи тамаддун XIV-XV асрларда Европа ва Осиёда юз берган уйғониш даври билан боғлиқ² ва ниҳоят бешинчи тамаддун жамият ривожланишининг барча жабҳаларини қамраб олган XX аср тамаддунидир. Тамаддунлар оралиғида нотекис ривожланишлар, узоқ йиллар давом этган турғунликлар ва тез-тез даврий инқирозлар юз бериб турган. Демак, кишилиқ тарихи узлуксиз давом этган тамаддунлар тарихидангина иборат эмас. Шундай экан, тарихни даврлаштириш учун тарихий жараёнларни объектив акс эттирувчи омиллар асос қилиб олинмоғи керак.

Авваламбор, Ўзбекистон тарихи жаҳон тарихининг таркибий қисмидир. Бу заминда юз берган тарихий жараёнларни жаҳон тарихидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик жамият тараққиёт қонуниятларининг маҳсулидир. Ҳар бир халқ ер куррасининг қайси минтақасида яшамасин, тараққиётнинг барча босқичларини у ёки бу даражада босиб ўтиши шарт. Аммо жамият ривожланиши ҳамма ерда бирдай кечмаган. Жамиятнинг нотекис ривожланиш қонунияти эса қадимги замонларда кўпроқ минтақанинг табиий-географик ва экологик имкониятларига боғлиқ бўлган. Масалан, Қадимги Шарқни олайлик. Бу заминда кишилиқ тамаддуни бошқа минтақаларга нисбатан анча олдин ривожланган. Бу ерда минтақанинг табиий-географик шароити ва унинг экологик имкониятлари жамият тараққиётининг маданий-хўжалиқ ва ижтимоий-сиёсий ривожланиш йўлларини белгилаб берди, яъни Қадимги Шарқ ривожланишининг "осиёча ишлаб чиқариш усули"дан ўсиб чиққан қулдорлик шаклидан борди. Демак, инсоният тарихини ҳар бир давр ва босқичларининг мазмун ва моҳияти унинг ижтимоий ҳамда иқтисодий ишлаб чиқариш характеридан, ижтимоий, маданий, сиёсий ва мафкуравий

¹ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). 1-китоб, Тошкент, 1995.

² Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). 2-китоб, Тошкент, 1995.

ривожланиш ҳолатидан келиб чиқади. Гўёки ана шу принципдан келиб чиқиб, собиқ совет даври тарих-шунослигида Ўрта Осиёда ҳам қулдорлик ижтимоий-иқтисодий формацияси бўлган эди, деган хулосага келинди. Бироқ Ўрта Осиё Қадимги Шарқ тамаддунининг таркибий қисми бўлишига қарамай, бу ерда қулчилик Қадимги Шарқнинг Миср ва Месопотамия давлатларидагидек ривож топмаган. Чунки Ўрта Осиё шароитида дастлабки синфий жамиятнинг шаклланиш арафасида жамиятнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари эркин деҳқон жамоалари — кашоварлар, озод шаҳар ҳунармандлари — озодкорлар ва савдо-сотик жамоалари — гувакорлардан ташкил топган. Бу она заминда қулчилик патриархал оила жамоасининг кичик аъзолари сифатида намоён бўлади. Шунинг учун жамият ҳаётида юз берадиган туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, Ўрта Осиё тарихининг ривожланиш даражаси ва ана шу мингақа тарихи тақозо этган ҳолатдан келиб чиқиб, Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихини даврлаштириш мумкин. У ҳолда, Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда қуйидаги уч омил таклиф этилаётган янги даврий системанинг асосини ташкил этади:

1. Ҳар бир даврда жамият иқтисодий асосини ҳаракатлантирувчи кучлари кимлар эди?

2. Мулкка эгалик қилишнинг характери қандай бўлган?

3. Жамият ижтимоий ҳаётининг маънавий асосини қандай мафкура ташкил этган?

Ана шу уч омилга таянган ҳолда, Ўрта Осиё тарихи даврлаштирилса, унинг юраги, ажралмас таркибий қисми ҳисобланган Ўзбекистон тарихини қуйидаги хронологик даврий тизимда кўриш мумкин:

1. Ўзбекистонда "Ибтидоий тўда даври". Бу даврнинг хронологик чегараси одамзоднинг Фергантроп-Неандертал аجدодлари яшаган даври (мил.авв. 1 миллион-12 минг йилликлар) билан белгиланади. Бу даврда мулкчиликнинг ҳеч бир шакли бўлмаган. Одамзод илк ибтидоий ҳолатидан том маънодаги одам ҳолатига ўтиш, фикрловчи одам бўлиб шаклланиш жараёнини бошидан кечирган. Тошдан меҳнат қуроллари ясаш ва улар ёрдамида ижтимоий меҳнат қилиши билан бошқа жонзодлардан тубдан фарқ қилган. Аммо уларнинг

мафкуравий дунёси тартибсиз «никоҳ» меъёрлари асосида қурилган эди. Бу давр одамларида ҳали жамоа бўлиб яшаш кўникмалари шаклланмаган эди¹.

2. Ўзбекистонда «Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгалигининг шаклланиш даври». Унинг хронологик чегараси — уруғ жамоаларининг таркиб топишидан (бундан 40 минг йил аввал) милодий III-IV асрларгача. Бу даврда жамият иқтисодий ҳаётининг ижтимоий таркиби дастлаб матриархат уруғ жамоалари анъаналари ва сўнг патриархат уруғ жамоаларининг эркин деҳқон жамоа аъзолари — кашоварз, озодкор ва гувакорлардан ташкил топган. Мулкка эгалик қилиш дастлаб (матриархат даврида) ижтимоий характерда, сўнг (патриархат даврида) эркин ишлаб чиқариш жамоа аъзоларига тегишли хусусий мулк шаклланади. Жамият мафкуравий асосини дастлаб табиат ҳодисаларига сиғиниш: тотемистик, анимистик, сеҳргарлик (матриархатда), оташпарастлик диний қарашлар (патриархатда), сўнг эса зардуштийлик ва буддавийлик, монийлик, насронийлик ва шаманизм ташкил этади.

3. Ўзбекистонда «Илк ўрта асрлар даври». Унинг хронологик чегараси — милодий III-IV асрлардан то IX аср бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда феодал мулкчиликнинг бадавлат деҳқонзодалар тимсолида шаклланиши ва ривожланиши, эркин деҳқон жамоа аъзолар — кашоварзларни кадиварларга айланиш жараёнининг жадал кечиши кузатилади. Мулкчиликда хусусий мулк, жамоа мулки, вағнзе мулки (зардуштийлик ибодатхоналарига тегишли мулки) таркиб топади. Ўрта Осиёда туркий этник қатламнинг қалинлашиши билан боғлиқ этномаданий жараёнлар жадал кечади. Давлатчиликнинг муҳим босқичларидан ҳисобланган маҳаллий ҳокимиятчилик бу давр давлат тизимининг асосига айланади, ярим ўтроқ, ярим кўчманчи эфталийлар давлати ва турк хоқонлиги сиёсий ва ҳарбий ҳакимиятни қўлга тутган ҳолда, маҳаллий бошқарув тизими асосларига путур етказмай сақлаб қолади, ниҳоят, маҳаллий давлатчилик қурилмалари негизида марказлашган феодал сомонийлар давлати асослари яратилди.

¹ Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. Москва, 1980, стр. 19-173; Першиц А.И., Монгайт А.А., Алексеев В.П. История первобытного общества. Москва, 1982, стр. 60-69.

лади. Бу даврнинг мафкуравий асосида дастлаб (IV-VII асрлар) асосан зардуштийлик, қисман насронийлик, монийлик ва буддавийлик ётади. Араб истилолаларидан сўнг (VIII асрдан бошлаб) жамиятнинг маънавий, ахлоқий ва мафкуравий дунёсини ислом эътиқоди эгаллайди.

4. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг «Ўрта асрлар даври». Унинг хронологик доираси — сомонийлар давлатини ташкил топишидан то XIX аср ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда феодал муносабатларининг узил-кесил шаклланиши ва ривожланиши, юксакликларга кўтарилиши ва ниҳоят ўзаро ички ва ташқи феодал жангу жадаллар туфайли жамият иқтисодий ва сиёсий ҳаётида турғунлик ва инқирозлар кузатилади, жамият ижтимоий таркибини асосан қоранда-ижарачилар ва катта мулк эгалари ташкил этади, мулкка эгалик қилишнинг хусусий ва вақф мулк тартиби мустаҳкамланади, мулкчиликда давлат (амлоқ) ва "иқто" (давлат олдидаги хизматлари учун подшолик томонидан инъом этиладиган) мулки шакллари пайдо бўлади ва мустаҳкамланади, жамият маънавий ҳаётининг мутлоқ асосини ислом мафкураси қамраб олади.

5. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг бешинчи даврини «Мустамлакачилик ва миллий уйғониш даври» деб аташ мумкин. Унинг хронологик чегараси Чор Россияси босқинидан то 1917 йил Октябрь тўнтаришига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда Россия капиталининг Ўрта Осиёга кириб келиши муносабати билан ўлкада капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланиб боради, ишлаб чиқаришидаги янги муносабатлар туфайли клерикал феодал тартиблари ва анъанавий халқ ҳунармандчилигининг заминига зил кетиб, жамият ижтимоий таркибида ёлланма меҳнат ресурслари ва маҳаллий буржуйлар ҳамда миллат ва ватан тақдири тўғрисида қайғурувчи миллий зиёлилар табақаси пайдо бўлади. Мулк эгаллигининг хусусий, давлат, вақф мулки тартиби сақланади, маҳаллий аҳоли маънавий ҳаётининг мафкураси сифатида ислом ортодоксал йўналишида давом этади. Жаҳидчилик тимсолида ўрта асрлар даври феодал биқиклигидан чиқишга интилиш, Ғарб дунёси билан алоқа қи-

лиш, улар таъсирида авом халқни маърифатга тортиш ҳаракатлари жонланади. Мамлакат ер ости ва ер усти бойлик заҳираларини шаклланиб келаётган маҳаллий ишбилармонлар ташаббусида капиталистик ишлаб чиқариш йўналишига солиб юбориш фойдадан холи эмаслигига тушуниб етиш кўзга ташлана боради.

6. Ўзбекистон тарихининг олтинчи даври «Советлар даври» бўлиб, бу даврда жамият ҳаётининг барча жабҳалари коммунистик мафкура ғоялари асосида қурилди, жамият ижтимоий таркиби ишчи ва деҳқон синфи ҳамда уларнинг авангард отряди зиёлилар табақасидан иборат бўлди. Мулкчиликнинг ижтимоий характери таъкидланса-да, амалда мулкчиликнинг давлат монополистик капитализми ҳукмронлик қилган. Конституцияда дин эркинлиги қайд қилинса-да, амалий ҳаётда атеистик дунёқараш жамият маънавий ва мафкуравий асосини ташкил этди.

7. Ўзбекистон тарихининг еттинчи даври ўз мазмун-моҳияти билан «Миллий истиқлол, демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш даври» деб аташни тақозо этади. Бу давр ўзбек халқи ва давлатчилигининг янги саҳифаси, миллий бойликлар ва ишлаб чиқаришнинг барча жабҳалари бўйича эришилган ютуқларнинг халқ манфаатига йўналтирилган даври, миллий қадриятларнинг қайтадан тикланиш даври, дунё харитасида «Ўзбекистон Республикаси» деб аталувчи суверен давлатни жаҳон ҳамжамияти ва жамоатчилиги томонидан тан олинган даври сифатида тарихга киради. Ижтимоий йўналтирилган сиёсат, майда ва ўрта хусусий мулк эгаллиги жамият ижтимоий таркибининг мутлақ асосига айланиши, мустақиллик мафкураси ва уни жамият аъзолари томонидан чуқур идрок этилиши қурилаётган ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамияти мазмунини ташкил этади. Ўзбекистон фуқаролари учун диний эркинлик, диний бағрикенглик нафақат қонунда, балки амалий ҳаётда ҳам ўз аксини топади.

Юқорида қайд этилган ҳар бир давр ўз навбатида бир неча тарихий босқичлардан иборат бўлиб, улар ҳақидаги тегишли тафсилотлар ҳамда уларнинг мазмун-моҳияти тарих фанида ҳозиргача амал қилиб келаётган даврлаштириш принциплари билан қиёсий ўрганиб чиқилди.

II боб. ЎРТА ОСИЁДА РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРГАЧА ЮЗ БЕРГАН ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАР

Совет даври тарихшунослигида ишлаб чиқилган даврлаштириш илмий концепциясига кўра, одамзоднинг пайдо бўлишидан дастлабки синфий жамият таркиб топгунга қадар ўтган давр «Ибтидоий жамоа тузуми» номи билан юритилган. Бу даврда хусусий мулкчилик бўлмаган, мулк уруғ жамоалариники бўлиб, у ижтимоий характерга эга, деган тезис фанда ҳукмрон эди. Аслида, «ибтидоий жамоа тузуми»нинг барча босқичларида мулк ижтимоий характерга эга эмас эди. Мулкнинг ижтимоий характери ибтидоий даврнинг фақат матриархат босқичига хосдир.

Жамиятнинг қайси тузумга оид эканлигини аниқлашда унинг ижтимоий таркиби ва иқтисодий ишлаб чиқариш характеридан келиб чиқиладиган бўлса, у ҳолда «ибтидоий жамоа тузуми» ўз хронологик доирасининг мазмун ва моҳиятига тўлиқ мос тушмас эди. Чунки бу даврда уч марта туб сифат ўзгаришлари юз берган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, одамзод биринчи бор меҳнат қила бошлаганидан то дастлабки уруғ жамоалари бўлиб уюшишига қадар «ибтидоий тўда» даврини бошидан кечирди.¹ Бу давр одамзоднинг ўз шаклланиш босқичи бўлиб, бу даврда Зинжантроп, Питекантроп, Синантроп ва Неандерталь каби илк аждодларимиз табиатдан ўз ризқ-рўзини термачилик ва йирик ҳайвонларни ов қилиш орқали, ўлжа ҳисобига яшаганлар. Кишилиқ тарихининг «Ибтидоий тўда даври» археологик даври қадимги тош (палеолит) даврининг олдувей, шелл, ашель ва мустье босқичларига тўғри келади. Бу даврда на ишлаб чиқариш, на жамоатчилик бўлган. Аслида, «ибтидоий уруғчилик жамоаси даври» тарихи уруғ жамоаларининг ташкил топишидан, яъни она уруғи жамоаси қарор топган дамлардан бошланди.² Бу давр инсоният тарихини археологик даврлаштириш бўйича қадимги тош даврининг юқори палеолит босқичига тўғри келади. Бу даврга келиб,

¹ Першиц А.И. ва бошқалар. 60-69-бетлар.

² Ўша жойда. 74-85-бетлар.

одамзод туб маънодаги, ҳамма жиҳатдан мукаммал одам ҳолига келади. Шунинг учун ҳам бу давр одамни «*homo sapiens*» одами, яъни ақлли одам, деб юритилади. Бу даврга келиб кишилиқ тарихида қатор ихтиролар юз берди: одамзоднинг илк жамоаси, жамиятнинг дастлабки куртаги – матриархат, яъни она уруғи-уруғчилик жамоаси таркиб топди; оналарга жамоа сардори, уруғни давом эттирувчи илоҳ сифатида қараш пайдо бўлади. Шунинг учун бу даврда биринчи бор оналарнинг сиймосини чизиш, ҳайкаллари яшаш санъати кашф этилди; одамзод буюк музликлар эрий бошлаб, шимолга чекиниши билан ғор ва унгуларда яшаш ҳолатидан чиқади, биринчи бор ўзига кулба қуришни ўрганади ва айнан шу даврга келиб, инсониятнинг уч ирқи шаклланади. Демак, кишилиқ жамиятининг «ибтидоий уруғчилик жамоаси» деб аталган тарихи бошланади.

Кишилиқ жамияти тарихининг бу даврини археологик даврлаштириш тўғри ҳал қилинган. Бу меҳнат қуролиларининг ашъвий асоси ва уларнинг ишлаш техникасига кўра, юқори палеолит, мезолит (ўрта тош даври), неолит (янги тош даври), энеолит (мис-тош даври), бронза ва илк темир даврларига бўлиб ўрганилди. Тарихийлик нуқтаи назаридан эса бу даврни матриархат ва патриархатга бўлиб ўрганиш анъанага айланди. Матриархатда мулк ижтимоий характерда, уруғ жамоасиники эди. Чунки жамоанинг иқтисодий асосини ўзлаштирувчи хўжалиқ ташкил этган. Ибтидоий аждодларимиз деҳқончилик ва чорвачилиқ ҳамда ҳунармандчиликни кашф этишгач, жамоанинг иқтисодий асосини ишлаб чиқарувчи хўжалиқ ташкил этадиган бўлди, хусусий мулкчиликнинг келиб чиқишига кенг имкониятлар яратилди. Энди оналарнинг жамоада тутган мавқеи секин-аста пасайиб, жамоага барқарор, мўмай даромад келтирувчи оталар бош бўлиб қолди. «Ибтидоий уруғдош жамоаси» заминида юз берган биринчи ижтимоий меҳнат тақсимоти (деҳқончилик ва чорвачилиқ хўжалиқларининг ихтисослашуви) ва ундан кейин юз берган иккинчи ижтимоий меҳнат тақсимоти (ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажраб чиқиши), ота уруғининг (патриархатнинг) узил-кесил қарор топишига олиб келди. Патриархатда мулк матриархатнинг қатор ижтимоий ҳуқуқий нормала-

рини сақлаган ҳолда, хусусий эди. Аммо жамият ҳали узил-кесил синфларга ажралмаган, жамият ижтимоий-иқтисодий асосини эркин жамоалар, майда мулк эгалари ташкил этарди.

Ёзма маълумотларга кўра, деҳқон жамоаларида улар "кашоварз", ҳунарманд жамоаларида "озодкор", савдогарлар орасида "гувакор" деб юритилди. Археологик материаллар ва уларнинг энг қадимги ёзма манбалар билан қиёсий таҳлили бронза ва илк темир даври жамоаларининг асосини ана шулар ташкил этган, деган хулосага олиб келади.

Ерга, чорвага ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий эгаликнинг пайдо бўлиши кашоварзлар, озодкорлар ва гувакорлар орасида мулкий табақаланиш юз беришига олиб келди. Бу жараён айниқса эркин деҳқон жамоалари — кашоварзлар орасида антик даврнинг охирларига келиб жадал кечди. Кашоварзларнинг бойиб кетган қатлами бадавлат деҳқонзодалар табақасини ташкил этса, уларнинг ер мулкидан ажралган камбағал қисми кадиварлар табақасига айланди. Кадиварлар деҳқонзодаларга қарам корандаларга — ижарачиларга айланди. Шундай ҳолни ҳунарманд ва савдогарлар орасида ҳам кузатиш мумкин эди.

Археологик материаллар таҳлиliga кўра, чорвадорлар жамоасида йирик мулк эгалигининг пайдо бўлиши бронза давридаёқ юз берган кўринади. Чунки бронза даври чорвадорлари кенг тарқалган районлардан бири жанубий Ўрол ва шимолий Қозоғистон чўлларида ўрганилган Андронов маданиятининг Синташта мозорқўрғонларидан топилган ашёвий далиллар жамоа аъзоларини бадавлат чорвадор, аслзода ҳарбийларга, камбағал авом чўпон ва хизматкорларга бўлинишини тақозо этади¹.

Кейинги йилларда Россия олимлари бунга катта эътибор бермоқдалар. Чунки бу топилмалар туфайли орий қабилалар дастлаб шакланган минтақалар масаласига

¹ Гениинг В.Ф., Зданович Г.Б., Гениинг Б.В., Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. Челябинск., 1992; Зданович Д.Г. Могильник большекараганский (Аркаим) и мир древних индоевропейцев Урало-Казахстанских степей, Челябинск, 1995; Зданович Г.Б., Батанина И.М. «Страна городов» — укрепленные поселения эпохи бронзы XVIII-XVI вв. до н.э. на Южном Урале. Челябинск, 1995; Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. Свердловский, 1988.

аниқликлар киритилди. Синташта мазорқўрғонларидан топилган ҳарбий аристократия мазори, унга бир неча от ва енгил ҳарбий араваларнинг қўшиб қўмилиши чорвадорлар орасида мулкий табақаланиш жадал кечаётганидан ҳамда оддан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтилганидан далолат берарди. Археологлар Синташта комплексининг йил санасини мил.авв. XVIII-XVI асрлар деб белгиламоқдалар. Мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми давомида, археологик материаллар таҳлиliga кўра, чорвадорлар жамоасида мулкий табақаланиш янада чуқур илдиз олади. Йилқичилик чорвачилик хўжалигининг муҳим тармоғига айланади. Натижада, кўчманчи чорвачилик хўжалиги таркиб топади. Кўчманчи чорвачиликнинг ташкил топиши чорвадорлар жамоаларида мулкий табақаланишнинг жадал кечаётганлигидан гувоҳлик беради.

Таъкидлаганимиздек, бу ижтимоий-иқтисодий туб ўзгаришлар деҳқончилик ва ҳунармандчилик жамоаларида анча кеч юз берди. Масалан, антик даврда деҳқончилик минтақаларида қишлоқ жамоаларининг ташкил топиш жараёнини жадал кечипи ўтроқ аҳоли ҳаётида юз бераётган туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлардан далолат берарди. Бу ҳол деҳқончилик минтақаларининг микровоҳалар тарихий топографиясида яхши кузатилади.

Сўнгги антик даврдан (милодий II-IV асрлар) бошланган бу туб ўзгаришлар шу қадар тез кечдики, оқибатда, бир томондан, Ўрта Осиёнинг ҳар бир деҳқончилик вилоятларида (Сугдиёна, Марғиёна, Тохаристон, Хоразм, Чоч, Фарғона ва бошқалар) ўнлаб маҳаллий ҳокимликлар ташкил топиб, иккинчи ёқдан, уларнинг йириклашиш жараёни ҳам жадал кечди.

Юқорида баён этилган тарихий жараён ва унинг таҳлилидан келиб чиқиб, Ўзбекистон тарихининг биз тақлиф этаётган иккинчи даври "Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгаллигининг шаклланиш даври" ўз мазмун ва моҳиятига кўра, уч босқичга бўлинади: 1. Уруғчилик жамоасининг матриархат босқичи. Унинг хронологик доираси юқори палеолит, мезолит ва Ўзбекистон ҳудудлари доирасида неолит даври; асосий хусусиятлари — мулкчилик ижтимоий характерга эга, ўзлаштирувчи хўжаликнинг ҳукмронлиги; жамиятнинг мафкуравий

асосини табиат ҳодисаларига сиғиниш ва тотемистик диний тасаввурлар ташкил этади; 2. Уруғчилик жамоасининг патриархат босқичи. Унинг хронологик доираси энеолит ва бронза даври; асосий хусусиятлари — ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг таркиб топиши, эркин деҳқон жамоаларининг шаклланиши ва Буюк Турк чўли (Арьянам Вайчах) чорвадорлари орасида хусусий мулкчиликнинг илк бор пайдо бўлиши, жамиятнинг мафкураравий асосини табиат унсурларига топиниш, биринчи навбатда, оловга (қуёшга) сиғиниш шаклининг устуворлиги; 3. Уруғчилик жамоасининг ҳарбий демократия босқичи. Унинг хронологик доираси — илк темир ва антик давр (мил.авв. VIII-милодий III-IV асрлар); жамиятнинг иқтисодий асосини эркин деҳқон жамоа аъзолари ва қишлоқ оқсоқолларининг хусусий мулки ҳамда умум жамоага тегишли мулк-чорва яйловлари ташкил этади. Жамиятнинг ғоявий асосида зардуштийлик, сеҳр-жодуга ишониш ва буддавийлик диний мафкураси ётади. Бу давр иқтисодий-хўжалик асосини тарихан таркиб топган этномаданий вилоятларда (Суғдиёна, Бақтрия, Хоразм, Чоч, Фарғона) суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчилик, дашт ва чўлли минтақаларда чорвачилик ташкил этади.

Ўзбекистон тарихининг «илк ўрта асрлар даври» Мовароуннаҳр ва Хоразмда бадавлат деҳқонзодалар мулк эгаллигининг шаклланиши ва маҳаллий ҳокимликларининг ҳукмронлик даври сифатида маълум.¹ Бу даврда маҳаллий мулк эгаллиги — деҳқонзодаларнинг пайдо бўлиши ва улар асосида қишлоқ ҳокимликларининг таркиб топиш жараёни жадал кечади. Феодал муносабатлар шаклланиб боради. Унинг хронологик доираси — милодий V-IX аср ўрталаригача; асосий хусусиятлари: ерга, ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиш узил-кесил хусусийлашади, жамият ижтимоий таркибини кашоварлар — ўрта ва майда мулк эгалари, бадавлат деҳқонзодалар — катта мулк эгалари феодаллар ва уларга қарам қадиварлар — ижарачи қўшчилар ташкил этади, маҳаллий ҳокимликлар тимсолида мар-

¹ История таджикского народа. Душанбе, 1999, стр.44-46; Адылов Ш.Т. Административно-территориальное устройство западного Согда в раннем средневековья. ОНУ, 6, 1998, стр.18-30; Грицина А.А. Уструшанские были. Ташкент, 2000, стр.33-53.

казлашган феодал давлат бошқарув тизимининг асослари яратилади, жамият асосан зардўшгтийлик ва буддавийлик, қисман монийлик, насронийлик ва шаманизм мафкураси асосида қурилади. Араблар босқинидан кейин эса, улар ўрнини секин-аста ислом мафкураси эгаллайди. Зардўшгтий ибодатхоналарига тегишли «вағнзе» мулки ислом масжид ва мадрасалари мулкига айланади. Мулкчиликнинг савдо ва ҳунармаңчиликдаги табақавий шакллари кузатилади. Жамиятнинг ижтимоий таркибини катта мулкдорлар, ўрта ва майда мулк эгалари, зироатчи кадиварлардан ташқари, маҳаллий ҳокимликларнинг мудофаа таянчи — ёлланма чокарлар ва қисман қуллар ҳам ташкил этади. Агар Мовароуннаҳр антик дунёсининг дастлабки бошқарув тизими қишлоқ ҳокимликлари асосида қурилган бўлса, феодал муносабатларининг шаклланиш даврига келганда, кечаги қишлоқ ҳокимликлари бутунга келиб, туман, яъни рустак ҳокимликларига айланди.

Ўзбекистоннинг жанубида Шеробод ва Сурхондарё ҳавзаларида, Сангардак ва Хўжаипок этакларида, шимолий Тоҳаристонда илк ўрта асрларда Термизшоҳлар, Чағониён ва Гуфтан (Шеробод воҳаси) ҳокимликлари ташкил топди. Булар орасида Чағониён йирик ҳокимлик бўлиб, унинг маҳаллий сулолавий ҳукмдорлари ўз номларидан мис ва кумуш танглари зарб этиш қудратига эга эдилар¹. Чағониён ҳокимлигидан Самарқанд ҳукмдори Вархуман ҳузурига элчилар юборилган². Маҳаллий ҳокимликлар номидан зарб этилган тангалар биринчи бор шимолий Тоҳаристонда, аниқроғи Чағониёнда милодий V асрдан чиқа бошлаган. Бу мис тангаларнинг олд томонида маҳаллий ҳукмдорнинг портрети, орқа томонида эса лангарсимон тамға чекилган эди. V асрнинг охири ва VI аср бошларидан эса сосонийлар подшоси Феруз тангаларига тақлид қилиб кумуш тангалар чиқарилди. VI асрнинг иккинчи ярмидан Хусрав драхмаларига тақлид қилинган Чағониён ихшидларининг кумуш тангалари зарб этила бошлади. VII асрнинг иккинчи ярмидан эса шимолий Тоҳаристонда маҳаллий феодал ҳокимликлари тангалари қаторида араб дирхам ва

¹ Пугаченкова Г.А. Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тоҳаристон. Очерки истории и культуры. Древность и средневековье. Ташкент, 1990. стр.133-134.

² Шишкин В.А. Афрасиаб-сокровиница древней культуры. Ташкент, 1966, стр.20.

фелслари муомалада эди. VIII аср охирига келиб Тоҳаристонда маҳаллий ҳокимликларга араблар томонидан барҳам берилди.

Кези келганда таъкидлаш зарурки, агар ҳукмдор металлдан пул зарб эта бошласа, демак, бу давлатнинг таркиб топганлигидан нишона. Пул (танга) ўтмишда давлат рамзлари — герб, байроқ (туғ) ва унинг мадҳияси бўлганлигидан нишона. Мис танга ички бозор муомаласининг эквиваленти. Агар ҳукмдор кумуш танга зарб этишга жазм этса, демак, бу унинг иқтисодий қудратли, мустақил давлат сифатида сиёсат олиб борганлигидан нишона. Бронза ва илк темир даври археологик ёдгорликларидан топилган муҳрлар эса туб маънодаги давлат ташкил топганлигидан дарак бермайди. Бу қадимда қабила етакчисининг, диний раҳнамосининг, ҳарбий ва дунёвий сардори (эронийча — кавийси, туркийча — жабғуси) ва қишлоқ жамоаси бошлиklarининг ҳукмдорлик — сардорлик ("Авесто"да нманапатийларнинг виспатийлик) белгиси бўлган. Шунинг учун уларда фақат уруғ ҳамда қабила тотемлари ўз аксини топган ва улар ўз навбатида протодавлат белгиси, давлатчиликнинг куртаклари таркиб топганлигидан, ўтроқ аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий салоҳияти асосида маҳаллий илк давлатчалар шаклланиб бораётганлигидан гувоҳлик беради. Тангаларда эса, албатта, ҳукмдор сиймоси, ёзув ва тегишли маъбудлар символикаси ўз аксини топади.

Суғдиёна Ўзбекистоннинг марказий қисмида жойлашган бўлиб, унинг ҳудудида илк ўрта асрларда учта мустақил тарихан таркиб топган йирик вилоят ҳокимликлари шаклланган. Панжикентдан то Карманагача бўлган туманлар Марказий Суғдни ташкил этиб, унинг бош шаҳри Самарқанд ҳисобланган. Зарафшон воҳасининг Карманадан ғарбда жойлашган туманлари Ғарбий Суғдни ташкил этган. Унинг бош шаҳри Бухоро бўлган. Қашқадарё ҳавзасида таркиб топган туманлар Жанубий Суғд ерларини ташкил этган. Жанубий Суғднинг юқори Қашқадарё туманлари — Кеш вилояти, қуйи Қашқадарё туманлари эса Нахшоб вилояти деб юритилган. Вилоят ҳокимликлари тепасида турган ҳукмдорлар Бухоро зонасида худотлар, Самарқанд ва Қашқадарёда ихшидлар деб аталган. Илк ўрта асрлар-

нинг дастлабки босқичида ҳар бир вилоят доирасида бир неча рустак худодликлари, ихшид ва ихрид ҳокимликларига бўлинган. Бу маҳаллий ҳокимликларнинг майдалари иқтисодий ва сиёсий қудратлилари томонидан аста-секин тинчлик ёки зўрлик орқали, тарих тақозосига кўра, ўз таъсир доирасига олиниб, йириклашиб борган. Масалан, Ғарбий Суғдда Бухорхудодлардан ташқари, Варданхудот, Варахшахудотлар бўлганлиги маълум. Кейинчалик улар бирлашиб, араблар босқини арафасида Ғарбий Суғд ягона Бухорхудотлигига айланган. Шундай ҳолатни марказий ва жанубий Суғд ерларида ҳам кузатиш мумкин.

Суғдиёна ҳудуди тарихан таркиб топган рустакларга бўлинган. Аслида рустак туман миқёсидаги маҳаллий ҳокимликларнинг ўзгинаси эди. Масалан, ғарбий Суғд ерларини 22 та рустаклардан ташкил топганлиги маълум.¹ Уларнинг 15 таси Бухоро воҳасининг мудофаа девори ичида, 7 таси эса воҳа девори ташқарисида жойлашган. Уларнинг номлари ёзма манбаларда суғдийча бўлиб, Тавовис, қуйи Харкана, Хитфар, Қохуштувон, Юқори Самжон ва Қуйи Самжон, Юқори Фаравиз ва Қуйи Фаравиз, Зар, Фаргидат, Пайкент, Фароб ва бошқа номларда бизгача етиб келган. Масалан, Марказий Суғдда, улар VII аср ўрталарида 11 та бўлган. Бу ҳақда нафақат ёзма манбаларда, балки қадимги Афросиёб деворий суратларида ҳам тегишли маълумотлар бор, яъни Самарқанд ихшиди Вархуманни қутлаб турли мамлакатлардан келган элчиларни қабул маросимига бағишланган шоҳона сарой деворида, унинг тахтиравонда ўлтирган ҳолати ранг-баранг чизгиларда акс эттирилган. Вархуман атрофида унинг яқинлари, унга тобе 11 та рустак ихшид ва ихридлари ва уларнинг туғлари (байроқлари) тасвири ҳам чизилган. Бир қатор қилиб, тик териб қўйилган 11 байроқ дасталари қизил лента билан бир-бирларига рамзий боғлаб қўйилган. Ушбу манзара Марказий Суғдда 11 та ихшид ва ихридликлар бўлганлиги ва уларнинг Самарқанд ихшиди (подшоши) Вархуман бошчилигида "Суғд давлат конфедерацияси" тузилганлигидан далолат беради.

¹ Адылов Ш.Т. Административно-территориальное устройство западного Согда в раннем средневековье. Общественные науки в Узбекистане, №6, Ташкент, 1998, стр.18.

Юқорида таъкидлаганимиздек, товар-пул муносабатлари мамлакат иқтисодий ҳаётида жуда муҳим ўрин тутган. Суғдиёна юнонлар таъсиридан салавкилар давридаёқ кутулиб, мустақил тараққиёт йўлига тушиб олган эди. Маҳаллий ҳокимликлар юнон тангаларига тақлид қилиб, ўз тангаларини чиқарганлар. Мил.авв. I асрда Суғдада топилган тангалар анализига кўра, Зарафшон воҳасининг камида 3 та давлат конфедерацияси бўлган кўринади. Масалан, Самарқанд Суғдининг маҳаллий ҳокимликлари Антиох I тангаларига тақлид қилиб, узоқ йиллар мис тангалар зарб этишда давом этади. Бухороликлар эса Юнон-Бақтрия подшоларидан Евтидем тетрадрахмасига тақлидан пул чиқарган. Қашқадарё маҳаллий ҳокимликлари эса Александр сурати солинган салавкий тангаларига тақлид этиб, танга зарб этадилар. Милодий эранинг бошларидан Суғдиёнада Суғд маҳаллий ҳукмдорларининг номлари битилган тангалар зарб этила бошлайди. Бироқ, улардаги ёзув ва маҳаллий ҳокимларнинг суратлари сифатсиз ва техник жиҳатдан нуқсонли бўлганлигидан улардаги бирон-бир ҳукмдор номини аниқлаш мумкин бўлмади. Милодий III асргача Суғд шаҳар ҳаётида қандайдир иқтисодий таназзул бўлган кўринади. Фақат III аср охири ва IV аср бошларидагина Ипак йўли билан боғлиқ иқтисодий юксалишлар Суғд ҳаётида юз беради. Бу ҳақда биринчи бор Дунхуандан топилган ҳужжат — “Суғд эски ёзувлари” гувоҳлик беради. Илк ўрта асрларда Суғднинг савдо шаҳри номи билан донг чиқарган Пайкент шаҳрининг иқтисодий қудрати араб тарихчиси Табарийни лол қолдирган. Унинг ёзишича “Пайкентда араблар томонидан шунчалар кўп олтин ва кумуш идишлар таландики, уларнинг кўплигидан сановига ета олмайсан, киши”¹. Бундай юксакликни IV асрнинг охирларида бутун Суғд бўйлаб кузатиш мумкин эди. V асрдан бошлаб мустақил Суғд ҳокимликлари суратлари битилган тангалар зарб этила бошлайди. VII асрга келиб Суғд маҳаллий ҳокимликларининг кумуш тангалари жаҳон савдо-сида ўз ўрнига эга эди. Суғдиёна шундай юксакликларга эришишига қарамай, мамлакатда илк ўрта

¹ Культура и искусство древнего Узбекистана. Москва, 1991, стр. 31.

асрлар давомида ягона подшолик (марказий ҳокимият) бўлмаган. Бундай ҳокимиятнинг таркиб топишига дастлаб хиёнийлар ва кидарийларнинг бу заминга кириб келиши халақит берган кўринади. Суғдиёна VI аср бошларидан эфталийлар таркибида, 563 йилдан эса Турк хоқонлиги қўл остига ўтди. Гарчи улар маҳаллий ҳокимликлар бошқарув тизимига аралашмаган ҳолда, улардан катта-катта ўлпон (солиқ) олиш билан кифояланиш сиёсатини юритсалар-да, амалда марказлашган давлат барпо бўлишидан манфаатдор эмас эдилар. Чунки улар Ўрта Осиё этнома-даний майдонида қудратли янги сиёсий кучнинг пайдо бўлишини истамас эдилар. Шу боис, суғд маҳаллий аслзодаларининг бой тажрибаларидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиш учун эфталий ва турк хоқонлари уларни давлат бошқарув хизматларига фаол тортишни афзал кўрадилар. Бироқ, VIII аср бошларидан Суғдиёна халқи бошига ўзга этник ва дин вакиллари бостириб келди. Улар эфталий ва турк хоқонларидан фарқли ўлароқ, янгича бошқарув тизимини ишлаб чиқдилар. Икки орада кучлар тенг бўлмаган жанглар бошланиб кетди. Умумий душманга қарши кучлар ҳарбий иттифоқини тузишга интилиш ҳар доим ҳам кутган натижани беравермади. Ниҳоят VIII аср охирларигача давом этган қаттиқ жанглар ва қўзғолонлардан сўнг, боққинчилар маҳаллий аслзодалар орасидан таянч топиб, нафақат бутун Суғдиёна, балки Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатишга эришдилар.

Суғддан шарқда Сирдарё ҳавзасида илк ўрта асрлар даври Уструшона вилояти жойлашган. Унинг ғарбий қисмини Ўзбекистоннинг Жиззах ва Сирдарё вилоятлари ташкил этади. Унинг шарқий қисми — Хўжанд вилояти эса ҳозирги кунда Тожикистон тасарруфида. Илк ўрта асрлар Уструшонаси 18 та тумандан ташкил топган. Истахрий маълумотиغا кўра, улар Куркет, Газак, Вагкет, Сабат, Зомин, Дизак, Бунжикат, Харакана, Фекнан, Фагкат, Минк, Асбаникат, Бискар, Бангам, Вакр, Шагар, Бургар, Бутгам каби рустаклар бўлиб, улар тепасида турган ҳукмдорлар афшинлар деб аталган¹. Биринчи бор Уструшона

¹ Грицина А.А. Уструшанские были. Ташкент, 2000, стр. 33-34.

номи илк ўрта аср Хитой манбаларида учрайди. (Шуайдушана, Судушана, Судушина). Бунга кўра, Уструшона IV-V асрлардаёқ мустақил ҳокимлик сифатида тилга олинади. Унинг ёш, ташаббускор ҳукмдори VIII аср бошларида Самарқанд ихшидининг элчилари билан ўз элчисини Хитойга юборади. Араб географларининг хабарига қараганда, Уструшонанинг бош шаҳри Бунжикат (ҳозирги Шаҳристон) бўлган. Археологик тадқиқотлар буни тўлиқ тасдиқлайди¹. Шаҳристондан топилган кумуш тангаларга кўра, Уструшонани дастлаб Чирдмиш, Сатачари, Раханч каби маҳаллий афшинлар бошқарган. VIII аср биринчи чорагидан Уструшонани туркий сулола вакиллари бошқара бошлаган. Дарҳақиқат, араб тарихчиси Истаҳрий 737-йил воқеалари муносабати билан Уструшона афшини турк Харабуға эканлигини эслайди (чунки ўша кезларда маҳаллий ҳукмдорлар турклар билан бирга арабларга қарши ҳарбий иттифоқ тузган эдилар). Ундан сўнг яқин 60 йил Уструшона афшинлигини турк Ханахара эгаллайди. У машҳур халифа Маъмун ибн Хорун хизматида бўлиб, Ироқ ва Мисрда кўтарилган кўзғолонларни бостиришда қатнашган.²

Уструшонадан шимоли-шарқда, Сирдараёнинг юқори ҳавзасида гўзал Фрагана (Фарғона водийси) жойлашган. У Ҳеродотнинг «Тарих» асарида «париканийлар юрти» номи остида эслаб ўтилади.³ Фарғона сўзи суғд манбаларида «Фраганик» шаклида ёзилиб, «тоғлар орасидаги водий, атрофи берк сойлик» маъносини англатади⁴. Хитой манбаларида «Дайюан, яъни Даван» деб аталган. Дайюан ҳам «тоғлар орасидаги водий» маъносини беради⁵. «Париканийлар юрти» паҳлавий манбаларида «Паркан давлати» сифатида тилга олинади⁶. Қадимги Фарғона ҳақидаги муфассал маълумотларни биз Хитой манбаларида учратамиз. Бу

¹ Негматов Н.Н. Живопись Шахристана (проблемы и суждения). «Культурное наследие Востока». Проблемы, поиски, суждения. Ленинград, 1985.

² Грицина А.А. Уструшанские... стр. 43-45.

³ История Узбекистана, том 1, кн. первая, Ташкент, 1955, стр. 39, 89.

⁴ Уз.СЭ.Ташкент, 1979, 27 бет.

⁵ Бан Гу «Биринчи Хан сулоласи тарихи», Шанхай, 1958, 2372 бет.

⁶ История Узбекистана. 1955, стр. 89.

маълумотлар хитойликларнинг машҳур «24 тарихи»нинг 1-2 жилди, яъни Сима Цяннинг «Тарихий хотиралар» ва Бан Гуинг «Биринчи Хан сулоласи тарихи» асарида берилган. Бу икки асар Н.Я.Бичурин таржимаси асосида бизгача етиб келган. Аммо «24 тарих»нинг Марказий Осиёга тегишли кўпгина боблари Н.Я.Бичурин таржимасига киритилмаган¹. Ана шу «24 тарих»нинг I-III жилдларидаги Марказий Осиёга тегишли қисмлари 1987 йилдан бошлаб уйғур тилига таржима қилина бошлади. Натижада, Фарғона-Хитой муносабатларига доир янги маълумотлар олиш имконияти туғилди. Масалан, Фарғона-Хитой муносабатларига оид маълумотлар «Тарихий хотиралар»даги «Хан Уди тазкираси», «Фарғона тазкираси», «Хуннлар тазкираси» ва «Ханнома»даги «Хан Удининг таржимаи ҳоли», «Фарбий юрт (қўрқор) тазкираси», «Хуннлар ҳақида қисса», «Хан Вэнди тазкираси», Чжан Цзян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли», «Нағма нова тазкираси», Беш аносир (модда ёки жисм) тазкираси» каби бобларда берилади². Буларнинг кўпчилиги юқорида таъкидлаганимиздек, Н.Я.Бичурин таржимасига киритилмаган. Шунинг учун Қадимги Фарғона (Даван) давлати ва унинг Хитой билан бўлган алоқалари яхши ўрганилмаган.

Қадимги Фарғонага нисбатан Хитой манбаларида Даван давлати ҳақидаги маълумотлар охириги марта милодий III асрда учратилади. 436 йилда император Вей элчиси Дунь Ваньнинг фарбга сафари муносабати билан қадимги Фарғона «Полона» номи³ билан собиқ Даван ўрнида ишлатилган. Қадимги Фарғона яна бир Хитой манбаси «Бей-ши»да (VII аср) «Бохан», «Фейхан» номлари билан тилга олинади⁴. «Бей-ши»да Фейханда «хукмдор тахти олтин кўчқор қиёфасида» ишланган дейилади⁵. Бошқа бир Хитой манбаси «Тан-шу»да (X аср) Қадимги Фарғонани «IV асрдан бошлаб то ҳокимият тепасига турклар келганига қадар бир сулола бошқарган» дейилади⁶. 630 йили Ўрта Осиё орқали

¹ Абдухолиқ Абдурашул ўғли «Қадимги Фарғона тарихи». Тошкент, 2002 й. 6-бет.

² Абдухолиқ Абдурашул ўғли. «Қадимги Фарғона... 5-6-бет.

³ Боробкова Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э.-VII в.н.э.

⁴ Асқаров А. Узбек давлатчилигининг ilk босқичларида Қадимги Фарғона. «Фарғона кеча, бутун ва келажакда». Фарғона, 2003, 3-бет.

⁵ Асқаров А. Уша асар, 3-бет.

⁶ История таджикского народа, том 1. Душанбе, 1999, стр.39.

Ҳиндистонга сафарга отланган Хитой элчиси Сюан Цзан собиқ Даванда мамлакат ягона ҳукмдор тасарруфиди эмас, у ерда майда маҳаллий ҳукмдорлар кўплигини таъкидлайди¹.

Маҳаллий ёзма манбаларда то VIII асргача Фарғона мулки ҳақида ҳеч бир маълумот учрамайди. Араблар босқини муносабати билан Панжикент ҳокими ва бир вақтнинг ўзида Самарқанд подшоси Дивашгич арабларга қарши маҳаллий ҳокимликларнинг бирлашган ҳарбий иттифоқини тузиш ташаббуси билан чиққан. У ўз ишончли кишисини Чоч тудуни, Турк хоқони ва Фарғона мулки ҳукмдорига тегишли хатлар билан улар ҳузурига юборган. Ана шу элчилик хатларининг Фарғона ихшиддигига тегишли номасида Фарғона номи суғдча «Фраганик» шаклида берилган. Илк ўрта асрларда Фарғона мулкининг Фраганик ихшиддиги номи остида юритилишини араб тарихчилари ҳам тасдиқлайди. Араб тарихчиари Яқут ва Қудамоларнинг хабар беришига қараганда, илк ўрта асрларда нафақат Фарғона мулки, балки унинг бош шаҳри ҳам Фраганик деб аталган. Ибн Хордатбехнинг «Йўллар ва подшодликлар ҳақида китоб» асарида халифаликнинг шарқий вилоятларида карвон йўллари қайси шаҳарлар орқали ўтгани, улар орасидаги масофалар берилган. Шу манбада «Самарқанддан Фраганиккача (бу ерда у қадимги Фарғонанинг бош шаҳрини кўзда тутди) 53 фарсах (1 фарсах 6-8 км га тенг), Баб (Поп)дан Фраганиккача 4 фарсах»² дейилган. Дарҳақиқат, Ибн Хордатбех асарида кўрсатилган Попдан кейинги 4 фарсах масофада жойлашган шаҳар пункти аслида Ахсикент бўлиб, суғдий манбаларда арабларга қадимий номи Фраганик сифатида маълум бўлган.³ Биз келтирган кейинги икки манба (Дивашгич ва Ибн Хордатбех) маълумотларига кўра, VII асрнинг иккинчи ярми ва VIII аср бошларида Фарғона водийсининг майда маҳаллий ҳокимликлари Фраганик ҳокимлиги қўл остида бирлашиб, ягона Фарғона мулкига айланган кўринади. Бу ҳолат археологик

¹ Beal S. Si-yu-Ki Buddhist record of the Westernworld. Vol. 1. London, 1884 p. 26

² Ибн Хордатбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н.Велиховой. Баку, Элм, 1986.

³ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент. «Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона». Тошкент, 2001, 14-15-бетлар.

материаллар мисолида яхши кузатилади. Масалан, қадимги Фарғонанинг Қорадарё ҳавзасида олиб борилган археологик дала тадқиқот натижалари бу масалага ойдинлик киритиши мумкин. Археолог Б.Абдулғозиевнинг тадқиқотларига кўра, мазкур маскан антик ва илк ўрта асрлар даврида бир неча микровоҳалардан таркиб топган 11 та ирригацион районларни ташкил этган. Уларда антик даврга оид (мил.авв. II-I асрлардан то милодий III асргача) 247 та ёдгорлик (эркин деҳқон хўжалиқларининг қишлоқлари) бўлса, илк ўрта асрларга келиб (милодий III-VII асрлар), уларнинг сони 166 тага тушиб қолган¹. Демак, қишлоқ жамоалари ичида мулкий табақаланиш жадал кечган, мулк эгалари — кашоварзларнинг бир қисми мулксиз кадиварларга, улар ҳисобига бойиб бораётган кашоварзларнинг бадавлат қисми деҳқонзодалар — мулкдор феодалларга айлана борган.

Қорадарё ҳавзаси ёдгорликларининг тарихий топографиясига кўра, воҳа ёдгорликларини уч категорияга, яъни шаҳарлар, қишлоқ ҳокимларининг қасрлари ва қишлоқ жамоалари объектларига ажратилганда, қуйидаги ҳолатни кузатиш мумкин бўлди: Қорадарё ҳавзасида олиб борилган археологик тадқиқот натижаларига кўра, антик даврда қишлоқ жамоаси масканлари кўпчиликни ташкил этган бўлса, илк ўрта асрларда шаҳар ҳокимликларининг қасрлари кўпайган. Демак, илк ўрта асрларга келиб, мулкий табақаланиш бадавлат деҳқонзодалар фойдасига ишлаётганлиги кузатилади. Ҳар бир ирригацион районда, унинг иқтисодий ва сиёсий маркази сифатида шаҳар типдаги ёдгорлик қайд қилинади, микровоҳаларда эса уларнинг бош қароргоҳи — қишлоқ ҳокимларининг қасрлари бўлган.

Шундай қилиб, илк ўрта асрларга келиб Қорадарё ҳавзасининг ҳар бир ирригацион райони доирасида туман ҳокимликлари, микровоҳалар базасида қишлоқ ҳокимликлари, умуман қадимги Фарғонанинг йирик шаҳарлари базасида эса шаҳар-давлатлар ташкил топган. Қорадарё ҳавзасида археологик материаллар асосида кузатилган бу тарихий жараён нафақат Фарғона мулкига, балки Ўрта Осиёнинг деҳқончилик маданияти ривож топган

¹ Абдулғозиева Б. Восточная Фергана в древности и раннем средневековье (система расселения, районирование и типология). Автореферат кандидатской дисс. Самарканд, 1988, стр. 6-8.

барча вилоятларига хос бўлиб, ўзбек давлатчилигининг маҳаллий иддизлари айнан ана шуларга бориб тақалади.

Қадимги Фарғонадан шимолда жойлашган тарихий-маданий ўлка Чоч воҳаси бўлиб, бу ўлкада ҳам илк ўрта асрларда худди шу тарихий манзара кузатилади. Чоч атамаси қадимги ёзма манбаларда мил.авв. I минг йилликнинг 2-ярмидан бошлаб учрайди. Унга қадар бу ўлкада жуда қадимдан "Авесто" турлари ва қадимги форсий тилдаги қоятош битикларига кўра, кўчманчи саклар яшаган. Фанда саклар Андронов маданияти қабилаларининг бевосита авлодлари эди, деган фикр ҳукмронлик қилади.

"Тарих отаси" номи билан машҳур Ҳеродотнинг ёзишича, саклар скифларнинг ўзгинаси бўлиб, "форслар барча скифларни саклар деб атаганлар". Сакларнинг Яксарт орти уруф-аймоқларини суғдийлардан Яксарт (Сирдарё) ажратиб турган². Сак конфедерацияси таркибини асианлар, пасианлар, тохарлар, сакаравака қабилалари ташкил этган³. Антик давр муаллифлардан Демодамнинг (мил.авв. III аср) маълумотларига кўра, бу иттифоқ таркибида сак номли қабила ҳам бўлиб, у Яксартнинг чоп соҳилида форсларга яқин яшаган. "Маҳабҳорат"да саклар ва тохарлар билан бир қаторда канки қабилалари ҳам эслатилади. Мил.авв. I минг йиллик ўрталаридан сак ва канки қабилаларининг бир қисми ўтроқлаша бошлайдилар ва улар секин-аста суғдийзабон чочликларга айланиб, муқим ҳаёт тарзига ўтадилар. Сакларнинг кўчманчи чорвадор қисми эса анъанавий ҳаёт тарзини давом эттириб, туркий дунёнинг кенг даштларида кўчиб яшайдилар. Бу ҳақда Александр Македонский юришларининг тарихчилари ҳам гувоҳлик беради, яъни Яксарт чўл-дашт минтақалари билан деҳқончилик районлари ўртасидаги чегара бўлган, унинг ўнг соҳилида саклар, чап соҳилида эса суғдийлар жойлашиб, суғдийларнинг шаҳарлари ҳам бўлган, деб ёзадилар⁴.

"Авесто"да номи зикр этилган тур қабилаларининг сиёсий ва диний маркази, қароргоҳи Қанқа дастлаб

¹ Геродот. История в девяти книгах, кн. VII, Л., 1972, стр. 333.

² Страбон, География в 17 книгах. Кн. XI, 8,8. Москва-1964.

³ Страбон. Указ. соч. Стр. 2.

⁴ Арриан. Поход Александра. IV, 2, 4. М.-Л., 1962.

С.П.Толстов томонидан "қадимги Хоразмдир", деган ғоя олға сурилди. Лекин Чочда олиб борилган сўнгги археологик тадқиқотлар Қанқа қадимги Хоразм эмас, балки қадимги Чоч эканлигини исботлади. У Тошкент вилоятининг Оққурғон туманига жойлашган Чочнинг бош шаҳри қадимги Қанқа шаҳар харобаси эканлиги маълум бўлди¹.

Хитой манбаларида Кангуй номи мил.авв. II асрдан маълум. Унгача Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларида, айнан Тошкент вилоятининг жануби-ғарбида канки қабилалари яшаганлиги ҳақида тарихий манбаларда етарлича маълумотлар учрайди. Мил.авв. II асрда бу ўлкага хуннлар кириб келди. Бу минтақа турли тилларда сўзлашувчи қабилаларнинг қоришув ва ўзаро алоқа майдонига айланди.

Кангуй мил.авв. III аср ўрталарида Юнон-Бақтрия давлатига нисбатан оппозицияда турган сиёсий-ҳарбий куч сифатида Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида ташкил топади ва ёзма манбаларга кўра, дастлаб юечжи ва хуннларнинг таъсирида бўлган. Мил. авв. II асрдан бошлаб Кангуй жанговар туркий этник кучлар ҳисобига сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан қудратли давлатга айланади ва Хитойга нисбатан мустақил сиёсат юрита бошлайди. Бу ҳақда элчи Чжан Цян ўз ҳукмдорига юборган ҳисоботида "Кангуй ўта мағрур ва қўпол, элчиларни қабул қилиш чоғида буюк Хитой вакилини усундан кейин ўтқазиб қўйди", деб ёзади.

Мил.авв. II асрдан бошлаб, Кангуй теварак-атроф қабилалари, жумладан Янцайни (Аланлар) ҳам ўз таъсир доирасига олади². Хитой манбаларига кўра, Кангуй кўчманчилар бошқарувидаги подшолик бўлиб, унинг таркибига кирган Янцай аҳолиси "лойдевор уйларда яшайди"³. Кангуйни пойтахти Битян канкиларнинг азалдан яшаб келган макони бўлса-да, Кангуй ҳукмдори бу шаҳарда доимо яшамаган, унинг ёзги қароргоҳи ҳам

¹ Филанович М.И. Ташкент: зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент-1983, стр.23-24.

² Линвинский Б.А. Кангуйско-сарматский фарн. Душанбе-1968, стр.18.

³ Литвинский Б.А. Указ. Соч. Стр. 19; Алан қабилә уюшмасида туркий "ас" уруғлари бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Қаранг: Marquart. Osteuropaische und ostasiatische Steifezue. Leipzig-1903. p.167. Таъжидлаш жоизки, қадимда аланлар Амударёнинг қуйи ҳавзаларида яшаган.

бўлган, дейилади. Мутахассислар мана шу хабарга асосланиб, "Кангуй ярим кўчманчи, ярим ўтроқ характеридаги давлат бўлган ва унинг қароргоҳи ҳам давлат характеридан келиб чиқиб ўзгариб турган", деган хулосага келдилар. "Авесто"даги Қанғха билан хитойча Кангуй атамаларининг ўхшашлигини ҳисобга олганда, Кангуйни қишки қароргоҳи Битян Тошкент вилоятининг Сирдарё яқинида жойлашган қадимги Канка шаҳар харобаси бўлиб чиқади. Кангуй давлатининг асоси айнан мана шу жойдан бошланган. Демак, канки қабилалари унинг асосчиларидан бири бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас.

Сақлар етакчилигидаги антик давр Кангуй давлати қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий иттифоқи асосида милодий эранинг бошларида (тахминан II-III асрларда) икки тилда сўзлашувчи қанғар халқи ташкил топади² Аммо милодий V аср ўрталарида Қанғ давлатининг емирилиши билан унинг таркибидаги элат ва қабилалар тарқалиб кетди, янги сиёсий уюшмалар ва этник бириклар вужудга келади³.

Археологик тадқиқотлар таҳлилига кўра, мил.авв. II-милодий V асрларда Тошкент воҳасида шаҳар маданияти жадал ривожланади. Бу даврда воҳада 13 пунктда шаҳар ҳаётининг гуллаб-яшнаши кузатилади⁴. Уларнинг таркиб топиши Қовунчи маданиятининг ривожланиш босқичлари билан боғлиқ бўлиб, этномаданиятда туркий жило кучли эди. Бу давр шаҳарлари Тошкент воҳасининг жануби-ғарбий қисмини эгаллаган эдилар. Уларнинг энг йириклари Қанка, Кавардан, Кулота, Киндиктепа, Қовунчи тепа, Банокат ва бошқалар бўлиб, уларда шаҳар ҳаёти нафақат илк ўрта асрларда, балки ривожланган ўрта асрларда ҳам давом этади.

Ўрта Осиё илк ўрта асрлар даври шаҳарларининг ривожланиши масаласида фанда икки хил фикр шакланган. Биринчиси С.П.Толстовга тегишли бўлиб, у илк ўрта аср шаҳарларида умумий кризис ҳолати кузатилади, деҳқонзодалар қасрлари ва ҳукмдорлар маҳкамасини ҳисобга олмаганда, ҳунармандчилик тармоқлари-

¹ Филанович М.И. Указ. Соч. Стр.24.

² Шониёзов К. "Қан давлати ва қанғалилар". Тошкент-1990, 5 бет.

³ Шониёзов К. Кўрсатилган асарда 6 бет.

⁴ Буряков Ю.Ф.Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент-1982, стр.109.

нинг ривож, шаҳар қурилиши ва уларни ободонлаштириш ишлари бўшашиб кетган¹, дейди. Иккинчи қараш А.М.Белиницскийга тегишли бўлиб, у Самарқанд ва Марв каби йирик шаҳарлардан ташқари, кўпгина шаҳарларнинг майдони қисқаради, аммо бу даврда шаҳар типигаги аҳоли пунктлари фавқулодда кўпаяди², деган хулосага келади. Хўш, бу даврда Тошкент воҳасида шаҳарлар ҳаёти билан боғлиқ нималар юз берди?

Авваламбор, Тошкент воҳаси эфталийлар давлати таркибига қўшиб олинди. Милодий VI асрнинг 60 йилларидан Чоч Турк хоқонлиги таркибига ўтди³. Бу воқеалар дастлаб Чочнинг жануби-ғарбий шаҳарлари иқтисодий ривожланишига салбий таъсир этмай қолмас эди. Айнан шу вақтда рангли металлургия саноатининг жадал ривож ҳисобига Илоқнинг иқтисодий салоҳияти кўтарилиб, Чочдан ажралиб чиқади ва маълум муддатгача мустақил ривожланади⁴. VI аср охиридан кучайган турк аслзодаларининг ўзаро тахт учун курашлари даврида, Чоч мустақилликка интилиб кўрди. Аммо VII аср бошларидан яна хоқонликка тобе бўлиб, Чочни Ғарбий турк хоқонлигининг ноибитудуни бошқарадиган бўлди. Ҳатто тобе вилоятларни бошқариш ва ўлпон йиғиш масалаларини қаттиқ назоратда тутиш мақсадида хоқонликда иккита кичик хоқон лавозими жорий этилди. Улардан бирининг қароргоҳи Чоч атрофида бўлиб, у Мовароуннаҳрнинг Суғд ўлкаларини бошқарар эди. VIII аср бошларида араблар босқини туфайли Чоч арабларга қарши Суғд, Фарағана ихшидлари ва турк хоқонлигининг ҳарбий иттифоқига қўшилади. Бу иттифоқ 723-724 йилларда Сирдарё бўйида бўлган жангларда арабларга қаттиқ зарба беради. 739 йилда араблар Чоч ва унинг иттифоқчиларига қарши янги ҳужум уюштирадilar. Жанг давомида араб лашкарбошиси Хорис ибн Сурайж Суғ-

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948, стр. 152-153; его же, По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962, стр. 249; Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. М., 1950. Стр. 53; Неразик Е.Е. Керамика Хорезма Афригидского периода. В сб. Керамика Хорезма. М., 1959, стр.109.

² Белиницкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973, стр.7.

³ Шмидт А.Э. Материалы по истории Средней Азии и Ирана. ИИВ АН СССР, вып. XVI. М.-Л., 1958, стр. 453.

⁴ Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. М., 1974, стр.101-102.

дийлар томонига ўтиб кетади¹. Турк хоқонлиги Хитой таъсирига тушиб қолган кезларда араблар Чочга, унинг мустақиллигига путур етказмаслик шарти билан ўз ноибларини юбориб, Хитойга қарши иттифоқ тузади. Аммо бу шартнома узоққа чўзилмайди. Чоч ва Илоқ VIII аср давомида арабларга қарши чиқишларда фаол қатнашади.

Шундай қилиб, VI-VIII асрларда Чоч тарихининг кўп вақти ташқи душманларга қарши кураш билан ўтди. Бу курашлар Чоч иқтисодий ҳаётига салбий таъсир этмай қолмас эди. Шу муносабат билан йирик шаҳарлар майдони дастлаб қисқарди. Чоч Турк хоқонлиги таркибига ўтгач, мавжуд этносиёсий вазиятда ўзаро иқтисодий манфаатдорлик пайдо бўлиб, шаҳарлар ҳаётида жонланиш бошланди. VIII аср бошларига келганда Чочда шаҳарлар сони кўпайиб, улар 32 тага етди. Шаҳарлар нафақат дарё ҳавзаларининг қуйи оқимларида, балки уларнинг ўрта ва юқори ҳавзаларида ҳам таркиб топди.

Масалан, Оҳангароннинг ўрта оқимида Илоқнинг пойтахт шаҳри Тункет ташкил топди, унинг майдонида Илоқ ҳукмдорининг қасри қад кўтаради. Илоқ иқтисодий жиҳатдан яхши ривожланганлигидан нафақат мис чақалар, балки кумуш тангалар зарб этиш имкониятига ҳам эга эди. Ҳатто Илоқ араблар қўл остига ўтиб, ўз сиёсий мустақиллигини йўқотса-да, кумуш танга зарб этишни давом эттирарди. Тункет руда эритиш ва уни қайта ишлаш устахоналарига, бой металлурглр шаҳрига айланади. Унинг тоғ саноатини тез суръат билан ривожланишида Тункет яқинидан топилган олтин ва кумуш конлари катта рол ўйнайди. Натижада, Тункетнинг тоғ саноати унинг нафақат йирик иқтисодий марказга, балки Илоқнинг сиёсий пойтахтига айланишида ҳам муҳим рол ўйнайди. Илк ўрта асрларда Оҳангарон ҳавзасида Тункет (17,5 га), Қулога (15 га), Намудлик (12 га), Тепа (12 га), Ошхонатепа (11 га), Мўнчоқтепа (11,2га) каби қатор шаҳар ва бошқа аҳоли пунктлари вужудга келдики, уларнинг иқтисодий негизини асосан тоғ саноати ташкил қиларди.

¹ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития..... стр. 123; Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарья с древнейших времен. Ташкент-1973. стр.32.

Илк ўрта асрларда шаҳарлар (Улкантойтепа — 20 га, Кавардан — 75 га, Чинозтепа — 12 га, Йўғонттепа — 20 га) воҳанинг марказий ва шимолий адирлик районларида ҳам ривожланади. Чочнинг энг йирик шаҳар марказларидан бири Чирчиқ дарёсининг ўрта оқими бўлиб қолади. Бу жойда Солор ва Жун каналлари базасида Мингўрик (35 га), Нўғойқўрғон (11 га), Хонободтепа (34га), Тўғойтепа (9,5 га), Қулоқлиттепа (14 га), Акататтепа (18 га) каби шаҳарлар қад кўтаради.

Чоч аҳолисининг хўжалик машғулотларига келганда, улар кўп тармоқлилиги билан характерланади. Ўтроқ аҳолининг асосий хўжалиги суғорма ва лалмикор деҳқончилик ҳамда боғдорчилик, полиз экинлари бўлган¹. Чўл ва тоғолди адирлар чорвачилик хўжалиги учун қулай бўлган. Чорвачиликнинг яйлов тури ривожланган. Шаҳарларда ҳунармандчилик ва унинг турли тармоқлари кенг ривожланган. Айниқса кулолчилик, тери ошлаш ва ундан эгар-жабдуқ тайёрлаш, китоб муқовалаш, тўқимачиликда жун газмоллар ишлаб чиқариш ривожланган². Ҳунармандчиликнинг характери ва унинг маҳсулотларига бўлган катта талаб Чоч шаҳарлари орқали бир неча савдо қарвон йўлларини вужудга келтирди. Айниқса қарвон йўлларининг Илоқ шаҳарлари орқали ўтган тармоқлари Чоч иқтисодиятида муҳим аҳамиятга эга эди. Бу йўллар бўйлаб янги савдо пунктлари (Чиначкат, Навкат) қад кўтаради³.

Шундай қилиб, илк ўрта асрларда Чоч шаҳарларининг сон жиҳатидан ўсиши ва уларнинг иқтисодий ихтисослашуви кузатилади. Бу жараён Илоқнинг Чочдан маълум муддатга ажралиб, мустақил иқтисодий сиёсат юритишига олиб келди. Урбанизация жараёнлари Чочнинг адирли районларига жадал кириб бориб, Чочнинг пойтахти Сирдарё соҳилларидан воҳанинг шимолий районларига, яъни ҳозирги Тошкент шаҳри районига — Мингўриқка кўчади. Илк ўрта асрларда Чочдаги урбанистик жараёнлар воҳада асосан кичик шаҳарларининг пайдо бўлиши ҳисобига юз берди.

¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Кн. 2, Ташкент-1950. Стр.272.

² Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, стр. 254-258.

³ Бурыков Ю.Ф. Генезис и этапы развития.... Стр. 134-135.

Илк ўрта асрларда воҳага туркий этник қатламларнинг тўхтовсиз кириб келиши, айниқса Чочнинг Турк хоқонлиги таркибида бўлиши, унинг маданиятига катта таъсир кўрсатди. Бу жараён ушбу маконда турк-суғдий этномаданий майдоннинг шаклланишига олиб келди. Чоч эроний тилли аҳолининг турклашиш жараёни жадал кечган масканга айланди. Бу ҳолатлар айниқса археологик материалларда яхши кузатилади ва ёзма манба материаллари орқали ҳам тасдиқланади.

Хоразм воҳасининг қадимги ва илк ўрта асрлар даври ўзига хос хусусиятларга эга. Бу ҳудудий кенглик Амударёнинг қуйи ҳавзаси ҳисобланиб, Ўрта Осиёнинг бу азим дарёси бир неча юз минг йиллар давомида юқори оқимларидан қуйига унумдор лойқа оқизиб келиб, жанубий Орол бўйларида суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожланиши учун замин ҳосил этган. Аммо бу ҳосилдор замин, тарих тақозосига кўра, неолит даврида ҳам, энеолит ва бронза даврларида ҳам қадимги аجدодларимиз томонидан ўзлаштирилиб, суғорма деҳқончилик маданиятининг Марғиёна ва Бақтрия сингари макони бўла олмади. Дастлаб бу замин, унинг анъанавий чорвачилик ва зироатчиликнинг ибтидоий деҳқончилик хўжалиги асосида табиий равишда таркиб топган макони (Сувёрган ҳамда Тозабобёб маданиятлари) бўлиб шаклланди ва шу асосда ривожланишда давом этди¹.

Илк темир даврида шу заминда таркиб топган Амиробод маданияти даврида жанубий Хоразм аҳолиси Амударё қуйи ҳавзасининг ўзанлари бўйлаб барпо этилган кенг ва саёз каналлар ёрдамида зироатчиликка қулай жойларида (масалан, Якка Парсон-2 районида) деҳқончилик қила бошлайдилар, ўтроқ ҳаёт аста-секин уларнинг кундалик турмуш тарзига айланиб боради². Аммо Амударёнинг қуйи ҳавзалари, унинг тўқайзор ва қамишзор кенг майдонлари, серунум яйловлари чорвачилик хўжалигининг тараққий этиши учун жуда қулай эди. Шунинг учун ҳам архаик Хоразмда Қуйи Сирдарё саклари – чорвадорларнинг Қуйисой маданияти кенг ривожланган.

¹ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта.... стр.47-68.

² Ўша ерда. Стр. 68-77.

Кўчманчилик ҳаёти асосига қурилган Қуйисой маданияти аҳолиси аслида массагет қабилалари бўлиб, улар қуйи Амударё ва Орол бўйларининг тубжой аҳолиси эди¹. Шунинг учун ҳам атоқли археолог, қадимги Хоразм тарихининг билимдони С.П.Толстов ўз даврида бу ўлкани эзгулик мабудаси Ахурамазда яратган Арьянам Вайчаҳ билан локализациялаши бежиз эмасди.

Мил.авв. VI асрда қадимги Хоразм тарихида кутилмаганда туб маънодаги тарихий воқеа юз берди. Эрон аҳамонийлари империясининг подшоси Доро Iнинг солиқ сиёсати туфайли, Ҳилменд водийсининг "Авесто" хорасмийлари ўз ватанларини ташлаб, Амударё қуйи оқими томон кўчишга мажбур бўладилар. Бу воқеа Скилак-Ҳеродот маълумотларига кўра, мил.авв. 513 йилдан сўнг юз берган. Кема ва солларда массагетлар юртига биринчи бор кириб келган хорасмийлар, бўлгуси Хоразм воҳанинг ғарби ва жанубида Хум-бузтепа, Ҳазорасп ва Кўзалиқирда биринчи бор макон тошган бўлсалар ажаб эмас. Унгача, хорасмийлар Ҳилменд водийсида (Ҳирот воҳаси) яшаб, ўтроқ ҳаёт кечирган, суғорма деҳқончилик маданиятини ривожлантиришда бой тажрибага эга бўлганлар. Хорасмийларнинг Амударёнинг қуйи ҳавзаларига кириб келиши билан массагетлар ватанида янги этнотопоним — Хоразм атамаси пайдо бўлади².

Археологик тадқиқот натижаларига кўра, хорасмийлар дастлаб воҳанинг ғарбий ва жануби-ғарбий ҳудудларини ўзлаштирадилар. Бу жойларнинг ҳужумкор чорвадор эгаларидан чўчиган янги зироатчи этник гуруҳлар хавфсизликни таъминлаш учун дастлабки қалъа-қўрғонларини (Кўзалиқир, Қалъалиқир) воҳа жануби-ғарбининг ўраб олган қирлар тепасига қурадилар. Хоразмни суғориш тарихида ўз ўрнини топган Калтаминор, Тозабоғёб, Чармонёп ва Даудон каналларининг асоси ўша кезларда барпо этилган эди.

Чорвадор аҳоли билан савдо-сотик ва мол айирбошлаш алоқаларини изга солиб олган зироатчи хорасмий-

¹ Вишнева О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. Москва-1973.; Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Стр. 77-87. Москва-1962.

² Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига оид баъзи бир масалалар. "Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар" Тошкент- 2004, 76-84 бетлар.

лар маҳаллий муҳитта тезда мослашадилар, уларнинг янгидан-янги масканлари энди қир ости текисликларида, сув олиб келишга қулай жойларда ҳам қад кўтара бошлайди. Чап қирғоқ Амударё ҳавзаларида қадимги деҳқончилик микровоҳаларининг янгидан-янги ўчоқлари барпо бўла бошлайди. Масалан, архаик ва антик даврларда Сариқамиш ҳавзасининг ўзлаштирилиши, Полвонёп, Чарманёп, Гавҳари, Дарёлик, Даудан, Ҳазорасп, Савкан каби каналларнинг қурилиши мана шу тарихий хўжалик жараёнлари билан боғлиқ эди.

Мил.авв. VI аср охирлари ва V аср давомида чап қирғоқ Амударё ҳавзасида Ҳазорасп, Ичанқалъа, Бозорқалъа, Қўшқалъа-Одойтепа каби микровоҳа марказлари қад кўтарадики, уларнинг ҳар бири қадимги Хоразм маҳаллий шаҳар-давлатларини ташкил этарди. Бу жараён антик даврда ҳам жадал давом этган. Натижада, чап қирғоқ Амударё ҳавзасида Дингилже, Қанғқақалъа, Катта Ойбуғирқалъа каби ўтроқ аҳоли пунктлари пайдо бўлади. Буларнинг барчаси Амударё қуйи ҳавзасига, машҳур массагетлар қабила иттифоқи юртига қадимги Шарқ тамаддунига хос, юксак даражада ривожланган қадимги деҳқончилик маданиятининг кириб келиши ва улар асосида қадимги Хоразм тамаддунининг таркиб топаётганлигидан далолат берарди.

Мил.авв. IV-III асрлардан бошлаб қадимги Хоразм тарихида, унинг маданий хўжалик ҳаётида улкан юксалишлар юз беради. Мил.авв. IV-милодий III асрлар давомида урбанистик жараён қуйи Амударёнинг ҳар икки соҳилида ривожланади. Ўлкада юзга яқин каттакичик қалъалар қад кўтарди. Мамлакатда сиёсий вазият барқарорлашади, янги ерларни обод қилиш, шаҳарларнинг маълум даражада йириклашиб бориши, марказлаштириш бошланади. Мил.авв. I аср бошларидан Хоразм маҳаллий подшолар сурати туширилган ўз пулларини зарб эта бошлайди. Бу пулларда милодий III асрдан бошлаб Хоразм подшоларининг номлари ҳам учрай бошлайди. Масалан, афригийлар сулоласининг илк подшоси Арсамух-I номи, Хоразмда подшолик қилган Вазамар номлари учрайди. Мил.авв. III асрда оромий алифбоси негизида мустақил хоразм ёзуви кашф этилади, ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат, муסיқа илми ривожланади. Милодий I-II асрлардан

бошлаб воҳада майдони кичикроқ бўлган янгидан-янги шаҳарлар қурилиши авж олади.

Архаик даврда Амударёнинг чап соҳилида шаҳар ҳаёти таркиб топиб, шаҳар ва қишлоқлар обод бўлган бўлса, антик даврга келиб, гавжумлик унинг ўнг соҳилига ҳам ўтади. Экин майдонларини сув билан таъминлаш иши деҳқончилик хўжалигининг қон томирига айланади. Ўнг қирғоқ Амударё ҳавзасида Амиробод, Тозабоғёп ва Калтаминор каналлари барпо этилиб, воҳада деҳқончилик экин майдонлари янада кенгайди, ҳар бир суғориш каналининг қурилиши янги-янги шаҳарларнинг барпо этилишига, деҳқончилик массивларининг таркиб топишига олиб келади.

Воҳада маҳаллий шаҳар-давлат ҳокимликларининг Бозорқалъа, Тупроққалъа, Жонбосқалъа, Ақчаханқалъа, Кўна-Уаз, Кўҳна Урганч, Ичанқалъа, Катқалъа каби дунёвий характердаги қалъаларидан ташқари, йирик диний марказлар (Ҳазорасп, Қўйқирилганқалъа, Шовот тупроқ қалъаси, Чилпиққалъа, Тўққалъа ва бошқалар) қад кўтаради. Монументал ибодатхоналар, пиллапоiali стилобат устида қад кўтарган оташгоҳлар, диний марказ ролини ўйновчи қалъаларнинг айлана шаклда қурилиши ва бошқалар зардуштийлик дини қадимги Хоразмда давлат дини даражасига кўтарилганидан далолат берарди.

Архаик давр ёдгорликларида асосий қурилиш материали сифатида тўғри тўрт бурчакли хомғиштлар (52x26x10-12 см) ишлатилган бўлса, мил.авв. IV асрдан бошлаб қурилишда квадрат ғиштлар (45x45x12-14, 42x42x 10-12, 41x41x10, 40x40x10 см) кенг қўлланилди. Бу давр меъморчилик ва муҳандислик билимининг муҳим хусусиятларидан бири қалъа мудофаа иншоотларининг мукамал ва монументал қурилиши ҳамда асосий дарвоза олди қурилмаларининг мураккаблиги билан ажралиб туриши бўлди. Хоразмшунос археологларнинг фаразларича, қадимги Хоразм қалъалари мудофаа иншоотларининг пастки қисми (1-1,5 метргача) пахсадан, устки қисмини эса хом ғишт билан тиклаш аёнанага айланди. Аммо бизнинг кузатувларимиз бу масалада ўзгача фикр-мулоҳаза юритишни тақозо этади, яъни пахса деб аталаётган "девор" қолдиғи улкан мудофаа иншоотининг фундаменти,

платформаси, тагкурсиси бўлиши ҳам мумкин. Чунки одатда, Ўрта Осиё шароитида, айниқса қадимги даврларда шаҳар атрофини ўраб олган мудофаа иншоотларини қуриш амалиётида тош ёки бошқа бир қаттиқ қурилиш материали ишлатилган, махсус фундамент қилиш тажрибаси бўлмаган. Амалда, монументал девор ости лой қилиниб, қалин лой қатлами пишмагунча отта бостирилган, сўнг пишган фундамент қирғоқлари кесиб олиниб, фундамент устига ташланиб, пахса сифат лой ҳолатига келтирилган. Фундамент қуриб тайёр бўлгач, унинг устидан девғишт босилган. Бундай муҳандислик тажрибаси қадимги деҳқончилик маданиятлари минтақаларида бронза давридан мавжуд. Илк темир даврига келганда эса бу усул монументал иншоотлар қурилишида жуда кенг ёйилди (Жарқўтон, Кучуктепа, Қизилтепа, Кўктепа, Тиллатепа, Афросиёб мудофаа деворлари ва жоме масжиди ва бошқалар). Кейинроқ шу усулда тайёрланган фундамент устига қамиш ёки чорчўп босилиб, устига гишт босиш оддий иморатлар қурилишида ҳам анъанага айланди. Афсуски, ота-боболаримиз қурилиш материали асосан тупроқ, лайдан иборат бўлган шароитда монументал иншоотлар қурилишида кенг фойдаланган бу тажрибани археологларимиз орасида ўзгача талқин этиш, яъни пиширилган қалин лой фундаменти пахса девор сифатида қабул қилиш ҳоллари учрамоқда. Бундай талқину таҳлиллар хато хулосаларга олиб келиши мумкин. Мудофаа иншоотининг пастки "пахса" қисмини чуқурроқ ўрганиш, сўнг бир хулосага келиш тарихий изчилик ва илмий ҳолисликдан нишонадир.

Таъкидлаш жоизки, Хоразмнинг бу давр тарихида қалъаларни асосан тўғри тўртбурчак шаклида қуриш анъанага айланади; квадрат, айлана, учбурчак режали қалъалар эса кам учрайди. Антик давр шаҳарлари орасида ҳарбий характердаги қалъалар (Жонбосқалъа, Катта Гудурсун, Қизилқалъа, Калажик ва Аязқалъа-1) ҳам мавжуд бўлиб, улар асосан воҳаларнинг қумликлар билан чегара районларида қад кўтарган.

Дунёвий характердаги антик давр қалъалари ички тузилишига келсак, улар деярли бир хил бўлиб, бу қалъаларнинг меъморий топографик кўриниши

Жонбосқалъа мисолида ёркин ифодасини топган. С.П.Толстов маълумотларига кўра, Жонбосқалъа (3,5га) мил.авв. IV асрда қурилиб, бу маконда шаҳар ҳаёти то милодий IV асргача давом этади. Унинг қуёшга қаратиб қурилган ягона дарвозасидан тўғри кетган кенг кўча шаҳар ички тузилишини тенг икки қисмга тақсимлайди. Кенг кўчанинг икки ён томонлари бўйлаб қатор тор кўчалар кетган. Бу тор кўчалар шаҳарни маҳаллаларга бўлган. Дастлаб, Кўзалиқир, Қалъалиқир каби илк шаҳарларда арк ва буржлар бўлмаган, улар "Авесто" вари кўринишида қурилган. Аммо уларнинг мудофаа деворларида шахмат усулида жойлаштирилган икки қатор шинакларини кузатиш мумкин. Мил.авв. V асрдан бошлаб Хоразм шаҳарларида ҳам арк ва буржлар пайдо бўлади (Ҳазорасп, Дингилжа). Шаҳар дарвозаси бир неча йўлаклардан ташкил топган тўғри тўрт бурчакли мураккаб иншоотга эга. Мудофаа девори ташқи томондан ҳандак билан ўраб олинган. Қалъа майдонининг мудофаа девори ости қисми аҳоли уй-жойлари билан банд.

Хоразмшунос археолог Е.Е.Неразикнинг ҳисобига кўра, қалъанинг аҳоли турар-жойлари билан банд 1 гектар майдонида ўртача 200 киши жойлашган. Шундан келиб чиқиб, археолог Қ.Собиров Жонбосқалъада 1400 киши яшаган бўлиши керак ва улар зарур пайтларда шаҳар мудофаасига сафарбар қилинган, бинобарин бундай типдаги қалъалар кўчманчилар билан чегара районларда жойлашиб, аввало ҳарбий чегара пункти вазифасини ўтаган, деган тўғри хулосага келади.

Жонбосқалъа тарихий топографиясига кўра, у воҳада илк бор қурилган ҳарбий қалъалардан бири, бундай тузилмали қалъа қурилиши қадимги Хоразмга хос урбанизация хусусияти бўлиши мумкин.

Диний характердаги қалъаларга хос қадимги Хоразм аънанаси Қўйқирилганқалъа мисолида яхши кузатилади. Қалъа марказида айлана шаклдаги икки қаватли иншоот мавжуд бўлиб, қалъанинг меъморий тарҳи ва қурилиш жиҳатидан ўзига хос мудофаа хусусиятини намойиш қилади. Қалъа яқинидан, теваракатрофидан кўплаб ҳайкал оstonдонлари топилган. Улар зардушгийлик дини аломатларини эслатади. Қалъа кичик ҳажмда бўлса ҳам мукамал, меъморий-ҳарбий

жиҳатдан талабга тўла жавоб берадиган мудоффаа тизимга эга. Демак, Қўйқирилганқалъа меъморий вазифа жиҳатидан икки хусусиятга эга: биринчидан — у том маънодаги диний-маъмурий марказ; иккинчидан, Ўрта Осиёда илк бор қурилган энг қадимги ягона расадхонадир. Унинг ҳар иккала функцияси бир-бири билан мантиқан боғланиб кетган.

Маълумки, илк шаҳарларнинг маъмурий бошқарув тизими дастлаб диний раҳнамолар зиммасида бўлган. Улар ўз даврининг диний файласуфлари, илғор, маърифатли кишилари ҳисобланган. Осмоний жисмларни ўрганиш, улардан жамиятни, иқтисод ва хўжаликни бошқаришда қандай фойдаланиш йўллари устида изланиш олиб борганлар. Осмоний жисмлар билан "сўзлашиш" нинг илмий асоси Қўйқирилганқалъа иншоотида ўз аксини топган.

Шундай қилиб, қадимги Хоразм маданий ҳаётида шарқ меъмorchилигининг анъанавий тантанаси ифода топди. Хоразм воҳасининг табиий-географик шароитига мос ўзига хос йўналиш ишлаб чиқилди. Меъмorchилик ва муҳандислик илмида Хоразм мактаби шаклланди. Зардуштийлик дини ҳар жиҳатдан мукаммаллашган тизимга кирди. Қалалиқир, Қўйқирилганқалъа, Тўққалъа каби ноёб ёдгорликлар мисолида зардуштийлик диний этиқодининг асосий мазмун ва туб моҳияти қадимги Хоразм ёдгорликлари мисолида ўз аксини топди.

Милодий IV аср Хоразм тарихи қарама-қаршиликларга тўла. Бу Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқидан туркий қабилаларнинг тўхтовсиз кириб келиш жараёнлари билан боғлиқ. Албатта, бир неча асрлар давомида тинчосойишта, гуллаб-яшнаб турган воҳага дашт қабилаларининг кириб келиши бу ердаги маданий ҳаётнинг издан чиқишига сабаб бўлиши табиий. Бунинг устига, кашоварзлар орасида юз бераётган мулкый табақаланиш ҳам йирик шаҳарлар зарарига ишлади. Чунки кашоварзлардан ажралиб чиқаётган янги мулк эгалари — деҳқонзодалар шаҳардан ташқаридаги мулкида қасрлар қуриб, ўз даласи тепасида яшашни афзал кўрардилар. Шунингдек, бу ҳаётгий зарурият янги мулк эгалари (деҳқонзодалар)нинг қалъа ва қасрлари атрофида секин-аста гавжум ҳаёт ривожланади. Натижада, антик даврнинг йирик империялари —

кушонлар ва Қанғ давлатининг сиёсий инқирози тезлашади, уларнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази бўлган кўпгина йирик шаҳарлари инқирозга юз тутади. Тупроққалъа, Қизилқалъа, Аязқалъа-2, Бургутқалъа, Тўққалъа, Гаурқалъа, Ҳазорасп, Ичанқалъа, Ваянган, Давкаскан каби шаҳарлар таназзулга учради, бу шаҳарлардаги қайноқ ҳаёт сусайиб, ҳатто Қат канали яқинидаги Фир қалъаси қурилиш туталланмай қолади. Амударёнинг ўнг ва сўл соҳилидаги равнақ топган суғориш иншоотлари тўхтаб қолади. Ўша кезларда шаҳар ҳаёти Амударёнинг чап соҳил ҳудудларида қисман давом этади. Масалан, милодий IV-V асрларда Ичанқалъа, Ҳазорасп, Ваянган, Дарғон, Давкаскан, Замаҳшар, Олмаотишган-2 каби шаҳар ва йирик қишлоқларда ҳаёт давом этади.

Милодий VI асрдан бошлаб секин-аста қадимги Хоразм тупроғида майда ва ўртача шаҳарлар қурилиши авж олади. Илк ўрта асрлар шаҳарсозлик маданиятида антик давр шаҳарлари яқин атрофларига кичик кўламдаги "кўшк", "қўрғон"лар қуриш кенг тус олади. Масалан, араб ёзма манбаларидаги маълумотларга қараганда, биргина Миздахқон атрофида 12 минг "кўшк" қурилган. Катта шаҳарлар атрофида "кўшк"лар қуриш марказлашган феодал давлатларнинг қурилиш соҳасидаги асосий фаолияти эди. Шаҳарларда таъмир иши кучайиб, Ичанқалъа мудофаа деворлари ва унинг аркида, қалъанинг жануби-шарқида қурилиш ишлари олиб борилади.

Милодий V-VII асрлар давомида шаҳар ҳаётининг жонланиши Ҳазораспда юз берди. Унинг мудофаа деворлари таъмир қилиниб, қўшимча девор қурилди. Милодий VII-VIII асрларда Ваянган шаҳрида юксалиш содир бўлди. Унинг деворлари таъмирланиб, бу ерда ҳам мудофаа деворларига уланиб, қўшимча девор қурилди. Бундай қурилиш ишлари Қатқалъа ва бошқа шаҳарларда ҳам олиб борилди. Араб тарихчилари Белазурий, ал-Мақсудий, Табарийларнинг хабар беришича, илк ўрта асрларда Хоразм воҳасида эски шаҳарларнинг кенгайиши, янгиларининг пайдо бўлиши кузатилади. Араб сайёҳи Ал-Мақсудий Хоразмнинг 32 та шаҳри ва улардаги қайноқ шаҳар ҳаёти ҳақида ёзар экан, Қатга алоҳида эътибор қаратади.

Хоразмнинг 13 гўзал шаҳри ичида маданий ҳаётнинг юксаклиги жиҳатидан Қат биринчи сафда туришини таъкидлайди. "Худудул олам" (X аср)да Қат Хоразмнинг бош шаҳри, гўзал Туркистон дарвозаси, Мовароуннаҳр ва Хазарлар музофотининг омбори, савдогарлар тўпланадиган, бойлиги катта шаҳар, деб таърифланади. Унинг аҳолиси ҳақида эса, "жанговар, камондан ўқ отиш санъатида тенги йўқдирлар" деб ёзади. VIII-IX асрларда Хоразм шаҳарлари атрофида, шаҳар деворларига туташтириб рабоблар қурилиши авж олганлиги эслаб ўтилади.

Шуниси характерлики, илк ўрта аср шаҳарларининг чегара районларга жойлашган қалъалар мудофаа деворларида шинаклар қилиш катта аҳамият касб этган. Улардаги кўп сонли шинаклар шунчаки безак эмас, ҳақиқий бўлган. Агар шаҳар воҳа ичкарисида бўлса, шинакларнинг бир қисми сохта шинаклардан иборат бўлган. Илк ўрта асрларда Хоразмда қурилиш материали сифатида пишиқ гишт ишлатиш бошланади. Сомонийлар даврига келганда эса бирор йирик иншоот пишиқ гиштсиз қурилмайдиган бўлди.

Арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши билан анъанавий бошқарув тизими заминига зил кетди. Араблар Мовароуннаҳр ва Хуросонни Халифаликнинг шарқий мулкига айлантириш йўлида сиёсат олиб борди. Ислом дини ғалабаси йўлида анъанавий зардуштийликка қарши, унинг уламою-фузалолари, муқаддас китоби "Авесто" ҳамда унинг ғоявий, диний-фалсафий қарашларига қарши аёвсиз кураш олиб борди. Аҳолининг барча қатламлари бирлашиб, иқтисодий ва сиёсий мавқедан қатъи назар, диний эътиқод йўлида қаттиқ турадилар. Дастлаб араблар исёнкор минтақа аҳолиси қаршилигини енгиш учун турли ёвузликлар, найранг ва товламачиликларни қилиб кўради. Масалан, маҳаллий мулк эгаларидан Бармакийлар хонадони қириб ташланади. Ҳокимият тақибидан азият чеккан зардуштий рухонийларининг катта қисми она юртларини ташлаб Ҳиндистон томон кўчиб кетиб, асосан Бомбай ва Кужарот вилоятларига жойлашадилар.

Шарқий вилоятлар ноиблигида қаттиққўллик билан олиб борилган сиёсат куттан натижани беравермагач,

араблар 806 йилда халифа Хорун ар-Рашиднинг форс хотинидан туғилган ўғли Абдулло Маъмунни шарқий вилоятлар ноибни қилиб тайинлайдилар. Маъмун Марвга келиши билан маҳаллий аслзодаларни ўзига яқинлаштириш сиёсатини олиб боради. Унинг барча хатти-ҳаракатлари шахсий мавқеини мустаҳкамланишига хизмат қилади (Марвда олимлар уйини ташкил этиб, унга ўз даврининг машҳур олимлари ва маҳаллий аслзодалар фарзандларини тортади, маҳаллий зодагонлар, турк ҳарбийларидан бошқарув ишларида кенг фойдаланиш сиёсатини юритади ва б.). Маъмуннинг ноиблик ва халифалик даврларида олиб борган доно сиёсати Ўрта Осиёда дини исломни кенг халқ оммасининг ягона диний-ғоявий мафкурасига айланишига, жадал шаклланиб бораётган феодал жамиятининг (маҳаллий йирик мулк эгалари — деҳқонзодалар асосида) мустаҳкамланиб боришига хизмат қилди, минтақада маҳаллий ҳокимиятчиликка барҳам берилди, улар ўрнида IX аср иккинчи ярмида марказлашган йирик феодал давлатнинг ташкил топишига олиб келди. Ўрта Осиёда ташкил топган биринчи йирик марказлашган феодал давлатнинг асосчилари Сомонийлар сулоласи келиб чиқиши жиҳатидан Сосонийлар давлатининг ҳарбий саркардаси турк Баҳром Чўбиннинг форсийлашган авлодларидан бўлган¹. Баҳром Чўбинга ўз даврида Сосонийлар давлати олдидаги катта хизматлари учун Балх ва Термиз оралиғидаги ерлар иқто сифатида берилган, у эса бу жойларга ўз яқинларини жойлаштирган. Сомонхудо Балх агрофининг йирик мулк эгаси — аслзода-деҳқонзода бўлиб, унинг хонадони ноиб Абдулло Маъмунга ҳалол хизмат қилган. Маъмун 813 йилда халифаликни эгаллаб, 819 йилда Марвдан Боғодга кўчиш вақтида Сомонхудо набираларига Мовароуннаҳр вилоятларини бошқаришни топширган. Сомонийлардан Носир ибн Асаддан бошланган мамлакатни мустақил бошқаришга интилиш Исмоил Сомоний даврида ўз ниҳоясига етди.

Сомонийлар давлати Ўрта Осиёда илк бор ташкил топган, икки тилда (туркий ва форсий) сўзлашувчи маҳаллий аҳолининг дастлабки марказлашган мус-

¹ Муҳаммад Наршахий. "Бухоро тарихи", Тошкент-1990, 56 бет.

тақил феодал давлатидир. Мовароуннаҳр ва Хоразм вилоятлари аҳолисининг жонли тили асосан туркий бўлиб, давлат маҳкама ишлари форсийда олиб борилган. Аксарият зиёлилар, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси икки тилда сўзлашганлар. Сиёсий ҳокимиятчилик форсийда олиб борилса-да, фундаментал фан араб тилида шаклланган. Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳамда уларнинг теварак-атрофини бирлаштирган сомонийлар давлати таркибида қарлуқчигил лаҳжалари асосида ўзбек халқининг асоси, унинг ўтроқ негизи, икки тиллиликнинг тил жиҳатидан туркийлашган этник қатлами юзага келди. Шунинг учун ҳам тарихшуносликда сомонийлар давлати қанчалар форсий давлат сифатида талқин этишга уринилмасин, у кўп этносли давлат эди. Унинг IX-X асрлар даври давлатчилиги Ўрта Осиёнинг туркий ва форсийзабон халқларига баб-баробар тегишлидир.

Сомонийлар хонадони гарчи мамлакатни бошқарув тизимига кўпроқ форсийзабон этносни тортишга интилса-да, мамлакатнинг асосий аҳолиси туркийда сўзлашувчи кенг халқ оммаси бўлиб қолаверди. Мамлакатнинг ҳарбий жиҳатдан бошқарув тизгини турк саркардалари қўлида, қўшин тарқиби мутлақо турк суворийлари ва пиёда турк ғуломларидан ташкил топган эди. Мамлакат иқтисодий жиҳатдан қудратли, ҳарбий жиҳатдан кучли, фан ва маданият қадимий анъаналар асосида юксак даражада ривожланган эди. X асрда Сомонийлар давлати шунчалар ривож топдики, унинг таъсир доираси Ўрта Шарқ доирасидан чиқиб, Яқин Шарқ сарҳадларигача бориб етди. Унинг қудрати, ҳарбий салоҳиятида давлатнинг туркийлик характери яққол кўзга ташланади.

Ўрта Осиёнинг ғарбида сомонийлар давлати барқ уриб, ҳар жиҳатдан жадал ривожланаётган кезларда, унинг шарқида Қарлуқлар давлати, унинг асосида қурилган Қорахонийлар давлати таркиб топган эди. Қорахонийлар давлати ҳам Сомонийлар каби сулолавий феодал давлат бўлиб, унинг этник асосини туркий тилли қавм ва элатлар ташкил этарди. Қорахонийлар давлати IX-X асрларда сомонийлар сингари ҳар жиҳатдан юксак даражада ривожланган давлат бўлмаса-да, унинг ҳарбий қудрати сомонийлардан

устун эди. Ўз элатдошлари билан бирлашишни маъқул топган Қорахонийлар Х аср охирларида сомонийлар давлати сарҳадларига кириб келдилар ва ХІ асрнинг биринчи ўн йиллиги давомида Қорахонийлар қўшини Амударё соҳилларигача етиб борди. Жуда қисқа муддат ичида буюк сомонийлар давлати вайроналари устида учта қудратли турк давлати — Қорахонийлар, Ғазнавийлар ва Салжуқийлар давлати барпо этилди. Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ ривожланган ўрта асрлар даврида ва ундан кейин ҳам туркий сулоалар ва туркий ҳукмдорлар қўлига ўтади. Бу сиёсий жараёнларнинг таъсири минтақаларнинг этник таркибида, ўзбек халқининг ўз ҳудудий доирасида узил-кесил шаклланишида муҳим рол ўйнаган.

III боб. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА ЭТНИК ТАРИХИНИНГ НАЗАРИЙ ҲАМДА ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Ҳар бир халқнинг этногенези ва этник тарихи унинг умум тарихининг ажралмас таркибий қисмидир. Шунингдек, ўзбек этногенези ва этник тарихи ҳам Ўзбекистон халқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади.

Тарих, аввало халқ тарихи бирламчи манбаларга асосланади. Халқ тарихининг манбалари моддий маданият — археология ёдгорликлари, этнография, тилшунослик, антропология, нумизматика, топонимика, тарихий география ва ёзма манбалар бўлиб, улардан олинган илмий маълумотлар асосида халқ тарихи яратилади. Этногенез ва этник тарихни, яъни муайян халқнинг келиб чиқишини ўрганмай туриб, унинг тарихини мукамал яратиш мумкин эмас. Бунда этногенез муаммосини фақат ёзма манбалар асосида ўрганиш ҳам етарли эмас. Чунки ёзма манбалар, халқ тарихининг этногенез босқичини объектив илмий ўрганишда ҳар доим ҳам тўғри хулосалар чиқаришга имкон беравермайди. Масалан, собиқ совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласида муаммо ечимига Ўрта Осиёдаги этносиёсий вазият ҳисобга олинмай, мутлақо туркпарастлик нуқтаи назаридан ёндашилди. Натижада, бундай ёндашувга зид ўлароқ, фанда "панэронизм" қараш келиб чиқди. Уша кезларда, халқларнинг келиб чиқиши ҳақидаги бу ўта мураккаб масала ечимига ислом ақидапарастлари ҳам араллашиб, "бу вақтинчалик дунёда миллий этнослар йўқ, фақат ислом миллати бор. Халқларни миллий тили ва этномаданий ўзига хослигига қараб эмас, балки диний-руҳий дунёсига қараб миллатини белгиламоқ керак," деган концепция пайдо бўлди. Фанга зид бундай концепцияларнинг пайдо бўлиши, муаммо ечими билан боғлиқ фан тармоқларининг ривожланиш даражасини заифлигидан далолат берарди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқлари этногенези ва этник тарихи билан бевосита боғлиқ фанлар — этнология, археология, этнография, антропология, топо-

нимика, тарихий лингвистика каби фан тармоқлари ўша кезларда ҳали ривожланмаган эди. Шунинг учун Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида тушунмовчиликлар кўп эди. У ёки бу халқнинг келиб чиқиши масаласида олға сурилган ғоялар асосан тарихий ва афсонавий ривоятлар омухталашган ўрта асрлар даври қўлёзма асарларига асосланган эди. Бундай ҳолатдан чиқиб кетиш учун Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида кўҳна тарих тақозо этган, илмий асосли концепция яратиш керак эдики, бу билан тарихимизнинг дарғалари: шарқшунос, археолог, этнограф ва антропологлар шугулландилар. Бунинг учун эса мазкур фан йўналишлари бўйича илмий изланишларни ривожлантириш ва масалага комплекс ёндашув асосида тадқиқотлар олиб бориш керак эди ва шундай қилинди.

XX асрнинг қирқинчи йиллари арафасида объектив тарихий жараёнлар тақозо этган ва замон талабига мос илмий концепция ишлаб чиқилди. Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши муаммолари ечимига назарий ва илмий методологик асос берган бу илмий ишланмани "миллий автохтонизм концепцияси", деб аташ мумкин. Бу янги илмий назариянинг концептуал асоси "Ўрта Осиёнинг ҳар бир халқи ҳозирда яшаб турган ҳудудлари билан азаддан боғлиқдир"¹ деган қарашдан иборат. "Ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этник гуруҳларга бевосита бориб тақалмайди. Аксинча, уларнинг шаклланишида, ерли тубжой халқлар ва теварак-атрофдан кўчиб келган халқлар ҳар хил нисбатда ўз аксини топган"², деган ғоялар ташкил этади. Демак, Мовароуннаҳр ва қадимги Хоразм ҳудудлари азалий ватани бўлган ўзбек халқининг илк аجدодлари икки тил — туркий ва эроний тиллар туркумидаги қабила ва элатлар бўлган. Улар узоқ асрлар давомида бир ҳудудда аралашиб, қўни-қўшни ва қуда-анда бўлиб яшаганлар, уларнинг қоришуви жараёнида ўзбек халқи шаклланган. Ўзбек халқи икки

¹ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Изд-во «УзФАН», Ташкент — 1941.

² Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ. 1947, № VI-VII. Стр. 304.

хил тилларда сўзлашувчи аждодлардан, яъни икки тил соҳиблари бўлган этник бирликлардан таркиб топган.

Маълумки, этнология фанидаги мана шу илмий концепцияга кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи уч босқичдан иборат бўлади. Биринчи босқичда қўшни, ҳудудий жиҳатдан яқин, турли тил ва лаҳжаларда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари асосида этномаданий яқинлашиш, аралашшиш ва этник қоришув, яъни этногенетик жараёнлар кечади. Бу ҳодиса ҳар бир халқ тарихида жуда узоқ давом этадиган объектив тарихий жараён бўлиб, унинг якуни айнан олинган халқнинг шаклланишига олиб келади, яъни этногенетик жараён якунида халқ шаклланади. Демак, халқ бу биологик ҳосила эмас, балки узоқ давом этадиган этногенетик жараёнлар маҳсули ва этник бирликлар йиғиндиси-дир. Халқ тарихининг этногенез қисми, унинг элат, халқ бўлиб шаклланишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Этногенезнинг бошланғич нуқтаси, унинг ибтидоси қабиладан бошланади. Агар биз Ўрта Осиёнинг энг қадимги ўтроқ, тубжой аҳолиси — ўзбек ва тожик халқлари мисолида оладиган бўлсак, у ҳолда ўзбек ва тожик халқлари этногенези кишилик жамияти тарихий тараққиётининг ибтидодий жамоа тузуми охиридан (сўнгги бронзадан) бошланиб, то ривожланган феодал жамиятининг XI асригача давом этади. Этногенез якунида этноста хос барча этник белгилар, этник аломатлар бирин-кетин юзага чиқиб, мужассамлашган бўлади. Этник аломатларни эса ҳудудий бирлик, иқтисодий-хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги, этник ном, ўзликни англаш, тил бирлиги ва ниҳоят сиёсий уюшма бирлиги ташкил этади.

Иккинчи босқич, бу элат — халқ тарихидир. Яъни, халқ этногенези якунлангач, унинг шаклланган халқ тарихи бошланади. Ўзбекларнинг халқ тарихи тўлалигича феодал жамиятнинг ижтимоий маҳсулидир. Ўзбек халқи мисолида бу этногенетик жараён XI асригача давом этди ва у Фарбий Қорахонийлар давлати доирасида XI-XII асрларда ўз ниҳоясига етди. Шундан сўнг ўзбек халқининг этник тарихи бошланди. Ўзбекларнинг этник тарихи ҳам унинг этно-

генези каби узоқ давом этадиган этномаданий жараён бўлиб, у XIX асрнинг ўрталаригача давом этади.

Халқ тарихи ўз иқтисодий-хўжалик ва этномаданий ривожининг маълум нуқтасига етгач, унинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни бошланади, яъни унинг учинчи, миллат тарихи босқичи бошланади. Бу нуқтанинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши жамиятда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бошланиши билан юз бера бошлайди. Шунинг учун миллат капитализмнинг ижтимоий маҳсули ҳисобланади. Агар мана шу методологик принципга асосланадиган бўлсак ўзбек халқининг миллат тарихи XIX аср охири – XX асрнинг бошларидан бошланади.

Миллатнинг шаклланиши ҳам халқнинг таркиб топиши каби узоқ давом этадиган тарихий ва этномаданий жараён бўлиб, миллат этник тарихнинг энг юксак юқори чўққиси, камолат босқичи, бу босқичга кўтарилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади, у суверен давлат сифатида ички ва ташқи сиёсатини мустақил юритади, миллат тили давлат тили мақомини олади, унинг давлат чегаралари қатъий, дахлсиз бўлиб, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинади, миллатнинг ўзликни англаш даражаси юксак, миллий ғурур, ватанга фидойилик, она замин ва халқига содиқлик миллат фуқароларининг ҳаёт мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади, миллатга хос менталитет шаклланади, давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат миллатнинг хоҳиш-иродасини бажарувчи жонли механизмга айланади.

Миллатни тил, территория ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омил иқтисодий негиздир. Миллатнинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва территория ҳамда этномаданий бирликлар пайдо бўлади. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши халқ жонли тилининг (лаҳжаларининг) яқинлашиши асосида ягона миллий адабий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Лаҳжалар ўрнини адабий тил эгаллайди. Унинг давлат тили мақоми даражасига кўтарилиши эса миллат номи билан аталган давлатнинг мустақиллик белгиларидан нишондир. Давлат пул бирлигининг жаҳон бозоридаги мавқеи ҳам

унинг иқтисодий қудратидан нишона. Унинг мустаҳкам замини давлат иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий сиёсатининг барқарорлигига боғлиқ. Фуқароларнинг ўзликни англаш даражаси истиқболли иқтисодий сиёсат билан чамбарчас алоқадордир. Бундан ўзбек миллати ва давлати ҳам истисно эмас.

Халқларнинг келиб чиқиши масаласига доир методологик талабларга кўра, биринчидан, этногенез, этник тарих ва миллат тарихининг ҳар бирини алоҳида олганда, уларнинг бошланғич ва якуний нуқталари бор. Шунинг учун этногенез ва этник тарихни ўрганишда тадқиқотчи аввало ўрганаётган халқ этногенезининг қачондан бошланганлигини аниқлаб олоғи керак бўлади. Чунки этнос фақат кишилиқ тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлади¹. Этногенезнинг бошланғич нуқтаси эса этноснинг қадим замонларда яшаган "аждод"ларига бориб тақалади².

Ўзбек халқининг қадимги аждодлари кимлар эди? Улар Мовароуннаҳр ва қадимги Хоразмнинг туркий ва эроний тил лаҳжаларида сўзлашувчи тубжой ўтроқ ва чорвадор аҳолиси экан, бу икки хил тилда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг биринчи бор ўзаро аралашиб жараёни миллий автохтонизм назариясига кўра, ўзбек этногенезининг бошланиши, дастлабки нуқтаси ҳисобланади.

Шарқ манбаларининг билимдони, проф. А.Ю.Якубовский ана шу илмий принципдан келиб чиқиб, 1941 йилда Тошкентда чоп этилган "Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида" номли асарида ўзбек этногенези Турк хоқонлигидан бошланади, деган эди³. Кейинроқ, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси антик давргача қадимийлаштирилди, яъни С.П.Толстов қадимги Хоразмда олиб борган кенг кўламли археологик, антропологик ва этнографик материалларнинг ёзма манба маълумотлари билан қиёсий

¹ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" журналы, № 4. Тошкент-2002, 54-60 бетлар.

² Асқаров А. Некоторые аспекты изучения этногенеза и этнической истории узбекского народа. Сб. «Материалы к этнической истории населения Средней Азии» стр.3. Ташкент-1986.

³ Якубовский А.Ю. Кўрсатилган асар, 6-7 бетлар.

ўрганиб, "Қанғ давлатининг таркибида ва у эгаллаб турган минтақаларда ўзбек халқининг илк аждодлари яшаган, буларнинг этник таркиби ва тили бир хилда бўлмаган"¹, деган ғояни кўтариб чиқди. Академик Карим Шониёзов эса "Қанғ давлати ва қанғлилар" номли ҳамда "Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни" номли фундаментал монографиясида мана шу ғояни қатъий ҳимоя қилиб чиқди. Шунингдек, Қанғ давлати ичида милoddан олдинги II-милодий I асрлар давомида мутлақо янги, туркий тилли халқ — қанғар элати вужудга келади. Бу элат эроний тилли халқлар билан туркий тилли қабилаларнинг аралашиб, қоришиб бориши натижасида ташкил топди², деган хулосага келади.

Ҳозирги кунда бу сана янада қадимийлаштирилиб, сўнгги бронза даври билан белгиланмоқда (А.Асқаров нуқтаи назари). Бундай қарашларнинг илмий асосида ўзбекларнинг ўқ томири, бош илдизи икки тилда сўзлашувчи этник қатламларнинг (суғдий ва туркий) қоришув натижаси эканлиги ва унинг дастлабки санаси, уларнинг илк бор аралаша бошлаган нуқтаси сўнгги бронза даврида юз бергани ҳисобга олинган.

Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши ҳақидаги миллий автохтонизм концепцияси илмий-методологик жиҳатдан асосли бўлса-да, аммо унинг айрим томонлари жиддий таҳлил ва қўшимча илмий изланишларни талаб қилади. Масалан, ўзбек халқининг туркий илдизини Ўрта Осиёда илк бор пайдо бўлиши ёки туркийларни фақат кўчманчи халқ сифатида таърифлаш масаласи. Бу ўринда замон ва макон масаласи, қадимги халқларнинг табиий-географик шароитга, экологик вазиятга мослашиб хўжалик юртиш анъаналари ҳисобга олинмаган. Натижада, фанда Ўрта Осиёнинг туркий қабилалари "келгинди", қадимий эронзабон халқи эса "тубжой" аҳоли деб қараш каби англашилмовчилик пайдо бўлди. Аслида, шундайми?

Йўқ, ундай эмас.

¹ Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ. № VI-VII. 1947, стр. 303.

² Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Тошкент-1990. 5 бет; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 19 бет.

Миллий автохтонизм назариясида Ўрта Осиё халқларининг барчаси ҳозирда яшаб турган ҳудудлари билан азалдан боғлиқ деб таъкидланса-да, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси Турк хоқонлигидан бошланади, деган тезис ўртага ташланиб, ўзбек халқининг туркий иллизини дастлаб илк ўрта асрлар даври билан, кейинроқ эса антик давр билан чегаралаб қўйилди. Натижада, фанда, ушбу заминнинг унга қадар тарихи ва бой маданий мероси фақат эронзабон халққа тегишли, деган хулоса чиқаришга ўрин қолдирилди. Бундан ҳозиргача фойдаланиб келаётганлар орамизда йўқ эмас.

Тўғри, назарий қарашларда туркигўй ўзбекларнинг асосий иллизларидан бири, ўқ томири эронзабон суғдийлар, бохтарийлар, хоразмийлар ва сак қабилалари эканлиги инкор этилмайди. Аммо ўзбек халқи тарихи, маданий мероси, унинг келиб чиқиши ҳақида битилган илмий мақолалар, рисоалар, фундаментал монографияларда асосий урғу, унинг туркий иллизини билан боғлиқ ёзма манбаларга кўпроқ қаратиб келинди. Натижада, ўзбек халқининг суғдий негизига беихтиёр соя тушаётганлигига эътибор берилмади.

Одатда кўчманчи қabila ва элатлар ҳеч қачон бир жойда муқим яшамайди. Улар доим кўчиб юради. Чунки уларнинг хўжалик асоси ва турмуш тарзи шуни тақозо этади. Моддий маданият ва ёзма манбаларга кўра, Даштиқипчоқ ўз табиий-географик шароитига кўра, кўчманчиларнинг азалий ватани бўлса-да, у ерларда яшаган ҳунлар ва усунлар, қарлуқ ва чигил, аргун ва тухси, калтатой ва қангли, қирғиз ва уйғур, Олтой турклари ва уларнинг аجدодлари ху, ди, рунг ҳамда сак-скиф қабилалари ҳеч қачон бир жойда муқим яшамаган. Улар нафақат бепоён буюк турк даштида, балки Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқон жамоалари томонидан ўзлаштирилмаган дарё ҳавзалари ва чўлларида ҳам чорва молларини боқиб кўчиб юрган. Кўчманчиларнинг авом камбағал қисмининг бир бўлаги ҳар сафар бу заминда қолиб кетган ва улар секин-аста ўтроқ ҳаётга, яъни деҳқончилик ва ҳунармандчилик хўжалиги билан шуғулланишга ўта бошлайдилар. Бу жараённинг бир неча асрлар давомида мунтазам давом

этиши ва унинг узлуксиз такрорланиши натижасида Ўрта Осиёнинг Амударёгача бўлган ҳудудларида бронза давридан бошлаб туркийгўй қабилалар Туронзаминнинг тубжой аҳолисига айланиб кетишига олиб келган.

Ўрта Осиё саклари ("Авесто"да турлар, уларнинг аслзодалари-орийлар) ўз навбатида буюк турк чўлининг марказий ва шарқий Қозоғистон, Тоғли Олтой, Ўрол, Енисей ва Орхон дарёлари ҳавзаларигача кириб борганлар ва у жойларнинг ҳукмрон туркий тил муҳити таъсирида туркийлашганлар. Демак, қадимги сак-скиф қабилаларига хос икки тиллик жуда кенг турк-суғдий этномайдонда юз берган иқтисодий ва сиёсий ҳамда этномаданий жараёнлар маҳсули эканлиги ҳақиқатга яқиндир, яъни Ўзбекистон деб аталмиш она заминимиз халқининг ҳар икки этник қатлами ҳам турк-суғдий этномайдонда жуда қадим-қадим замонлардан бирга яшаб, таркиб топган тағли-туғли, тубжой аҳолисидир.

Собиқ совет даври тарихий лингвистика тадқиқотлари ва унинг таъсирида бўлган тарих фанида Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари тили масаласида, уларни эроний тилли халқ сифатида талқин қилиб келинди. Чунки "Авесто" ва Веда каби энг қадимги ёзма манбалар тили Оврупа халқларининг қадимий тиллари билан қариндош эканлиги аён бўлгач, бу минтақанинг туб аҳолисини барчаси мазкур ёзма манбалар тилидан келиб чиққан ҳолда эронзабон деб қабул қилиниб, бу заминда қадим замонлардан улар билан бирга қонқардош, кўни-кўшни ва қуда-анда бўлиб яшаб келган туркчиликка ҳеч қандай ўрин қолдирилмади. Аслида эса, қадимги шимолий Хитой кичик подшоликларининг "ши"лари (йилномачилари) Хитойдан шимолда, шимоли-шарқ ва шимоли-ғарбда яшаган чорвадор қабилалари ҳақидаги маълумотларининг таҳлилига қараганда, Дашти Қипчоқда, ҳозирда "Евросиё" деб номланган минтақаларда бронза ва илк темир ҳамда ундан кейинги тарихий даврларда қадимги туркий тилнинг турли лаҳжаларида сўзлашувчи қабилалар яшаган (бу ҳақда ушбу кўлланманинг бундан кейинги тегишли бобларида сўз боради).

Ҳали бу янги маълумотлар кенг оммалашмаган кезларда, ҳатто эроншунос олимлар Ҳиндоврупа

назариясидан келиб чиққан ҳолда, Ўрта Осиёдан то Байкалгача бўлган минтақаларда эроний тил муҳити ҳукмрон эди, деган асоссиз қарашни илмий жамоатчилик онгига сингдириб юборган. Масалани жиддийроқ ёндашилса, туркий халқлар этногенезини мутлақо туркчиликдан ёки турк давлатчилигининг илк маконларидан келиб чиқиб ечиб бўлмайди. Масалан, Ҳунн давлати ва Турк хоқонлиги шакланган ҳудудлар Ўрта Осиёдан шарқда бўлган. Аммо негадир, ҳар иккала давлат тарихида Турон ўлкаларини ўз тасарруфига қўшиб олиш масаласи бежиз қўтарилмаган. Чунки Турон ўлкалари Марказий Осиёнинг аҳоли жиҳатидан ҳам таркибий қисми бўлиб, бу ўлкалар мил.авв. I минг йиллик ўрталаридан бошлаб Эрон аҳомонийлари тасарруфига ўтган эди. Таниқли авестошунос олим М.Исҳоқов таъбири билан айтганда, "бу ўлкада (қадимги Туронда) аҳомонийларнинг сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилиб, унинг таркибига кирган эроний ва туркий халқларнинг барига буюк Эрон давлати фуқароси сифатида қараш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Халқларнинг ўз тилларидан қатъи назар, умум эроний расмий тил қонуний тил қилиб қўйилди. Натижада, давлат маҳкамачилиги доирасида Туроннинг туркий тил мавқеи сунъий равишда бекор қилинди"¹.

Шу шароитда Аҳомонийлар давлатининг таъсиридан ташқарида қолган туркий халқлар дунёсида давлатчиликнинг янги тўлқини вужудга келди, яъни ҳуннлар империяси пайдо бўлди. Бу давлат ички сиёсатда туркчилик руҳида иш тутиб, ташқи сиёсатда ўз назарини биринчи навбатда Турон ва турк дунёсини бирлаштиришга қаратди. Чунки бу ўлкаларда тил, аҳолининг турмуш тарзи бир-бирларига яқин бўлган ҳамда сиёсий жиҳатдан Эрон анъанавий давлатчилигидан ажралиб чиқиш кайфиятида бўлган туркий халқлар яшарди. Кейинчалик, Турк хоқонлиги ва Қорахонийлар давлати ҳам айнан шу қудратли ишончга таяниб иш кўрганлар.

Афсуски, ҳозиргача мураккаб тарихий жараёнларнинг бундай сиёсий жиҳатлари таҳлил қилинмай,

¹ Исҳоқов М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. "Тюркология". №1, 2003. Туркистан. С.12.

минтақанинг тубжой аҳолиси нафақат эроний тили халқлар бўлган, деган тасаввурда, улар билан биргаликда, ягона ҳудудий кенгликда туркий қавмлар ҳам яшаганлиги ҳисобга олинмай, қадимги Турондаги туркий этносни инкор этиш даражасигача олиб келинди. Бундай қарашни собиқ совет даври тарих фанининг дарғалари Ю.Брегел, С.П.Толстов, ака-ука Дьяконовлар, В.А. Лившиц, турколог С.Г.Кляшторний, Б.А.Литвинский, Ю.Я.Ставиский, Б.Ф.Фафуров, Е.Е.Кузьмина, В.М.Массон ва бошқалар фанга олиб кирдилар. Бу қараш бугун бир авлод илмий жамоатчилиги онгига сингдирилди. Археология ва палеоантропология материаллари анализи ва таҳлили ҳам мана шу қарашга бўйсундирилди. Бундай қарашнинг фанда ҳукмрон бўлишида Ўрта Осиёдан топилган ёзма ёдгорликлар тили асос бўлди. Яқингача Ўрта Осиёдан топилган қадимги ёзувлар фақат хоразмий, бохтарий, суғдий тилларда битилган, демак, тубжой аҳоли эроний тили бўлган, деган хулоса қилиб келинди. Ҳатто туркийда ёзилган ёзма ёдгорликлар ҳам ўз номи билан аталмай, улар "номаълум ёзув" деб эълон қилинди.

Бунда этногенез муаммосини фақат ёзма ёдгорликлар тили билан ечиш илмий чалкашларга олиб келиши мумкинлиги ҳисобга олинмади. Чунончи, эроний тили аҳомонийлар давлат маҳкамачилигида оромий тили ҳукмрон бўлгани ҳолда жонли халқ тили Эронда қадимги форсийда эди. Ҳатто подшолик сулоалари кетма-кет туркий халқлардан чиққан вақтларда ҳам расмий ҳужжат тили форсийда давом этган. Турк хоқонлигининг илк даврида суғд ёзуви ва тили расмий ҳужжатларда ишлатилгани маълум. Чунки суғд тили илк ўрта асрларда жуда кенг географик доирада Буюк ипак йўли орқали жаҳон савдо тили даражасига кўтарилган эди. Мовароуннаҳрда араб халифалиги истилосидан кейин расмий маҳкамачилик, илмий-ижодий тил арабча, турмушда эса эроний ва туркийча эди. Демак, ёзма ёдгорликлар тили этногенез муаммосини ҳал этишда асосий омил бўла олмайди, аксинча кўп ҳолларда чалкашларга олиб келиши мумкин.

Аmmo бу билан ёзма ёдгорликлар тилининг этногенез муаммоси ечимида ўрни йўқ, деган маъно чиқ-

майди. Қадимги сиёсий уюшмалар ва давлатлардаги маҳкамалар тили ҳеч қачон шу уюшмалар ҳудудида яшаган ҳар хил этник қатламлар тилини, уларнинг этник таркибини тўлиқ ифода эта олмайди. Ўрта Осиёдаги икки тили халқларнинг аралашиб яшаши, улар орасидаги бир-бирларига яқинлашиш ва интеграция жараёнлари турли этник қатламлар яратган муштарак маданият, фан ва маънавият ҳамда сиёсий ҳокимият охир-оқибатда икки қардош ўзбек ва тожик халқларининг деярли бир вақтда шаклланишига олиб келган. Шундай қилиб, халқларнинг келиб чиқиши масаласидаги бундай илмий қараш, муаммо ечимини комплекс ёндашув асосида ўрганишга ўтилгач, этнология фанида ўз ўрнини топди.

Таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 70-80 йилларида Ўрта Осиё республикалари ҳудудларида, Қозоғистон даштлари, Тоғли Олтой, жануби-шарқий Ўрол тоғолди минтақалари ва Жанубий Сибирда катта кўламда археологик ва антропологик тадқиқотлар олиб борилди. Мутахассислар қўлида бой фактик материаллар тўпланди. Бироқ, бу ҳудудларнинг қадимда яшаган аҳолисининг тили масаласида хулосалар чиқаришда объективлик, тарихийлик ва холислик етишмади. Собиқ совет даври тарихшунослиги эрон-параст лингвистлар таъсирида (улар совет даври тарихи ва тилшунослигида нуфузли мавқега эга эдилар) Қора денгизнинг шимоли-шарқий соҳилларидан то Байкалгача чўзилган чўлларда қадимда эронзабон аҳоли яшаган, бу географик кенгликнинг фақат Тоғли Олтой қисмидагина турк қабилалари яшарди, деган нотўғри тасаввур фанда ўрнашиб қолган эди¹.

¹ Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. Происхождения индоиранцев в свете новейших археологических открытий. М., 1977, стр.5-56; Кузьмина Е.Е. Происхождения индоиранцев в свете новейших археологических данных. Сб. «Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности», М., 1981. Стр. 101-125; Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен Андроновской общности и происхождения индоиранцев. М., 1994; Дьяконов И.М. Прародина индоевропейцев (по поводу книги Е.Е.Кузьминой «Откуда пришли индоарии? ВДИ. N 1, 1995, стр. 123-130; Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970. стр. 351-358; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От скифии до Индии. М., 1983; Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979.

Бундай тасаввур ҳозир ҳам нафақат Россия ва Тожикистон олимлари, балки айрим ўзбек археолог ва тарихчилари орасида ҳам учраб туради.

Совет даврида тўпланган археологик ва антропологик материалларни қайта кўриб чиқиш, улар таҳлилига холислик билан янгича ёндашиш, мустақиллик берган эркинликдан фойдаланган ҳолда, ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлаб, ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтаси роса минг йилга қадимийлаштирилди. Ўзбек халқи тарихи 3 минг йилдан кам эмас, дейилди. Ўзбекларнинг икки хил тилда сўзлашувчи илк аجدодларининг нафақат иқтисодий ва маданий, балки этник жиҳатдан ҳам бир-бирига яқинлашиш, аралашуш, қоришиш жараёни сўнгги бронза давридан бошланди, деган хулосага келинди¹.

Иккинчидан, ҳеч қачон этнос аجدодларининг антропологик типи ва тили этнос тили ва типи билан бир вақтда юз бермайди. Чунки этногенез тарихининг илк босқичларида этник бирликлар, айниқса уларнинг тили ва типи ҳали шакланмаган. Тил, тип ва этник бирлик тушунчалари ҳар хил давр воқелиги бўлиб, уларнинг шаклланиш жараёни бир даврда содир бўлмайди².

Учинчидан, этнос биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий воқелиқдир. У кишилиқ тараққиёти маълум бир босқичининг ҳосиласидир. Этнос шаклланиш жараёнида, яъни этногенез босқичида ва ундан кейин ҳам ҳар хил тарихий сабабларга кўра, унинг таркибига янгидан-янги этник қатламлар қўшилиб боради. Бу табиий хол. Дунёда ҳеч бир халқ йўқки, у ўз шаклланиш жараёнининг илк босқичларидан то миллат даражасига кўтарилгунича бошқа этник бирликлар аралашмаларисиз ривожланган бўлса. Демак, ер юзининг барча халқлари келиб чиқиши жиҳатидан кўп этник компонентлидир. Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳам бунга ёрқин мисол бўла олади. Дарҳақиқат, ўзбек халқи эт-

¹ Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. "Ўз.ИФ" журналі, №6, Тошкент-1996. 71 бет; Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" журналі, №4, Тошкент-2002. 55 бет.

² Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" журналі, Тошкент-2002. №4, 55 бет.

но генезининг илк босқичларидан то халқ сифатида шаклланиб бўлгунига қадар, унинг асосий таркибини ташкил этган автохтон суғд-хоразмий ва қадимги туркийзабон этник қатламлардан ташқари, турли даврларда ҳар хил миқдорда маҳаллий ва теварак-атрофдан келиб қўшилган этник гуруҳларни ўзига сингдириб борган¹.

Тўртинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихини ўрганиш этник бирликнинг шаклланиш жараёнини илк босқичдан бошлашни тақозо этади. Этник бирликнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва унинг этносга айланиши жуда қадим замонлардан бошланиб, унинг халқ бўлиб шакллангунига қадар давом этадиган бутун бир тарихий жараёндир. Этнос тарихининг муҳим босқичларидан бири эса унинг узил-кесил шаклланиш жараёнини ниҳоясига етишидир. Агар этнос шаклланиши ниҳоясига етган бўлса, унга кейинроқ қўшилган этник компонентлар шакланган этнос таркибини ўзгартириб юбормайди, балки унинг таркибида этнографик гуруҳлар сифатида узоқ вақтлар яшаб, маълум бир тарихий воқеалик таъсиридан сўнг этнос таркибига сингиб кетади. Масалан шундай ҳолат ўзбек халқининг этник тарихида юз берган. XI-XII аср биринчи ярмида узил-кесил шакланган ўзбек халқи таркибида XIII аср биринчи чорагидан бошлаб, мўғул истилолари туфайли, бу заминга кириб келган турк-монғул қабилалари ва XVI аср бошларида Ўрта Осиёда 92 кўчманчи шайбоний уруғларининг пайдо бўлиши ўзбек халқи этник таркибининг асосини ўзгартириб юбора олмади, аксинча улар жанубий Сибирь антропологик типининг вакиллари сифатида Зарафшон водийси, Сурхондарё ва Қашқадарёнинг тоғолди ва чўл минтақаларида, шимолий Хоразмда узоқ вақт алоҳида этнографик гуруҳлар бўлиб яшай бердилар. Уларнинг бадавлат аслзода табақаси шаҳарларга ўрналиб, Ўрта Осиё ўзбек хонликларини бошқарсалар ҳам, уларнинг маҳаллий тубжой аҳолиси таркибига сингиши жуда секин кечди².

Бешинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихи билан шуғулланганда, нафақат этник бирликнинг бош-

¹ Ўша асар, 55 бет.

² Ошанин А.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез его народов. Часть 1-3, Ереван-1957-1959. стр. 59.

ланғич жараёнини, балки унинг кейинги даврларини, унга хос этник белги ва аломатларни аниқлаб, ўрганиб бориш талаб этилади. Чунки юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, этник бирлик белгилари бир вақтда пайдо бўлмайди, балки этногенез жараёни давомида босқичма-босқич таркиб топиб боради. Этнос белгилари орасида тил бирлиги, этномаданий бирлик ва ўзликни англаш бирлиги алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур масалалар бўйича этнос шаклланишининг назарий асослари билан шуғулланган қатор олимларнинг фикр-мулоҳазалари диққатга сазовор. Масалан, археолог В.Ф.Генинг этник белгиларни этноснинг уюштирувчи омиллардан фарқ қилиб, этник белгиларнинг муҳим томони шундаки, улар доим этник маъно ва мазмун касб этади,¹ дейди. Этносни уюштирувчи объектив омилларга у ҳудудий бирлик, иқтисодий хўжалик бирлигини киритиб, булар этник муносабатлар ва этник онг туғилишига асос беради, дейди. Этнограф Л.П.Лошчук ва П.К.Козловлар тил этник бирлик шаклланишининг муҳим шартидир, тил нафақат этник омил, балки этник белги ҳамдир², дейдилар. Аммо этногенез масалалари билан шуғулланувчи яна бир қатор олимлар тилни этник омилга киритмайдилар, тил фақат этник белгидир³, дейдилар. Этник белгилар ичида ўзликни англаш бирлиги ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида этнографлар алоҳида таъкидлайдилар. Этнограф В.В.Мавродин тил ва ўзликни англаш бирлиги элатни халқ сифатида бирлаштирувчи муҳим омилдир⁴, дейди.

Шундай қилиб, этногенез ва халқнинг этник ривожланишини ўрганишда этник белгилар ва этник омилларнинг таркиб топиш жараёнини кузатиб бориш этногенетик тадқиқотларни тўғри йўналишга солади. Этник омиллар таркибини ҳудудий бирлик,

¹ Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. Свердловск-1970, стр.23.

² Лошчук Л.П. О формах донациональных этнических связей. «Вопросы истории» N4, М., 1967, стр. 80; Козлов В.И. Динамика численности народов. М-1969. стр. 26-28.

³ Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.М. Древние Китайцы. Проблемы этногенеза. М-1978, стр.4.

⁴ Мавродин В.В. К вопросу о складывании Великорусской народности и русской нации. СЭ, N1, 1947, стр.89.

иқтисодий-хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги ва сиёсий уюшма бирлиги, яъни этноснинг маълум бир давлат доирасида уюшқоқлиги ташкил этади. Этник белгиларга эса тил бирлиги, этник ном ва ўзликни англаш бирлиги, яъни тарихий қисматнинг умумийлиги киради. Юқорида айтилганидек, уларнинг таркиб топиши бир даврда юз бермайди, балки узоқ давом этган тарихий жараёнда бирин-кетин шаклланиб боради. Уларнинг асосий қисми таркиб топгач, элат халқ сифатида шаклланади, этногенетик жараён яқун топиб, этник тарих, халқ тарихи бошланади¹.

Олтинчидан, этногенетик жараёни ўрганишда масалага комплекс ёндашиш, яъни этногенезга алоқадор фан ютуқларидан фойдаланиш муаммо ечимига илмийлик бағишлайди². Этногенез муаммоларини ҳал этишда фойдаланаётган бирламчи манбаларнинг нисбати ва хусусиятини билиш муҳимдир. У бирламчи манбаларни этнография, антропология, археология, топонимика, тарихий лингвистика, ёзма ёдғорликлар, нумизматика, эпиграфика ва бошқалар ташкил этади. Уларнинг ҳар бири этногенез ва этник тарих учун қимматли маълумот беради.

Еттинчидан, этногенетик жараёни ўрганишда учта масалага ойдинлик киритиб олиш зарур: 1. Ўрганилаётган этнос тубжой аҳолими ёки келгинди? 2. Ўрганилаётган этнос асоси бир компонентлими ёки кўп компонентли? 3. Ўрганилаётган халқ этник уюшмасининг ўзаги дастлаб қаерда таркиб топган? Тадқиқотчи ўз олдига шу саволларни қўяр экан, доимо бир нарсани ёдда тутиш керакки, ҳеч қачон этник уюшманинг "моногенези" бўлмайди. Дунёда бирон халқ йўқки, у кўп компонентли бўлмаса.

Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг назарий масалалари билан таниқли элшунос олим, академик К.Ш.Шониёзов ҳам шуғуланган. У ушбу масалада 1998 йилда "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар"

¹ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" журнали, Тошкент-2002, №4, 57 бет.

² Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.М. Древние китайцы. Проблемы этногенеза. М-1978. стр.11.

журналида "Ўзбек халқининг этногенезига оид баъзи назарий масалалар" номли мақола эълон қилди. Ма-на шу мақоланинг тўлдирилган вариантыни 2001 йил-да чоп этилган "Ўзбек халқининг шаклланиш жараё-ни" китобида қайта чоп этди¹. Ушбу асарда ўзбек этногенези ва этник тарихига доир қатор атамаларга, жумладан этнос, этник бирлик, қабила, қабила итти-фоқи, элат, халқ, этнографик гуруҳ (субэтнос) ва этник гуруҳларга таъриф берилган ва уларнинг маз-мун ва моҳияти мисолларда яхши очиб берилган. Қўлингиздаги асар талабаларга мўлжаллангани боис, этногенез ва этник тарихга тегишли атамалар ҳақида қисқача маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Халқларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганишда ижтимоий-гуманитар фанларида "этник бирлик" ва "этнос" атамалари ишлатилади. "Этник бирлик" маълум бир ижтимоий тузумда, табиий-тарихий тараққиёт жараёнида вужудга келган ижтимоий ва этник уюшмадир. Унинг синоними "этнос" бўлиб, у юнонча "халқ" демақдир. Аммо "этник бирлик" "халқ" атамасига нисбатан маъно жиҳатидан аниқ тушунчадир². Этнос атамаси, яъни халқ жуда кенг ва тор маънода ишлатилади. Масалан, кенг маънода Россия халқи, Ўзбекистон халқи, дунё халқи; тор маънода: ўзбек халқи, қирғиз халқи, тожик халқи. Кичик бир гуруҳ кишиларига нисбатан ҳам "халқ" ибораси қўлланилади. Фанда этник бирликнинг уч босқичи, яъни уч тури мавжуд: қабила, элат (халқ) ва миллат. Кетма-кет келган бу атамалар турли даврларда вужудга келган, улар ўз даврига хос хусусиятлари билан бир-бирларидан фарқ қилади. "Элат" атамаси туркий ва форсий тилли аҳоли ўртасида қабила, қабила иттифоқи, давлат ёки маълум ҳудуд фуқароларига нисбатан "халқ" атамаси ўрнида ишлатиб келинган. Шунинг учун "элат" туркий ва форсий тил муҳити ҳукмрон доирада яратилган оғзаки ва ёзма манбаларда учрайди. "Халқ" атамаси "эл", "элат" ўрнида, анча

¹ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 74-102 бетлар.

² Чебоксаров Н.Н. Проблемы происхождения древних и современных народов. Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук. Том 5, М-1970, стр.746.

вақтдан буён ўтроқ ҳаёт кундалик турмуш тарзига айланган этник бирликлар уюшмасига нисбатан ишлатиб келинади.

Қабила – ибтидоий жамоа тузумининг сўнгги босқичига хос этник бирлик. Қабила уруғларга бўлиниш хусусиятлари билан кейинги босқичдаги этник бирлик (элат)дан фарқ қилади. Қабиланинг ўзига хос тили (лаҳжаси), ҳудуди, қабила номи (этноними) бўлиши ва қабила анъаналарига унинг аъзолари бўйсунуши билан бошқа қабилалардан ажралиб туради. Қабила уруғ жамоалари сардорларидан ташкил топган “оқсоқоллар кенгаши” томонидан бошқарилган, қабила жамоасига тегишли барча ишлар демократик принциплар асосида кўрилиб, ҳал этилган.

Кишилик жамиятининг тараққий этиб бориши ва синфий жамиятнинг пайдо бўлиши билан ибтидоий босқичга хос этник бирлик – туб маънодаги қабила уюшмаси ўз аҳамиятини йўқотади. Аммо қабила атамаси ва унга таалуқли бўлган баъзи хусусиятлар қолдиқ сифатида барча синфий жамиятларда ҳам (уларга мослашган ҳолда) сақланиб қолган.

Тарихда ибтидоий жамоа тузуми билан биринчи синфий жамиятнинг оралиғини таниқли элшунос олим Л.Г.Морган “Қадимги жамият” (1877 йил) асарида “Ҳарбий демократия даври” номи билан фанга киритган. Бу даврда қабилалар орасидаги этник, иқтисодий, хўжалик ва маданий алоқаларнинг тобора ривожланиб бориши ва маълум тарихий воқеликлар сабабли бир қанча қабилалар бирлашадилар. Қабилаларнинг бирлашиш жараёнида этник бирликнинг янги тури вужудга келади. Бу этник бирлик маълум тарихий шароитда ҳудудий, иқтисодий, хўжалик, тил ва этномаданий умумийлик асосида шаклланади. “Қадимий даврда (яъни ҳарбий демократия даврида) вужудга келган бу янги этник бирликни ифодалаш учун, – деб ёзади К Шониёзов, – “элат” атамасини қабул қилиш ўринли бўлса керак”¹.

Этнография фанида “этнографик гуруҳ” (субэтнос) атамаси ҳам кўпроқ қўлланилади. Этнографик гуруҳ маълум бир этноснинг, яъни элат – халқнинг ажралмас

¹ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001, 76-77 бетлар.

қисми, унинг таркибидаги бўлинмалардан бири бўлиб, ўзига хос лаҳжаси, хўжалик фаолияти, турмуш тарзининг баъзи бир томонлари билан муайян элатдан фарқ қилади. Этнографик гуруҳ одатда бир қабила ёки элатнинг бошқа ерга бориб, иккинчи бир халқ таркибига ҳали мутлақо сингиб кетмай, у билан бирга яшаб келаётган этник бирликка айтилади. Масалан, собиқ совет ҳокимиятига қадар ўзбек халқи таркибидаги қипчоқлар, қурамалар, умуман олганда, кўчманчи туркий қабилалар этнографик гуруҳ эдилар. Баъзи ҳолларда этнографик гуруҳ ўз элидан, халқидан ажралиб, бошқа бир этнос таркибига қўшилиши туфайли ҳам пайдо бўлади. Бу ҳилдаги этносларнинг катта қисми асрлар давомида тубжой халқнинг ичида яшаб, унинг урф-одати ва маданиятини қабул қилиб, унинг таркибига сингиб кетган (масалан арабларнинг саид ва хўжа тоифаси). Аммо уларнинг маълум қисми ўз тили ва урф-одатларини, антропологик қиёфасини яқингача сақлаб келганлар (масалан эронийлар). Ҳозирги кунда на қипчоқ, на қурама, на қўнғирот, на эрони, на араблар ўзбек миллати таркибидаги этнографик гуруҳлар бўла олади. Чунки халқ камолат чўққиси – миллат даражасига кўтарилган паллада унинг таркибида этнографик гуруҳлар бўлишини тарихий тараққиёт тақозо этмайди.

Этник гуруҳ муайян бир халқнинг парчаланиб, алоҳида қисмларга бўлиниб кетиши натижасида вужудга келади. Этнографик гуруҳдан этник гуруҳнинг фарқи шундаки, парчаланган халқ таркибидан ажралиб чиққан этник гуруҳ бошқа халқ таркибида узоқ муддат яшаб, шу халқнинг тили, хўжалик фаолияти, маданияти, урф-одатлари ва турмуш тарзини қабул қилиб, уларни ўзига сингдириб, ўзини унинг номи билан атайдиган бўлиб қолади. Аммо шу билан бирга, бу гуруҳ ўтмишдаги ўз этник номини эслай олади. Масалан, қипчоқлар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида ўзбек халқининг таркибида этнографик гуруҳ бўлган бўлсалар, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва бошқа халқлар таркибида этник гуруҳ ҳисобланган². Айрим этник гуруҳлар бошқа этник бирлик таркибига кириб, унга

¹ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001, 78 бет.

аралашиб сингиб кетган бўлса-да, ўз этник номини асрлар мобайнида сақлаб қоладилар. Масалан, Қашқадарёнинг ўрта оқимларида ҳозиргача мажор номи билан аталувчи этник гуруҳ яшайди. Маълумки, мажорлар Венгрия давлатининг асосий халқидир. Буларнинг илк аجدодлари бир замонлар Сирдарёнинг кўйи оқимидаги чўлларда ва Ўрол тоғолди районларида яшаган. Милодий IX асрда мажорларнинг катта қисми хазарлар сиқувига бардош бера олмай, ғарбга силжиб, ҳозирги Венгрия ҳудудига бориб ўрнашганлар. Бу ерда улар славянлашиб, элат, кейинчалик миллат бўлиб шаклландилар. Қадимги она юртларида қолганлари татарлар, бошқирд ва ўзбеклар таркибига қўшилиб, сингиб кетишига қарамасдан қадимги этник номини (мажор этнонимини) ҳозиргача сақлаб келадилар¹.

"Этник жараён" иборасига келсак, этник бирликлар таркибига кирган этник гуруҳлар ўртасидаги этник, иқтисодий-ҳўжалик ва маданий алоқаларнинг узлуксиз ривожланиб боришига "этник жараён" дейилади.

Тадқиқотчилар этник жараёнларни иккига, яъни бўлиниб кетишга ва бирлашишга мойил жараёнларга тақсимлайдилар. Бўлиниб кетишга мойил жараёнлар кўпроқ кўчманчи чорвадор қабилалар ҳаётига тааллуқли. Масалан, бир қабила иттифоқи ёки элатнинг маълум тарихий сабабларга кўра, бўлиниши жараёнларини "ҳунн", "қанғар", "турк", кўчманчи "Даштиқипчоқ ўзбеклари" мисолида кўриш мумкин, яъни ўз даврида элат бўлиб шаклланган бу ижтимоий-сиёсий уюшмалар этник жараёнларнинг бўлиниш тамойилига кўра, ўзларининг дастлабки этнос ҳолатларини йўқотадилар. Этник жараёнларнинг бирлашиш тамойилига кўра, эса, кейинчалик парчаланган бу элат-уруғларининг иштирокида янги этник бирликлар вужудга келади. Масалан, ўзбек, қирғиз, қозоқ, туркман, қорақалпоқ, уйғур ва бошқалар.

Ўзбек халқи этногенетик жараёнларининг жадал кечган вақт мил.авв. III-мил. V асрлар давомида Қанғ давлати доирасида юз берди. Бу даврда турли тилли этник гуруҳларнинг бир-бирларига яқинлашиш, қўшилиш жараёнлари жадал кечди. Этник гуруҳлар-

¹ Шониёзов К.Ш. Ўша асар, 79-80 бетлар.

нинг ташқи қиёфаси, тили, моддий ва маънавий маданиятида яқинлашиш, феъл-атворида умумийлик ҳосил бўлди¹. Мил.авв. II-мил. I-II асрларда Тангри тоғ шимоли-шарқий ҳудудларидан усунларнинг катта гуруҳи, Хитойнинг шимоли-ғарбий минтақаларидан ва жанубий Сибирда яшаган ху, ди, динлин, теле, хунн ва бошқа туркий тилли кўчманчи этносларнинг катта гуруҳи Қанғ давлати ҳудудига келиб ўрнашадилар². Мана шу даврда юз берган этногенетик жараёнлар, яъни Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда уларнинг суғдийлар, хоразмийлар, боҳтарий ва Фарғона ва Чочнинг ўтроқ аҳолиси билан қоришуви натижасида туркий тилли қанғар элати шаклланади. Бу этнос ўзбек элатининг шаклланишига асос солган энг қадимги йирик туркий қатламни ташкил этган³.

Этногенез ва этник тарихга тегишли атамаларнинг қисқача тавсифи ва моҳияти шулардан иборат.

¹ Шониёзов К. Ўша асар, 83-84 бетлар.

² Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах....1 жилд, 92-93; 2 жилд, 196-198 бетлар.

³ Шониёзов К. Ўша асар, 85 бет.

IV боб. ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ҲАҚИДА ИЛМИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАР ВА ҚАРАШЛАР

Россия империяси давридан сўнг ҳокимиятта келган собиқ шўролар давлатининг ички сиёсати нима қилиб бўлса ҳам ўлка халқларини Марказий ҳокимиятга нисбатан муносабатини яхшилашга, ўлка халқларини ўз томонига ағдариш, бунинг учун эса биринчи навбатда миллий масалага эътибор беришни зарур, деб ҳисоблади. Большевиклар ҳокимиятининг доҳийси В.И. Ленин Шарқнинг мазлум мусулмон халқларига қаратилган мурожаатида, мулкдорлар синфи ҳокимиятдан ағдарилганлиги, энди ҳар бир халқ ўзлари яшаб турган юрт ва элни мустақил бошқаришни мумкинлигини, уни қандай қилиб бошқариш ихтиёри мазлум халққа берилгани ҳақида алоҳида таъкидлади. Йўқсиллар доҳийсининг бу мурожаати жойлардаги миллий зиёлиларни — ўлка миллий халқларининг илғор отряди, жумладан Ўрта Осиёда жадидларни жўштириб юборди.

Совет ҳокимиятининг 1924 йилда Ўрта Осиёда ўтказилган миллий республикаларни ташкил этиш ва уларнинг давлат чегараларини белгилаш йўлида олиб борган сиёсати ташқаридан қараганда, жуда тўғри эди. Аммо унинг заминида "шаклан миллий, мазмунан социалистик жамият" қуриш ғояси ётарди. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир халқ ўзи истаган жамият ва давлат тузиб, уни ўзи истаганича бошқара олмас эди. Узоқни ўйлаб олиб борилган бу сиёсат моҳиятини дастлаб юзаки тушунган жадидлар Совет давлати таркибида Ўрта Осиёда ягона турк автономиясини тузиш ташаббуси билан чиқадилар.

Ўрта Осиё турк автономиясининг назарий ва мафкуравий асосида "турк миллий ватанпарварлик" ғояси ётарди. Бу ғоя XX асрнинг 20-йилларида Туркистон жадидларининг сиёсий раҳбарлари орасида жуда кенг мавқеига эга эди. Собиқ совет даври сиёсий адабиётларида турк миллий ватанпарварлари пешонасига салбий маънода "пантуркист" тамғаси босилди.

Турк миллий ватанпарварлиги концепциясининг ғоявий асосчиси турк файласуфи Зиё Гёкалп (1879-1924) эди. Унинг большевиклар Россияси туркий тил-

ли халқлари орасидаги таниқли издоши йирик шарқшунос-тарихчи олим Заки Валидий Тўғон бўлган. Заки Валидий Туркистон зиёлилари орасида ўз асарлари билан большевиклар Россиясининг тоталитар-диктатура режими остида қолган туркий халқлар тарихини аниқ фактлар асосида ёритган сиёсатчи олим сифатида машҳур эди.

XX асрнинг биринчи чорагида Зиё Гёкалп ва Заки Валидий Тўғонлар концепцияси Туркистон миллий жаҳидлари орасида жуда кенг ёйилди. Бу ҳаракатнинг илғор отряди тепасида Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Мунавварқори Абдурашидхонов ва бошқалар турарди. XX асрнинг 20-йилларида Турккомиссия билан Туркистон совет автономияси раҳбарияти ўртасида Турк Республикасини тузиш ва мамлакат ички муаммоларини мустақил ҳал этиш масаласида кескин кураш кетади. Туркистон совет автоном республикаси Марказий Ижроия Кўмитаси раиси Турор Рисқулов миллий муҳолифат тепасида турди. Уни Туркистон совет автоном республикасининг аъзолари А.Раҳимбоев, С.Хўжанов ва бошқалар қўллаб-қувватлаб чиқдилар. Афсуски, уларнинг барчаси кейинчалик турк миллий ватанпарварлик ғоясига садоқати учун сиёсий қатағон қурбони бўлдилар.

XX аср бошида пайдо бўлган турк миллий ватанпарварлик концепцияси ҳозиргача турк зиёлилари орасида давом этади ва бу ғоя айниқса СССР парчалангач Озарбойжонда, Россиянинг Ўрол-Волга бўйи минтақаларида ғоят фаол ташвиқот қилиниб келади. Бу ғоя тарафдорлари ўтмиш тарихга мурожаат қилиб, қадимда ва ўрта асрларда ўтган, ўз таъсирини чўл минтақаларига кенг ёйган турк империялари (хуннлар империяси ва Турк хоқонлиги) ва уларнинг вайронларида қад кўтарган турк давлатларининг тарихдаги ўрни ва ролини кўтаришга интилиб, буюк туркчилик ғояларини қайтадан тиклаш даври келмадимикан, деган масалани кўтарадилар. Уларнинг даъво қилишларича, барча туркий халқлар ягона турк миллатини ташкил этади ва уларнинг илк ватани — Буюк Турон. Турон туркларининг (ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, татар, бошқирд, уйғур, қорақалпоқ) тиллари эса аслида ягона турк тили бўлиб, ҳозирги ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбойжон

тиллари аслида алоҳида миллий тиллар эмас, балки ягона турк тилининг шева-лаҳжаларидир, деган ғайриилмий тушунчани тарқатдилар. Айниқса, собиқ шўролар империяси инқирозга учрагач, мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида, бу ғояни амалга ошириш мақсадида, собиқ совет давлати таркибида бўлган туркий республикалар олимлари иштирокида умумтурк тарихини ёзиш ва ана шу асосда дарсликлар яратиб, ёшларга таълим-тарбия бериш масаласини кўтариб чиқдилар ва шу мақсад йўлида Туркияда илмий-сиёсий анжуманлар уюштирдилар. Бу анжуманларда ушбу сатрлар муаллифи ҳам қатнашган, ўз илмий позициясида қатъий турган. Ҳақиқат ғолиб чиқиб, бу ғоя улар кутганидек ҳал бўлмагач, туркиялик олимлар 1993 йилда мустақил туркий республикалар мактаблари учун "Ўзбек туркларининг тарихи", "Озарбойжон туркларининг тарихи", "Қирғиз туркларининг тарихи", "Қозоқ туркларининг тарихи", "Туркман туркларининг тарихи" китоблари ёзиб чоп эттирдилар.

Ўзлигини англаб, ўз ҳуқуқини ўзи белгилаб, тараққиёт сари жадал бораётган суверен туркий давлатлар ва миллатларни жаҳон ҳамжамияти тан олиб, улар мустақил ички ва ташқи давлат сиёсат юргизаётган бир вазиятда, уларнинг мустақил миллат сифатида мавжудлигини инкор этишга даъват этувчи турк патриотизми билан келишиш мақсадга мувофиқ бўлармикан?

1920 йилларда умумтурк миллий ватанпарварлиги керак бўлган воқелик эди. Марказий Осиёда турк дунёсини бирлаштирувчи ягона Туркистон давлатини ташкил этиш тарихий зарурият эди. Энди-чи? Орадан 70-80 йил ўтди, замон ўзгарди. Ўзлигини англаган ўзбек миллати ва унинг мустақил давлати қарор топди. Шунингдек, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбойжон қардошларимизнинг тақдири ҳам ўзбекникидек аниқланди. Эндиликда ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбойжон атамалари этник маъно ва мазмун касб этди, этнонимга айланди. Бу тарихий ҳақиқат. Шундай экан, эндиликда Марказий Осиёда ягона турк давлати эмас, балки туркийзабон мустақил давлатларнинг конфедерацияси ҳақида гап бориши мумкин. Бу маънода юртбошимиз И.А.Каримов

ташаббуси билан "Туркистон – умумий уйимиз" номи остида юритилаётган сиёсат бугунги куннинг энг долзарб масаласи бўлиб қолмоқда. Бу ташаббус Марказий Осиёда мустақил туркий давлатлар конфедерациясини тузишга қаратилган биринчи дадил сиёсий қадамдир. Аммо бугунги кунда жаҳонда глобализация жараёнлари жадал ривожланаётган минтақада мавжуд геосиёсий вазиятни ҳисобга олмай, фақат туркий тилли давлатлар конфедерацияси масаласини кўтариш ҳам тўғри бўлмас керак. Бу муаммо ўз даврида, айтайлик, ўша XX асрнинг бошларида қайсидир маънода тўғри эди. Ҳатто, большевиклар Россияси ҳокимиятининг дастлабки йилларида ҳам бу ғояни амалга ошириш мушкул муаммога айланди.

XX аср 20-йилларида, Ўрта Осиёда "этник белгилар"га қараб ўтказилган "миллий чегаралаш" сиёсати туфайли 5 та миллий республика ташкил этилгандан кейин тарих фанида аста-секин янги концепция, яъни "миллий автохтонизм" назарияси шакллана бошлади. Бунга кўра, барча туркий тилли халқлар келиб чиқиши жиҳатидан ўзлари эгаллаб турган ҳудудлар билан азалдан боғлиқдир, деган ғоя ўртага ташланди. Маълумки, туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг ҳар бирида ўзига хослик, этномаданий ва антропологик ўзгачалик мавжудки, у белгилар айнан ўша миллатни бошқалардан ажратиб туради. Шўролар даврида тарих фани ва унинг археология, антропология ва этнография соҳаларида ўтказилган тадқиқотлар айнан ана шу менталитетни илмий ўрганишга, этногенетик жараёнларнинг тарихий изчилик билан, бирламчи манбалар асосида объектив таҳлил қилишга қаратилди. Натижада, муаммо илмий ечимига қаратилган бу комплекс тадқиқотлар этногенез ва этник тарихни ўрганишда янги илмий концепцияни, яъни "миллий автохтонизм" концепциясининг туғилишига олиб келди. Бу концепция этник ном остида "қизил империя" таркибида миллий республикаларни ташкил этилишига, миллий тилларнинг таркиб топишига, ўзликни англаш ва ҳар бир халққа хос миллий менталитетнинг янада шаклланишига хизмат қилди. Шунингдек, бу концепция "пантуркизм", "панэронизм", "панисломизм"га қарши собиқ тузум мафкурасининг кучли сиёсий ҳимоясида бўлди. Бироқ Ўрта Осиё халқларининг то "миллий

чегаралаш" сиёсатига қадар давом этган яхлит тарихини, ягона умум минтақа тарихий жараёнларни ўрганишда миллий республикаларни ташкил этилиши минтақавий тарихий жараёни миллатлараро таксимлаш учун мафкуравий асос бўлди.

Савол туғилади, бугунги геосиёсий вазиятда қайси бир концепция тарихий жараёнларни объектив ёритади ва минтақада тинч ҳаётни таъминлай олади? Биринчи йўл, ўзбек халқининг келиб чиқиш муаммосини ўрганишда, унинг этник асосини фақат туркчилик билан боғлайди. Бу йўл тарафдорлари ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихий илдизи икки тилда сўзлашувчи этник компонентлардан, яъни тубжой суғдийзабон ўтроқ аҳоли ҳамда жуда қадимдан шу заминда яшаб келаётган ўтроқ ва ярим ўтроқ туркий тилли қабилалар қоришувидан иборат эканлигини инкор этади. Ва бу йўл бугунги кун талабига мутлақо жавоб бера олмайди. Чунки бу йўл Ўрта Осиёда қадимдан мавжуд бўлган геосиёсий вазиятни ҳисобга олмайди. Бундан ташқари, бугунги кунда мустақил давлатларнинг биронтаси ҳам қандайдир "катта оға" қўл остида бирлашишни ёки ўтмишдаги кўчманчи турк империяларининг боқинчиликка асосланган "бирлаштирувчилик" тарихий ролини ХХI аср давлатчиги учун эталон сифатида қабул қилиши мумкин эмас. Дарҳақиқат, бугунги кунда туркий тилли суверен давлатларда юз бераётган иқтисодий қийинчиликлар ва улардан чиқиш йўлида баъзилар "турк миллий ватанпарварлиги" ғоясини узоқни ўйламай қўллашга, бошқалар эса, қўлга киритган мустақилликни мустаҳкамлаш учун ўзига хос ва ўзига мос йўлни танлаб, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланишнинг ягона йўли сифатида ўзаро манфаатдорлик асосида, минтақа давлатлари ва "евроосиё симбиози" доирасида, иқтисодий интеграцияни кучайтириш йўлидан бормоқда.

СССР парчалангач, Марказий Осиё халқлари тарихига қизиқиш кескин ошди, бу яхши аломат. Аммо миллий туркчиликка урғу бериш, турк патриотизми ғояси, биринчи навбатда, ижодий интелегенция орасида янги импульс олди. Уларга мураккаб тарихимизни, жумладан Туркистон ўлкасидаги этногенетик

жараёнлар туб моҳиятини тушуниб етмаган баъзи бир олимлар ҳам эргащдилар. Ва туркий халқларнинг келиб чиқиш иддизлари бир хил, ягона турқдир, деб ҳеч қандай илмий асоссиз мақола ва китоблар чиқара бошладилар. Этносинг шаклланиши билан боғлиқ назарий масалалар ўз даврида проф. А.Ю.Якубовскийнинг "Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида" рисоласида аниқ баён этилган. Бу юқорида таъкидланган миллий автохтонизм назарияси бўлиб, бу концепция тарафдорлари ўзбек ва тожик халқларининг келиб чиқиш иддизлари икки этник компонентларнинг асрлар давомида қоришуви асосида, турк-суғдий этник қатламлар асосида қурилганлигини қаттиқ ҳимоя қилиб чиқдилар. А.Ю.Якубовскийнинг ёзма манбалар ва бирламчи археологик материалларни қиёсий ўрганиш асосида қурилган бу ғояси Ўрта Осиё халқлари қадимги ва ўрта асрлар даври тарихи, археологияси ва этнографиясининг чуқур билимдонлари-атоқли устозлар С.П.Толстов ва Я.Ф.Фуломов, таниқли антропологик олимлар Л.В.Ошанин ва В.В.Гинзбург ҳамда бошқаларнинг асарларида кенг илмий исботини топди ва ривожлантирилди.

XX асрнинг 20 йилларида рус эмигранти С.М.Широкогоров илк бор этнога таъриф бериб шундай деган эди: "Этнос — бир тилда сўзлашувчи, келиб чиқиши бир эканлигини тан олувчи, урф-одатлар мажмуаси ҳамда умумий турмуш тарзига эга бўлган кишилар гуруҳидир"¹. Умунан, этнога берилган ушбу тўғри таърифдан сўнг, миллий автохтонизм назарияси асосида изланишлар олиб борган собиқ Шўро даври этнография фанининг назариячилари (П.Книшев, С.А.Токарев, Н.Н.Чебоксаров, Ю.В.Бромлей, В.И.Козлов ва бошқалар) этнос ва унинг назарий-методологик масалаларида қалам тебратиб, ушбу назария асосларини янада ривожлантирдилар.

Шўро даври ижтимоий-гуманитар фанлари мажмуасида этнос билан "этнография" фани шуғулланди. Собиқ Совет даври этнография мактабининг

¹ Широкогоров С.М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. "Известия Восточного факультета Дальневосточного университета. Вып. XVIII. Том I, Шанхай-1923, стр. 13.

намояндалари машҳур рус этнографи Миклухо-Маклай ғоялари йўлидан бориб, ер юзидаги барча этнослар (халқлар) ўртасида жисмоний ва ақлий фарқ йўқлигини, улар ўртасидаги фарқ, фақат уларнинг табиий ва ижтимоий шароити билангина боғлиқдир, деган илмий ҳолис ғоясини ривожлантирдилар. Дарҳақиқат, Миклухо-Маклай Янги Гвения папауслари ва Океания оролларидаги халқлар устида изланишлар олиб бориб, уларнинг турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданиятини ўрганиш орқали Ғарб дунёсининг ирқчилик назариясига қарши ишонарли маълумотлар тўплай олган. Совет даврида бу фан асосан тавсифий характерга эга бўлганлиги учун "этнография" деб юритилди. Бу борада катта ишлар қилинди¹. Натижада, илмий автохтонизм назарияси ғоялари йўналишида шўролар даври этнографиясида этногенез ва этнос масалаларига илмий-методологик ёндашув асосида тадқиқотлар олиб борилиб, тадқиқот объектидан келиб чиққан ҳолда турли қарашлар ва илмий мактаблар шаклланди. Масалан, академик Ю.В.Бромлейнинг дуалистик концепцияси, Н.Н.Чебоксаров ва С.А.Арутюновнинг этнос билан боғлиқ инфор­мацион концепцияси, Г.Е.Марков ва В.В.Пименовнинг тизимли-статистик ёки компонентли назарияси ёки Шўролар даврида маълум маънода чекланган таниқли туркшунос олим Л.Н.Гумилевнинг "пассионар назарияси" ва бошқалар. Чунки Совет даврида бу фан сиёсий буюртмаларни бажарган, аммо этник ривожланишнинг барча жараёнларини равшан ёритиб бера олган эмас. Масалан, этник онг, этник ўзликни англаш, этномаданият ва этномаданий қадриятлар, этнослараро жараёнлар, этнос­лараро муносабатларнинг туб моҳиятини очиб бериш каби этноснинг асосий муаммоларини тадқиқ қилиш маълум маънода чекланган эди.

Мутахассис олимлар орасида этносга таъриф беришда ҳар хиллик мавжуд эди. Масалан, этнос — келиб чиқиши бир бўлган кишилар (жамоалар) гуруҳи; этнос — умумий тил асосида шаклланган маданият самараси; этнос — бир-бирларига ўхшаган кишилар

¹ Народы Средней Азии и Казахстана. (Серия «Народы мира»), том 1, Москва-1962

гуруҳи; этнос — ўзликни англаш ҳисси қайнаб-тошган одамлар гуруҳи; этнос — табиатнинг самараси; этнос — ижтимоий категория ёки жамиятнинг ижтимоий ҳосиласи ва бошқалар.

Машҳур туркшунос олим Л.Н.Гумилев бу масалада алоҳида позициясига эга эди. У этнос масаласидаги ўз қарашини "пассионар назария"си орқали баён этган¹. У этносга фақат жамиятнинг ижтимоий ҳосиласи сифатидагина эмас, балки биосферанинг ноёб, камдан-кам учрайдиган натижаси сифатида қарайди. Унингча, этнос бу табиатнинг, географик муҳитнинг ижтимоий ҳосиласи, этнос шаклланиши билан боғлиқ этногенетик жараёнлар эса ўз навбатида ижтимоий-табиий аспектга эга. Шу билан бирга, этнос — оддий тушунча бўлиб, у на ижтимоий, на биологик категорияга киради. Этнос — тарихий-географик фактларнинг эмпирик умумлашмаси. Аниқроғи, Л.Н.Гумилев қарашларига кўра, этнос ижтимоий эмас, балки биогеографик ҳосиладир. Этнос биосферанинг таркибий қисми бўлгани боис, ундаги қонуниятларга бўйсунди². Этнос — ижтимоий ўрамдаги реал борлиқ, тарихий кетма-кетликда давом этувчи этногенетик жараёнлар натижаси, уларни ҳаракатга солувчи куч, манба, ҳаракатчан, омилкор пассионардир. Бу мутацион жараёнлар илдизи Ернинг биосфера ҳодисаси билан боғлиқ, дейди.

Л.Н.Гумилевнинг пассионар концепцияси асосида одам табиатига хос ҳар хил ҳаракатлар, олға интилишлар, эришилган ютуқ, бойлик ва мансабдан қаниқмаслик нафси, ўз ҳукмини бошқаларга ўтказишга интилиш, бу йўлдан қайтмаслик, қониқмаслик ва бошқалар ётади. Л.Н.Гумилевнинг фикрича, мана шу йўлдаги ҳаракатлар, энергия этноснинг пайдо бўлишига, шаклланишига олиб келади. Бошқача қилиб айтганда, мақсад сари омилкорлик билан олға интилиш — пассионарликдир. Пассионарлик — инсон психикасига хос биологик ҳолат, белги, одамларнинг тинчгина, бефарқ яшаш ҳолатини бузишга олиб келувчи дастлабки ҳаракат, янги авлод пайдо бўлишининг гаровидир. Одамзод мавжудлиги билан табиий

¹ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. Москва-1993.

² Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. Москва-1993. стр. 41.

ҳолатни доимо бузишга интилади, акс ҳолда унинг мақсадга эришиш йўлида тинч ва осойишта яшаш мумкин эмас. Атроф-муҳит билан курашда одамлар бирлашишга мажбур бўладилар. Бу курашлар тепасида пассионарлар (уруғ, қабила сардорлари)нинг бош-қош бўлишлари табиийдир. Акс ҳолда эл, элат, халқ, миллат ўз-ўзидан шаклланмайди, деган хулосага келади Л.Н.Гумилев. Демак, этнос табиий, тинч ривожланиш оқибати ҳам эмас, балки ижтимоий-маданий жараёнлар ривожининг ҳосиласидир.

Инсон биологик мавжудод, табиатнинг бир қисми. Кишилиқ жамиятининг эволюцион тараққиёт натижаси. Инсон ижтимоий ва географик омиллارнинг таъсири туфайли муайян гуруҳлар ва жамоаларга бўлинади. Мана шундай жамоалардан бири этносдир. Демак, этнос-табиий-тарихий жараёнлар натижасида таркиб топган кишилар гуруҳидир¹.

Этнос масаласида собиқ Совет даври назариячиларидан айниқса, академик Ю.В.Бромлейнинг фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. У "Этнос ва этнография" (1973), "Этносоциал жараёнлар: назария, тарих, ҳозирги замон" (1987), «Этнос назариясининг очерклари» (1983) деган асарларида этнос назариясига оид мавжуд қарашларнинг илмий таҳлилини берган ва ривожлантирган. Натижада, назарий этнографияда "Бромлей концепцияси" ёки "этноснинг дуалистик назарияси" деб аталувчи концепция пайдо бўлди. Унинг фикрича, этнос аниқ бир ҳудуд, тил, келиб чиқиш, маданият умумийлиги, ўз-ўзини этник англаш ва ўз этник номи (этноними)га ҳамда ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган кишилар гуруҳидир. Ю.В.Бромлей тасаввурида, этнос тушунчасини бир вақтни ўзида кенг ва тор маънода тушуниш мумкин. Тор маънодаги этнос тушунчасини у "этникос" деб атайди, кенг маънодаги этнос тушунчасини эса "этноижтимоий тузилма" деб аташни таклиф қилади. Ю.В.Бромлей назариясига кўра, "этникос" ўзига хос барқарор маданият, тил бирлиги, психика ҳамда этник ўз-ўзини англаш ва этник номга эга бўлган кишиларнинг тарихан таркиб топган гуруҳидир. Кенг маънодаги этносга ёки "этноижтимоий тузилма"га

¹ Краткий этнологический словарь. М-фонд. «Социальный мониторинг». 1995.

нафақат ҳудудий-сиёсий, балки ижтимоий-иқтисодий умумийлик ҳам киради. Масалан, ушбу назарияга кўра, ўзбек халқи мисолида — бутун ер юзида яшовчи ўзбеклар этникос бўлса, Ўзбекистонда яшовчи ўзбеклар этно-ижтимоий организмдир.

Этнос тарихининг муҳим босқичларидан бири, унинг шаклланиш жараёни, яъни этногенезидир. Агар этнос шаклланиши ниҳоясига етган бўлса, ундан кейин, унга қўшилган этник компонентлар этнос таркибини ўзгартириб юбора олмайди, балки унинг таркибида этнографик гуруҳ сифатида узоқ вақтлар яшаб, маълум бир тарихий воқелик таъсиридан сўнг этнос таркибига сингиб кетади.

Этноснинг муҳим аломатларидан бири унинг тилидир. Тил кўпинча халқ этногенезининг якуний босқичи ҳисобланади. Масалан, ўзбек халқининг узил-кесил шаклланишида тил ўзбек этногенезининг якуний омили бўлди.

Академик К.Шониёзов, ўзбек этногенези ва этник тарихига доир асарларида ўзбек халқининг шаклланиши IX-X асрларда юз берди, деб ёзади. Шунингдек, фанда Қорахонийлар давлатининг таркиб топиши билан (IX-X, ҳатто XI асрнинг биринчи ярмида) ўзбек элати халқ сифатида шаклланди, деган тасаввур мавжуд. Аммо Қорахонийларнинг давлат тили умумтурк тили эди, унинг таркибидан ҳали қарлуқ ва чигил тил лаҳжалари асосида шаклланган эски ўзбек тили ажраб чиқмаган эди. XI асрнинг ўрталарида Қорахонийлар давлати иккига бўлингач, унинг ғарбий вилоятлари доирасида, Мовароуннаҳр ва Хоразм, уларга яқин теваарак-атрофда қарлуқ ва чигил тил лаҳжалари асосида, уларни ўлиб бораётган сугдий, хоразмий, боҳтарий тиллари ҳамда бу заминга кириб келган форс ва араб тиллари билан қоришуви натижасида аста-секин эски ўзбек тили ривожланиб, у умум турк тилидан XII асрда ажраб чиқди.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, турли этнослар бир тилда сўзлашишлари ҳам мумкин. Масалан инглизлар, австралияликлар бир тилда — инглиз тилида сўзлашадилар Шунингдек, бу тилда АҚШ аҳолиси, канадаликларнинг катта қисми, Ямайка ороли, Янги Зеландияликлар, ирландлар, Марказий Америка аҳолиси сўзлашади. Тўғри, инглиз тилининг бунчалар

кенг ёйилиши капитализмнинг мустамлакачилик сиёсати самараси бўлиб, айни вақтда улар эмигрант мамлакатлар бўлсалар-да, амалда турли этнослар ҳисобланадилар. Демак, этноснинг шаклланишида тил ҳамма вақт ҳам ҳал қилувчи аломат бўла олмаслиги мумкин экан. Этносга хос аломатлар сирасига моддий ва маънавий маданият, миллий этник аломатлар: урф-одатлар, маросимлар, халқ санъати, ахлоқ-одоб меъёрлари, этномаданий қадриятлар ҳам киради.

Этнос шаклланишининг энг муҳим аломатларидан бири — мазкур этносга мансубликни идрок этиш, яъни этник ўзликни англаш ҳиссидир. Этник ўзликни англаш ҳисси мазкур халққа тегишли фуқаролар томонидан ўзларининг келиб чиқиш тарихи ва тарихий тақдирларининг умумийлиги тўғрисидаги тасаввурлар асосида шаклланади. Фандаги мана шу қарашлар асосида этнос назариялари шаклланди, жойларда маҳаллий шароитлар ҳисобга олиниб, улар янги материаллар, қарашлар асосида ривожлантирилди.

Мавжуд илмий қарашлар мажмуасида миллий автохтонизм ғояси ўзининг илмийлиги билан тарих фанида ўз ўрнини эгаллади. Ушбу концепция асосида, айниқса, ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи муаммоларини ўрганишда академик К.Шониевнинг хизматлари алоҳида таҳсинга сазовардир. У қарийб ярим асрлик илмий фаолияти давомида Марказий Осиё минтақасида яшовчи ўзбек ва бошқа қардош халқлар этногенези ва этник тарихини изчил ўрганди, қатор илмий мақолалар ва бир неча йирик монографиялар яратди. Унинг "Ўзбек қарлуқлари" (1964 й.), "Ўзбек халқининг этник тарихига оид" (1974 й.), "Ўзбек халқининг моддий маданиятидан этнографик лавҳалар" (1981 й.), "Қанг давлати ва қанглилар" (1990 й.), "Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни" (2001 й.) каби асарлари фундаментал илмий асосга эга.

Афсуски, кейинги йилларда Ўрта Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихини ўрганишда яна илмий тафаккурга ёт "панэронизм" ғояси жонланиб, минтақада миллий низоларга олиб келувчи ҳаракатлар қилинмоқда. "Панэронизм" ғояси тарафдорлари миллий автохтонизм назарияси собиқ совет даври ижтимоий-гуманитар фанларининг сиёсий ўйини эди.

аслида Ўрта Осиё минтақаси эроний тилли халқлар ватани, турк ўзбеклари бу юртларни зўрлик билан босиб олиб, унинг тубжой халқи – тожикларни тоғу тошларга сиқиб чиқарди, деган мазмунда асарлар ёзиб, чоп этмоқдалар. Масалан, Тожикистон ФАси академиги, тарихнавис Р.Масов А.Я.Вишневскийнинг 1988 йилда Душанбеда ротопринтда чоп этилган “Ещё раз к вопросу об истории национально-территориального размежевания» рисоласига асосланиб, 1991 йилда «История топорного разделения», 1995 йилда эса «Таджики: история под грифом “совершенно секретно” номлари остида, 2003 йилда эса “Ассимиляция и дестабилизация” каби панэронизм руҳида монографиялар чоп этди.

Марказий Осиё шароитида, айниқса унинг ғарбий қисми – Туркистонда юз берган мураккаб этногенетик жараёнларни ҳисобга олмай, бундай чиқишларга ғоявий озуқа берувчи кучлар четда ҳам йўқ эмас. Масалан, АҚШдаги Индиана университетининг профессори Ю.Брегель ва унинг баъзи издошлари (А.Я.Вишневский, Н.Неъматов, Ю.Якубов, С.Поляков, Б.А.Литвинский, С.Н.Петрова ва бошқалар) чиқишларида “Ҳиндевропа” назарияси асосида панэронизм қарашларга бўлган хайрихоҳлик ҳамон кўзга ташланади¹. Тожикистон раҳбарияти номидан “Таджики в зеркале истории: от арийцев до Саманидов» (Тожиклар тарих ойнасида: орийлардан сомонийларгача) асарининг чоп этилиши, унинг кетидан президент Э.Раҳмоновнинг 2006 йилни “Год арийской цивилизации” (Орийлар тамаддуни йили) деб эълон қилиши панэронистик чиқишларга янада кенгроқ йўл очди.

Бу борада Тожикистон ФА академиги, таниқли археолог олим Н.Неъматов ўта эронпараст ҳамфикрларидан ҳам ошиб тушди, у “панэронизм” назариясининг асосини ташкил этган “орийларнинг илк ватани Ўрта Осиё, унинг тубжой аҳолиси эса тожикларнинг ўзгинасидир”, деб илмий жамоатчиликни ишонтирмақчи бўлмоқда². У “Перманентной макроцивилизации страны народа Арианы 8000 лет» (Ориёна халқи мамлакати инқилобий макротамаддунининг 8 минг

¹ Yu.Bregel. Notes on the study of Central Asia. Журн. “Восток”, №6, М., 1997.

² Неъматов Н. Газета “Вароруд” №51 (87), от 24.XII.2003.

йиллиги) мақоласида орийларнинг келиб чиқиш тарихини ўзича "даврлаштирди". Унингча, орийларнинг пайдо бўлиши қадимги тош даврининг юқори палеолит босқичига тўғри келади. Бу даврни у "арийская архайка" (орий ибтидоси) деб атаб, айнан шу даврда тожик орийлари тарихи бошланган, яъни "орийлар эраси бошланди", тожик орийлари тарихининг иккинчи босқичи эса мезолит ва неолит даврининг бошлари (мил. авв. XII-VI минг йилликлар)га тўғри келади, дейди. Бу даврда ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг ибтидоий-интуитив селекцияланиши юз беради, ҳайвонларни хонакилаштириш, ибтидий деҳқончилик хўжалигининг пайдо бўлиши, орийлар селекцияси, яъни умум авом орасидан орийларнинг ажраб чиқиши содир бўлади. Бу даврнинг "Неолит инқилоби" деб аталган босқичида янги тарихий давр, тамаддун ихтиролари, яъни янгидан-янги хўжалик кашфиётлари даври бошланади: тош қуроолларини силлиқлаш ва тешиш, кулолчилик, тўқимачилик, лойдан уй ясаш ва бошқалар кашф этилади. Ибтидоий уруғ жамоаларининг бирлаштиришга, уларни ўзлаштирувчи хўжалиқдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтишида бош-қош бўлган орий жамоаларининг тамаддуни "неолит инқилоби" билан якунланади.

Жаноб Н.Неъматовнинг таъбири билан айтганда, мил.авв. VI-IV минг йилликларда инсоният тарихида орийларнинг "Ўрта Осиё Ориёнаси" яъни "Қадимги Ориёна" – орий халқларининг илк ватани шаклланади. Шундан бошлаб Ориёна тамаддунининг иккинчи даври бошланади, унинг хронологик санаси мил.авв. IV-III минг йилликларни ўз ичига олади. Бу даврда суғорма деҳқончилик, аҳолининг ўтроқ турмуш тарзи таркиб топади, воҳалар, қадимги шаҳарлар, ижтимоий-бошқарув марказлари вужудга келади, бошоқли ўсимликлар янги навларининг селекцияси, тоғ саноати, мисдан меҳнат қуроолари ясаш пайдо бўлади. Бу даврнинг сўнгги босқичида орийларнинг илк ва азалий ватанидан Евроосиё минтақаларига миграцияси (ёйилиши) бошланади. Орийларнинг янги гуруҳлари Шимолий Ҳиндистонга, Афғонистон ва Эронга, Жанубий Каспий бўйлари, Жанубий Кавказ ва Кичик Осиёга, Дарданел бўғози орқали Фракия ва Эгей денгизи ҳавзаларига ёйилиши кузатилади.

Орийлар муаммосининг бу "янги назариячиси" орийларни келиб чиқиши ва уларнинг илк ватани ҳақида илмий манбаларга асосланган кўплаб илмий асарлар борлигини ҳисобга олиб фикр-мулоҳаза қилмаган кўринади¹. Орийларнинг келиб чиқишини тош даври билан боғлашнинг ҳеч бир илмий асоси йўқ. Шунингдек, уларнинг келиб чиқишини қадимги деҳқончилик минтақалари билан боғлаш ҳам асоссиз. Афсуски, миллий эҳтиросларга ўта берилган Н.Неъматов гоёси заминида Ўрта Осиё халқлари қадимги тарихини фақат тожиклар билан боғлаш ётади. Унингча, ер куррасининг ягона тамаддун ўчоғи Ўрта Осиё ва унинг аҳолиси эса тожиклар бўлиб, тожик халқининг аجدодлари дунё бўйлаб тарқалиб, тамаддун тарқатган. Бундай чиқиш XX асрнинг 30-йилларидаги гитлерчиларнинг қарашларини эслатмайдими?

Н.Неъматовнинг "янги концепция"си аслида собиқ Шўролар ҳокимиятининг дастлабки йилларида авж олган панэронизмнинг кўпол кўриниши холос. Бунда, Ўрта Осиёда қадимги деҳқончилик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнларини "тожик орийлари"нинг келиб чиқиши ва ривожланиши билан сунъий равишда боғлашга уринилган. Афсуски, бундай илмий асоссиз чиқишлар, мураккаб илмий муаммолар ечимини топишга эмас, балки уларни янада чигаллаштиришга олиб келади.

Тарихий жараёни холисона ва объектив ёритиш, тарихий воқеа ва ҳодисаларни тўғри таҳлил этиш ҳақиқий илм мезонидир. Бинобарин, турли илмий конценциялар ва турлича қарашлар моҳиятининг баёнидан сўнг таъкидлаш жоизки, тарих фанининг асосий объекти – халқ, миллатдир, унинг яратувчилик фаолиятисиз тарихий жараён мазмун ва маъносини йўқотади. Бинобарин, тарих халқнинг келиб чиқишини ҳаққоний ёрита олса; халқ ривожланиш жараёнининг асосий босқичларини объектив

¹ Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. Москва-1994; Аскарлов А. Арийская проблема: новые подходы и взгляды. Сб. «История Узбекистана в археологических и письменных источниках». Ташкент-2005.

кузата олса; жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида халқнинг асл фарзандлари (даҳолар, арбоблар, фан ва маданият илғор вакиллари)нинг хизматларини тўғри баҳолай олса, у ҳаққоний ва қизиқарли бўлади. Тарихнинг у ёки бу муаммоси ечими йўлида ишлаб чиқилган илмий концепциялар нафақат тарихий жараённи тўғри ёритишга, балки муайян минтақа халқлари ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга, иқтисодий ва маданий ҳамжиҳатликка ҳам хизмат қилмоғи керак.

Бу борада Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласини ёритишга бағишланган миллий автохтонизм назарияси барча талабларга жавоб беради. Масалан, ўзбек халқининг келиб чиқиши муаммосини ёритишда ушбу концепцияга асосланиб, ўзбек этногенезининг икки минг йиллик тарихий жараёнларини илмий кузатиш мумкин бўлди, шу билан бирга, ўзбек халқи нафақат қадимги турклардан, балки у икки этник қатлам — туркий ва суғдий тилли халқларнинг қоришувидан ташкил топганлиги исботланди. Ушбу хулоса, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятида ҳамда ҳозирги замон ўзбекларининг жисмоний қиёфасида ҳам ўз ифодасини топган. Шу ўринда таниқли элшунос археолог олим С.П.Толстовнинг Ўрта Осиё халқлари этногенези ҳақида айтган фикрини келтириш жоиздир: "Ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этносга бевосита бориб тақалмайди, аксинча, уларнинг шаклланишида ҳар хил миқдорда ерли туб аҳоли ва теварак-атрофдан келиб қўшилган халқлар ўз аксини топган"¹.

Ўз ўрнида, ҳозир дунё фанида мавжуд этнос назариясига ва унинг ўрганиш объектига муқобил тарзда кўплаб қарашлар ва янгидан-янги концепциялар пайдо бўлганлигини, Европадаги айрим илмий мактаб вакиллари этнос назариясини кескин танқид қилаётганлигини, баъзи назариячилар эса этногенез ва этник муаммолари билан боғлиқ мавжуд назарияларни мутлақо рад этишгача бориб етганликларини таъкид-

¹ Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ, №VI-VII, 1947. С.304.

лаш ўринлидир. Айрим қарашларга кўра, "кўплаб одамлар ўзининг у ёки бу этносга тегишли эканлигини унутганлар, ёки мен бирор этносга тегишлиман деб ҳисобламай қўйганлар. Бу типдаги одамларнинг ижтимоий ўзига хослиги, ўз навбатида, қайси давлатга ёки диний жамоага мансублигига қараб ҳам аниқланади." Умуман олганда, постмодернизм фалсафасига асосланган замонавий этносунослиқда бу типдаги одамлар табиатига мослаштирилган этнос таърифлари пайдо бўлган. Ана шундай таърифлардан бирига кўра, "этнос – умумий ном (этноним)га, маданиятда умумий ўхшашларга эга бўлган, жамоавий тарихий тафаккурга ва келиб чиқиши тарихини умумий мифологик тарзда тасаввур этувчи, ўзларини маълум бир ҳудуд билан боғлиқ ҳамда ҳамфикр деб билувчи кишилар гуруҳидир." Ушбу таъриф таҳлилига кўра, этнос назариясига асос бўлган ҳудудий ва тарихий жараёнлар (этногенез) билан боғлиқ объектив маълумотлар эмас, балки субъектив жиҳатлар: жамоавий тафаккур, мифология тарзида тасаввур этиш муҳим аҳамият касб этади. Албатта, этносга берилган бундай схолистик қарашлар билан келишиб бўлмайди.

XX асрнинг охири ва XXI асрда жаҳонда миллий-этник низоларнинг кучайиши муносабати билан (айниқса, СССР парчалангач) этнологияга бўлган қизиқиш кучайди. Этнологиянинг турли йўналишлари бўйича тадқиқотлар олиб бориш анъанага айланди. Айтилса, бу тарихий жараёнда **"шахс ва жамоа муносабатлари, замонавий цивилизация жамиятда миллий маданиятларнинг роли, уларни сақлаб қолиш омиллари, этномиллий можаролар ва уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва мазкур воқеаларда этник факторнинг ўрни"** каби муаммолар муҳим аҳамият касб этмоқда. Натижада, фаннинг тадқиқот объекти ва методлари ҳам ўзгара бошлади.

Тадқиқот объекти энди нафақат архаик халқлар ва уларнинг маданиятлари бўлиб қолди, балки замонавий индустралашган халқлар ва уларнинг маданиятлари ҳам тадқиқот объекти сифатида ўрганиладиган бўлди. Ҳозирги кунда кўпроқ этномиллий маданиятларга катта эътибор берилмоқда. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам, Марказий Осиёнинг бошқа давлатла-

рида ҳам этногенез ва этник тарихни ўрганишда миллий этник хусусиятлар кўпроқ ҳисобга олинапти. Шу боис, миллий маданиятлар ва тамаддунларнинг тарихий ранг-баранглиги, дунё халқлари тараққиётида этник омилнинг ўрни ва роли, этнослараро коммуникация шакли ва турлари, миллий этник ўзликни англаш принциплари, анъанавий машғулот ва хўжалик-маданий типлари, моддий ва маънавий маданият, халқ байрамлари, удум ва маросимлар, ижтимоий муносабатлар, жамоа анъаналари ва диний қарашларга оид умумлашмалар ҳам этнос тадқиқот объектига айланди.

Этноснинг энг юқори босқичи, камолат чўққиси миллатдир. Миллат ҳам этнос каби халқ маъносини англатади. Аммо халқ миллат даражасига кўтарилганда, унга қўйилган талаблар кўлами, ички мазмуни ва моҳияти жиҳатидан жамият олдида масъулияти юз карра, минг карра юқоридир. Бу ҳақда ушбу қўлланманинг тегишли бобларида ўз тушунчамизни аниқ баён этамиз. Ҳозир эса унинг фанга кириб келиш тарихи, таърифи, ҳар хил муаллифлар томонидан берилган тавсифи ҳақида тўхташни жоиз топдик. Шундай қилиб, миллат термини қадимда ва ўрта асрларда асосан келиб чиқиши бир бўлган, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан умумийлик касб этган кишилар гуруҳига нисбатан ишлатилган. Бундай қараганда, миллат тушунчасига берилган изоҳ этнос тавсифидан фарқ қилмайди.

Миллат термини биринчи бор XVIII асрда буюк Франция инқилобидан кейин Фарбий Европа халқлари тилларида маълум бир давлат фуқароларига нисбатан этник маънода қўллана бошланган. Кейинроқ, бу термин Шарқий Европа мамлакатларига ҳам этник маънода кириб келди. Миллат концепциясини фанга дастлаб француз этнологи Ренан олиб кирган. У ўрта асрлар Европасида миллий давлатчиликнинг пайдо бўлиш жараёни билан боғлиқ ҳолда илк бора 1877 йилда талқин қилган. Унинг фикрича, миллат маълум бир гуруҳ кишиларининг биргаликда яшашга, аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган анъаналарни сақлаб қолишга бўлган ҳаракат ва умумий мақсад йўлида бирлашишга айтилади. Ренандан сўнг

миллат тушунчаси масаласида қатор назарий-методологик қарашлар пайдо бўлган, аммо уларнинг биронтаси ҳам мукамал назария сифатида шаклланмаган ва умум эътироф этилмаган.

Совет даврида миллат атамасига ривожланган синфийликка хос этнос типи деб таъриф берилган. Аммо масалага жиддийроқ ёндашилса, юқорида таъкидлаганимиздек, этнос миллат даражасига ўсиб чиққанда, унинг олдидаги масъулият юз ва минг қарра ошади. Миллат иборасининг пайдо бўлиши капиталистик ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши билан боғлиқ иқтисодий-хўжалик ва бошқа алоқаларнинг ривожланиши, она тилида эркин ижод қилиш, миллий этниклик ҳиссининг кучайиши, миллий давлатчиликни қуриш ҳаракатининг авж олиши билан боғлиқдир. Ўрта Осиё шароитида бу этномаданий жараёнлар XIX асрнинг охири ва XX асрнинг биринчи чорагида етилди.

Ҳозирги кунда миллат ибораси Фарбий Европа тилларида "бир давлат фуқаролари жамоаси" мазмунини англатувчи сиёсий маънода қўланади. Этнологларнинг таъкидлашларича, сўнгги ўн йилликларда миллат ибораси билан боғлиқ анъанавий қарашлар қаттиқ танқид қилина бошланди. Айниқса бу борада Миклухо-Маклай номидаги Этнология ва антропология институти, унинг директори В.А.Тишковнинг тадқиқотлари киши эътиборини ўзига тортади. Конструктивизм тарафдорларидан бири бўлган антрополог В.А.Тишков этнос билан боғлиқ тарихий-ижтимоий воқеликни инсоният тасавури натижаси тарзида таҳлил этади ва этносни совет назариячилари томонидан яратилган сунъий ижтимоий тузилма деб танқид қилади. Унингча, аслида ушбу "ақлий тузилма" ўрнида жамият ва маданиятда объектив мавжуд ҳамда ўзаро фарқли кўринишлардан иборат бўлган ўз-ўзини бошқарув континуми ва структуравийликка ҳаракат қилувчи мозаик, лекин ўзига хос маданий хилма-хиллик мавжуд, дейди.

Шунингдек, В.А.Тишков бугунги кунда долзарб бўлиб турган терроризм, экстремизм, миллатчилик, сепаратизм, диаспоралар, камсонли миллий гуруҳлар каби тушунчаларни "ижтимоий антропология"

нуқтаи назаридан таҳлил қилади. Унинг фикрича, турли-туман маҳаллий қарама-қаршиликлар тарихий ва этник муаммолардан эмас, балки "замонавий муаммоларга оид ижтимоий макондаги замонавий иштирокчиларнинг замонавий ихтилофлари"дан пайдо бўлади ва ўз навбатида бу вазиятда миллий адоват ва агрессия сунъий тарзда атайлаб авж олдирилади¹. Аммо В.А.Тишков этнос назариясини «тафтиш» қилиш асносида мантиққа зид хулосаларга ҳам келади. Жумладан, унингча, миллат тасаввурдаги тузилма бўлиб, жамоавий ҳаракатларга асос бўлади ва қатъий воқеликка айланади².

Этнос билан боғлиқ янги замоннинг назарий қарашлардан яна бири – этниклик тушунчасидир. Бу атама ўтган асрнинг 60-йилларида этнос муаммолари мажмуасига Фарбий Европа этнологиясида этноснинг ҳосиласи сифатида инглизча «ethnicity» сўзи орқали пайдо бўлди. Фарбий Европа этнологлари тасаввурига кўра, бу тушунча асосида, биринчи навбатда, полиэтник характердаги этнос муаммолари ёки минтақавий этнослараро муносабатлардаги зиддиятли ҳолатларни ўрганиш кўзда тутилади. Унинг туб моҳиятига тўхталиб ўтирмаймиз. Фарб олимларининг расмий тасаввурига кўра, этниклик – этник гуруҳларнинг маданий хусусиятлари йиғиндисидан иборат. Собиқ Совет фанида бу соҳани ривожланишига йўл қўйилмади. Аммо СССР парчаланиб, унинг ўрнида мустақил давлатлар таркиб топгач, миллий ғояларнинг шаклланиш жараёнлари кечаётган кезде, плюрализм шабадалари этникликни Россия этнография фанига ҳам олиб кирди. Бу йўналишнинг ташаббускорлари Россия ФА Этнология ва антропология институтининг директори, антрополог В.А.Тишков ва С.Н.Абашинлардир. Бу соҳанинг тадқиқот объекти полиэтник характердаги ҳозирги замон жамиятларининг муаммолари, биринчи навбатда, кенг доирадаги ижтимоий-маданий муҳитнинг бир қисми бўлган этник гуруҳнинг муайян этнос таркибидаги бошқа этник гуруҳлар билан зиддиятли ҳолатда бўлган томонлари, маданий хусусиятларидаги фарқларни ўрганишга қаратилган.

¹ Тишков В.А Реквием по этносу, С. 31.

² Тишков В.А. Уша асар.

Аммо В.А.Тишков этниклик муаммосини «анъанавий маданий типлар» таснифи тарзида таҳлил қилинишига кескин қарши чиқади ва этникликни «маданий гибридлик» тарзида талқин қилади. Унинг фикрича, муаммонинг бундай тарзда ҳал қилиниши "инсонни этникликда эмас, балки инсондаги этникликни тадқиқ қилиш" имконини беради¹. Этниклик йўналишидаги изланишларда В.А.Тишков ва унинг издошлари (конструктивистлар) фикрича, этникликда уруф-аймоқчилик ва бошқа объектив мезонлардан кўра, маданий муносабатлар катта рол ўйнайди. Умуман олганда, этниклик бу — муайян этник гуруҳга тегишли маданий хусусиятлар мажмуаси, яъни ундаги маданий фарқлар ижтимоий уюшмасининг шаклидир². Конструктивистик қараш тарафдорлари орасида "этникликнинг юзага келишида аввало "биз ва улар" деган ўзига хос иккилик муносабати бўлиши лозим, дейишади. Агар бундай муносабат бўлмаса этниклик ҳам бўлмайди"³.

XX асрнинг охири чорагида Фарб дунёсида этнос ва этниклик муаммолари доирасида этник феномени англаш нуқтаи назаридан этнологлар, ижтимоий ва маданий антропологлар, социолог ва психологлар ҳамда тарихчилар орасида икки хил методологик мактаб пайдо бўлди. Булар бир-бирларига қарама-қарши — примордиалистик ва конструктивистик оқимлар бўлиб, улар ўртасида баҳслар ҳозиргача кескин давом этиб келади.

Примордиализм (инглизча *primordial*-бошланғич, дастлабки, азалий, деган маънода) йўналишининг намояндалари (К.Гирц, Р.Гамбино, У.Конноро, Ю.В.Бромлей, Э.Стуард ва бошқалар) этнос ёки этниклик табиатда ёки жамиятда объектив асосга эга аниқ феномендир, дейдилар. Совет даврида яратилган этнос назариясига (примордиализм йўналишидаги) И.Сталиннинг 1913 йилда "миллат (этник контекста талқин қилинган — А.А.) кишиларнинг тарихан таркиб топган гуруҳи бўлиб, у маданиятлар умумийлиги асосида намоян бўладиган умумий тил, ҳудуд, иқтисодий ҳаёт

¹ Тишков В.А. Этнология и политика. Москва—2001. С. 233.

² Тишков В.А. О феномене этничности. ЭО. № 3. стр.6. Москва—1997.

³ Скворцов Н.Г. Проблема этничности в социальной антропологии. СПб., 1997, стр. 61.

ва руҳий жамланма асосида пайдо бўлади" деган таърифни асос бўлган. Этносга шунга яқин таърифни, юқорида таъкидлаганимиздек, 1923 йилда рус эмигранти С.М.Широкогоров ҳам берган эди. И.Сталин ва С.Широкогоровларнинг этносга берган таърифлари собиқ Совет этнос назариячилари (П.Книшев, С.Токарев, Н.Чебоксаров, В.Козлов, Ю.Бромлей) тадқиқотларида такомиллаштирилди ва ривожлантирилди. Айниқса, бу масалада Ю.В.Бромлейнинг хизматлари катта. Айнан у этнос назариясини материалистик асосдаги яхлит бир тизимли концепция даражасига кўтарди. Марказ назариячиларининг қарашларида миллий автохтонизм назариясининг асослари яратилган бўлса-да, қизил империя таркибидаги элат ва миллатларга хос этногенетик хусусиятларга етарли даражада эътибор берилмаган. Бу ҳақда ҳақ гапни академик К.Шониёзов ўз асар ва мақолаларида алоҳида таъкидлайди¹.

Одатда, конструктивистлар ўз назарий-методологик қарашларига тўғри келмаган, ёки уларга қарама-қарши мулоҳаза юритган ҳар қандай қарашни примордиализмга киритадилар ва ўз қарашларини замонавий фан инъикоси сифатида талқин қиладилар, примордиалистик қарашни эса "илмий хатоликлар мажмуаси" деб ҳисоблайдилар. Аслида шундайми? Бу борада академик С.Е.Рыбаков икки оқимга бадиий таъриф бериб, "тарихий примордиализм дарахтнинг йирик шохларига, конструктивизм эса дарахтнинг алоҳида якка шохига ўхшайди"², деб ҳақ гапни гапирган.

Конструктивизм бу — этниклик муаммосини изоҳлашда сиёсатчи олимлар ва ёзувчилар томонидан этник ҳиссиёт ва унинг асосида онгли тарзда яратилган тасаввур ҳамда доктриналарнинг мужассамидан иборат. Конструктивизм тарафдорлари ўзликни англаш ва тилни муҳим рамзий символ, деб билади ва улар асосида этник ранг-баранглик мавжуд, деб ҳисоблайдилар. Шу боис, улар этнос муаммоларини ўрганишда тил ва онг тизимига алоҳида эътибор берадилар. Бу Фарб олимлари (Ж.Коморофф, М.Смит,

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 74-102 бетлар.

² Рыбаков С.Е. Философия этноса. М., 2001, Стр.98.

Ф.Барт ва бошқалар)нинг қарашлари бўлиб, масалан, М.Смит этнологиянинг анъанавий қарашлари асосида ижтимоий тузилиш бевосита маданий фарқлардан келиб чиқади, деб ҳисобласа, Ф.Барт "маданий фарқлар ижтимоий тузилма ва ўзаро ҳаракатлар натижасидир", деб таъкидлайди. Ф.Барт этник ўзликни англаш этникликнинг муҳим аломатлари сирасига кирмайди, этник ўзликни англаш орқали шахс этник ролини намоян қилади ва маълум бир гуруҳ аъзоси тарзида тасаввур қилади, дейди. Шунинг учун улар этникликни англашда этноста хос маданиятдан кўра, унинг ҳозирги даврдаги фарқли ва руҳий чегарасига хос маданий тавсифни ҳал қилувчи аҳамият касб этади, деб ҳисоблайдилар. Конструктивистик қараш тарафдорлари бўлган фарблик ва россиялик тадқиқотчилар этнос ва миллатнинг тарихийлик принциплари асосида пайдо бўлишини инкор этадилар. Жумладан, замонавий этнослар (улар биринчи навбатда Ўрта Осиёли этносларни кўзда тутуди) узоқ муддатли ривожланиш натижаси эмас, балки Совет ҳокимияти сунъий равишда барпо этган этнослардир", деган ғайриилмий ғояни олға сурадилар. Бундай қарашлар конструктивистик қарашлар бўлиб, этнос ва миллатни биогеографик сфера ҳосиласи эканлигини ҳамда узоқ давом этган ва бир неча этногенез босқичларини босиб ўтган реал борлиқ эканини инкор қиладилар. Уларнинг қарашларидаги этнос назариясининг мазмун ва туб моҳияти шулардан иборат.

Шундай экан, этнос ва миллатга доир назарий ҳамда методологик ишланмаларда бугунги кундаги долзарб вазифа этнос муаммоси билан боғлиқ масалаларда, минтақа аҳолисининг тарихан таркиб топишидаги узоқ давом этган этногенетик жараёнларни илмий асосли ўрганиш, минтақа этнослари орасида қадимдан давом этиб келган анъанавий ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик фазилатлари, улар ўртасидаги миллатлараро иқтисодий-сиёсий ва маданий муносабатларини ривожлантиришга, миллатлараро миллий-этниклик ҳис-туйғуларини сақлаш ва ривожлантиришга, ҳар бир халқнинг миллий менталитети, ор-номуси, ахлоқ-одоб меёрларини ҳурмат қилган ҳолда тадқиқ қилиш лозим. Олий ва ўрта махсус таълим тизими ўқув дастурларида, улар асосида олиб бориладиган ўқув машғулотида бу масалалар ҳар бир мавзу баёнининг мазмун-мақсадини ташкил этмоғи керак.

V боб. Ўрта Осиё қадимги дунёсининг минтақавий ривожланиши ва маданий-хўжалик марказларининг ташкил топиши

Ўрта Осиё минтақавий ривожланишининг асосида ибтидоий уруғ жамоаларининг ўзлаштирувчи хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиши, яъни деҳқончилик ҳамда чорвачилик хўжаликларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ётади. Оддий қилиб айтганда, деҳқончилик ва чорвачиликнинг кашф этилиши минтақавий ривожланишнинг мазмун ва моҳиятини ташкил этади. Ибтидоий аждодларимиз ҳаётидаги ушбу туб маънодаги инқилобий ўзгаришлар Ўрта Осиё минтақасида, унинг ранг-баранг табиий-географик шароитига кўра, неолит давридан бошланди, яъни Ўрта Осиёда неолит давридан бошлаб ривожланишнинг минтақавий йўли шаклланиб борди. Бу жараённинг бошланишидан далолат берувчи дастлабки объект Жойтун археологик ёдгорлиги бўлиб, айнан мана шу объектда Қадимги Шарқ тамаддуни таъсирида Ўрта Осиё минтақасининг илк бор қадимги деҳқончилик маданияти таркиб топган.

Агар Ўрта Осиёнинг жануби-ғарбий минтақаларида қадимги Шарқ тамаддуни таъсирида ўтроқ деҳқончилик маданиятига асосланган ҳаёт тарзи неолит давридан қарор топа бошлаган бўлса (Жойтун маданияти)¹, унинг шимолий сарҳадларида бу даврда ибтидоий жамоалар ҳали овчилик билан кун кечирар эдилар (Калтаминор маданияти)². Энеолит ва бронза даврига келиб, бу минтақавий ривожланиш мувозанати нафақат сақланди, балки унинг ҳудудий доираси кенгайди.

Жойтун маданияти маданий-хўжалик анъаналари асосида таркиб топган энеолит ва бронза даврининг Анов-Намозгоҳ маданияти Ўрта Осиё жанубининг шимоли-шарқий минтақалари томон, шимолий Кўпетдоғ бўйлаб кенг ёйилди³. Узоқ ўтмиш тарихимизнинг

¹ Массон В.М. Поселение Джайтун (Проблема становления производящей экономики). Ленинград-1971.

² Виноградов А. В. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья. Москва-1981.

³ Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М.-Л., 1964; стр. 123-187.

энеолит (мис-тош) даври деб номланган босқичида қадимги Хоразм, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсида, археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, ибтидоий аждодларимиз хўжалик асосини ҳали овчилик, айниқса балиқчилик ташкил этарди¹, у эндигина илдиз отиб келаётган янги хўжалик – чорвачиликка ўз ўрнини бўшатиб улгурмаган эди. Айнан ана шу кезларда Ўрта Осиёнинг марказий вилоятларида ибтидоий жамоаларнинг хўжалик ҳаётида туб ўзгаришлар юз бера бошлайди, яъни Зарафшон водийсининг юқори қисмида, ҳозирда Ўзбекистон билан Тожикистон республикалари чегара районларида қадимги деҳқончилик маданиятининг фавқулодда янги маскани пайдо бўлади. Бу маскан Тожикистон республикасига қарашли Саразм қишлоғида, унинг кунгай жануби-шарқий томонида қад кўтаради. Саразм қишлоғи Зарафшон дарёсининг Туркистон ва Зарафшон тоғ тизмалари оралиғидан чиқиб, кенг водийга юз тутган биринчи ва энг қадимги ўтроқ деҳқончилик маданиятига тегишли аҳоли пункти бўлган. "Саразм" сўзи атоқли суғдшунос олим В.А.Лившицнинг фикрига кўра, "сари-замин" яъни ернинг бошланиши демакдир, аниқроғи Зарафшон ҳавзаси (водийси)нинг бошланиши маъносини англатади². Саразм маданияти номи билан фанга кирган бу ёдгорлик археологик материаллар комплексига кўра, Ўрта Осиёнинг жанубий минтақалари – Кўпетдоғ этакларида энеолит даврида таркиб топган Намозгоҳ маданиятининг ўзгинаси эди³.

Археологик тадқиқот натижаларига қараганда, қадимги саразмликлар бу жойларга Жанубий Туркманистоннинг қадимги геоксюр (кўксур) воҳасидан икки мақсадни кўзлаб келиб ўрнашганлар. Биринчиси, деҳқончилик учун қулай экин майдонларини қидириш бўлса, иккинчиси, қадимги деҳқон аждодларимизга маълум бўлган бу жой яқинида мис, қалайи, қўрғошин, олтин ва кумуш конлари ҳам мавжуд бўлган. Бизнинг қарашимизча, иккинчи таҳлилий

¹ Толстов С.П. По следам древнехорезмийская цивилизация. Москва-1948.

² Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зарафшанской долины. Душанбе-1991. стр. 5.

³ Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры.... стр.100-102.

хулоса геоксюрликлардан бир гуруҳининг бу жойга кўчишига сабаб бўлган. Чунки Саразм мазилгоҳида олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, қадимги Саразм мил.авв. IV-III ва II минг йилликнинг ўрталаригача Ўрта Осиёнинг йирик металлургия марказларидан бири бўлган. Мил.авв. IV минг йилликда бу жойга кўчиб келган геоксюрлик деҳқон жамоалари интенсив ривожланиб бораётган деҳқончилик хўжалиги учун фақат қулай, сувга сероб ерларни қидириб келган бўлганларида, аввало Зарафшон водийсининг қуйи оқимларини ўзлаштирган бўлар эдилар. Чунки биринчидан, Зарафшон дарёсининг этакларида узоқ асрлар давомида сув оқизиб келган чириндиларга бой, деҳқончиликка қулай тупроғи унумдор ер майдонлари кўп. Иккинчидан, бу минтақада XX асрнинг 50-йилларида академик Я.Фуломов топиб ўрганган¹ ибтидоий деҳқончиликнинг илк босқичига доир Замонбобо маданиятидан бошқа қадимги деҳқончилик маданиятига оид ёдгорликни билмаймиз. Учинчидан, Замонбобо маданияти соҳибларининг хўжалик асосини, саразмликлардан фарқли ўлароқ, хонақи чорвачилик ва мотиға деҳқончилиги ташкил этади. Тўртинчидан, Замонбобо маданиятининг келиб чиқиши Калтаминор типигаги неолит даври маданиятининг маҳаллий Дарвозақир варианты билан боғлиқ². Бу жойнинг табиий-географик иқлим шароити кейинчалик Замонбобо қабилаларини ўтроқ деҳқончилик билан эмас, балки чорвачилик билан шуғулланишга йўналтирган. Шу боис, дастлаб Ўрта Осиё жанубий районларининг қадимги деҳқончилик маданияти таъсирида илк бронза даврида таркиб топган Замонбобо маданияти асосида ўтроқ аҳолининг қишлоқ ва шаҳарлари қад кўтармаган.

Саразм маданияти ёдгорликлари таҳлилига қайтсак, шуни таъкидлаш жоизки, то сўнгги бронза ва илк темир даврига қадар, Зарафшон водийсида Саразм маданиятига тегишли бошқа биронта ёдгорлик ҳозиргача топилмади. Археолог Н.А.Аванесова За-

¹ Гулямов Я.Г. Археологические работы к западу от Бухарского оазиса. Тр. Института истории и археологии АН Уз ССР, вып. 8. Ташкент-1956.

² Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент-1966. Стр.166-170.

рафшон водийсида Саразм типигаги ёдгорликлар бўлганлигига (Тугайное) ишора қилади¹. Аммо уларнинг барчаси воҳанинг хўжалик жиҳатидан ўзлаштирилиши муносабати билан йўқолиб кетганлигини таъкидлайди. Маълумки, Саразмда тахминан минг-бир ярим минг йил давом этган ҳаёт мил.авв. II минг йиллик ўрталарига келиб тўхтаган. Агар қадимги геоксюрликлар металл хомашёси эгаси бўлиш мақсадида Саразмга келиб ўрнашмаганларида, ушбу маскан деҳқонлар маданиятининг маркази сифатида мил.авв. II минг йиллик ўрталаридан кейин ҳам ривожланишда давом этарди. Бунга сабаб эса, Саразмга яқин жойлашган юқори Зарафшон тоғ тизмаларидаги олтин, кумуш, мис, қўрғошин, симоб, қалайи, феруза конларининг янги эгалари пайдо бўлиб қолди, яъни Панжикентдан 50 чақирим чамаси шарқдаги Дашти Қазо яъни Қазо даштидан чўл минтақаси чорвадор қабилаларига тегишли қабристон топиб ўрганилди. Демак, мил.авв. II минг йиллик ўрталарида бир гуруҳ дашт қабилалари юқори Зарафшон тоғ тизмаларидан топилган маъдан конлари (Ёри, Канчач, Жилоу) атрофига кўчиб келиб ўрнашадилар. Зарафшон сув ва сўқмоқ йўллари орқали Саразм металлургиясининг ушбу тоғ конлари билан боғланиш имконияти энди йўққа чиқиб, Саразмдаги қайноқ ҳаёт инкирозга учрайди. Кончилик ва металлургиядан келадиган мўмай даромаддан маҳрум бўлган саразмликлар бу жойда қолишнинг келажаги йўқлиги туфайли, Саразмни тарк этадилар.

Агар қадимги Саразмнинг ташкил топиши, айнан маъдан конлари билан боғлиқ бўлса эди, у ҳолда нима учун геоксюрлик кончиларнинг масканлари маъдан конлари яқин атрофида эмас, балки 40-50 км нарида бўлган, деган савол туғилади. Жавоб сифатида шуни айтиш жоизки, биринчидан геоксюрликларнинг анъанавий хўжалиги деҳқончилик бўлган; иккинчидан, кончилик хўжалиги жамоага қанчалар даромадли бўлмасин, бободеҳқонлар анъанавий хўжалиқдан воз

¹ Аванесова Н.А. Межкультурные взаимодействия степного населения Евразии и урбанизированных земледельцев Средней Азии. Тез. докл. «Цивилизация Центральной Азии: земледельцы и скотоводы традиции и современность» Самарканд-2002. стр. 17.

кеча олмаган кўринади. Аммо анъанавий хўжалик юритиш учун конлар яқинида тегишли имкониятлар бўлмаган. Андронов қабилалари учун эса конлар яқинида, Дашти Қазода макон топиш асл муддао бўлган.

Зарафшон водийсининг энг юқори қисмида саразмликларга мерос бўлган хўжаликни, яъни деҳқончилик хўжалигини юритиш учун қандай қулайликлар мавжуд эди, деган савол туғилади. Авваламбор, Саразм ёдгорлиги шу номдаги қишлоқнинг лалмикор экин майдонлари ҳудудида жойлашган бўлиб, унинг яқинида қадим – қадим замонларда Зарафшон тоғ тизмаларидан оқиб чиққан Отчопарсой, Чумалисой ва Шўрновасой этакларида таркиб топган Ойимкўл атрофида суғорма деҳқончилик учун қулай унумдор ерлар бўлган. Деҳқончилик маданиятининг илк босқичларида айнан ана шундай деҳқончилик учун қулай жойларда деҳқон қишлоқлари қад кўтарган. Қадимги Саразм қишлоғининг энеолит даврида ташкил топиши ҳам ана шу тарихий жараён билан боғлиқ эди. Саразм археологик тадқиқот ишлари билан шуғулланган А.Исоқовнинг хабар беришига қараганда, бу жойда ҳаёт энеолитнинг ривожланган босқичидан то илк бронза даврига қадар (яқин 1,5 минг йил) давом этган. Бизнингча, ёдгорликнинг бузилиб кетган энг юқори қатламлари материалларига кўра, бу жойда ҳаёт ривожланган бронза даврида ҳам (мил.авв. XIII-XII асрларгача) давом этган. Ёдгорликнинг умумий майдони қарийб 100 га. У катта ва кичик, ҳар хил баландликдаги 10 та тепалиқдан иборат. Ёдгорликнинг анча қисми ҳозирда аҳолининг ҳовли-жой ва томорқалари туфайли бузилиб кетган.

7 йил давом этган тадқиқот даврида 4 та объектда кенг кўламли қазилма ишлари олиб борилди ва 10 та нуқтада эса қадимги қишлоқ ҳаётининг давомийлигини ўрганиш учун шурфлар қазилди. Натижада, қадимги қишлоқ ҳаётининг 4 та тарихий босқичи аниқланди. Биринчи босқич (Саразм-1) мил.авв. 3500-3300 йил билан белгиланса, тўртинчи босқичи (Саразм-4) мил.авв. 2300-1900 йилларга оид деб белгиланди¹. Бу саналар шартли ва баҳсли бўлиб, ёдгорликнинг бузилиб кетган юқори қатлами материаллари ичида Яз-1 керамикаси каби рангли сопол парчалари учрайди. Бунга А.Исоқовнинг ўзи ҳам ишора қилиб ўтади².

¹ Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры..... стр.112-113.

² Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры..... стр.115.

Саразм-1 даври уй-жой комплекслари "мудофаа" девори билан ўраб олинган. Шу даврга оид уруғ-оила жамоасига тегишли хилхона очилган. Хилхонанинг марказий қабри бир аёлга тегишли, ундан рангли нақшпинкор сопол парчалари, мис ойна, олтин ва қумуздан ясалган тақинчоқлар, лазурит ва сердалик тошларидан ясалган мунчоқлар топилган. Саразм-1 даври материаллари кўп жиҳатдан Жанубий Туркманистоннинг қадимги геоксюр воҳаси материалларига ўхшаб кетади.

Саразм-2 даври уй-жойлар комплекси тор кўчалар билан ажратилган кўп хонали ҳовли-жойлардан иборат. Уй-жой комплекслари орасида доира шаклида қурилган оилавий топиниш маскани-меҳроблар учрайди. Қадимги қишлоқнинг икки жойида эса оташ-параслик ибодатхоналари қолдиғи очиб ўрганилган. Ибодатхона деворларига қизил рангда нақш берилган ва ибодатхона қоқ ўртасида квадрат шаклли меҳроб жойлашган. Геоксюр сополларидан фарқли ўлароқ, Саразм керамикаси сиртига оч қизил рангда ангоб берилган. Баъзан ангоб устида ранг-баранг нақш солинган сопол парчалари ҳам учрайди.

Саразм-3 даврида ижтимоий характердаги монументал бинолар пайдо бўлади. Уй-жой комплексларининг ҳовли майдонларида баъзан кулолчилик хумдонлари ва металл эритиш ҳамда меҳнат қуроллари ишлаб чиқариш устахоналари учрайди. Бу босқичда ишлаб чиқаришнинг қатор соҳаларида ҳунармандчиликнинг турли йўналишлари бўйича ихтисослашув жараёни жадал кечади. Кулолчиликда ичи ва сирти пардозланган сополлар кескин камаяди. Уларнинг ўрнини маҳаллий анъанавий шаклдаги нақшлар эгаллайди. Маҳаллий нақшлар ёрдамида ибодатхоналарнинг деворларини безаш одати вужудга келади, маҳаллий хомашё базасида металл эритиш ва металлдан турли қурооллар ясаш кучаяди. Тошга ишлов бериш, тошдан иш қурооллари ва жанг қурооллари ясаш ривожланади. Бу босқичда саразмликларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўладиги, бу давр тараққиётини Анов маданиятининг Намозгоҳ 5-босқичи билан қийёслаш мумкин. Иқтисодий ва маданий алоқалар доираси кенгаяди. Бундай юксалиш Саразм

4-босқичида ҳам давом этади. Гарчи, А.Исоқов ўз кузатувларига асосланиб, бундай хулоса чиқаришга ботинмаган бўлса-да, аммо Саразм-4 даврига оид Зарча Халифа¹, Сазагон² ва Жом³ мазорларидан топилган Сополли маданиятига тегишли бронза предметлари ва кулолчилик маҳсулотлари Саразм металлургия марказининг Саразм-4 даврида ҳам юксак халқаро мавқеидан ҳамда қадимги деҳқончилик ва чорвачилик минтақалари аҳолиси ўртасида иқтисодий, савдо алоқаларнинг юксак даражада эканлигидан гувоҳлик беради. Афсуски, Саразмнинг ўзида бу давр маданий қатламлари давр тақозоси билан яхши сақланмаган. Саразм маданиятига тегишли қадимги деҳқончилик жамоалари Зарафшон водийсида кам учраса-да, аммо бу Ўрта Осиёда минтақавий ривожланиш жараёнларининг ўтроқ деҳқончилик жамоалари фойдасига кенгайиб борганидан далолат беради.

Бронза даврига келиб (мил.авв. II минг йиллик) ибтидоий аждодларимиз ҳаётида туб ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришларнинг илдизи мил.авв. III минг йилликнинг сўнгги чорагида ҳар икки, яъни қадимги деҳқон ва овчи-балиқчи қабилалар жамоаларида бир вақтда юз беради. Калтаминор маданиятининг сўнгида, аниқроғи Оролбўйи энеолит даври ёдгорликлари (Саксовул бекати)да чорвачилик хўжалиги таркиб топа бошлайди⁴. Анов маданиятининг Намозгоҳ-5 босқичида эса илк шаҳарлар қад кўтара бошлайди. Қадимги деҳқончилик қабилалари жамоаларида иқтисодий-хўжалик соҳасидаги юксалишлар ижтимоий табақаланишга юз тутиб, қадимги Шарқ тамадунининг янги маҳаллий марказлари пайдо бўла бошлайди. Мана шу ижтимоий-иқтисодий ва маданий

¹ Бобомуллоев С.Б. Верховья Зарафшана во II тыс. до н.э. Душанбе-1998; его же, Раскопки гробницы бронзового века на верхнем Зерафшане. *Stratumplus*, №2. СПб.-1999.

² Аванесова Н.А. Новые материалы эпохи бронзы Зарафшанской долины. «Археологические исследования в Узбекистане-2001 год» стр.20-21.

³ N.Avanesova, S.Sajdullaev, A.Ėrkulov. Gzam-ein neuer bronzezeitlicher Fundort in der Sogdiana. "Archaologische mitteilungen aus Iran und Turan". Berlin-2001. p. 63-72.

⁴ История Узбекской ССР, том 1. Ташкент-1967, стр. 46.

жараёнлар натижаси сифатида қадимги деҳқончилик маданияти минтақаларининг чегараси Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқи томон кенгайди, яъни бирин-кетин Мурғоб водийсида¹, Бақтрияда² қадимги Шарқ тамаддунига хос шаҳарсозлик маданиятининг янгидан-янги ўчоқлари таркиб топади. Жумладан, қадимги Бақтриянинг шимолий сарҳадлари ҳисобланган жанубий Ўзбекистонда суформа деҳқончилик ва юксак даражада ривожланган ҳунармандчилик хўжалигининг бронза даврига оид Сополли маданияти шаклланади.

Мил.авв. II минг йилликнинг биринчи ярмида Мурғоб воҳасининг қадимги деҳқончилик жамоалари томонидан ўзлаштирилиши ва ушбу маконда Каучиндепа, Келелидепа, Гонурдепа каби қатор аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши "Авесто"да "Маури" деб номи зикр этилган вилоятни таркиб топишига олиб келади. Унинг ўтроқ аҳолиси эса маргуш номи билан тарихда ўз ўрнини топади. Айни замонда худди шундай тарихий жараён Мурғобдан шимоли-шарқда, шимолий Афғонистоннинг Ахчадарё қуйи ҳавзаларида (Дашли воҳаси) ва Жанубий Ўзбекистоннинг Уланбулоқсой ва Бўстонсой ҳавзаларида ҳам юз беради. Бу заминда Сополлитепа ва Жарқўтон каби ўтроқ аҳоли пунктлари қад кўтаради. "Авесто"да "муқаддас Баҳди" деб номи зикр этилган ушбу маданий-хўжалик вилояти — Қадимги Бақтрия, унинг ўтроқ аҳолиси эса боҳтарийлар эди. Шундай қилиб, бронза даврида Ўрта Осиёнинг жанубий районларида Бақтрия ва Марғиёна қадимги Шарқ тамаддунининг иккита маҳаллий ўчоғи, янги маданий-хўжалик марказлари ташкил топиб, деҳқончилик минтақаларининг ҳудудий чегараси кенгайди, маргуш ва боҳтар элатлари шакллана бошлайди. Айни вақтда Туронзаминнинг бошқа минтақалари аҳолиси ҳаётида ҳам туб ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар юз беради, яъни "кечаги" овчи қабилалари

¹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. Москва-1959; Сарияниди В.И. Некрополь Гонура и Иранское язычество. Москва-2001; ево же, Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. Ашгабат-2002.

² Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. Москва-1977; Аскарлов А. Сапаллитепа. Ташкент-1973; ево же, Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент-1977.

"Авесто"да турлар деб зикр этилган чорвадор аҳолига айланади. Археологик манбаларга кўра, турлар Ўрта Осиёнинг бронза даврида кенг тарқалган асосий аҳолиси эди. Археологик адабиётларда улар "Тозабог'ёб", "Қайроққум" ёки "Андронов маданияти" қабилалари номи билан маълум¹. Сўнгги бронза ва илк темир даврига келганда, уларнинг бир қисми жойлардаги табиий-географик шароитлар ва хўжалик имкониятларига кўра, секин-аста ўтроқ ҳаёт тарзига ўта бошлайдилар, яъни аҳамоний подшоларининг қоятош битикларида "сак" номи остида тилга олинган чорвадор қабилаларнинг ("Авесто"да турларнинг) бир қисми ўтроқлашадилар. Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзаларида ўтроқлашган бу саклар "Авесто"да "Гова Суғуда", яъни суғдийлар номини олган. Улар яшаган воҳалар эса тарихда "Суғдиёна" деб аталди. Шундай қилиб, сўнгги бронза ва илк темир даврида яна бир маданий-хўжалик маркази, яъни Суғдиёна вилояти таркиб топди, хўжаликнинг минтақавий ривожланиши давом этиб, деҳқончилик вилоятлари чегараси кенгайди.

Таъкидлаш жоизки, тарихий ва археологик адабиётларда қадимги Хоразмда ҳам суғорма деҳқончилик маданиятининг шаклланиши айнан шу даврда, Суғдиёна маданий-хўжалик маркази билан бир вақтда юз берган, деган фикр мавжуд². Бундай фикрнинг шаклланишига "Катта Хоразм" таркибига "Амударёнинг қуйи ҳавзалари ҳам кирган", деган чалкаш тушунча сабаб бўлган³. Шу боис, Амударёнинг қуйи ҳавзаларида "Хоразм" атамасининг пайдо бўлиши борасида ҳам тарих фанида хато тушунча шаклланиб қолган⁴. Тарихий манбалар ва археологик материалларнинг янгича қиёсий таҳлили "Хоразм" атамасининг тарихий илдизлари айнан "Катта Хоразм" ҳудудлари, унинг лотинчада "хорасмийлар" деб юритилган халқ этноними билан боғлиқ эканлигидан далолат бермоқда⁵.

¹ Аскарлов А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана. «ИМКУ», вып. 3. Ташкент-1962.

² Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва-1948; ёго же, По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва-1962.

³ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской ... стр. 102-104.

⁴ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской ...стр. 80-81, 85-86.

⁵ Аскарлов А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар. "Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндошувлар". Тошкент-2004. 76-84 бетлар.

С.П.Толстов кўпчилилик қадимги давлат номларининг этнос номлари билан боғлиқ эканлигини тўғри таъкидлагани ҳолда¹, «Хоразм» атамасининг "хорасмийлар" нинг Амударё қуйи ҳавзаларига кириб келиши билан боғламай, мил.авв. III-II минг йилликларга тегишли Олд Осиёдаги митанийлар давлати аҳолиси хурритлар билан боғлашга уринади². Унингча, митанийлар подшоси Шаушатар билан Хоразм подшоси Шаушафар ўртасида қандайдир боғлиқлик бор. Хоразмда Шаушафар исмли подшо ўтгани ҳақида Абу Райҳон Берунийнинг "Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар" асарида, ҳамда Хитой ёзма манбалари ва Хоразмнинг мил.авв. I-милодий VIII асрларга тегишли нумизматика материалларида ҳам учраши таъкидланади. Бундай ўхшашликни Митаний подшоси Артатама билан Хоразм подшоси Артамух исмларида, митаний хеттилар билан Хоразмнинг қадимги аҳолиси массагетлар ўртасида ҳам кўриш мумкин, дейди С.П.Толстов. Қадимги хоразмча "арна" протохетча арна булоқ маъносини беради. Дарҳақиқат, С.П.Толстов келтирган бу ўхшашликлар бир қарашда унинг ҳақлигини исботлагандай бўлади, яъни улар Ўрта Осиё ва Олд Осиё халқлари ўртасида жуда қадимда қандайдир боғлиқлик бўлганлигидан далолат беради. Аммо масалага чуқурроқ, илмий асосли ёндашилса, бу ўхшашлар заминида Ҳинд-оврўпа тиллар оиласидаги идизларнинг муштараклигидан нишона, икки минтақанинг қадимги аҳолиси ўртасидаги этномаданий ва иқтисодий алоқалар натижаси бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, қадимда ҳам, тарих тақозосига кўра, қабилаларнинг минтақалараро миграцияси бўлиб турган. Айниқса, бу бронза давридан эътиборан фаоллашган. Масалан, академик В.В.Струве Моханжа-Даро ёзувларини хуррит қабилаларига тегишли эканлигини таъкидлар экан, бронза даврида Шарқий Хуросон томондан Хоразм ва Мурғоб этакларига янги этник гуруҳларнинг кириб келиши хурритларнинг миграцияси билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган ғояни ўртага ташлаб, С.П.Толс-

¹ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской... стр.80.

² Толстов С.П. По следам древнехорезмийской...стр.81.

тов фикрини қувватлаб чиққан¹. Академик В.В.Струве гоёси кейинги йилларда қадимги Бақтрия ва Марғиёнада олиб борилган археологик тадқиқотларда (масалан, Шўртўқай ва Сополли маданиятининг кўзали босқичи мисолида) ўз аксини топди². Аммо С.П.Толстов ва В.В.Струве ўртага ташлаган фаразларнинг Хоразм тарихининг бронза даври билан боғлиқлиги археологик материалларда ўз аксини топмайди.

Абу Райҳон Беруний таърифлаган Хоразм тарихига келсак, Хоразм тарихини илоҳий қаҳрамон Сиёвуш бошлаб берган, яъни мил.авв. XIII асрда массагетлар юртига Сиёвуш келиб, Хоразм давлатига асос солади. У "Авесто"да Сияваршан исми билан маълум. Сиёвуш Қайковуснинг ("Авесто"да Кава Усанинг) тутинган ўғли бўлиб, Беруний келтирган ривоятга кўра, уни фариштасифат гўзал аёл туққан. Қайковус аскарлари уни Турон чегарасида ўрмон ичидан топиб оладилар. Сиёвуш туғилгач, она ҳаётдан кўз юмади, гўдак эса ер юзидаги гўзаллар ичида тенгсизлиги билан ҳаммани ҳайратда қолдиради. Ўғай она унга ошиқу маҳлиё бўлиб, уни йўлдан урмоқчи бўлганда, у рад жавоб қилиб, аёл найранглари ҳужумига учрайди. Поклигининг исботи сифатида у олтин шлемда, қора отта миниб, осмон қадар кўтарилган аланга ичидан ўтиб, ўз обрўйини тиклайди. Сўнг Эрон томондан Туронга уюштирилган ҳарбий юришда қатнашиб, ғалабадан сўнг Турон подшоси Афросиёб ҳузурига, қизига харидор бўлиб боради. Афросиёб тўй-томошалардан сўнг унга Турондан жой беради, Сиёвуш эса у жойда ажойиб бир қалъа-шаҳар бунёд этади. Сиёвуш қурдирган бу шаҳар Қангдиз ёки Қанггу Сиявахш деб аталган, дейилади. С.П.Толстов ана шу Қанггу Сиявахш Хоразмда жойлашган деб, Хоразмнинг қадимги маданиятини "Кангуй маданияти" номи билан атайди³. Беруний ўз хикояси-

¹ В.В.Струве. Дешифровка протоиндийских письмен. ВАН. 1947.

² Frankfort H. P/ Fouilles de Shortughai. Recherches sur L'Asie Central protohistoriques. V.I.II. Paris-1989.

Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент-1977, стр. 110-111; его же, Проблемы становления раннегородской культуры на юге Узбекистана и её связи с Индостаном. «Древние культуры Средней Азии и Индии» Ленинград-1984. стр. 87-97.

³ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва-1962, стр.117.

ни давом эттириб, Сиёвушнинг порлоқ ҳаёти узоққа чўзилмади, у яна туҳмат-маломатларига учрайди. У ўз ўғли ("Авесто"да набираси) Кайхусрав қўлида жон беради. Кайхусрав ("Авесто"да Кава Хусрав) ўз қораниятларини амалга оширгач, Турон орийларини бирлаштириб, Хоразмда Сиёвушлар сулоласига бош бўлиб қолади¹.

Ушбу ривоят тарихий таҳлил этилса, кўз ўнгимизда қарама-қаршиликлардан иборат ҳаётий манзаранинг "тарих"лаштирилган афсонавий сюжети тикланади. Афсонавий сулола асосчиси Сиёвуш сиймоси мил.авв. I асрдан то милодий VIII асргача Хоразмда зарб этилган тангаларда "Худо-суворий" сифатида тасвирланган. Чунки Эрон ва Турон халқлари тарихида реал ҳукмдорлар (подшолар) афсонавий сулоларнинг давомчилари сифатида қаралиб, улар номидан зарб этилган тангаларда афсонавий сулола культларини акс эттириш анъанага айланган. Бу тарихий ҳақиқатнинг "хоразм" этногеографик атамаси билан боғлашнинг ҳожати бўлмаса керак. У ҳолда "Хоразм" атамасининг қуйи Амударё ҳавзаларида пайдо бўлиши билан боғлиқ реал тарихий ҳақиқат нимадан иборат, деган савол туғилади.

Юнон тарихчиси Страбон (мил. авв. 63-милодий 24й.) Хоразмийларнинг аجدодлари массагетларга бориб тақалади, деганида ҳақли эди. Массагет қабилалари тотемларида от култи марказий ўринда туради. Шунинг учун ҳам Хоразм тангаларида от култини илоҳийлаштириш бежиз эмас. Археологик материалларга кўра, Хоразм тарихининг массагетларгача бўлган даврида бу заминда Сувёрган ва Тозабобёб маданиятлари симбиозда таркиб топган қовунди қабилалари яшар эдилар². Улар мил.авв. II минг йилликнинг охириги чорагида қадимги Хоразмнинг массагет номи остида юритилган кўчманчи қабилаларининг асосини ташкил этган.

Археологик маълумотларга кўра, уларнинг бир қисми Амударёнинг қуйи тармоқлари ҳавзаларидаги деҳқончиликка қулай пастқам, сернам текислик-

¹ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской ... стр. 85-86.

² Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва-1962.стр. 62-64.

ларда зироатчилик билан шуғуллана бошлаган бўлса (Амиробод маданияти), бошқа қисми туқай ва даштларда чорвачилик билан шуғулланишда давом этадилар (Қуйисой маданияти). Маҳаллий аҳолининг деҳқончилик хўжалиги бронза даврининг Намозгоҳ ва Сополли маданияти соҳибларининг деҳқончилик хўжалигидан тубдан фарқ қиларди. Қадимги Хоразмнинг Амиробод маданиятида ибтидоий деҳқончилик эндигина шакллана бошлаган, унинг аҳолиси эса ярим ертўла типига кулбаларда яшар, қадимги шаҳар маданиятига хос ҳаётдан ҳали жуда узоқ эди. Намозгоҳ ва Сополли маданиятлари аҳолиси аллақачон қадимги Шарқ тамаддунининг илк давлатчилик босқичини ўтамоқда эди. С.П.Толстов бронза даври Хоразм ўлкасини илк зардуштийларнинг Арьянам Вайжаҳ деб бежиз атамаган.

Мил.авв. VI асрнинг иккинчи ярмига келганда Амударёнинг қуйи ҳавзаларида сиёсий-иқтисодий ва этномаданий вазият ўзгарди. Ярим ертўла шаклидаги кулбаларда яшаб, мотиға деҳқончилиги ва кўчманчи чорвачилик билан шуғулланиб келаётган Хоразмда атрофи осмонўпар мудофаа деворлари билан ўралган Кўзалиқир ва Қалъалиқир каби қалъа-шаҳарлар қад кўтарди. Дарҳақиқат, ақл бовар қилмайди, куни кеча на гувала, на гишт, на пахса уй қуришга одатланмаган, кундалик ҳаёт тарзи кўчманчи чорвачиликка асосланган массагетлар ёки ярим ертўлада яшаб, мотиға деҳқончилиги билан шуғулланиб келаётган Амиробод маданияти соҳиблари қандай қилиб ўсмонўпар мудофаа иншоотлари билан ўралган қалъалар қурган? Бу тарихий манзарани кузатишда қандайдир мантиқий боғланиш етишмайди. Шунингдек, амиробод маданияти даврида (милод. авв. X-VIII асрлар) қаналлар қурилиши, деҳқончилик майдонларининг сунъий суғоришга асосланиши, бу жараёнларнинг илдизи Тозабоғёб маданиятига бориб тақалиши¹ масаласи ҳам қўшимча тадқиқотлар ўтказишни талаб этади. Шу боис, Хоразм тарихи билан боғлиқ қадимги ёзма манбаларни яна бир бор эслаб ўтишни лозим топдик.

¹ Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. Москва-1969. стр. 33-34, рис.5; стр.106-113, рис.40.

Хоразм ҳақидаги маълумотлар "Авесто"нинг Митра Яшгида, Яштнинг Шарқий Эрон вилоятлари ҳақида яратилган мисраларда келтирилади. "Авесто"да Ҳароева (Хорасмия) Ареядан шарқда, Ҳиндуқушнинг Хилменд водийсида жойлашганлигига ишора қилинади. Хорасмияликлар ҳақида янада аниқроқ хабар Скилакнинг (мил.авв.VI аср) "Саёҳатнома"сида берилган. Аммо кариялик Скилак асари бизгача етиб келмаган. Унинг "Саёҳатнома"си билан ўз вақтида милетлик Гекатей (мил.авв.VI аср) танишган ва у Хорасмия ҳақидаги маълумотларни Скилакдан олиб, "Ер курраси тавсифи" асарининг Осиёга бағишланган қисмида берган. Гекатейнинг ушбу асарида келтирилган хорасмияликлар ҳақидаги хабар Ҳеродот (мил.авв. V аср), Страбон (мил. авв. 63-милодий 24 й.), Афинея (милодий II-III аср) ва Степан (милодий VI аср) асарларида ҳам учрайди.

Тарихий манбалар таҳлилига кўра, Скилак Доро I нинг топшириғи билан мил. авв. 519-512 йилларда Эроннинг жанубий ҳудудлари орқали Ҳинд дарёсига саёҳат қилган ва у ҳақда шоҳга ҳисобот ёзган. Кейинчалик бу ҳисоботни "Саёҳатнома" номи остида асар ҳолига келтирган. Аммо асар бизгача етиб келмай йўқолганлиги ҳақида тахминлар бор. Ҳеродот ҳам "Саёҳатнома" мазмуни билан Гекатей орқали танишган. Ҳеродотнинг ёзишича, Гекатей Скилакдан хорасмияликлар ҳақида қуйидаги парчани келтиради: "...ер ариқлар ва каналлар билан суғорилади, тоғларда кинора ва бошқа ўтлар ўсади. Ундан кейин бу ерларда Ҳинд дарёсининг икки томонида баланд тоғлар бор, улар қалин ўрмон ва тиканли кинара билан қопланган".

Ҳеродот машҳур "Тарих" асарида Гекатейга асосланиб, хорасмийлар ҳақида бир неча бор эслайди. "Осиёда, — дейди Ҳеродот, — ҳар тарафидан тоғ билан ўралган водий бор, тоғларда беш дара бор. Бир вақтлар бу ерлар хорасмийларга қараган ва хорасмийлар гиркан, парфиялик, саранг ва фаманейларга чегарадош бўлган. Ана шу водий атрофидаги тоғлардан Акес деб аталувчи катта дарё оқиб тушган. Шу дарё беш ирмоққа бўлиниб, юқоридаги халқлар ерларини суғорган... Аммо эронийларга (аҳамонийларга — А.А.)

қарам бўлгандан кейин бу халқлар мана қандай аҳволга тушдилар. Шоҳ тоғ дараларини беркитиб, тўғон дарвозалар қурдирди. Водийда кўл ҳосил бўлди. Ер суғориш учун бу сувдан фойдаланган қабилалар энди оғир аҳволга тушадилар. Қишда, албатта, бошқа жойлардагидек, илоҳият уларга ҳам намгарчилик юборди, ёзда эса улар экадиган тариқ ва кунжут доим сувсиз қолади. Мутлақо сувсиз қолганда, улар хотинлари билан шоҳ қасрига борадилар, шоҳ саройи қаршисига туриб олиб, баланд овоз билан ачинарли ҳолда фарёд қиладилар. Улардаги сув танқислигини кўрган шоҳ арзгўйлар томонидаги тўғон дарвозаларини очишни буюради. Экинзорлар суғорилгач, яна тўғонни беркитишни буюради, энди сувга ташна бошқа қабилалар ерларига сув очадилар, бироқ мен билдимки, тўғон дарвозасини очиш учун шоҳ катта пул (божлардан ташқари) олар экан. Ишлар ана шундай"¹.

Гекатейнинг "Ер куррасининг тавсифи" асари асосида Афинея ёзади: "Милетлик Гекатей Осиёни тасвирлаб шундай дейди: "Парфларнинг шарқида текисликлар ва тоғларни ишғол қилган хорасмийлар яшайди. У тоғларда ёввойи дарахтлар, тол, юлғун, тиканли кинара ўсади". Степан эса: "Хорасмия парфларнинг шарқидаги шаҳар. Гекатей Осиёни тасвирлаб, шундай дейди: "Уларнинг шаҳри Хорасмия"².

И.В.Пьянков «Хорасмии Гекатей Милетского» мақоласида юнон ва Византия муаррихларининг хорасмийлар ҳақидаги маълумотларини таҳлил қилиб, Фарбдан Шарққа томон кетган қадимий карвон йўли Мидиядан Каспий дарвозаси бўйлаб гирканлар ерига, ундан парфияликларнинг тоғлик ерларидан ўтиб, тоғлик ва текисликлардан иборат бўлган хорасмийлар ерига кириб келишини тасвирлайди. Кейин йўл бақтрияликлар еридан ўтиб, бу ўринда тоғлар ўнг томонда қолади, кейин йўл гандарийлар ерига чиққан. Айнан шу жойда "Каспапира шаҳридан Ҳинд дарёси орқали сузиш бошланган. Дарёнинг иккала томонида ҳам тоғлар бўлган. Тоғларда қалин ўрмонлар бўлиб, унда тиканли кинара ҳам бўлган, Хорасмия тоғларида ундан ташқари, тол ва юлғун ўсади"³.

¹ Геродот, "Тарих", том III, 117; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. Тошкент-1997. 61бет.

² Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. Тошкент-1997. 42 бет; Пьянков И.В. Хорасмии Гекатей Милетского. ВДИ, часть 2. Москва-1972. стр. 6.

³ Пьянков И.В. Хорасмии Гекатей Милетского. ВДИ, ч.2. Москва-1972. стр. 7.

Ушбу тарихий ёзма манбалар ва уларнинг этно-географик таҳлилидан кўриниб турибдики, хорасмийларнинг дастлабки ватани Бахтриядан жанубда, Ареядан шарқда, Ҳерируд ва Ҳилменд дарёларининг юқори ҳавзасида, ҳозирги Ҳирот водийсида бўлган. Ахомоний подшолари тазйиқ ўтказиш орқали шарқий Эрон қабилаларидан йилига катта бож олиш мақсадида Ҳилменд тоғ дараларидан оқиб чиқадиган сойларга тўғонлар қурдириб, сув йўларини қадимги Ҳилменд, ҳозирги Ҳирот водийсига — хорасмийлар юртига буриб юборган. Натижада, водийда кўл ҳосил бўлиб, хорасмийлар ноиложликдан ватанларини тарқ этиб, Амударёнинг қуйи ҳавзаларига кўчишга мажбур бўлганлар¹. Мантиқий тахминларга кўра, улар хас-пўшлардан соллар ясашиб, массагетлар юртига кириб борадилар. Амударёнинг қуйи ҳавзаларида узоқ асрлар давомида Аму сувлари оқизиб келган лойқа ётқизиқлари туфайли ҳосил бўлган деҳқончиликка қулай текис, унумдор ерлар ва ҳавза ирмоқлари сувларидан деҳқончиликда фойдаланишнинг қулайлиги, зироатчиликда бой тажрибага эга бўлган хорасмий қабилаларининг янги жойга мослашишини тезлаштирган².

Хорасмийлар қадимги Хоразмнинг тубжой аҳолиси массагетлардан фарқли ўлароқ, парфияликлар, марғиёналиклар, бохтарийлар, гирканлар, саранглар каби суғорма деҳқончиликда жуда бой ҳаётий тажрибага эга эдилар. Улар қадимги Хоразм ерларида пайдо бўлганларида монументал иншоотлар барпо этиш, каналлар ва ариқлар қуриш, ҳунармандчиликнинг барча соҳалари бўйича махсус тажрибага эга ҳолда кириб келганлар. Шунинг учун ҳам қадимги Хоразмда мил.авв. VI-V асрларда ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий ҳаётда туб ўзгаришлар содир бўлди. Дастлаб Хоразм воҳасининг қирларида Кўзалиқир, Қалъалиқир, сўнг текисликларда Қўйқирилганқалъа, Дингилжи каби маҳобатли мудофаа деворлари билан ўралган қалъа-шаҳарлар, канал ва ариқлар асосида

¹ Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар. "Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндоғулар". Тошкент-2004. 81 бет.

² Асқаров А. Уша асар, 81 бет.

ривож топган суғорма деҳқончилик маданияти шакланди. Энди Амударёнинг қуйи ҳавзалари мана шу маданият соҳиблари этник номи билан аталадиган бўлди, яъни мил.авв. VI-V асрлардан бошлаб бепоён Арьянам Войчаҳнинг Амударё этакларида таркиб топа бошлаган воҳалар "Авесто"да "хваризам", юнон муаррихлари асарларида "хорасмия" деб аталадиган бўлди. Демак, қадимги Хоразмнинг этногеографик номи мавжуд илмий фаразлардан фарқли ўлароқ, Кичик Осиёнинг хуррит қабилалари билан боғлиқ эмас, балки сўнгги бронза ва илк темир даврининг "Катта Хоразм" маҳаллий ҳокимликлари конфедерациясининг парчаланишидан сўнг, хорасмийларнинг Амударё қуйи ҳавзаларига кириб келиши билан боғлиқ эди. Бу тарихий воқелик Скилак берган маълумотлар таҳлилига кўра, мил. авв. VI асрнинг сўнгги чорагида юз берди. Шундан бошлаб массагетлар юртининг воҳалари Хоразм деб аталадиган бўлди. Шундай қилиб, "Катта Хоразм" деганда Ҳирот водийсидан то Амударёгача бўлган хорасмийлар, гирканлар, парфияликлар, саранг ва фаманейлар яшаган ҳудудларни тушунмоқ керак. Демак, "Катта Хоразм" ва "Қадимги Хоразм" атамалари нафақат давр, балки ҳудудий жиҳатдан ҳам бир эмас. Қадимги Хоразм ҳеч қачон "Катта Хоразм" таркибида бўлмаган.

Қадимги Хоразм тарихи билан боғлиқ яна бир масала хусусида, яъни бугунги кунда тарихчилар, умуман ўзбекистонлик илмий жамоатчилик тасаввурида Эрон ва Турон зардуштийларининг энг қадимги муқаддас китоби "Авесто" ва диний ислоҳотчи Заратуштранинг ватани қадимги Хоразмдир, деган тушунча ўрин олган. Бундай фикрнинг туғилишига қадимги Хоразмдан топилган мил.авв. V-IV асрларга доир оссуариялар, алтарлар ва бошқа ашёвий далиллар асос бўлган, албатта. Унгача Ўрта Осиёнинг бирор жойидан улардан қадимги зардуштийлик аломатлари топилмаган эди.

Шунингдек, фанда оташпарастликнинг илк ватани Арьянам Вайчаҳдир, у Даития этакларида жойлашган, у жойлар "Авесто"да чорва ва яйловларга бой ўлка сифатида таърифланади¹. С.П.Толстов Даития бу Амударёнинг "Авесто"ча номи бўлса керак, деб тахмин қилади. Мана шу фаразлар асосида қадимги Хоразм "Авесто"нинг ватани бўлиб қолди.

¹ Вендидат, глава 1, 2002, стр. 431.

Аслида эса эзгулик худоси Ахурамазда "яратган" биринчи макон Арьянам Вайчаҳнинг жанубий сарҳадлари Хоразм ерларига бориб туташган. Унинг ши-молий сарҳадлари йилига 9 ой қуёш нури кўринмай-диган қалин ўрмонлар билан чегарадош. Унинг шар-қий чегарасининг поёни йўқ. Яйловлари бепоеён, чор-вага бой бу ўлка — Арьянам Вайчаҳни Даштиқипчоқ чўлларининг бронза даври билан таққослаш мумкин. Дарҳақиқат, бу даврда археологик маълумотларга кўра, Турон турклари орасида жадал мулкий табақа-ланиш жараёни кечмоқда эди. Айнан шу кезларда чорвачилик хўжалигида йилқичилик таркиб топган, от, туя ва эшакдан транспорт воситаси сифатида кенг фойдаланиш ривожланмоқда эди (Синташта, Аркаим и бошқалар). Яйлов чорвачилигидан кўчман-чи чорвачиликка ўтишда (бу Дашти Қипчоқда мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида содир бўлди) йилқичиликнинг роли ва ўрни чексиз бўлиб, оқибат-да чорвадорлар орасида бадавлат суворий-орийлар табақаси вужудга келди. Мана шу жараёнларда қадимги Хоразмнинг бронза даври аҳолиси — Тозабогёб маданияти соҳиблари, унинг Қаунди босқичи масса-гетлари фаол иштирок этганлар, дейиш мумкин (Тегискен мозорқўрғонини эсланг).

"Авесто"нинг энг қадимги қатлами бўлган Гатлар-да Хваризам Суғдиёна, Бақтрия, Марғиёна, Арея, Парфия, Гиркания, Хорасмиялар қаторида эслати-майди, у кезларда С.П.Толстов таъкидлаганидек, қадимги Хоразм чорвага бой Арьянам Вайчаҳ таркиби-да бўлиб, бу заминда массагетлар яшар эдилар. Аф-суски, бу ҳолатлар ҳисобга олинмай, қадимги Хо-размга "Авесто" дастлаб таркиб топган ватан сифати-да қаралди. Бу гоё ўтган асрнинг 50-йилларигача ил-мий жамоатчилик тасаввурида шаклланиб, расмий доираларда ҳозиргача яшаб келмоқда. Ўз даври учун тўғри бўлган бу фикрлар, афсуски, археология фани соҳасида, кейинги 30 йил давомида Суғдиёна, Бақт-рия ва Марғиёна ҳудудларида олиб борилган кенг кўламли археологик қазишмаларда илмий асоссиз эканлиги аён бўлиб қолди. Бу тадқиқотлар ўраמידан биргина Жанубий Ўзбекистонда, бронза даври (мил.авв. II минг йиллик) ёдгорлиги Жарқўтонда очиб ўрганилган протозардуштийлик ибодатхонасини эслаш кифоя бўлса керак.

Жарқўтон ибодатхонаси¹ ўтган асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиёдаги энг қадимги шаҳар-давлатнинг мафкуравий маркази, илк давлатчилигимизнинг муҳим белгиси сифатида ушбу сатрларнинг муаллифи томонидан ўрганилди. Қадимги Жарқўтон шаҳри харобаларининг бизгача етиб келган қисми 100 гектар майдонни эгаллайди. У арки аъло, шаҳристон ва шаҳар некрополдан иборат. Унинг арк қисми (3 га) мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Арк майдонида шаҳар ҳокимининг монументал саройи (32x32м.), металлургия устахонаси, турар-жой комплекслари очиб ўрганилди. Маълум бўлдики, Жарқўтон шаҳристонининг энг баланд, марказий қисмида монументал ибодатхона (60x45,5 м.) қад қўтарган. Ибодатхона атрофи 4,5 м. кенгликдаги хом гиштдан қурилган мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Ибодатхона икки қисмдан – муқаддас зиёратгоҳ (35x35 м) ва буюртма бажариш – ишлаб чиқариш қисмидан (13x35 м.) иборат. Унинг муқаддас зиёратгоҳ қисмида зардуштийликка хос тўрт табиат унсурининг учтаси (ер, олов ва сувнинг муқаддаслиги) моддий ифодасини топган. Ибодатхонани тўрт томондан ўраб олган мудофаа деворининг шарқий, қуёш чиқиш томонида ягона бурж мавжуд. Буржнинг қурилиш асосида ётган ғояга кўра, у оташпарастликнинг бош илоҳи – қуёшга атаб қурилганлигидан гувоҳлик беради. Шунингдек, олов қуёшнинг ердаги парчаси сифатида ибодатхонада ягона топиниш объекти бўлган.

Демак, бу монументал иншоотни "Қуёш ибодатхонаси" деб аташ мумкин. Бу ердан топилган археологик материаллар таҳлилига кўра, ибодатхона мил. авв. 14 асрда (Сополли маданиятининг эски даврий санаси) ёки 16 асрда (Сополли маданиятининг янги даврий санаси) қурилган. Худди шу даврдан бошлаб

¹ Аскарлов А. Храм первобытных земледельцев на юге Узбекистана. ОНУ №7. Ташкент-1980, стр. 33-34; Le Temple du feu de Dzarkutan. (With T. Shirinov). "Histoire et Cultes de L. Asie Centrale preislamique. Colloque. Paris-1988, UNESCO. P. 5-9; Древнебактрийский храм огня в южном Узбекистане. (в авторстве с Т. Шириновым) «Архитектура и градостроительства», Ташкент-1989, стр. 7-24; Аскарлов А. и Т. Ширинов. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд-1993, стр. 98-113; Зардуштийликнинг илк ватанидаги ибодатхона. "Сағъат" журнали, №3, Тошкент-2001. 4-7 бетлар; Энг қадимги шаҳар. Тошкент-2001. 13-22 бетлар.

Сополли маданиятида ўлганларни яшаб турган турар жойларига кўмиш тақиқланади, жамоа қабристони шаҳар ташқарисида пайдо бўлади, яъни зардуштийликдаги табиатнинг тўртинчи унсури — ҳавони муқаддаслаштириш расмий тус олади.

Бироқ, бу зардуштийлик диний қарашларининг қатъий удумлари узил-кесил шаклланди, деган сўз эмас эди. Гарчи одам суякларини этидан тозалаб кўмиш, уларни оссуарийларга солиб кўмиш оммавий тус олмаган бўлса-да, Сополли маданиятининг Мўлали ва Бўстон босқичларида митти остоданлар, одам жасадини этидан тозалаб кўмиш, ҳатто Сополли босқичидан бошлаб айрим жасадларни хумларга, болаларни хумчаларга солиб кўмиш учрайди. Эҳтимол, бу қабрлар оташпараст руҳонийлар ва уларнинг фарзандларига тегишли бўлиши мумкин. Ҳарқалай, юқорида келтирилган археологик ашёвий далиллар қадимги Хоразмнинг бронза даври ёдгорликларида, ҳатто сўнги бронза ва илк темир даври тубжой аҳолиси яратган Амиробод маданияти ёдгорликларида ҳам, Куйисой маданияти ёдгорликларида ҳам учрамайди. Оташпарастликнинг Жарқўтонда кузатилган ҳолати эса қадимги Хоразмда, бу ерда хорасмийлар пайдо бўлгач, классик шаклида учрай бошлайди.

Тўғри, хорасмийлар оташпарастлик билан бу ўлкага келишдан анча аввал, эҳтимол бронза даврида, ҳатто ундан ҳам олдинроқ таниш бўлишлари мумкин. Улардаги бой диний тажриба қадимги Хоразмда (мил. авв. VI асрнинг сўнги чорагидан бошлаб) зардуштийликнинг қонунлашган расмий удумлар асосида ривожланишини таъминлади. Демак, зардуштийлик гоёлари хорасмийларнинг бу ўлкага этногеографик ном берган этник қатлами орасида жуда эрта пайдо бўлган ва у янги жойда, янги ҳудудда расмий дин сифатида классик шаклига кирган.

Шундай қилиб, археологик ва қадимги ёзма манбаларнинг қиёсий таҳлили асосида баён этилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб қуйидаги хулосага келиш мумкин: қадимги Хоразмда туб маънодаги сугорма деҳқончилик маданияти бу заминга хорасмий қабилалари кириб келиши билан ривожлана бошлади. Айни вақтда Амударё қуйи ҳавзаларида

"хоразм" этноними, у билан боғлиқ ҳолда қадимги Хоразм ўлкаси, тарихий-маданий марказ, янги тамаддун ўчоғи, унинг ўтроқ хоразм халқи шакллана бошлади. Қадимги Хоразм тамаддуни қадимги Шарқ маданий ва хўжалик ютуқлари таъсирида ривожланди. Қадимги Ўзбекистон ҳудудида илк антик даврнинг яна бир тамаддун маркази таркиб топди.

Урта Осиё ҳудудларида минтақавий ривожланиш билан боғлиқ янгидан-янги тарихий-маданий хўжалик вилоятларининг таркиб топиши антик даврда ҳам давом этади. Минтақавий ривожланишнинг маҳсули сифатида антик даврга келиб суғорма деҳқончилик маданиятининг ўчоқларидан бири, аҳолининг ўтроқ ҳаёт тарзи шакланган қадимги Фарғона ўлкаси таркиб топди. Қадимги Фарғона саклари бронза давридаёқ булоқ сувлари асосида таркиб топган Қорадарё тармоқлари ҳавзаларида суғорма деҳқончилик маданиятини кашф этадилар. Бу аждодларимизнинг хўжалик кашфиёти "Чуст маданияти" номи билан маълум ва машҳур. Археолог олимлар қадимги Фарғонанинг шимоли-шарқий ҳудудларида Чуст маданиятига тегишли 15 та микровоҳалардан 80 дан ортиқ ёдгорликларни топганлар. Бу маданиятта оид илк шаҳар излари (Чуст маданиятининг сўнгги босқичига тегишли) Далварзинтепа (Андижон вилояти, Ойим қишлоғи) ва Буванамозорда (Наманган вилояти, Чуст тумани) ўрганилди. Илк темир ва антик даврга келганда Чуст маданияти хўжалик анъаналари асосида ривожланаётган қадимги деҳқончилик маданиятлари бутун водийни қамраб олади ва аҳолининг ўтроқ ҳаёт тарзи жамият иқтисодий асосини ташкил этади. Водийда мил.авв. III асрдан бошлаб шаҳарсозлик маданияти бутун водий бўйлаб кенг ёйилади. Водий орқали ўтган ипак йўли трассаси бўйлаб қатор шаҳарлар қад кўтаради (Ахсикент, Кубо, Марғилон, Боб (Поп) ва бошқалар). Милоддан олдинги II асрда Даванда 70 та катта-кичик шаҳар бўлган, деб Хитой манбаларида бежиз айтилмаган.

Шундай қилиб, мил.авв. III-I ва милодий эра бошларида қадимги Фарғонада суғорма деҳқончилик маданияти анъаналари асосида ривожланган Фарғона (суғдийча Фраганик) халқи, унинг Хитой манбаларида "Даван" деб аталган илк давлати ташкил топади.

Даван аслида "Дайюан" бўлиб, "тоғлар орасидаги водий" маъносини англатади. Дайюаннинг маҳаллий номи Фраганик ҳам "Тоғлар орасидаги водий, атрофи берк сойлик" маъносини беради. Демак, хитойликлар қадимги Фарғона давлати номини (Фраганикни) таржима қилиб олишган (бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун ушбу асарнинг II бобига қаранг).

Ўрта Осиёда минтақавий ривожланишнинг натижаси сифатида антик даврда таркиб топган яна бир вилоят «Чоч» эди. Чоч ўлкаси ҳақида ёзма маълумотлар мил.авв. I минг йилликнинг 2-ярмидан бошлаб учрай бошлайди. Аммо Чоч атамаси биринчи бор милодий III асрда сосонийлар подшоси Шафур I нинг "Зороастра Каъба"сида, унга тобе мамлакат ва вилоятлар рўйхатида тилга олинади¹. Чоч қадимги туркча атама бўлиб, яшил тош (Феруза тош)га бой ўлка маъносини беради. Дарҳақиқат, Туркистон – Қурама тоғлари ферузага бой тоғлардир.

Таъкидлаш жоизки, Чоч ўлкасида юз берган урбанизация жараёнлари заминида ерли ўтроқлашаётган аҳолининг Бургулик маданияти ётади. Бургулик маданияти соҳиблари қадимги деҳқончилик хўжалиги билан дастлаб шуғуллана бошлаган Чочнинг қадимги аҳолиси бўлиб, унинг тарихий илдиэлари Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари деҳқончилик маданиятлари таъсирида секин-аста ўтроқ ҳаётга ўтиб бораётган Турон турлари – сақларга бориб тақалади. Мил.авв. III асрга келганда бу ўлкада қадимги деҳқончилик қишлоқлари асосида илк шаҳарлар қад кўтара бошлайди. Атрофи мудофаа иншоотлари билан ўраб олинган ана шундай қишлоқлар дастлаб Чирчиқ дарёсининг ўрта ва қуйи ҳавзаларида пайдо бўлиб, аҳоли таркибини суғдий ва туркий тилли қабилалар ташкил этар эди. Икки тилли аҳоли симбиозидан, қоришувидан ташкил топган этномаданий ҳосила археологик адабиётларда Қовунчи маданияти номини олган. Шу даврнинг илк ёдгорликлари Тошкент воҳасининг Оққўрғон туманидаги Қанқатепа, Янгийўл шаҳридаги Қовунчи тепа, "Катта Тошкент" доирасидаги Шоштепа (Чочтепа) ва бошқалар бўлиб,

¹ Sprengling M. Third Century Iran. Sapur and Kartir. Chicago—1953, p. 7.

бу масканларда қадимги шаҳарсозлик маданиятига хос белгилар мил.авв. III-II асрларда таркиб топа бошлайди¹.

Қадимги шаҳарлар дастлаб Чочнинг жануби-ғарбида, Чирчиқ дарёсининг ўрта ва қуйи ҳавзаларида, ўнг қирғоқ Сирдарё бўйлаб қад кўтаради. Мил.авв. II-V асрлар Тошкент воҳаси учун қадимги шаҳар маданиятининг гуллаган даври бўлди. Бу даврда воҳанинг пойтахт шаҳри Қанқа қаторига Қовунчи тепа (25 га), Кавардан (75 га), Кулота (45 га), Киндиктепа (25 га), Банокат (22 га), Далварзинтепа (13 га) ва бошқалар қўшилди. Милодий эранинг бошларида қадимги шаҳар маданияти ҳозирги Тошкент шаҳри ҳудудларига кириб келади ва Мингўрик шаҳри қад кўтаради. Илк ўрта асрлар бошларига келганда шаҳарсозлик маданияти Оҳангарон водийсига, унинг ўрта оқимига ҳам кириб боради ва Тункет шаҳри Илоқнинг пойтахти сифатида тарих саҳнасига кириб келади ва у Чоч-Илоқнинг йирик металлургия марказига айланади. Антик даврдан бошланган урбанистик жараён илк ўрта асрлар бошларига келганда Чочнинг деярли барча ҳудудларини қамраб олади. Шунингдек, антик даврнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожига асосида қадимги шаҳарсозлик маданиятининг Чоч ва Илоқда таркиб топиши Ўрта Осиёда яна бир тамаддун ўчоғи, маданий хўжалик маркази — Чоч ўлкаси шакланганлигидан далолат берарди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёда қадимги жамоаларнинг урбанизациялашуви икки йўлдан борди. Биринчиси Амударё ва унинг ирмоқлари ҳавзаларида ташкил топган тамаддун ўчоқлари; иккинчиси Сирдарё ва унинг ирмоқлари ҳавзаларида таркиб топган тамаддун ўчоқлари. Амударё ҳавзалари билан боғлиқ маданий хўжалик марказларининг шаклланиш жараёни бронза давридан бошланган ва уларнинг таркиб топишида Қадимги Шарқ тамаддунининг таъсири кучли бўлган. Биринчи йўлга хос урбанизация жараёни Ўрта Осиёнинг жануби-ғарбидан унинг шимоли-шарқи томон кенгайиб, бу минтақада сўнгги бронза давридан бошлаб бирин-кетин тарихий-маданий хўжалик вилоятлари шаклланиб боради. Ўр-

¹ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент-1982. стр.108-110.

та Осиё ҳудудида дастлаб бронза даврида (мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида) Парфия, Маргиёна ва Бақтрия вилоятлари таркиб топади. Сўнг уларнинг маданий хўжалик таъсирида илк темир даврида (мил.авв. IX-IV асрлар давомида) Суғдиёна маданий хўжалик маркази ташкил топди. Суғдиёна маданий хўжалик марказининг уч ўчоги мавжуд бўлиб, уларнинг шаклланиши Суғдиёнанинг барча ҳудудларида бир вақтда, бир хил ривожланишда бўлмаган. Агар бу жараён жанубий Суғдада мил.авв. IX-VI асрларда юз берган бўлса, у марказий Суғдада мил.авв. VII-V асрларда содир бўлди. Фарбий Суғд, яъни Бухоро вилоятида шаҳарсозлик маданияти улардан кейин, мил.авв. VI-IV асрларда юз берди. Айнан шу асрларда Амударёнинг қуйи ҳавзаларида қадимги Хоразм тамаддун маркази ҳам шаклланди.

Сирдарё ҳавзалари билан боғлиқ тамаддун марказларининг шаклланиши, улардан анча кеч – антик даврда юз берди. Қадимги Фарғона ва Чочда шаҳарсозлик маданияти, урбанизация жараёни Қадимги Шарқ тамаддун ўчоқларининг бевосита эмас, балки билвосита таъсиридан баҳраманда бўлган, холос. Бу минтақада чорвадор сак қабилаларига хос ҳаёт тарзи кучли эди. Турон сакларининг ўтроқлашиш жараёни анча суस्त кечди. Сирдарё ҳавзалари аҳолиси ҳаётида маҳаллий анъана, тарихий миллийлик кучли эди. Ўрта Осиёда македониялик Искандар ҳарбий юришларидан кейин, Салавкийлар ва Юнон-Бақтрия подшоликлари даврида юнон маданиятининг таъсири сезила бошлайди. Моддий ва маънавий маданиятда баробарлашув жараёни кўзга ташланади. Қадимий маданий хўжалик анъаналари асосида шакланган Фрағана ва Чоч маданий хўжалик марказлари таркиб топади. Бир вақтнинг ўзида ана шу маданий хўжалик марказларининг, тамаддун ўчоқларининг ўтроқ, турғун, тагли-тугли аҳолиси – бахтарий, суғдий, хоразмий, Чоч ва Фрағана халқи шаклланиб боради. Илк ўрта асрларга келганда Сангзор ва Оҳангарон дарёлари ҳавзаларига ҳам урбанизация жараёни кириб боради ва унинг натижаси сифатида Уструшона ва Илоқ тарихий-маданий марказлари шаклланади.

VI боб. Ўрта Осиёнинг қадимги тубжой аҳолиси ва унинг "Авесто" ва аҳомоний подшоларининг китобларида акс этиши

Ўрта Осиё халқлари тарихи жуда қадимий. У қадимги тош даврининг ашель босқичига бориб тақалади. Бу даврга тегишли археологик обидалар Ўзбекистон ҳудудларида Селунғур ва Кўл-булоқ ёдгорликлари мисолида ўрганилган. Селунғурда ҳатто илк аждодларимизнинг меҳнат қуроли билан бирга одам суяги қолдиқлари ҳам топилган. У тарихда Фергантроп номи билан маълум, унинг санаси қарийб 1 миллион йил деб белгиланмоқда.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон ҳудудида кишилик тарихининг Фергантроп одамидан кейин ўтган аждодлар тарихининг барча давр ва босқичларига оид ёдгорликлар ҳам топиб ўрганилган. Бу кўп асрлик тарихнинг юздан тўқсон тўққиз фоизи археологик манбалар асосида ўрганилади. Чунки у даврларда ёзув бўлмаган. Ўрта Осиё халқлари қадимги тарихи ҳақида илк маълумот берувчи дастлабки манба "Авесто" бўлиб, унинг "Видевдат" китобида Ўрта Осиёнинг қадимги вилоятлари ва халқларининг номлари тилга олинган.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида Аҳомоний подшоларининг қоятошлардаги битикларида ҳам тегишли маълумотлар бор. Ўрта Осиё халқларининг турмуш тарзи, урф-одатлари, кийим-кечаги ва кўп қиррали ҳаёти ҳақида қизиқарли материаллар юнон муаллифларининг асарларида ва Хитой ёзма манбаларида кўпроқ учрайди. Булардан ташқари, археологик изланишлар давомида турли давр ва йилларда топилган маҳаллий аҳолининг хоразмий, бохтарий, сугдий ва "номаълум ёзув" деб аталмиш ёзма манбалари ҳам борки, улар қисқа ва кам бўлса-да, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек этногенези учун ноёб маълумотлар беради. Арабий, форсий ва туркий ёзма манбаларида ҳам ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи учун қимматли маълумотлар учрайди. Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масалаларини ёритишда уларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Бу ёзма манбалар ичида энг қадимгиси, ўтмишда Ўрта Осиёда яшаган халқлар номини илк бор тилга олган ёзма манба "Авесто"дир.

1. "Авесто"

"Авесто" зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, шу диндаги халқларнинг ахлоқ, одоб, диний қонун-қоидалари мажмуасидир. Дастлаб "Авесто" 21 китобдан иборат бўлган. Бизгача унинг айрим қисмларигина сақланиб қолган. Масалан, Ясна, Виспарат, Яшт, Видевдат.

Ясна китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17 таси — "Готалар" пайғамбар Заратуштранинг "муқаддас мадҳиялари" ва диний насиҳатларидан иборат. "Готалар" "Авесто"нинг энг қадимги қисми бўлиб, ундаги Заратуштранинг архаик ибора ва терминлари сўзма-сўз Ясна китобига киритилган. Шунинг учун тадқиқотчилар "Готалар" қадимги эроний тилларнинг қайси лаҳжасида ёзилганлигини аниқлаш ва уларнинг маъноларини чақиш қийинлигидан нолийдилар. "Виспарат" китоби 21 бобдан иборат. Унда зардуштийларнинг байрам ва диний маросимларда ижро этиладиган айрим мадҳиялари тўпланган. 21 бобдан иборат "Яшт" китобида ёзувсиз замонлардаги эроний қабилаларнинг диний тасаввурлари, афсонавий қаҳрамонлар ва худоларга бағишланган мадҳиялар тўпланган. Демак, Яшт боблари қадимги қабилалар оғзаки ижоди асосида пайдо бўлган. Видевдат улар ичида бирмунча ёш, лекин тўлиқ сақланган китобдир. У 22 бобдан иборат бўлиб, унда "девларга қарши кураш" қоидалари ҳақида гап боради.

Заратуштра. "Авесто"да акс этган асосий қонун-қоидалар, диний эътиқоднинг етакчи тушунчалари тарихий шахс Заратуштра номи билан боғлиқ. Унинг номи қадимги эронча «зарат» ва «уштра» сўзларидан ташкил топган. «Зарат» — сариқ, "уштра" — туя, яъни "Сариқ туя етаклаган одам" маъносини англатади. Заратуштранинг бошқалардан фарқи шундаки, у ўта истеъдодли шоир, илоҳиёт билимдони, файласуф олим бўлган. Ягона худога ишонишигина жамиятни янги тараққиёт босқичига кўтара олади, деб ҳисоблар эди у. Заратуштра 40 ёшга тўлганда эзгулик худоси Ахурамазда назарига тушади ва шундан бошлаб Ахурамазда динининг пайғамбарига ("эзгулик ҳақида дарак берувчига") айланади. У ўз қавмлари орасида Ахурамазда динини тарғиб қила бошлайди. Бунинг

учун у "Готалар" деб аталган, кўшиқ қилиб айтишга мўлжалланган шеърлар яратади. Заратуштра "Готалар" идан 17 таси "Авесто"нинг "Ясна" деб аталган қисмига кирган ва бизгача сақланган. "Авесто"да Заратуштра уруғининг номи, ота ва онасининг исми, оиласи ва фарзандлари ҳақида аниқ маълумотлар бор. Аммо унинг туғилган жойи аниқ эмас. Олимларнинг тахминий фараз қилишларича у Туронзамин вилоятларидан бирида, яъни Хоразм ёки Суғдиёнада қоҳинлар оиласида туғилиб ўсган. У Спитама уруғидан бўлиб, отасининг исми — Поурушасп, онасининг исми — Дуғдова.

Анъанавий тасаввурларга кўра, Заратуштра мил. авв. VII-VI асрлар оралиғида яшаган (И.М.Дьяконов, В.И.Абаев, Б.Ф.Фофуров). Аммо "Авесто" маълумотларига асосланиб, айрим олимлар Заратуштра мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида (1500-1200 йиллар. Мэри Бойс, А.Асқаров), мил.авв. I минг йилликнинг бошларида (1000-900 йиллар. И.М.Стеблин-Каменский) ўтган, деган фикрни ҳам ўртага ташлаганлар.

"Авесто"га асос солинган юрт унинг тарихий географиясига кўра, Марғиёна, Бақтрия, Суғдиёна, Хоразм ёки Ўрта Осиёга чегарадош шимоли-шарқий Эрон ҳудудлари бўлиши мумкин. Чунки "Авесто"нинг энг қадимги географик номлари айнан шу вилоятлардан бири эканлигидан далолат беради. "Авесто"даги қадимги географик ҳудудий тунгунчалар — этник қабилалар ва вилоятлар номлари, ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар, "Авесто" жамиятининг ижтимоий таркиби Ўрта Осиё халқлари этногенези ва илк давлатчилик тарихи учун ноёб манбадир. Унда ўзбек ва тожик, форс ва афғон, озарбойжон ва бошқа халқларнинг қадимий илоҳий тасаввурлари, коинот ва дунёнинг яратилиши билан боғлиқ тунгунчалар, афсона ва ривоятлар, фалсафий-ахлоқий қарашлар ўз аксини топган.

"Авесто"да ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. "Авесто" жамияти тўрт ижтимоий босқичдан иборат: патриархал оила жамоаси — нмана, патриархал уруғ жамоаси — вис, қабила жамоаси — занту ва қабила-лар иттифоқи — дахью. Дахью вилоят, мамлакат маъносини ҳам англатган. Оила, уруғ, қабила бошлиғини англатиш учун "пати" (ота) сўзи ишлатилган. Демак,

оила бошлиғи — нманапати, уруғ оқсоқоли — виспати, қабила бошлиғи — зантупати, мамлакат сардори — дахъюпати деб юритилган. Мамлакатни идора қилган шахс "кави", яъни диний, дунёвий ҳокимият эгаси бўлиб, унинг ҳарбий саркардасига "састар" сўзи ишлатилган. Састар одатда даъю пойтахтининг ҳокими бўлган, мамлакат ҳарбий ҳолатда бўлган кезларда унинг зиммасига ҳарбий қўмондонлик вазифаси юклатилган. "Авесто"да ёзилишича, састар дахъю округларидан бирини бошқариши ҳам мумкин бўлган. Демак, унинг вазифасига мамлакат ҳарбий кучларига қўмондонлик қилиш ва пойтахт ёки ўлкани бошқариш кирган.

Састар ва кави атамалари иқтисодий ҳаёти деҳқончилик хўжалиғи асосида қурилган мамлакатлар бошқарув тизимида учрайди. Чорвадорлар жамоасида эса кави ва састар вазифаларини қабила жабғуси бажарган. "Авесто" жамияти таркибининг энг юқори босқичи — "дахъю"га эногенез нуқтаи зараридан ёндашилса, бу нафақат йирик ҳудудий бирлик, балки маълум бир этник бирликнинг маъмурий ҳудуди ҳамдир. Шундай ҳудудий этник бирликлардан 16 тасининг номи "Авесто"да тилга олинади, уларнинг ҳар бири муайян халқлар номи билан боғлиқ этник бирликлардир.

"Авесто" жамиятининг ҳудудий таркибида бир неча дахъюларни сиёсий жиҳатдан уюштирган дахъюлар конфедерацияси бўлган. Уларнинг тепасида дахъю састи турган. Дахъю састи — бу дахъюннинг давлат даражасига ўсиб чиққан бўғини. Масалан, аҳамонийларга қадар хорасмийлар етакчилик қилган сиёсий уюшмани (Япгт, 10 боб) дахъю састи конфедерацияси дейиш мумкин. Марквард мана шу сиёсий уюшмани "Қатта Хоразм" деб аташни таклиф қилган эди.

Ёзма манбаларда Аҳамонийларга қадар "қадимги Бақтрия подшолиғи" бўлганлиғи ҳақида маълумотлар учрайди. Ҳатто, унинг таркибига Марғиёна ва Сугдиёна вилоятлари ҳам кирганлиғи ҳақида қарашлар мавжуд. Бу сиёсий давлат уюшмасига Бақтрия етакчилик қилган. Аммо дахъю састи қўл остидаги подшолик ҳали мутлақ ҳокимият эгаси эмас эди, унинг ҳуқуқлари дахъюпатилар томонидан чекланган эди. У

фақат дахъюпатилардан ташкил топган кенгашнинг раиси, дахъю састи уюшмасининг ҳуқуқи "ханчамана" томонидан чекланган подшолик. Бу сиёсий уюшманинг тепасида диний раҳбар, олий судья бор. У заратуштрозма деб аталади. У пайғамбар Заратуштра даражасидаги олий диний етакчи. Унинг розилигисиз дахъюпатилар ва дахъю састилар ҳокимият тепасига кела олмайдилар.

Эзгулик худоси Ахурамазда яратган мамлакатларда оқсоқоллар кенгаши "варзана", "ханчамана", умум жамоа мажлиси эса "въяха" деб юритилган. "Авесто"да шаҳар ёки шаҳар жамоаси деган тушунчалар учрамайди. "Авесто" қадимги жамият аъзоларини тўрт тоифага бўлади: қоҳинлар, жангчи аскарлар, чорвадорлар ва ҳунармандлар (Ясна китоби, 19-боб). "Авесто"да тилга олинган "балаңд уйлар", "устунлар" иборалари "Авесто" жамиятининг ижтимоий-иқтисодий асосида бронза даври деҳқончилик жамоаларининг ҳаётий манзараси ётади.

Дарҳақиқат, агар ўша давр жамияти аъзолари таркибини таҳлил қиладиган бўлсак, қадимги деҳқончилик минтақаларида дастлаб бошқарув тизимининг тепасида қоҳинлар турган. Улар "чорва ва кенг яйловлар эгаси". Жангчи аскарлар бу орийлар бўлиб, қоҳинлардан кейинги мулк эгалари. "Авесто"да асосий бойлик чорва ҳисобланган. Заратуштра ўз таълимотида "Чорвага яхши эга керак. Ушбу ердаги чорва эгаларига мен эркин юришни ва эркин ҳаётни таъмин қиламан" дейди (Ясна, 24. Готалар). Ана шу эркин ҳаёт эгалари орийлар эди. "Авесто"даги чорвадорлар тоифаси эса қоҳинлар ва жангчи орийлар бойлиги — мол-қўйлар, йилқиларини боқувчи чўпонлардир.

Ҳунармандлар тоифасига келсак, улар меҳнат ва ҳарбий қуроллар, заргарлик, кулолчилик ва тўқимачилик касбини зироатчиликдан ажралмаган ҳолда олиб борувчи, яъни хўжалик юритувчи деҳқончилик жамоаларидир. Аммо "Авесто"нинг Ясна ва Яштларида деҳқончилик ҳақида маълумотлар учрамайди. Бундай маълумотлар "Авесто"нинг Видевдат китобида бор (Видевдат, 3- боб).

"Авесто"да диний ва ахлоқий фалсафий қарашлар. Заратуштранинг диний фалсафаси карама-

қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш худолар ўртасида бошланиб, табиатда ва одамлар ҳаётида ҳам давом этади. Аҳоли жойлашган дунёни зардушгийлар 7 табиий қисмларга бўлганлар. Бу дунёнинг тарихи 12 минг йил давомида ривожланади, деб фараз қилганлар. Улар дунё ривожини тўрт босқичга бўладилар, ҳар бир босқич 3 минг йилни ўз ичига олган. Биринчи босқич — кўринмас маънавий дунё; иккинчиси — ерда одамзод ҳаётини бошланиши, яъни Гавомард (исломда Одамато)нинг пайдо бўлиш даври; учинчиси — “олтин давр”, яъни орийларнинг тарих майдонига чиқиш даври; тўртинчиси — пайғамбар Заратуштра вафотидан кейинги давр. Дунё тарихининг иккинчи босқичида ёвузликлар илоҳи Ахриман (исломда Шайтон) фаолияти бошланади. Ахриман Гавомардни ўлдиради, аммо ундан тарқалган эркак ва аёллар одамзот наслини уруғини давом эттиради. “Авесто”га кўра, орийлар Гавомард фарзандларидан ташкил топган. Орийларни “Авесто” турларининг аслзодалари сифатида тасаввур қилиш мумкин. Учинчи босқич Йима (Жамшид) подшолик қилган “олтин” давр бўлиб, бу даврда одамлар бахтли ҳаёт кечирганлар. Дунё аҳолиси бир неча бор кўпайган, қушлар ва ҳайвонлар яшаши учун сайхон (одам оёғи етмаган) ерлар қолмаган. Ахурамазда маслаҳатига кўра, Йима ҳар 300, 600 ва 900 йил давомида инсонлар яшайдиган ерлар чегараларини кенгайтириб борган. Йима совуқ ва сув тошқинига қарши “вара” — тўртбурчакли қалъа қуришга асос солган. Бу археологик даврий тизимда бронза ва илк темир даврига тўғри келади. Дунё тарихининг тўртинчи босқичида инсониятни ёвуз кучлардан халос этувчи, қутқарувчи Саошгьянт исми шахс пайдо бўлади, ер юзини ёмонликлардан тозалайди, гуноҳ иш қилган ва қилувчи одамларни маҳв этади. Айнан шу даврда баҳодирларга ҳамду санолар тўқиш, ҳаёт ва ўлим фалсафаси, халқ оғзаки ижодияти келиб чиқади. Бу давр кишилик тарихида “ҳарбий демократия даврига” тўғри келади. Тўртинчи давр сўнгида “охирзамон” бошланади.

Заратуштранинг диний-ахлоқий фалсафасига кўра, имонли бўлиш, бунинг учун доимо тоза, пок юриш, иблисларга қарши ҳаракатлар қилиш, гуноҳ қил маслик, эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амаллар билан

яшаш ҳар бир зардуштийнинг кундалик ҳаёт фаолиятининг мазмун-моҳиятини ташкил этиши керак. Ахурамазда башоратларида жаҳаннам "ҳаётнинг энг ёмон онлари", осмон эса "руҳнинг энг юксак ҳолати" сифатида ифодаланади. Оламдаги ёмонлик ва ёвузликлар одамларнинг имонсизлигидан келиб чиқади. Уларни бартараф этиш истиқболдаги вазифа бўлиб, имонли кишилар буларни бартараф этишда фаоллик кўрсатишлари керак, дейилади.

Зардуштийлик динида имон уч таянчга асосланади: фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлиги. "Авесто"да "берган сўзнинг уддасидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотик ва шартномаларга қатъий амал қилиш, қарзни ўз вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш имон аломатидир" дейилган. Заратуштра фалсафасига кўра, одам ўлгач, унинг руҳи 3 кун ўз танасида бўлади, тўртинчи кунда гўзал қиз қиёфасидаги фаришта кузатувида нариги дунёга "чинвот" (қил кўприк) кўпригидан ўтиб жаннатга кетади. Гуноҳкорлар эса чинвотдан ўтолмай жаҳаннамга фарқ бўладилар. Яхшилар эса яна янги таналарда яшашни давом эттирадилар.

"Авесто" бу борлиқ дунёни одам учун синов майдони, деб тушунтиради. Зеро, инсоният дастлаб Йима подшо бўлган даврларда азалий-абადий бахтсаодат маконида касаллик ва ўлим кўрмай, олтин асрни бошидан кечирган. Йима минг йил подшо бўлиб, жаннатий юрт яратган. Унда мағрурлик ғолиб келиб, Ахурамазда ман этган таом – қорамол гўшти-ни еб қўяди ва жазога тортилади. Натижада, унинг авлодлари, яъни барча одамзод тирикчилик дард-ташвишларига гирифтор бўлади, ёйиш-ичиш заруриятига, касалликлар ва ўлимга юзма-юз бўлади. Ахриман Ахурамазда танасидан ажраб чиқиб, ёвузликлар яратишга тутинади. Энди, дунёни азалий эзгулик бағрига қайтаришнинг бирдан бир йўли пок ҳаёт, ҳалол меҳнат, яратувчилик, ёвузликни қалбдан чиқариб ташлаш, имон-эътиқодли бўлиш, мискинларга ёрдам бериш, яхши ният, яхши сўз ва яхши амалларга қўл уришдир. Шундай қилиб, "Авесто" дунёдаги энг қадимги дин – зардуштийлик таълимотининг ахлоқий фалсафасидир. Бу китоб нафақат диний,

балки кенг маънода тарихий ва адабий манба, аждодларимизнинг узок ўтмиш тарихи ва тафаккур тараққиётининг қомусий йиғиндисидир.

"Авесто" таҳлилига якун ясаб шуни айтиш мумкинки, бу илоҳий, тарихий, адабий манба ўзида бир неча давр тарихини қамраб олган. Унинг энг қадимги қатлами "Готалар" (муқаддас кўшиқлар) Заратуштра яшаган замонда таркиб топган. "Готалар"да баён этилган воқелар таҳлили, уни бронза даврида яратилганлигидан гувоҳлик беради. "Яшт"ларда архаика ва илк антик давр ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси мужассамлашган бўлиб, унинг таркибига "Готалар" даври воқелари омухталаштирилган. Давр жиҳатидан улардан ёш ҳисобланган Видевдат эса сосонийлар даврида (Шопур I даврида) таҳрир қилиниб китоб ҳолига келтирилади. Бунда анъанавий диний, фалсафий ва ахлоқий қарашлар давр руҳи билан омухталашган. Ҳарқалай, "Авесто"ни бир бутунликда таҳлил этганда, шуниси аниқки, Заратуштра яшаган замонга қадар ибтидоий аждодларимиз турли қабилавий диний тасаввурларга амал қилиб келишган. Энди эса ибтидоий муносабатлар ўрнини дастлабки синфий жамият эгаллаётган давр бошланди. Бу даврнинг шаклланиши учун кучли мафкуравий ғоя зарурлиги сезила бошланди. Чунки маҳаллий қабилавий динлар жамият тараққиётининг янги босқичга кўтарилишига тўсқинлик қилувчи кучга айланган эди. Бу мураккаб замонда ўлканинг турли қабилаларини бирлаштириш, бу орқали уларни давлатчилик ғояси атрофига уюштириш зарурияти туғилди. Ана шундай заруриятни тўғри тушунган ўз замонасининг илғор кишилардан бири сифатида Заратуштра тарих майдонига чиқди.

Ўз қавми, юрти Туронзаминда ўзига издошлар топа олмаган Заратуштра шимоли-шарқий Эрон вилоятларидан бири Баҳдида, унинг кависи Виштасп, бутун хонадони ва аёнлари томонидан яхши кутиб олинади ва шундан сўнг унинг дини ривож топади.

Биз юқорида "Авесто" жамияти нмана, вис, занту ва дахъюлардан ташкил топганини кўрдик. Ана шу қадимги жамият тизимининг энг юқори босқичи дахъюга этногенез нуқтаи назаридан ёндашилса,

дахъю нафақат йирик ҳудудий бирлик, балки маълум бир этник бирликнинг маъмурий ҳудуди ҳамдир. Шундай ҳудудий этник бирликлардан 16 тасини, масалан, Гава Суғуда, Баҳди, Маури, Хороева, Тур ва бошқаларнинг номлари "Авесто"да тилга олинади. Уларнинг ҳар бири ўз навбатида муайян халқлар номлари билан бевосита боғлиқ этник бирликлардир. Айнан, ана шу "Авесто" манбаси туфайли қадимда Ўрта Осиё ҳудудларида тубжой суғдий, бохтарий, хоразмий, марғуш, тур (сак) қабилалари яшганлигини биламиз. Демак, "Авесто" ўзбек халқи этногенезини ўрганиш учун ҳам ноёб ёзма манба ҳисобланади.

II. Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ҳақида Аҳамонийларнинг қоятош битиклари

Сиёсий тарих. Мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми Эрон ва Туронзамин учун туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва сиёсий воқеаларга бой давр бўлди. "Авесто" манбасининг реал ҳаёт ва диний ривоятлар асосида битилган маълумотлари таҳлилда форс ва эрон атамаларининг Ўрта Шарқда пайдо бўлишини қадимги халқлар миграцияси билан боғлаш анъанага айланди. Ана шу анъанага асосланилса, форсларнинг аждодлари – орийлар дастлаб ақкадча "Эламту"га ("Тоғли мамлакат") жойлашган. Эламитлар эса ўз юртларини "Хотамту" деб атаганлар. Қадимги "Хотамту" ("Эламту") ҳозирги Эроннинг жануби-ғарбий қисми ҳисобланади. Бу жойда орийлар макон топгач, "Хотамту" Персуа деб аталадиган бўлди. Манбаларда ривоят қилинишича, узоқ замонларда бу жойлар шумерликлар томонидан "Ним мамлакати", яъни "балаңдаги мамлакат" деб юритилган экан. Ривоятларга кўра, шу юртта қачонлардир (археологик манбаларнинг таҳлиliga кўра, мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида) шимолдан орийлар бостириб келиб, ҳукмронликни қўлга киритган ва ўз чарва молларини боқиб юришган. "Авесто"да улар "арья" деб юритилган, яъни озод, эркин чорвадор қабилалар. Секин-аста улар маҳаллий деҳқон жамоалари устидан ўз ҳукмронликларини ўрнатиб, жануби-

гарбий Эрон ҳудудларининг хўжайинига айланади. Мил.авв. VIII асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида орийларнинг нуфузли сардорларидан бири Аҳамен ўз сулоласига асос солади. Мил.авв. VII асрда унинг ўғли Чишпиш форс қабилалари иттифоқини тузади. Тахминан мил.авв. 640 йилга оид миххатларда Парсумаш, яъни форс мамлакатининг подшоси сифатида Кир I тилга олинган. У бир неча маҳаллий подшоликларни бирлаштириб ягона давлат барпо этади. Мил.авв. 559 йилда Кир II ҳокимиятга келади. Бу ҳақда мил.авв. 550 йилга оид Вавилон хроникасида Кир II нинг Парсуанинг ҳукмдори эканлиги эслатилади. Кир II нинг подшолик даврида Яқин Шарқда Мидия, Лидия, Вавилония ва Миср каби йирик давлатлар мавжуд эди. У аввал Мидияни босиб олиб, Эламни ўзига қаратди. Сўнг Вавилония ва Лидияни қўшиб олди. Энди Кир II нинг ҳужумлари Бақтрияга ва сакларнинг ерларига қаратилди.

Мил.авв. 545-540 йилларда аҳамонийлар Бақтрия, Парфия, Марғиёна ва Суғдиёна вилоятларини бўйсундирадilar. Мил.авв. 530 йилда Кир II массагетлар юртига бостириб киради. Кир томонидан Ўрта Осиёни босиб олиш жараёнини уч босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқичда у Парфия ва Каспийбўйи саклари устига юриш қилди; иккинчи босқичда Бақтрия ва Амюргия саклари устига юриш; учинчи босқичда Оролбўйи саклари (массагетлар — А.А.) устига юриш. Парфиянинг қўшиб олиниши ва Каспийбўйи саклари устига юриш Мидияни тор-мор қилинишидан кейинроқ бошланган эди. Мил.авв. 530 йили Оролбўйи саклари (массагетлар) устига уюштирилган уруш Кир II учун муваффақиятсиз якунланган. Оролбўйи саклари мил.авв. 518 йилда Доро I томонидан истило қилинган. Доро I истилоларига якун ясаб, таъкидлаш жоизки, унинг даврида (мил.авв. 522-486 йилларда) аҳамонийлар сулоласи Ҳинд водийсидан Ўрта ер денгизига қадар ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Ана шу истилолар натижаси, аҳамонийларга ўлпон тўловчи мамлакат ва халқлар номи аҳамоний подшоларининг қоятошларда, Персопол шаҳридаги шоҳ саройига кўтарилувчи пиллапоя деворларида, Суза шаҳрида қад кўтарган Доро I ҳайкал

ёзувларида келтирилган. Улар ҳақида В.В.Струве, В.В.Бартольд, М.М.Дьяконов, И.М.Дьяконов, В.И.Абаев, М.А.Дандамаев, Э.А.Грантовский ва бошқалар кўп ёзганлар. Уларнинг маълумотларга кўра, аҳамоний подшоларининг битиклари қадимги форс тилида ёзилган турли ижтимоий, сиёсий ва диний масалаларга доир подшо буйруқларидан ва нутқларидан иборат.

Беҳистун ёзувлари. Бу китоба Доро I даврида Карманшоҳ ва Ҳамадан шаҳри ўртасидаги йўлда баланд қоятошда қадимги форс, элам ва аккад тилларида битилган. Ёзувда шоҳ Доро I хабар қилади: "Мен — Доро, улуғ подшо, шаҳаншоҳ, мамлакатлар подшоси, Виштасп ўғли, Аршан невараси, аҳамоний. Ахурамазда иродаси билан қуйидаги давлатларни қўлимга киритиб, уларнинг подшоси бўлдим: Форс, Элам, Бобил, Оссурия, Арабистон, Миср, Лидия, Мония, Арманистон, Каппадокия, Парфия, Дрангиёна, Арья, Хоразм, Бақтрия, Суғдиёна, Гандхара, Сака, Саттагadia, Арахозия, Мака. Ҳаммаси бўлиб 23 давлат". Шоҳ Доро I давом этиб, "Мен Бобилда бўлганимда, қуйидаги давлатлар мендан ажралиб чиқиб кетганлар: Форс, Элам, Мидия, Оссурия, Миср, Парфия, Марғиёна, Саттагодия, Сака". Беҳистин ёзувида яна қуйидаги хабарларни ўқиймиз: "Марғиёна номли давлат мендан ажралиб чиқиб кетди. Марғиёналик Фрада исмли бир одам ўзини вилоятнинг ҳокими деб эълон қилди. Кейин мен, Бақтрия сатрапи, бўйсунувчи одамим форс Дадаршишни чақириб, унга гапирдим: "Менга бўйсунмаганларни тор-мор қилиш керак". Дадаршиш қўшинлари билан отланиб, марғиёналиклар билан жанг қилди. Ахурамазда менга ёрдам кўрсатди. Ахурамазда иродаси билан менинг қўшинларим қўзғолончиларни бутунлай мағлубиятга учратди... Мана менинг Марғиёнада қилганларим". Подшо Доро I яна ўз ютуқлари ҳақида сўзлашни давом эттириб, дейдики: "Бундан сўнг мен сақларга қарши улар юртига бостириб бордим, уларнинг ўзлари чўққи қалпоқ кийиб юрадилар. Мен дарёга етиб келдим. Уларнинг сардори Скунха исмли одамни тутиб, менинг ҳузуримга келтирдилар. Мен ўз хоҳишим билан сақлар юртига янги бош тайин қилдим. Шундан сўнг мамлакат менинг қўл остига ўтди".

Нақши Рустам. Доро I Беҳистун ёзувларида Аҳамонийлар давлатининг ғарбий вилоятларини кўрсатиб берган бўлса, Нақши Рустам ёзувларида мамлакатлар рўйхати Мидия ва Эламдан сўнг шарқий вилоятлардан бошланади. Доро сўзи: "Мен — Доро, улуғ подшо, шаҳаншоҳ, кўп қабила ва мамлакатларнинг подшоси, кенг сайхон ерларнинг подшоси, Виштасп ўғли, аҳамоний, форс, форснинг ўғли, орийзода орий. Форс вилоятидан ташқари, қуйидаги мамлакатларни мен бўйсундирганман, менга хирож тўловчи бўлган, менинг сўзимни ижро этган, менинг қонунимга асосланиб ривожланаётган: Мидия, Элам, Арья, Бақтрия, Суғдиёна, Хоразм... Сака Хаумаварка, Сака Тиграхауда ...денгиздан нариги ердаги сақлар".

Суза ёзуви. Доро I нинг Суза шаҳридаги подшоҳ саройида ўрнатилган ҳайкалидаги ёзувларда Бақтрия, Суғдиёна ва Хоразмдан ташқари, "балчиқ ва тупроқ ўлкаси сақлари" тилга олинади. Сузадан топилган яна бир ёзувда Доро I эълон қилади: "Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинган. Уака ёғочи — Ганхарадан, олтин — Сард ва Бақтриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард — Суғдиёнадан, фируза — Хоразмдан, кумуш ва бронза — Арахозиядан, тош устунлари — Эламдан етказиб берилган".

Персепол деворларидаги бўртма расмлар. Персепол (Тахти Жамшид) шаҳрида Доро ва Ксеркс саройига олиб борувчи тош пиллапоя деворларига Эрон аҳамонийларига тобе мамлакатлардан хирож олиб келган вакиллар суратлари бўртма услубда ишланган. Ҳайкалтарош ҳар бир мамлакатдан келган вакилларни савға-саломлари билан шунчалар реал тасвирлаганки, уларни қайси бир халққа тегишли эканини аниқлаш қийин эмас. Чунки суратларда уларнинг қиёфаси, қийим-бошлари, қуроллари, ҳатто уларга хос анъанавий ҳайвон суратлари ҳам ўз аксини топган. Масалан, Суғдиёнадан келганлар деворий суратларда 8-қаторни ташкил этади. Улар етти кишидан иборат бўлиб, шоҳга кумуш идишлар, ипак матолари, номаълум ҳайвон териси (арслон бўлса керак) ва икки қўйни етаклаб келаётгани тасвирланган. Ўн

биринчи қаторда чўққи қалпоқ кийган тиграхауда саклари тасвирланган. Улар кийим-бош кўтариб, дашт отини етаклаб бормоқдалар. Ўн бешинчи қаторда бақтрияликларнинг беш вакили асл металлдан ишланган қимматбаҳо идишларни кўтариб ва икки ўр-качли туяни (бакрианани) етаклаб бормоқда. Ўн еттинчи қаторда хоразмликлар, улар қўлларида дудама ханжар, жанговар ҳарбий болта, билагузук ва жийрон отни етаклаб бормоқдалар.

Шундай қилиб, Персепол суратлари Суғдиёна, Бақтрия, Хоразм халқлари ва сак қабилаларининг нафақат кийим-бошлари ва уларга хос ҳунармандчилик ҳақида, балки бизни қизиқтирган жабҳа — Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари этник таркиби тўғрисида ноёб маълумотлар беради. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг тубжой аҳолиси тўғрисидаги тасаввурларимизни бойитади. Умуман олганда, аҳамоний битикларида қадимда яшаган юртимиз халқларининг вилоятлари, халқларининг номлари, сиёсий жараёнлар (Фрада қўзғолони), саклар юртига қарши юришлар, иқтисодий ҳаёт ва моддий маданият тўғрисида илмий манбавий маълумотларга эга бўламиз.

VII боб. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ АҲОЛИСИ ҲАҚИДА ЮНОН МУАЛЛИФЛАРИ

Қадимги дунё тарихида Шарқ билан Ғарбни бир-бирлари билан боғлаб турган карвон йўллари ("Ложувард йўл", "Шоҳ йўли", "Буюк ипак йўли", "Нефрит йўли" ва б.) мамлакатлар иқтисодий ҳаётида катта ўрин тутган. Ана шу йўлларнинг муайян қисмини назорат қилиш (чунки ундан катта даромад келарди) ва назорат ҳудудларини кенгайтириш мақсадида турли баҳона ва сабаблар қидирилиб, асосий мақсад йўлида мамлакатлараро урушлар бўлиб турган. Ана шундай жангу жадаллардан бири мил.авв. VI-IV асрларда қадимги форслар билан юнонлар ўртасида олиб борилган урушлар эди. Қадимги дунёнинг бу икки буюк империяси (Аҳамонийлар ва Юнонистон) ўртасида бошланган урушларда Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳам қатнашганлар. Шу муносабат билан юнон муаррихлари Ўрта Осиё халқлари ҳақида тарих учун қимматли маълумотлар қолдирганлар. Айниқса, қадимги Юнонистоннинг юксак илмий ва маданият марказларидан бўлган Кичик Осиё шаҳарлари, улардан чиққан олиму фузалолар, Эрон ва Туронзаминнинг қадимги халқлари ҳақида кўп қизиқарли маълумотлар берадилар. Манбалардан маълум бўлишича, қадимги юнонлар тарихи Иониянинг Милет шаҳрида шаклланган. "Ҳистория" (тарих) сўзи иония тилида "тадқиқот", "изланиш" маъносини беради. Милет тарих мактабининг мил.авв. VI асрда ўтган вакиллари билан Гекатей бўлиб, у "Ер қурра-си тавсифи" асарининг Осиёга бағишланган қисмида ҳорасмийлар ҳақида илк бор маълумот берган. Шунингдек, Гекатей маълумотларига асосланиб, хорасмийлар ва уларнинг Амударё қўйи ҳавзаларига кўчиб борган авлодлари ҳақидаги илк хабарларни кичик осиелик "тарих отаси" (Цицерон баҳоси) деб аталган Ҳеродотнинг "Тарих" асарида ўқиймиз¹. Бу ҳақда Афинея, Степан ва бошқалар ҳам ёзишган. Масалан, Афинея ёзади: "Милетлик Гекатей Осиёни тасвирлаб шундай дейди: "... парфларнинг шарқида текис-

¹ Геродот. "Тарих", III том, 117.

ликлар ва тоғларни ишғол қилган хорасмийлар яшайди. У тоғларда ёввойи дарахтлар, тол, юлғун, тиканлик кинара ўсади". Степан эса "Хорасмия: парфларнинг шарқидаги шаҳар. Гекатей Осиёни тасвирлаб, шундай дейди: "Уларнинг шаҳри Хорасмия"¹.

Ҳеродот (мил.авв. 484-425 йилларда яшаган) Кичик Осиё шаҳарлари, Вавилон, Финикия, Кипр ороли, Македония, Марказий Греция (Афина), Қорадэнгиз соҳиллари, Эгей денгизи ороллари, умуман қадимги дунё мамлакатлари ва шаҳарларининг кўпчилигида бўлган. У 10 йиллик саёҳати давомида (мил.авв. 455-445) Ливия, Миср, Оссурия, Бобил, Эқбатонда бўлиб, тўплаган барча материаллари асосида 9 жилдлик "Тарих" асарини ёзган. Ҳеродотнинг Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳақидаги маълумотлари "Тарих" асарининг I, III, VII, IX жилдларида ўз аксини топган. У "Тарих"да бутун эътиборини Афинага қаратган, кўп воқеа ва фактлар Афина сиёсати нуқтаи назаридан ёритилган. Асарда Европа ва Осиё, Юнонистон ва Эрон ўртасидаги уруш воқеалари ёритилган. Унда тарихий воқеа ва ҳикоялар, афсона, миф, нақл, ривоят, эртак, масал ва уларнинг асосий мазмуни орасига киритилган қистирма ҳикоялар тарзида берилади² (Ксеркс ва унинг укаси Масист, Тўмарис ва Кирнинг ҳалокати ҳақидаги ҳикоя ва бошқалар).

Ҳеродотнинг "Тарих" асарида бизни қизиқтирган масала сак (скиф), массагет, хорасмий ва Хоразм, исседон ва дай, фарф ва маргуш, суғд ва парикан каби Ўрта Осиёда қадимда яшаган ўтроқ ва кўчманчи халқлар ҳақидаги маълумотлардир. У Кирнинг массагетлар устига юриши ва ҳалокати сабабларини ёритади³. Скиф халқлари ҳақидаги маълумотлар "Тарих" китобининг 4-жилдида берилади. У Шарқ халқларини менсимай, "варвар" деб қарамайди. Унинг учун Шарқ инсоният маданиятининг, донишмандликнинг ўчоғи⁴, унинг фикрича, геометрия, қуёш соати, қонуният, қурооллар, ёзув маданияти қабилар Шарқдан келган⁵.

¹ Пьянков И.В. Хорасмия Гекатей Мимлетского. ВДИ, №2 Москва-1972, стр. 6.

² Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. Тошкент-1997. 48 бет.

³ Геродот. "Тарих", том I, 201, 204-215.

⁴ Ўша асар, том I, 4; том II, 4.

⁵ Ўша асар, том II, 109, 177; том IV, 180.

Ўрта Осиё халқлари Юнон-Эрон урушларининг иштирокчиси сифатида юнон муаллифларини қизиқтирди ва асарларида улар ҳақида қимматли маълумотлар берадилар. Масалан, Ҳеродот "Тарих" китобида Бақтрия, Бақтра ва бохтарийларни 13 марта, суғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган¹.

Ҳеродотнинг қадимги Ўрта Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир II ва Тўмарис ўртасидаги сиёсий муносабатлар, аҳамоний ҳарбий қўшинлари сафида аждодларимиз жангчиларининг фаол иштироки, уларнинг яроқ-аслоҳалари, йўлбошчилари, жангларда улар кўрсатган жасоратлар, аждодларимизнинг аҳамонийлар асоратига тушиб катта хирож тўлашлари, Акес (Хилменд) дарёси сувларидан фойдаланиш масаласида туғилган можаро ва бошқалар ҳақида боради. Ҳеродот ҳеч қачон Ўрта Осиё вилоятлари ва шаҳарларида бўлмаган. Шунинг учун унинг Ўрта Осиёнинг тарихий географияси ҳақидаги маълумотлари илмий изланишларни талаб қилади. Масалан, Ҳеродот массагетларнинг ҳудудий жойлашуви ҳақида бундай ёзади: "Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида жойлашганлар... Аракс дарёси Матиёна тоғларидан бошлаб оқади". Тадқиқотлардан маълумки, Аракс — бу Амударё. Матиёна тоғлари — Помир ёки Ҳиндиқуш тоғларидир. Чунки Ҳеродотнинг ёзишича, Матиёна тоғларида Ҳинд дарёси бошланади.

Ҳеродот "Тарих" асарининг III китобида (117-боб) Акес суви можаросида Скилак ва Гекатейдан олган маълумотларига асосланиб қуйидагиларни хабар қилади: "Осиёда ҳар тарафидан тоғ билан қуршалган бир водий бор, тоғда бепта дара бор. Бир вақтлар бу ерлар хорасмийларга қараган ва хорасмий гиркан, парфиялик, саранг ва фаманейларга чегарадош бўлган. Ана шу водий атрофидаги тоғлардан Акес деб аталувчи катта дарё оқиб тушган. Шу дарё беш ирмоққа бўлиниб, юқоридаги халқлар ерларини суғор-

¹ Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент-1996, 34 бет.

ган... Аммо форсларга қарам бўлгандан кейин бу халқлар мана қандай аҳволга тушдилар. Шоҳ тоғ дараларини беркиттириб, тўғон дарвозалар қурдиради. Водийда сунъий қўл ҳосил бўлди. Илгари шу сувлардан фойдаланиб келган қабилалар энди бу имкониятлардан маҳрум бўлиб, даҳшатли ҳолатга тушадилар. Қишда, албатта, бошқа жойлардагидек, илоҳият уларга ҳам намгарчилик юборади, ёзда эса улар экадиган тариқ ва кунжут доим сувсиз қолади. Мутлақо сувсиз қолганда, улар хотин-бола чақалари билан Парсуага борадилар, шоҳ саройи қаршисига туриб олиб баланд овозлар билан ачинарли ҳолда фарёд қиладилар. Улардаги сув танқислигини кўрган шоҳ арзгўйлар томонидаги тўғон дарвозаларини очишни буюради. Ерлар суғорилгач, яна тўғонни беркитишни буюради, энди бошқа сувга ташна қабила ерларига сув очадилар. Бироқ, мен билдимки, тўғон дарвозасини очиш учун шоҳ катта пул (божлардан ташқари) олар экан. (порахўрликка ишора — А.А.) Ишлар ана шундай¹. Ҳеродот асарида келтирилган бу эпизоддан Аҳамонийлар ҳукмронлиги остида аждоқларимиз, айниқса, оддий меҳнаткаш жамоалар аҳволи қанчалик оғир бўлганлигига гувоҳи бўламиз.

Ҳеродот келтирган мана шу эпизоддан келиб чиқиб, Тарн, Алтхайм, Хеннинг, Пьянков, Фофуров ва бошқалар хоразмликлар дастлаб Марв — Ҳирот атрофида яшаганлар, кейинчалик Аҳамонийлар сиқуви натижасида ҳозирги жойларига кўчиб келган бўлсалар керак, деб фикрни юритганлар. Тадқиқотчилар, айниқса В.А.Лившиц қадимги хоразм тили "Авесто" тилига яқин, деган хулосага келади. Шу фикрдаги олимлар (В.В.Струве, И.М.Дьяконов, В.Г.Луконин, М.Мэри Бойс, С.П.Толстов, М.Исҳоков ва бошқалар) "Авесто"нинг энг кўҳна қисмлари, яъни "Гота" гимнлари Хоразмда яратилган, дейдилар. Эҳтимол, Гота гимнлари Хороевада (Хорасмияда) яратилиб, хорасмийлар уни ўзлари билан (мил.авв. VI асрнинг охири чорагида) Амударё қуйи ҳавзаларига олиб келган, дейиш тўғрироқдир. Бу вариантда ҳам "Авесто"нинг "Гота"лари хоразмликлар жамоасида яратилганлиги тасдиқланади.

¹ Геродот. «Тарих», том III, 117.

Ҳеродот Бақтрияни кўп тилга олади. Кир II нинг ҳарбий юришларига "Бобил, Бақтрия халқи, саклар ва мисрликлар тўсиқ бўлиб турганлар" деб ёзади Ҳеродот¹. Ҳеродот маълумотларида берилган "Бақтрия халқи" тушунчаси маълум бир этник бирликни англатади. Халқ маъносини берувчи "этнос" сўзи ҳам Ҳеродот "Тарих"ида кўп учрайди.

Ҳеродотнинг ёзишича, Доро I Аҳамонийлар давлатини 20 та сатрапликларга бўлиб бошқарган. Шундан 3 таси Ўрта Осиё ҳудуди билан боғлиқ жойлардир. Масалан, "Тарих" китобида қуйидагиларни ўқиймиз: Бақтрияликлардан эгларгача бўлган халқлар 300 таланти (бир таланти 33,655 кг. кумушга тенг – А.А.) солиқ тўлаганлар. Бу – ўн иккинчи ўлка². "Саклар ва каспийлар 250 таланти тўлаганлар. Бу ўн бешинчи ўлка. Парфияликлар, хорасмийлар, суғдлар ва орийлар 300 таланти тўлаганлар. Бу ўн олтинчи ўлка"³. Ҳеродот аждодларимизнинг этник таркиби, уларни кийим-боши, ҳарбий қуроли ҳақида ҳам маълумотлар беради, яъни "Бақтрияликларнинг бошларига кийган қалпоқлари мидияликларникига жуда ўхшаган, улар тростникдан ясалган ўқ ва калта найзалар билан қуроланганлар. Саклар (скиф қабиласи) узун чўққили қалпоқлар кийган. Улар кенг чолвор кийганлар, сак камони ва ханжари билан қуроланганлар. Булардан ташқари, уларда яна сагарислар, яъни икки тигли жанговар ойболталар бўлган. Ушбу қабила (айнан скиф қабиласи) амиргия саклари деб номланган. Форслар скифларнинг ҳаммасини саклар деб атайдилар. Бақтрияликлар ва сакларнинг сардори Гистасп – Доро ва Кирнинг қизи Атоссанинг ўғли бўлган"⁴. "Парфияликлар, хорасмийлар, суғдлар, гандарийлар ва дадиклар бақтрияликларнинг қуролига ўхшаган яроғ-аслаҳалар билан ҳарбий юришга кирганлар. Уларнинг йўлбошчилари: парфиялик ва хорасмийларда Фарнакнинг ўғли Артабаз; суғдларники – Артей ўғли Азан бўлган"⁵. "Бақтрия чавандоз-

¹ Геродот. "Тарих", том I, 153.

² Ўша асар, том III, 92.

³ Ўша асар, том III, 93.

⁴ Ўша асар, том VII, 64.

⁵ Ўша асар, том VII, 66.

ларининг қуроллари пиёда аскарлар қуролларига ўхшаган, худди каспийларникининг ўзгинаси эди... Каспийлар ва париканийлар ҳам худди пиёда аскарлардек қуролланган эдилар. Араблар ҳам худди пиёда аскарлардек қуролланган эдилар, аммо уларнинг барчаси туяларда шундай тез чопар эдиларки, улар тезликда сипоҳилардан қолишмас эдилар”¹.

Ҳеродот Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақидаги ҳикояларини айнан массагетлардан бошлайди: “Бу халқларни ўзига тобе қилгандан сўнг, — дейди Ҳеродот, — Кир массагетларни истило қилиш мақсадини ўз олдига қўйган. Бу массагетлар, айтишларича, жасур ва беҳисоб қабиладир. Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида исседонларга рўпара жойлашганлар. Баъзилар уларни скиф қабиласи, деб ҳисоблайдилар.”². “Баъзиларнинг айтишига кўра, Аракс Истрадан катта; бошқалар эса, аксинча, бу дарёни кичик деб ҳисоблайдилар. Аракс дарёсида ороллар кўп... Бу оролларда яшовчи одамлар ёзда мевали дарахт ҳосилини йиғиб, қишга қуритадилар... Массагетлар гулхан атрофига йиғилишиб, пишган меваларни оловга отадилар. Улардан чиққан ҳиддан, элинлар вино ичиб маст бўлганларидек, кайф қиладилар. Оловга қанча кўп мева тапланса, ундан чиқадиган ҳид кўпайиб, бадмаст бўладилар. Сўнг ўринларидан туриб, ўйнашади, ашула айтишади. Бу қабилаларнинг турмуш тарзи ҳақида шундай ҳикоя қиладилар. Аракснинг бир ўзани ...Каспий денгизига қуйилади. Каспий бошқа сув омборлари билан боғланмаган денгиздир”³. “Массагетларнинг кийим-кечаги скифларникига ўхшайди, турмуш тарзи ҳам ўхшаш. Улар отда ва пиёда жанг қиладилар. Одатда, уларнинг қуроллари камон, найза ва жанговар ойболтадан иборат. Уларнинг ҳамма нарсалари олтин ва мисдан ишланган. Аммо барча санчиқ, ўқ ва ҳарбий болталарнинг металл қисми мисдан ишланган (бронзадан демоқчи — А.А.), бош кийимлари, бел камари олтин билан нақшланган. Улар от-

¹ Геродот. “Тарих”, том VII, 86.

² Ўша асар, том I, 201.

³ Ўша асар, том I, 202.

ларнинг эгар-жабдугини ҳам уст-бошлари каби олтин билан безатадилар. Темир ва кумушдан ясалган буюмлар уларнинг рўзғорида ишлатилмайди, чунки бу металлار массагетларнинг ерларида умуман учрамайди. Аммо уларда олтин ва мис жуда кўп¹.

“Массагетларнинг урф-одатлари ҳақида яна шуларни айтиш мумкин: Оиладаги эркакларнинг ҳар бири биттадан аёлга уйланади, аммо улар оиладаги аёлларнинг истагани билан бирга жинсий алоқада бўлиши мумкин... Массагетлар буғдай экмайдилар, чорвачилик ва балиқчилик билан шуғулланадилар (Араксда балиқ ҳаддан зиёд) ҳамда суг ичадилар. Массагетларда улуғланган ягона худо — Қуёш, Қуёшга улар отни қурбонлик қиладилар, чунки худоба дунёдаги энг чаққон чопқир жонлиқни қурбон қилиш лозим деб ўйлайдилар”².

Мил.авв. 530 йилда Кир II массагетлар устига юриш қилади. Ҳеродотнинг ёзишича, шу кезларда массагетлар подшоси ўлган бўлиб, унинг ўрнига бева хотини — Тўмарис подшолик қиларди. Ҳеродот ушбу воқени қуйидагича ҳикоя қилади: “Массагетларнинг подшоси ўлган шоҳнинг беваси эди. Унинг номи Тўмарис эди. Кир II уни хотинликка олиш баҳонасида, унга совчилар юборади. Аммо Тўмарис Кирни унга уйланиш учун эмас, балки массагетлар подшолигини эгаллаш учун шундай қилганини тушуниб қолади ва унга рад жавоб беради. Кир айёрлик орқали ўз мақсадига ета олмагач, массагетлар юртига очиқ уруш эълон қилади. Дарёдан (Араксдан) қўшинни ўтказиш учун подшо сол-кўприк (понтон) қуришга буюради, кўприк устига эса минора қурдиради. Кир қўшинлари бу ишлар билан бандлигида Тўмарис Кирга вакил юбориб, “Мидияликлар подшоси! Кўприк қуришни тўхтат! Сен олдиндан билмайсан-ку, бу ишларнинг сенга фойда келтирадимми ёки йўқ? Шаштингдан қайт, ўз мамлакатингга подшолик қилавер, бошқалар юртига кўз олайтирма. Лекин сен, албатта, маслаҳатимга кўнмайсан, тинчликни уйламай, ўз билганингдан қолмайсан. Агар сен массагетлар устига ҳарбий

¹ Ўша асар, том 1, 215.

² Геродот, “Тарих”, том 1, 216.

юриш қилишни жуда истаётган бўлсанг, дарёга кўприк қуришни тўхтатгин-да, дарёдан биз томонга бемалол кечиб ўтавер, мен қўшинларимни соҳилдан уч кунлик йўл нарига олиб кетаман. Агар сен истасанг, соҳилдан уч кунлик йўл нарига қўшинингни олиб кет, мен дарёдан кечиб ўтай, сенинг юртинг чегараларида жанг қилайлик". Шундан сўнг Кир амалдорлари билан кенгаш ўтказди ва Тўмарисни қўшинлари билан ўз ерларида қарши олишга келишадилар.

Аmmo йиғинда қатнашганлардан бири — лидиялик Крез бундай қарорга келиш катта хатоликка йўл қўйиш билан баробар эканлигини шоҳга исботлайди ва дейдики, "Агар душманни ўз ерингга киритсанг, сенга катта хавф туғилади: мағлубиятга учрасанг, мамлакатинг бошига офатлар келтирасан. Чунки массагетлар ғалабадан сўнг ўз юртларига осонликча қайтиб кетмайдилар, аксинча мамлакатинг ичкарисига босиб бораверади. Агар сен ғолиб чиқсанг, сенинг ютуғинг унчалар катта бўлмайди. Бу ютуқ уларнинг ерларида юз берса, сен уларни ўз юртларида қувлайсан. Мен ҳар икки ҳолатни таҳлил қилиб, шундай хулосага келдимки, сен душманни ўз ерида енгиб, тўғридан-тўғри Тўмарис юртига кириб борасан. Менимча, дарёдан ўтиб, улар юртига кириб олайлик, қани душманларимиз қанчага чекинар экан, сўнг улар устидан ғолиб чиқиш йўлларини ўйлайлик", деб Крез ўз режасини баён қилади: "Билсам, массагетлар аслзодаларга хос форс турмуш тарзидан мутлақо беҳабар ва улар (массагет жангчилари — А.А.) шоҳона дастурхон кўрмаган эканлар. Ҳарбий лагерда кўпгина қўйлар сўйилиб, тўкин дастурхон ясаиб, кичик бир отряд билан керагидан ортиқ вино ичимликлари қолдириш режалаштирилади. Асосий қўшин эса дарё томон чекиниши керак. Агар мен адашмасам, — дейди Ҳеродот — душман лагерда қолдирилган қисмни массагетлар енгиб, лагерда тузалган тўкин дастурхонга ташланадилар, маишат бошланиб кетади. Мўл-кўл винолардан бадмаст бўлган душман устига Кир қўшинлари ёпирилиб ташланадилар ва буюк ғалабага эришиш имконияти яратилади¹.

¹ Геродот. "Тарих", том 1, 205-207.

“Кир биринчи маслаҳатдан воз кечиб, Крез таклифини қабул қилади. Сўнг шоҳ Тўмарисга хабар юбориб, уни чекинишга, дарёдан ўтиб олиб, унинг ерида жанг қилишга тайёр эканлигини билдиради. Малика ваъдасига биноан ўз қўшинлари билан чекинади. Кир эса ўғли Камбизни валиаҳд қилиб тайинлаб, унга Крезни ҳурмат қилишни ва (урушда бирон корҳол юз бергудек бўлса) доимо ғамхўрлик қилиб юришни топширади. Шундан сўнг Кир Крез билан Камбизни Персидага жўнашга рухсат беради, ўзи эса қўшинлари билан дарёдан кечиб ўта бошлади. Араксдан ўтгач, массагетлар ерида Кир туш кўради. Тушида у катта ўғли Гистаспни кўради. Елкасида қанотлари бор эмиш ва у қанотларнинг бири Осиёни, иккинчиси Европани ёритиб турган эмиш. Арсам ўғли Гистаспнинг энг катта фарзанди, аҳамонийлар уруғидан бўлган Доро ўша вақтда 20 ёшларда бўлгани учун ҳарбий хизматга олинмай, Персияда қолиб кетган эди. Уйғониб Кир кўрган туши устида ўйлай бошлайди. ... Ҳузурига Гистаспни чақириб, гувоҳларсиз дейди: “Гистасп! Сенинг ўғлинг менга ва менинг давлатимга хавф солмоқда. Бу менга аниқ маълум бўлди... Чунки худолар менинг ҳақимда қайғурмоқдалар. Хуллас, тушимдан маълумки, ўғлинг менинг жонимга қасд қилмоқчи. Шунинг учун Персидага тезроқ қайтгин-да, ўғлингни жазога торт, мен массагетлар юртини таслим этгач, уйга қайтаман”¹.

Кирнинг тушида илоҳларнинг маълум қилишича, массагетлар билан бўладиган жангда унинг ҳалокати, подшолик эса Дорога ўтиши аён бўлади. Қаттиқ ташвишга тушган Кирнинг кўнглини кўтариш мақсадида, “Э олампаноҳ! Сени ўлимнингни истаган кимсанинг форс бўлиб туғилгандан кўра, тезроқ ўлгани яхши эди. Сен форсларни қуликдан озод этиб, барча халқлар устидан ҳукмронлик қилишини таъминладинг. Агар сенинг тушларинг менинг ўғлимни исёнкор эканлигини аён қилган экан, мен уни сенинг қўлингга топшираман, уни нима қилишни ўзинг ҳал қил!”² деб Персидага жўнайди.

¹ Ўша асар, том 1, 208-209.

² Ўша асар, том 1, 210.

Кир эса ўз қўшинлари билан Араксдан ўтиб, бир кун йўл босади ва Крезнинг маслаҳатига кўра, лагер қуриб, энг заиф қўшинларидан бир қисмини тўкин дастурхон билан қолдириб, ўзи яна асосий қўшин билан Аракс бўйига қайтади. "Массагетлар армиясининг учдан бир қисми билан Кир II қолдирган қўшин ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Жангда форслар қўшини енгилади. Ғалабадан хурсанд бўлган массагетлар тузаб қўйилган тўкин дастурхонга ташланадилар, маишат бошланади. Массагетлар бадмаст бўлишиб, барчаси уйқуга кетган пайтда, Кир қўшинлари пайдо бўлиб, бир қисм массагетларни қиради, қолганларини осонгина асир олади. Асирлар орасида малика Тўмариснинг ўғли, массагетлар сардори Спаргамис ҳам бўлган эди"¹.

Ҳеродот ўз ҳикояларини давом эттириб: "Малика Тўмарис ўз қўшини ва ўғли билан юз берган воқедан хабар топгач, Кирга элчи юборади ва дейдики, "Қонхўр Кир! Қувонма, бу ютуғинг билан. Узум виносини ичганда, сизлар ҳам эс-ҳушингизни йўқотасиз, сўзлаганда маънисиз, нолойиқ иборалар ишлатасиз, ҳалол жангда қурол кучи билан эмас, балки шундай ифлос йўллар билан ўғлимни қўлга олдинг. Энди менинг сўзимга қулоқ сол: ўғлимни бер ва яхшиликча менинг ерларимдан кет, ҳалиям қўшинимнинг учдан бир қисмини яксон қилишга эришдинг. Агар сен шундай қилмасанг, массагетлар илоҳи — Қуёш худоси олдида қасамёд қиламанки, мен сени — қонхўр жаллодни, ўз қонингга тўйдираман"². Аммо Кир элчи сўзларига эътибор бермади, жангга отланди. Малика Тўмарис ўғли Спаргамис эса мастликдан хушига келгач, ёмон аҳволга тушиб қолганини тушунади, занжирбандликдан озод қилишни Кирдан илтимос қилади. Валиаҳд қўллари қишандан озод этилгач, нодонлик қилиб қўйганлигидан орият қилиб, ўзини-ўзи ўлдиради"³.

«Кир Тўмарис таклифини эътиборга олмагач, малика бор кучи билан форслар устига ташланди.

¹ Геродот, "Тарих", том 1, 211.

² Уша асар, том 1, 212.

³ Уша асар, том 1, 213.

Бу жанг, менинг назаримда, варварлар билан бўлган тўқнашувларнинг энг даҳшатлиси эди. Жангнинг бориши, билишимча, бундай бўлган. Аввало, ҳар икки томон бир-бирларига қарама-қарши туриб олиб, узоқдан камондан ўқ отишган. Уқдонлар бўшагач, найза ва ханжарлар ёрдамида олишув бошланган. Томонлар узоқ олишадилар, ҳеч ким чекинишни истамайди. Ниҳоят массагетларнинг қўли баланд келади. Деярли бутун форс қўшини ва Кир ҳам жангда ҳалок бўлади. У 29 йил подшолик қилган эди. Тўмарис Кир танасини ўликлар ичидан топдириб, унинг калласини одам қонига тўлдирилган чарм мешга солишни буюради. Сўнг мағрур она матомда ўз қўшини ва асирлар олдида нутқ сўзлайди: "Сен ўғлимни ҳийла-найранг ишлатиб қўлга туширдинг ва нобуд қилдинг. Мен эса ҳаётман ва сени жангда енгдим. Шунинг учун сенга мен айтган эдим, қонингга тўйдираман, деб"¹. Бу хабарларнинг охирида Ҳеродот бундай хулосага келади: " Кирнинг ўлими ҳақидаги кўпдан-кўп ҳикоялар орасида менимча, бу ҳикоя энг ишончлисидир"².

Ҳеродотдан аввал аждодларимиз ҳақида илк хабарлар келтирган бошқа бир юнон тарихчиси милетлик Гекатей бўлиб, у мил.авв. VI-V асрларда яшаб, юртимизнинг қадимги халқлари ва аҳамоний империяси ўлкалари рўйхати ҳақида хабар берган. Унинг маълумотларидан Ҳеродот ва Ктесийлар ўз асарларида фойдаланган. Хорасмиялар ва уларнинг Амударё қуйи ҳавзаларига кўчиши ҳақидаги маълумотларни эса у Скилакнинг "Саёҳатнонома"сидан олиб, "Ер курраси тавсифи" асарида баён этган.

Ктесий. Ҳеродотнинг тарихий аъналарини давом эттирган бошқа бир юнон тарихчиси кичик Осиёдаги Книд шаҳридан чиққан Ктесийдир. У мил. авв. V аср охири ва IV асрнинг биринчи ярмида аҳамонийлар саройида шоҳ Артаксеркснинг шахсий табиби сифатида 17 йил хизмат қилган. Қадимги юнон афсоналари таъсирида тарбияланган Ктесий подшо саройида Шарқ халқлари дostonлари ва тари-

¹ Ўша асар, том 1, 214.

² Ўша асар, том 1, 214.

хига жуда қизиққан. Шунинг учун у Қадимги Шарқ давлатлари, шаҳарлари ва халқлари ҳақида талай маълумотлар тўплаб, "Ҳиндистон тасвири", "Персика", "Осиё солиғи ҳақида", "Ер тавсифи", "Тоғ ҳақида", "Дарёлар ҳақида" асарлар ёзган. Аммо уларнинг биронтаси ҳам бизгача тўлиқ сақланиб қолмаган, кейинги давр муаррихлари баёнида, айниқса Диодорнинг асарларида келтирилган парчалар орқали сақланган. Ктесий айниқса Ҳиндистон ва Бақтрия тарихига тегишли маълумотларга катта эътибор беради. Чунки Ҳиндистон ва унга чегарадош Қадимги Бақтрия подшолиги юнон тарихчиларининг фикрига кўра, дунёнинг шарқий чегараларидаги охириги давлат бўлган. Унга чегарадош қадимги Бақтрия эса олтин ва лаъл, ложувард конларига бой ўлка бўлиб, унинг найзабоз ва камончи чавандозлари Эронда машҳур эди.

Ктесий асарида тарихий воқеалар ривоятлар денгизида омўхталашган бўлса-да, айниқса Бақтрия, бақтрия халқи, унинг тарихига қизиқувчилар кўламининг кенглиги билан қимматлидир. Ктесий Оссурия подшоси Нин ва Бақтрия подшоси Оксиард (бошқа манбаларда Заратушра) урушлари ҳақида, Кир II нинг бақтрияликлар билан тўқнашуви тўғрисида ҳикоя қилади; Бақтриянинг жуда кўп истеҳкомлари ва қалъалари тўғрисида, унинг баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўраб олинган пойтахти Бақтра номли шаҳар бўлгани, унда подшо қасри жойлашгани тўғрисида маълумотлар келтиради ҳамда шу шаҳарни қамал қилган Оссурия подшоси Нин тўғрисида қуйидагиларни ёзади: "Нин бақтрияликларга қарши юришни бошлаган. У Бақтриянинг қалъалари, аҳолисининг кўплиги ва жасурлиги ҳақида хабардор бўлиб, ўзига бўйсундирган халқлардан кўп сонли қўшинларни йиғиб олган. Шу қўшинларга сардор бўлиб, Нин Бақтрия юртига бостириб кирган, аммо вилоятдаги хилма-хил тоғ даралари ва йўллар уни қўшинларини бир неча қисмларга бўлишга мажбур қилган". Матн мазмунидан маълумки, Нин қўшинлари Бақтра шаҳри деворларини бузиб, қалъа ичига кира олмаган.

Кўп тадқиқотчилар томонидан шубҳа остига олинган Ктесий маълумотлари археология тадқиқотларида

ўз тасдиғини топмоқда. Ҳозирги кунда Бақтрия тупроғида мил.авв. I минг йилликнинг биринчи ярмига оид 240 дан ортиқ қишлоқ-қўрғонлар, қалъалар ва шаҳар қолдиқлари топиб ўрганилган. Биргина Сурхон воҳасида жойлашган Кучуктепа, Пишактепа, Бешқўтон, Талашкан, Жондават, Бандихон, Бўйрачи, Қизилча, Обишир, Шўртепа каби ёдгорликларни эслаш кифоя. Улар мудофаа деворлари ва мудофаа буржлари билан мустаҳкамланган қалъа ва қўрғонлардир. Қадимги аҳоли у даврларда суғорма деҳқончилик билан шуғулланган. Уй-қурилиши, диний ва дунёвий монументал бинолар қурилиши, кўп тармоқли ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ, айниқса қулолчилик, металлургия, заргарлик, тўқимачилик ва кўнчилик Бақтрияда юксак даражада ривожланганлигидан гувоҳлик беради.

"Авесто"да Бақтрия "энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бири бўлган, баланд байроқли, гўзал ўлка" деб таърифланса, юнон муаллифлари "минг шаҳарли давлат" деб атайдилар. Ҳеродотдан олдин "бақтрия халқи" тушунчасини буюк Эсхил "Форслар" трагедиясида ишлатади ва форсларда ёш бақтриялик жангчилардан Тенаган ва Аритом исмларини тилга олиб, уларни Саламин жангида (мил.авв. 480 йилда) қаҳрамонларча курашиб ҳалок бўлганини эслайди.

Урта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида аниқ ва ишонарли маълумотлар Искандар тарихчилари ва улардан кейин ўтган юнон муаррихлари қаламига мансубдир. Мил.авв. 329 йилда македониялик Искандарнинг Бақтрия ва Суғдиёна ерларига ҳарбий юришларида, унинг қўшини билан бирга бўлажак тарихчилар — Птолемей, Аристокбул, Онесикрит, Каллисфен ва Харесслар хизмат қилиб, турли хил сиёсий ва маданий воқеаларни ёзиб борганлар. Аммо бу маълумотлар уларнинг ўзлари томонидан ёзилган махсус асар сифатида бизгача етиб келмаган, улардан кейинги юнон тарихчилари ва географлари кенг фойдаланганлар. Масалан, Диодор (мил. авв. 90-21 йиллар) «Тарихий кутубхона», Страбон (мил. авв. 64-24 йиллар) «География», Помпей Трог (мил. авв. 1-милодий 1 аср) "Филипп тарихи" асарларини, Плутарх (милодий 46-127 йиллар), Клавдий Птолемейлар (милодий II аср) ўз ҳикояларини, Плиний (милодий I

аср) "Табий тарих" номли китобини яратдилар. Аммо Искандарнинг ҳарбий юришлари ҳақида кенг ва тўлиқ маълумотлар римлик Квинт Курций Руф (мил. авв. I асрнинг охири-милодий I аср ўрталари) ва юнон Арриан (милодий 90/95-175 йиллар) асарларида бизгача етиб келган. Арриан "Искандар юришлари", Квинт Курций Руф эса "Македониялик Искандар тарихи" асарларини яратган. Қуйида улар асарларининг М.Е.Сергеенко ва В.С.Соколовлар рус тилига ўгирган вариантыдан баъзи парчаларни таржима қилиб келтирамиз.

Арриан. Македониялик Искандарнинг Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиё ҳудудларига ҳарбий юришлари ҳақида ёзган антик дунё тарихчиларидан бўлиб, юртимизнинг қадимги халқлари, уларнинг урф-одатлари, жанговар мард ўғлонлар эканлиги ҳамда енгилмас Искандар қўшинига кутилмаганда пайдо бўлиб, зарба берган жасур халқлар эканлиги ҳақида ноёб маълумотлар беради. Арриан ҳикоя қилади: "Искандар яқинлашиб келиши ҳақида эшитиб, Бесс Окс дарёсидан кечиб ўтади ва кемаларини ёндириб, Навтака суғдийлари ерига йўл олади"¹. Спитамен ва Оксиард билан бирга суғд чавандозлари ҳамда Танаис даялари унга эргашадилар. Бақтрия чавандозлари Беснинг қочишидан хабар топиб, ўз уйларига йўл оладилар. Искандар Драпсакка етиб келади, қўшинларга дам бериб, уларни Бақт-риядаги энг йирик шаҳарлар — Аорн ва Бақтра томонга юргизади. Бу шаҳарларни ҳужум қилиб забт этади ... Ҳимоясиз таслим бўлган бақтрийларга ҳоким қилиб форс Артабоз тайинланади"².

"Искандар чавандоз қўшинларини маҳаллий отлар билан таъминлаб, Суғдиёна пойтахти Мароқандага йўл олади"³. "Шу жойдан Танаис дарёсига қараб юради. Танаис ҳам Кавказ тоғларидан бошланади, Аристокбул сўзларига кўра, варварлар (юнонлар ўзгаларни одатда "варвар" деб аташга одатланганлар — А.А.) уни Орксант дарёси дейдилар"⁴; "Шу ерда озиқ-овқат фамлашга чиққан македонлар маҳаллий аҳоли томонидан қириб ташланади, кейин уларнинг ўзлари

¹ Арриан. Искандар юришлари. III — китоб, 27, 9.

² Уша асар, III — китоб, 27, 10.

³ Уша асар, III — китоб, 30, 6.

⁴ Уша асар, III — китоб, 30, 7.

тик ва чиқиб бўлмайдиган қояга қочиб бекинадилар. Улар 30 мингга яқин бўлган"¹. "Македонлар қояга чиқиш учун бир неча марта ҳаракат қиладилар; дастлаб улар варварлар ўқлари остида ортга чекинадилар; кўп аскарлар ярадор бўлади; Искандарнинг сонига ўқ тегиб, суягининг бир қисмини учуриб кетади. Шунга қарамасдан, қоядаги қалъа ҳужум билан олинади. Македонлар варварларнинг бир қисмини жойида қириб ташлайдилар, уларнинг кўплари ўзларини қоялардан ташлаб ҳалок бўладилар, шунинг учун ҳам 30000 кишидан 800 киши тирик қолади"². "Спитамен ўз жангчилари билан Мароқанда қалъасини қўриқлаётган македонларга ҳужум қилади"³... "Искандар Мароқандага ёрдамчи қўшин юборганидан хабар топиб, Спитамен қалъа қамалини тўхтатиб, Суғдиёнадаги басилейа — подшо шаҳрига отланади"⁴ (Басилейа Пойариқдаги Кўктепа бўлса керак — А.А.). "Спитамен яна 600 та скиф отлиқларини ўз қўшинига қўшиб олади ва скиф иттифоқдошларидан кўнгли кўтарилиб, ҳужум қиладиган македонларга қарши жанг қилишга қарор қилади. Скиф даштларининг текислигида туриб у душманнинг ҳужумини ҳам кутмади, душманга ҳужум ҳам қилмади; фақат унинг чавандозлари пиёда македонларнинг атрофида от чоптириб юрдилар ва уларга ўқ отдилар"⁵. "Фарнухнинг аскарларидан улар осонгина қутулдилар, чунки уларнинг отлари чаққонроқ бўлиб, ўша пайтда ҳали чарчамаган эди, Андромах қўшинларидаги отлар эса олис йўللарда чарчаб, емиш камлигидан заифлашганди. Скифлар жанг майдонида турган ва чекинаётган македонларга ғайрат билан ҳужум қиладилар"⁶. "Кўпдан-кўп македонлар яраланади ва ҳалок бўлади; хуллас аскарлар тўртбурчак бир қатор сафланиб, Политимет дарёси томонга чекинадилар; бу ерда ўрмон бўлиб, ўрмондаги чангалзорлар варварларнинг ўқларига тўсиқ бўлади ва пиёда аскарларнинг ҳаракатларига кўпроқ фойда келтиради"⁷. Арриан шу

¹ Ўша асар, III — китоб, 30, 10.

² Ўша асар, III — китоб, 30, 11.

³ Ўша асар, IV — китоб, 5, 2.

⁴ Ўша асар, IV — китоб, 5, 3.

⁵ Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 5, 4.

⁶ Ўша асар, IV китоб, 5, 5.

⁷ Ўша асар, IV китоб, 5, 6.

ерда Искандар қўшинлари кечувдан ўтиши вақтидаги тартибсизлик, улар орасида юз берган қўрқув ҳақида гапириб, сўнг ҳикоясини давом эттиради: "Македонларнинг хатоларини сезиб қолган отлиқ варварлар ҳар иккала қирғоқдан отлари билан дарёга ташланадилар... Македонларнинг баъзилари дарёдан кечиб ўтган эдилар ва узоқлашганларнинг ортидан варвар суворийлари қувадилар, бошқа бирлари дарёни кечиб ўтаётганларга рўбарў бўлиб, уларни ортга, сувга улоқтирадилар ё ўқ отадилар ёки дарёга келаётганлар ортидан ҳужум қиладилар. Оғир аҳволга учраган македонлар дарё ўртасидаги кичик оролга ташланадилар. Спитамен аскарлари уларни ўраб олиб, ҳаммасини қириб ташлайдилар; бошқа бир кичик қисмини асирликка олиб, ҳаммасини ўлдирадилар"¹. (Аррианнинг бу ҳикояси Зарафшон дарёсининг Пойариқ туманида Оқдарё ва Қора дарё каби ирмоқларга бўлинган жойида Миёнкол номли кичик бир орол ҳосил бўлган, гап шу орол ҳақида бормоқда — А.А.). «Шу мағлубият ҳақида Искандарга хабар етиб келганда, у аскарларнинг аччиқ тақдиридан қайғуга тушади ва Спитаменга қарши шиддатли ҳужум бошлашга қарор қилади. Унинг ўзи чавандозлар қўшинининг ярмига ва тезюрар пиёда аскарларга бош бўлиб, Марақандага йўл олади, унинг билишича, Спитамен шаҳарга қайтиб, қальани яна қамал қилган эди"². Арриан ҳикоясини давом эттириб, хабар қиладики, Искандар уч кун узоқ йўл босиб, тўртинчи куни тонгда Марақандага етиб келса, ундан хабар топган Спитамен алақачон шаҳарни ташлаб, саҳрога чекинади. Искандар унинг кетидан изма-из қувиб, йўл-йўлакай учраган маҳаллий аҳолини аёвсиз қиличдан ўтказиб, қишлоқ ва шаҳарларни вайрон қилади. "У Политимет дарёси сувларидан фойдаланувчи бутун мамлакат ерларидан ўтди"³, дейди Арриан. Демак, Спитамен Бухоро томон чекиниб, Қизилқум ичкарасига қириб кетган. Самарқанд ва Бухоро оралигидаги аҳоли пунктларининг деярли барчаси Искандар қўшинларидан азият чеккан.

¹ Ўша асар, IV китоб, 5, 8.

² Ўша асар, IV китоб, 6, 3.

³ Ўша асар, IV китоб, 6, 5.

Аррианнинг ёзишича, Искандар алаמידан ўтказган ёвузликларини яқунлаб, Спитаменга ета олмай, Зарияспда (Балх қалъасига — А.А.) қишни ўтказди. Шу пайтда Искандар ҳузурига Хоразмдан колхлар ва Амазонка қабилаларига қўшни бўлиб яшаганлиги ҳақида ҳикоя қилиб подшо Фарасман келади ва унга Хоразмдан шимолда яшовчи қабилаларни истило қилиш ниятида бўлса, ҳар қандай ёрдамга тайёр эканлигини билдиради. Искандар Фарасманга миннатдорчилик билдириб, у билан дўстлик иттифоқи шартномасига имзо чекади ҳамда Понт денгизи томон юришга ҳозир вақти йўқлигини билдириб, Фарасманни Бақтрия сатрапи форс Артабоз ҳузурига юбориб, ватанига жўнатади. Ўзи эса Суғдиёна шаҳарларида қолдирган ишончли одамларига — ҳокимларига қарши чиққанларга жазо бериш ва Суғда тартиб ўрнатишни режалаштиради¹. Ниҳоят, Искандар махсус қўшин билан бир неча яқинларини Бақтрияда қолдириб, “уларга шу давлатни назорат қилиб туриш билан бирга, варварларнинг ғалаён кўтаришига йўл қўймаслик ва бошланган қўзғолонларни бостириш ҳақида буйруқ бериб”, Мароқандага отланади². “Искандар шу ишлар билан банд бўлган пайтда, Спитамен скиф-массагет ерларида 600 та отлик сипоҳиларга бош бўлиб, Бақтриядаги бир қалъага етиб келади. Қалъа қўриқчиларининг бошлиғи Фрурах ва унинг аскарлари ҳам душман томонидан ҳужум хавфини кутмаган эдилар, аскарлар қирилиб, Фрурах асирликка олинади. Шу қалъани қўлга киритишганидан кўнгли кўтарилиб, улар бир неча кундан сўнг Зарияспга етиб келадилар, аммо шаҳарга ҳужум қилмасдан, катта ўлжани қўлга киритиб, ортга қайтишга қарор қиладилар”³. “Кратер бу ҳақда хабар олиб, массагетларга қарши шиддатли юриш бошлади. Улар бундан хабардор бўлиб, чўлга чекинадилар. Кратер Спитаменнинг изидан қувиб, унга саҳро чегараларида етиб олади; унинг (Спитаменнинг — А.А.) бошчилигида яна мингта отлик массагетлар бор эди. Маке-

¹ Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 7, 1; 15, 4, 5, 7.

² Ўша асар, IV китоб, 16, 1, 2.

³ Ўша асар, IV китоб, 16, 4.

донлар ва скифлар ўртасидаги кучли жангда македонлар ғалаба қозонадилар. Скифларнинг 150 та чавандози ҳалок бўлади. Бошқалари осонлик билан чўлга бекинадилар; уларнинг кетидан қувиш македонлар учун оғир бўлади"¹. Жангда катта талофот кўрган Спитамен айғоқчилари орқали билдики, македонлар уларни ҳар томондан қуршаб, сиқувга олган. Қугулишнинг ягона йўли – македонларнинг Кен бошчилигидаги қўшинига қарши шиддатли ҳужум бошлаб, ғалаба қозониб, қуршовдан чиқиш. Шу мақсадда Спитамен Гава суғдийлари билан скиф-массагетлар юрти чегараларига йиғилиб, отрядидаги 3000 кўчманчи чавандозларни Суғдиёна томонга юришга кўндиради². "Бу скифлар, – Аррианни ёзишича, – жуда ҳам қашшоқ аҳводда яшаганлар; бойлик-мулкларидан ажраб қолишдан қўрқмас эдилар, шунинг учун уларни ҳар қандай урушларга рози қилиш осон эди. Кен Спитамен унга яқинлашиб келишини сезиб, унга қарши чиқади". "Шиддатли жанг бошланиб, у македонлар ғалабаси билан якунланди; бу жангда душманнинг 800 та отлиқ чавандози, Кен қўшинидан эса 25 та чавандоз ва 12 та пиёда аскар ҳалок бўлади. Кўпчилик бақтрияликлар Спитаменни ташлаб, уни ёлғиз қолдирадилар ва Кен олдига етиб келиб, асирга тушадилар". "Мағлубиятга учраган кўчманчи чавандозлар ўзлари билан жангда қатнашган қуролдошлари – бохтарийлар ва суғдийларнинг от-аравалардаги юкларини талаб, Спитамен билан дашт ичида ғойиб бўладилар. Кўчманчи массагет чавандозлари Искандарнинг ўзи улар изидан қувиб келаётганлигини билгач, ўз сардорлари – Спитаменнинг бошини кесиб Искандарга юборадилар"³...

Квинт Курций Руф. Қадимги Юнонистоннинг антик давр тарихчилари мактаби вакилларида бири бўлиб, у "Македониялик Искандар тарихи" асарида қадимги Бақтриянинг ранг-баранг табиати ва Искандар ҳарбий юришлари ҳақида яхши маълумотлар қолдирган. Масалан у Бақтрия мамлакатининг табиати ҳақида шундай ёзади: "Бақтриянинг табиати

¹ Ўша асар, IV китоб, 17. 1, 2.

² Ўша асар, IV китоб, 17, 4.

³ Арриан. Искандар Юришлари. IV китоб, 17. 5, 6, 7.

бой ва турли-тумандир. Баъзи жойларда кўндан-кўп дарахтзорлар ва ток новдаси сероб, ширин мева ҳосил қилади; унумдор ерларни кўп сонли булоқ-дарёлар суғорадилар; ҳосилдор тупроғида буғдой экилади; бошқа ерлар ўтлоқлар учун қолдирилади". "Мамлакатнинг катта бир қисмини ҳосилсиз даштлар эгаллайди; сувсизлик туфайли ташлаб қўйилган вилоятларда на одамлар, на мевалар бор. Понддан (денгиздан — А.А.) эсаётган шамоллар текисликларга қумларни учириб келтиради; олис масофадан қум уюмлари катта тепаликларга ўхшаб кетади; шу ерда йўлларнинг излари йўқолиб қолади"¹. Курций Руф Искандарнинг Осиёга уюштирган ҳарбий юришлари ҳақида, айниқса унинг Ўрта Осиёдаги ҳарбий ҳаракатлари тўғрисида қимматли маълумотлар қолдирган. Улардан парчалар келтирамиз. "Искандар Бақтрия вилоятини бошқаришни тажрибали лашкарбошиларидан бири Артабозга топшириб, унинг билан бирга қўриқчи қўшин ва от-аравалар қолдиради. Ўзи эса ҳаракатдаги қўшинларга бош бўлиб, Суғдиёна саҳросига йўл олади"². "Хуллас, кечки пайт у Окс дарёсига етиб келади. Аммо унинг изидан келаётган кўндан-кўп аскарлар унга ета олмайдилар ва орқада қоладилар. Шунинг учун ҳам у баланд тоғ устида ўт ёндиришга буйруқ беради, орқада қолганлар учун аланга нури лагерга яқинлаб қолганликларини билдиради"³. Македонлар дарёдан соллар орқали барча қўшин ва уларнинг юкларини 6 кунда ўтказиб, сўнг узоқ йўл босиб, "Искандар Мароқандага етиб келади. Унинг мудофаа деворларининг узунлиги 70 стадий; шаҳар қўрғони иккинчи девор билан ўраб олинган"⁴. "Танаис ортидаги скиф мамлакатининг подшоси македонлар томонидан дарё бўйида асос солинган шаҳарни вайрон қилиш ва македонларни дарё қирғонидан узоқ масофага қувиб чиқариш учун катта бир отлиқ қўшинга бош қилиб акаси Каратазисни юборади. Танаис дарёси бакрийларни европалик скифлардан ажратиб туради"⁵. "Искандар тайёргарлик

¹ Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, IV боб, 26, 27.

² Уша асар, VII китоб, V боб, 1.

³ Уша асар, VII китоб, V боб, 13.

⁴ Уша асар, VII китоб, VII боб, 6, 17.

⁵ Уша асар, VII китоб, VII боб, 1, 2.

кўрмасдан биринчи бўлиб жанг қилишга эришади, унинг кўз ўнгида душман чавандозлари отда чопадилар, у эса ярадорликдан бутунлай тuzалмаган... Хуллас, у дўстларини маслаҳатга чақиради". "У душмандан эмас, ноқулай вазиятдан қўрққан эди. Бақтрияликлар исён кўтарадилар, скифлар безовта қиладилар; унинг ўзи зўрға оёқда туриб, отга минишга ҳам, йўлбошчи бўлишга ва аскарларни рухлантиришга ҳам имкон топмади"¹. Курций Руф Искандар билан Спитамен қўшинлари ўртасидаги жанг-жадаллар ҳақидаги ҳикояларида буюк ғалабаларга ўрганган Искандарни Спитамен ҳарбий тактикалари чўчитиб қўйганлиги, унга қарши қўшинга тажрибали саркардалар ва кўп ҳолларда шахсан ўзи бош бўлиб жангга кириши, душманнинг "ҳар бир отида иккитадан қуролланган чавандоз бўлиб, қутилмаганда улар навбат билан отдан тушиб, отлиқлар жангида душманга тўсқинлик қилишлари", аскарларнинг эпчилиги отларнинг чаққонлигига ўхшаб кетиши ва уларнинг душманларга қарши бирданига ортдан, рўппара ва ён томонлардан ҳужумга ўтиб, душманни доводиратиб қўйишлари ҳақида ёзади². Спитамен билан македон қўшини бошчиси Менедем ўртасидаги жангга тажрибали Менедем қанчалар ўз қўшини жангчиларини мардликка ва жасоратга чақириб, уларни рухлантирмасин, Спитамен жангчилари сиқувига бардош бера олмайди, Менедемнинг душман устига даҳшат солиб ташланишлари ҳам фойда бермайди, ниҳоят у "саноқсиз яралардан заифлашиб, от устидан жонсиз йиқилади"³. Македонлар "бу жангларда 2000 та пиеда, 300 та отлиқ чавандозларидан ажрайди. Жанг майдонидан чиқиб келган аскарларни ўлим жазоси билан қўрқитиб, Искандар бу мағлубият ҳақидаги хабарни эҳтиётлик билан сир сақлади"⁴.

Курций Руф ўз асарида Бақтрия каби Суғдиёна ҳақида ҳам маълумотлар қолдирган. Унинг ёзишича, "Суғдиёна — кенг даштгли мамлакатдан иборат, чўлла-

¹ Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, VII боб, 5, 6.

² Уша асар, VII китоб, VII боб, 30, 31, 32, 33.

³ Уша асар, VII китоб, VII боб, 34, 35, 36.

⁴ Уша асар, VII китоб, VII боб, 39.

рининг кенглиги 80 стадийга яқинлашади. ...маҳаллий аҳоли томонидан Политимет деган дарё мамлакат бўйлаб шиддатли оқади. Сув йўли ўзани торайиб, дарё қум ичига оқади ва қумга сингиб кетади"¹. Курций Руф Искандар Спитамен билан уч йил давом этган машаққатли урушда ғолиб чиққач, қўзғолончиларни жазолаш учун уларни тирик қолган етакчиларини талаб қилади, деб ёзади. Шунда "суғдийлар асирлардан подшога 30 та кучли эрларни олиб келдилар, улар подшо буйруғига биноан ўлим жазосига берилишини эшитиб, мағрур ҳолатда ғоят хурсанд бўлишиб куйлайдилар". "Подшо уларнинг мардлигидан ажабланиб, ортга қайтаришга буйруқ беради ва ўлим олдидан уларнинг шодланиш сабабларини суриштиради. Улар айтадиларки, агар улар ўзларига бошқа биров ўлим жазосини берганда, қайгуланиб ўлардилар, аммо ўз аждодларининг ёнига уларни ҳамма қабилалар устидан ғолиб чиққан улуг подшо юборганлигидан хурсанд бўлишиб, ўз жонажон қўшиқларини айтдилар ва жасурлар орзуси бўлган фахрли ўлимни байрам қилдилар"².

Страбон машҳур «География» асарининг муаллифидир. У Ўрта Осиё қадимги халқларининг урф-одатлари, шаҳарлари ва дарёлари ҳақида маълумотлар беради: "Олдинги замонларда бақтрийлар ва суғдийларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари кўчманчиларнинг турмуш тарзидан кўп фарқ қилмаган, аммо бақтрийларнинг анъанавий маданияти анча юқори бўлган; лекин улар ҳақидаги Онесикритнинг фикри мақтовга сазовор эмас. Унинг сўзларига кўра, қарилик ва касалликдан қаттиқ толиққан одамларни улар махсус боққанлар ва ўзларининг маҳаллий тилларида "гўрковлар" деган итларга тирик ҳолда ташлаганлар. Бақтрийлар пойтахти деворларидан ташқари жойлар тоза бўлган, лекин мамлакат ичкарисига ҳудуднинг катта бир қисми одам суяклари билан тўлдирилган; Искандар бу урф-одатни йўқ қилди. Шунга ўхшаган ҳикояларни каспийлар ҳақида ҳам айтиб берадилар: улар 70 ёшдан ошган ўз

¹ Уша асар, VII китоб, X боб, 1.

² Уша асар, VII китоб, X боб, 4, 5.

ота-оналарини қамаб қўядилар ва оч қолдирадилар"¹. Страбон юртимиз қадимги шаҳарлари ҳақида қуйидагиларни ёзади: "Айтишларича, Искандар Бақтрия ва Суғдиёнада 8 та шаҳарга асос солган ва кўпларини вайрон қилган. Вайрон қилганлари жумласидан Бақтриядаги Кариата (бу ерда Каллисфен қўлга тушиб қамоққа олинган), Суғдиёнадаги Мароқанда ва Кира — Яксарт дарёсидаги Кир томонидан қурилган оҳирги шаҳар; бу форс давлатининг чеккаси бўлган. Искандар Кирни иззат-ҳурмат қилган бўлса ҳам, бу шаҳар аҳолисининг кўпдан-кўп қўзғолонлари сабабли уни вайрон қилишга буйруқ берган..."². "Суғдиёна ичидан оқаятган дарёни Аристовулнинг айтишича, македонлар Политимет деб аташган. ...Орийлар еридан оқаятган Арий дарёсига ўхшаб бу дарё ҳам мамлакат ерларини суғориб, дашт ва чўл ўлкаларига интилади ва қумлар ичида йўқолиб кетади"³.

Сиёсий тарих. Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиё ҳудудларига ҳарбий юриши муносабати билан кўп мамлакатларнинг сиёсий ва этномаданий ҳаётида туб ўзгаришлар юз берди. Мил.авв. 329 йилда Искандар ўз қўшинлари билан Ҳиндикуш тоғ тизмаларидан ошиб ўтиб Бақтриянинг пойтахти Бақтра ва бошқа шаҳарларни осонгина эгаллайди. Бақтрия ва Суғдиёнанинг ҳокими Бесс эса оҳирги Аҳамоний Доро III ни ўлдириб, ўзини Артаксеркс номи билан "улуғ подшо" деб эълон қилади ва Искандарга қарши чиқа олмай, издошлари билан Суғдиёнага, унинг Навтака шаҳрига қочиб, қалъага яширинади. Курций Руфнинг хабар беришига қараганда, Искандар қўшинлари Бақтрадан чиқиб, Окс (Амударё) томон юриб, Термиздан ғарбда, Чўчқагузар кечуви орқали Бесс ортидан Навтакага йўл олади. Қочоқ Бесс билан Спитамен, Аримаз, Датафарн ва бошқалар бирга бўлиб, Искандарни мамлакат ичкарисига киритмаслик мақсадида Бесснинг оёқ-қўларини қишанлаб, Наутакада қолдирадилар, ўзлари эса Суғдиёна ичкарисига кириб, Искандарнинг хатти-ҳаракатларини

¹ Страбон. География. XI китоб, XI боб, 3.

² Уша асар, XI китоб, XI боб, 4.

³ Уша асар, XI китоб, XI боб, 5.

кузатадилар. Аммо Искандар Бессни қўлга олса-да, орқага қайтмади, аксинча ҳарбий юришни давом эттирди. Унинг асл ниятини тушуниб етган аслзода саркардалар Искандарни Бессдан подшо Доро III учун ўч олиш эмас, балки мамлакатни истило қилиш ниятида эканлигини пайқаб қоладилар.

Шундан сўнг Спитаменнинг мамлакатни ҳимоя қилиш ҳаракати бошланиб кетди. Спитамен ўз қўшинларини тўплаш ҳаракати билан юрган кезларда, Искандар Навтака ва Мароқанда шаҳарларини осонгина эгаллайди ва Мароқандада ўз ҳарбийларини бир қисмини қолдириб, Яксарт (Сирдарё) томон йўл олади. Уструшона тоғларида Искандар қўшинларига қарши маҳаллий аҳоли — мамакенлар ҳужум қиладилар. Жангда Искандар яраланади, аммо қаттиқ жанг Искандар ғалабаси билан якунланади. Тоғликлардан 22 минг киши ҳалок бўлади. Искандар ҳарбий юришлари Яксарт томон давом этиб, Яксарт яқинидаги Кирополис шаҳри қамал этилади.

Шу вақтда Яксарт ортидаги саклар дарё соҳилига тўпланиб, македонларга ҳужум қилмоқчи бўладилар. Аммо Искандар дарёдан шошилиш кечиб ўтади, орада қаттиқ жанглар бўлади, саклар чекинадилар. Сўнг Искандар орқасига қайтиб, Яксарт соҳилида ҳарбий қалъа қуради ва унга Александрия Эсхата (четдаги Искандария) деб ном беради. Шу пайт Мароқанда қалъасидан чопар келиб, Суғдиёнада македонларга қарши қўзғолон бошланиб кетгани, Мароқанда эса Спитамен отрядлари томонидан қамал қилингани ҳақида нохуш хабар келтиради. Қўзғолончиларни тор-мор этиш учун Искандар Фарнук билан Каран бошчилигида пиёда ва отлик аскарларни Мароқандага жўнатади. Политимет бўйидаги шиддатли жангларда Спитамен юнонлар устидан ғалаба қозонади, икки мингдан ортиқ македонлар ҳалок бўладилар. Искандар учун бу жанг кутилмаган мағлубият бўлиб, Искандар энди жангларга қатъийроқ тайёрланиш зарурлигини тушуниб етади (Шу ўринда Спитаменнинг тажрибали юнон саркардаси Менедем билан бўлган жангдаги ғалабасини эсланг).

Искандар асосий кучлари билан Мароқандага етиб келади. Аммо Спитамен бу пайтда Қашқадарё

қуйи ҳавзасида, Бухоро яқинида эди. Аррианнинг ёзишича, ҳанузгача енгиллиш нималигини билмаган Искандар ғазаб ўтида Самарқанд билан Бухоро ўртасидаги қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қиличдан ўтказди. Мил.авв. 328 йилда қуйи Зарафшонда бўлган жангларда Спитамен мағлубиятга учраб, тинимсиз жанглар ва сарсон-саргардонликдан чарчаб, умидсизликка тушган. Унинг яқинлари Спитаменнинг бошини олиб, Искандарга топширадилар.

Юнон тарихчилари ёзишига қараганда, бу урушлар туфайли Суғдиёна харобага айланади, кўпгина суғдийлар Ҳисор тоғ тизмаларига жойлашган қалъаларга яширинадилар. 327 йилда Искандар Оксиард эгаллаб турган Суғд қалъасини қўлга киритиб, Оксиарднинг гўзал қизи Рухшанакка (Раксона) уйланади. Суғдиёна ва Бақтрия оралиғидаги тоғларда жойлашган "Хориен қалъаси"да маҳаллий ҳокимлардан Хориен ўз оиласи ва яқинлари билан яшар эди. Искандар қўшинлари Хориен қалъасини ҳам осонгина эгаллайди. Таъкидлаш жоизки, аслзода Хориен ва Оксиардлар ўз тинчлигини ўйлаб Спитамен каби она-юрт ҳимояси учун қайғурмадилар. Шу муносабат билан шарқшунос олим В.В.Григорьев ватанпарвар суғдийларга ва уларнинг сардори Спитаменга юксак баҳо бериб шундай дейди: "Доро III Искандардан ўз подшолигини ҳимоя қила олмаган бўлса, Бесс разил номард чиққан бўлса ҳам, аммо бу ерда, Туронда, шундай довюралар топилдики, улар чет элликларга бўйсунлиш нималигини обдан тушуниб, уларга итоат этмадилар, шундай мардлар топилдики, улар чақирилмаган бегоналарга қарши халқ қасосини намоён этдилар"¹.

Искандар Бақтрия, Суғдиёна ва Уструшонанинг бир қисмини истило этгач, Ҳиндистонга йўл олади. Ўрта Осиёнинг Хоразм, Фарғона, Чоч ва саклар юрти мустақил бўлиб қолади. Лекин Бақтрия, Суғдиёна, Марғиёна ва Парфия вилоятлари салавкийлар давлатига қўшилиб, ҳеч вақт ўтмай мил.авв. III аср ўрталаридан Бақтрия, Суғдиёна ва Марғиёна таркибида Юнон-Бақтрия давлати ташкил топади. Хуллас,

¹ Григорьев В.В. Исследование о скифском народе саках. СПб., 1871, С.202; История Узбекской ССР, Т.1. С.98. Ташкент, 1967.

Искандар Шарқ халқларини аҳамонийлар зулмидан озод қилиб, уларнинг устига юнон зулмини ўрнатди. Подшолар, ҳокиму тўралар алмашиб, сиёсат ўзгарди, аммо Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари мустақил бўлмади. Бу зулмдан қутулиш учун минтақа халқларига жуда кўп вақтлар ва озодлик учун курашлар қилишга, кўплаб қон тўкишга тўғри келди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, македониялик Искандар ўз даврининг тадбиркор, ўз халқининг удабурро фарзанди эди. Уша замоннинг сиёсий жараёнлари шундай подшони, шоҳлар шоҳини талаб этди. У ташкил этган урушлар ва ундан кейин юз берган қирғинликлар ҳам халқ бошига кўплаб азоб ва ўлим келтирди. Шу билан бирга, Искандарнинг ҳарбий юришлари Фарб ва Шарқ ўртасидаги савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Бу жараёнларнинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчиликда, кулолчилик ва тасвирий санъатда, янги алифбо ва ёзувларнинг тарқалишида, тангашунослик ва диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар қадимги Шарқнинг кўплаб маданий-хўжалик ютуқларини қабул қилдилар ва ўзларининг маданий таъсирларини ҳам маҳаллий аҳолининг маданиятига жорий этдилар.

Искандар Ҳиндистонда ўз мақсадига эриша олмади, у ўз орзулари билан яккаланиб қолди. Искандарнинг ғолибона ҳарбий юришлари, унинг улкан ютуқлари қанчалар юксак бўлмасин, у узоқ ўлка халқлари тасаввурида улуғ подшо бўлиб қолмасин, улар, айниқса унинг ҳарбийлари қалбидаги ватан севгиси олдида ҳеч нарса бўлмай қолди, унинг жанговар аскарлари олдинга бир қадам ҳам босишни хоҳламай қўйдилар. Улар ортга қайтишни истаб қолдилар. Искандарнинг ҳарбий саркардалари "агар подшо аскарлари жангга рози бўлмаса, уларни ҳатто қириб ташлаб, Ганг дарёсига янги отаси — худо Амон билан биргаликда юриши мумкин", деб ўйлайдилар.

Бироқ, хушёр ва доно Искандар шарқий юришлар тўхтатилишини эълон қилиб, яна бир юксак ғалабани қўлга киритади, яъни оддий аскарлар меҳрини қозонади. Мил.авв. 325 йилда македонлар кема-

ларда Ҳинд дарёси орқали океанга етиб борадилар. Ҳарбийлар иккига бўлиниб, Неарх бошчилигидаги қисм кемаларда Форс қўлтиғига қараб сузадилар. Искандар ва унинг қисми эса саҳролар орқали Эронга йўл оладилар. Мил.авв. 324 йилда улар (ҳар икки қисм) саҳро ва сув азобини тотишиб, Эроннинг Суза шаҳрида учрашадилар. Шундай қилиб, Македония, Кичик Осиё, Миср, Сирдарё ва Ҳиндистонгача чўзилган кенгликларда йирик давлатга асос солинади. Бобил шаҳри бу давлатнинг пойтахти деб эълон қилинади. Аммо унинг асосчиси буюк Искандар ўлимидан сўнг бу давлат қисмларга бўлиниб, парчланади. Жаҳон тарихида янги жараёнлар бошланади.

VIII боб. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ТАРИХИ ҲАҚИДА ХИТОЙ МАНБАЛАРИ

Жаҳон халқлари тарихидан маълумки, Ўрта Осиё қадим замонлардан Шарқнинг Фарбга томон дарвозаси, иқтисодий ва маданий алоқалар узатувчи бўгин ролини ўйнаб келган. Шарқ халқлари Фарб сари турли мақсадни кўзлаб интилишларида ҳеч қачон Ўрта Осиё ҳудудларини чеклаб ўтмаганлар. Қадимда ва ўрта асрларда Евроосиё даштлари аҳолиси, айниқса Олтой, Жанубий Сибир, Шимолий Хитой ҳудудлари нафақат иқтисодий, балки этномаданий жиҳатдан ҳам Ўрта Осиё билан ўзаро узвий алоқада бўлган. Бу ҳақда археологик манбалар кўп материал беради. Археолог А.В.Виноградов бу алоқа натижаларини неолит ва энеолит даври Ўролорти, шимолий ва шарқий Қозоғистон ёдгорликлари билан қадимги Хоразмнинг Калтаминор маданияти материаллари мисолида яхши кўзатади. Бронза даврига келганда, айниқса йилқи-чилик ривожланиб, от ва туядан тез юрувчи транспорт ҳайвони сифатида фойдаланиш кашф этилгач, жанубий Сибир ва Ўрта Осиё қабилалари ўртасидаги алоқалар жонланиб кетди.

Мил.авв. II минг йилликнинг ўрталарига келганда Марказий Осиёнинг чўл ва дашт минтақаларида, айниқса унинг Жанубий Сибир, Тоғли Олтой, жануби-шарқий Ўролорти районларида, Қозоғистон даштларида чорвадор қабилалар ҳаётида туб ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий ўзгаришлар юз берди. Дашт аҳолиси орасида мулкий табақаланиш жадал кечди, аҳолининг асосий бойлиги ҳисобланган чорва мулкчилиги ўша даврнинг ҳарбий аслзодалари, қабил ва уруғ оқсоқоллари қўлида тўплана бошланди, жамиятда зодагонлар табақаси, озод ва эркин мулк эгалари пайдо бўлди. Ем-хашак захиралари етарли бўлган минтақаларда чорва молларини тез кўпайиши бу табиий ҳол. Буни яхши тушунган мулк эгаларининг эътибори ўша давр тақозосига кўра, отлиқ ҳарбий кўриқчилар – жанговар суворийлар отрядини ташкил этишга қаратилди. Эндиликда чорвадор аслзодаларнинг иқтисодий юксалишидаги асосий омил чорва молларини мунтазам ем-хашак билан таъмин-

лаб бориш бўлиб қолди. Дашт аҳолисининг ҳали давлат тузилмалари шаклланмаган, қабилавий тартиб-қоидалари ҳукм сурган жамиятида янги яйловларни ўзлаштириш учун ўзаро курашлар муқаррар эди. Уша давр талабига кўра, чорвадорлар жамоаларида жанговар суворийлар, яъни эркин, озод ҳарбийлар табақаси пайдо бўлди. Улар қадимги Эрон ва Турон халқларининг муқаддас китоби "Авесто"да турлар деб аталган мулкдор чорвадорлар, яъни орийлар эди. Орийлар бронза ва илк темир даври ижтимоий табақаси, шаклланиб бораётган дастлабки синфий жамиятнинг мулкдорлар синфига мансуб бўлган.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб, Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқидан Сидарёнинг қуйи ҳавзаларига Марказий Осиёнинг дашт аҳолиси жадал кириб кела бошлайди. Дастлаб улар Амударёнинг қуйи ҳавзаларига жойлашадилар (Тозабоғёб маданияти). Уларнинг бир қисми Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси, яъни Жанубий Қозоғистон ва Тошкент воҳасига кириб келиб, Еттисув орқали қадимги Фарғонага (Қайроққум маданияти), ундан Қайроққум орқали Уструшона ва Суғдиёна ҳудудларига етиб борадилар. Ҳозирги кунда уларнинг моддий маданият излари бутун Ўрта Осиё ҳудудлари бўйлаб кенг тарқалган. Уларнинг излари ҳатто Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик минтақаларида, айнан Мурғоб воҳаси ёдгорликларида ҳам учрайди. Бронза давридан бошланган бу миграция жараёнлари моддий маданият ва қадимги ёзма манбалар таҳлилига кўра, мунтазам равишда то сўнгги ўрта асрларгача давом этган.

Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиё тубжой аҳолисининг айнан икки қутб билан, яъни шимоли-шарқий ва жанубий минтақалар билан анъанавий узвий боғлиқлиги заминида муҳим бир омил ётади. Бу ҳам бўлса, улар ўртасида қадим-қадим замонлардан давом этиб келган этник алоқалар мавжуд бўлган. Юқорида таъкидланганидек, ўзбек халқи этник асосини эронзабон ва туркийгўй компонентлар ташкил этган экан, тарихий жараённинг шундай кечиши табиий ҳол эди.

Дарҳақиқат, Марказий Осиёнинг қадимги аҳолиси Хитой ёзма манбаларига кўра, туркийгўй бўлган.

Бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхтаб ўтамиз. Ўрта Осиёнинг жанубий чегараларида эса қадимдан эроний тилли аҳоли яшаб келган. Бу икки тилли аҳолининг учрашув нуқтаси, чегара ҳудудлари қадимда Сирдарёнинг қуйи ҳавзалари бўлса, илк ўрта асрлардан бошлаб бу чегара Амударёнинг ўрта ҳавзаларига кўчди. Бу тарихий жараёнда туркий қабилаларнинг фаоллиги, уларнинг мунтазам равишда давом этган миграцияси бош ролни ўйнаган. Айнан шу даврдан бошлаб, жанубий Турон ҳудудлари аҳолисининг этник таркиби асосан туркий халқлардан ташкил топганлиги учун Туркистонга айланди.

Туркистон тарихининг қадимги давлари, унинг халқи ва ҳўжалиги, турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида, айниқса Қанг давлати ва қадимги Фарғона-Даван ҳақида ҳамда Дахя тўғрисида Хитой ёзма манбаларида бизгача қизиқарли маълумотлар етиб келган. Бу маълумотлар қадимги Хитой тарихчилари Си Ма Цяннинг (мил.авв. II-I а.) "Тарихий хотиралар" ва Бан Гунинг (мил.авв. I а.) "Биринчи Хан сулоласининг тарихи" асарлари орқали етиб келган. Биринчи асар ("Ши Жи") мил.авв. 138-90 йилларда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олган бўлса, иккинчи асар ("Ханшу") мил.авв. 138-23 йилларда бўлиб ўтган воқеаларни қамраб олган. Унинг муаллифи ўз асарини ёзишда "Ши Жи"да баён этилган маълумотлардан фойдаланиб, уни янги воқеалар баёни билан бойитган.

Ушбу манбаларга кўра, Хан сулоласи даврида Хитой империяси билан Хунлар ўртасида муносабатлар ёмонлашиб, Хан ҳукмдори Уди (мил.авв. 140-87 йй.) хунларга қарши ҳарбий иттифоқчи қидириб, бир замонлари Орол бўйларида Шарқий Туркистон томон бориб қолган, аммо у ерларнинг эгалари хунлар билан келиша олмай, яйлов таллашиб, бир неча бор ўзаро тўқнашувлардан сўнг Фарбга чекинишга мажбур бўлган Юечжи (массагетлар қabila иттифоқи) қабилалари ортидан мил.авв. 138 йилда ҳарбий зобит, айғоқчи Чжан Цянни юборади. Чжан Цяннинг ўз императорига ёзган ҳисоботномасига қараганда, у Шарқий Туркистонда хунлар томонидан қўлга олиниб, 10 йил асирликдан сўнг қочишга улгуриб, ўз саёҳатини давом эттиради. У Қашғар

орқали Қадимги Фарғона (аслида Дайюан, рус адабиётида Даван бўлиб кетган) давлатига келади. Даванликлар уни яхши кутиб олишиб, Хитойдек буюк давлат билан савдо-сотик қилиш, ўзаро муносабатларни ривожлантиришга, дўстлик алоқаларини ўрнатишга тайёр эканликларини баён қилишиб, улардан шимолда қудратли Кангуй давлати борлиги ва улар билан тинч-тотув яшаётганликларини билдирадилар. Агар лозим бўлса элчи жанобларини Кангуй чегарасигача кузатиб қўйишларини билдирадилар. Даванликларнинг илиқ муомала-илтифотларидан манмун бўлган зобит Чжан Цян даванлик ҳамроҳ кузатувида Кангуйга жўнайдди. Аммо Кангуй ҳукмдори билан тил топа олмай, Юечжиларни қидириб, саёҳатини давом эттиради.

Мил.авв. 126 йилгача Юечжи қабилалари Бақтрия (Хитой манбаларида "Дахя")га бориб жойлашиб олган эдилар. Юечжиларнинг Гуйшун қабиласи етакчилигидаги ҳукмдори билан учрашувда: "биз поёни йўқ жангу жадаллардан чарчадик, энди унумдор ерларга бой мамлакатда тинч-тотув яшамоқчимиз" деб, ундан рад жавобини олади. Ниҳоят, Чжан Цян ўз мақсадига эриша олмай, Бадахшон ва Помир орқали ўз юртига қайтиб кетади. У Шарқий Туркистонда ҳунлар томонидан яна қўлга олиниб, бир йил асирликда бўлиб, сўнг Хитойга етиб боради.

Шундан сўнг 11 йил ўтди. Чжан Цян мил.авв. 114 йилда император топшириғи билан Ўрта Осиёга иккинчи марта саёҳатга рухсат олади. Энди у 300 кишидан иборат карвонга бош бўлиб, йўлга чиқади. Карвонда Ўрта Осиё подшоликларига савға-салом учун кўп олтин ва кумуш, қимматбаҳо шойи-атласлар бор эди. Сафар қатнашчиларининг озиқ-овқатлари учун ўн мингдан ортиқ сигир ва қўйлар карвон билан жўнатилади. Сафардагиларнинг ҳар бирига иккитадан от берилади. Чжан Цяннинг ўзи Усун, Кангуй ва Дайюанга йўл олган карвонга бош бўлади. У Ҳиндистон ва Араб мамлакатларигача борадиган карвонлар ажратиб, уларни ҳам кўп моллар билан таъминлаб, махсус элчиларни юборади.¹ Улар Иссиқкўл орқали усунлар-

¹ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. Ханнома. Урумчи-1994, 452 бет.

га бориб, у ердан Фарбий мамлакатларга махсус топшириқлар билан ўз айғоқчиларини карвонларга қўшиб юборади. Унинг айғоқчилари Парфиягача кириб борадилар ва турли маълумотлар олиб келадилар. Чжан Цяннинг ёзишича, ўша кезларда Кангуй давлатининг жанубий чегара районлари Бақтрияни эгаллаган Юечжилар таъсирида, унинг шимоли-шарқий чегара районлари эса хуннлар таъсирига тушиб қолган эди. Зобит берган маълумотлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, мил.авв. II асрнинг охирларида Кангуй давлатида иқтисодий ва ҳарбий танглик юз беради. Чунки Хитой билан хуннлар ўртасида бошланган жангларга Кангуй ҳам (хуннлар томонида) тортилган бўлиб, бу урушда хуннлар енгиледи, аммо Кангуй, ҳар қалай, ўз мустақиллигини сақлаб қолган эди.

Мил.авв. I асрдан бошлаб Кангуй яна ўзини ўнглаб олади. Мана шу воқеалар таъсири бўлса керак, Хитой элчиси Чжан Цян император саройига юборган ҳисоботида Кангуй ҳақида шундай ёзади: "Кангуй мағрур ва кўрс. У бизнинг элчиларимиз олдида таъзим қилишни ўзига эп кўрмади ва бутун феъл-атвори билан ҳоким номидан унинг олдига юборилган бизни амалдорларимизни кўпгина давлат элчиларидан, ҳатто усун элчиларидан ҳам қуйига ўтказди". Чжан Цян маълумотларига асосланиб, Си Ма Цян "Тарихий хотиралар" асарида қанғиларнинг турмуш тарзи ҳақида фикр юритиб, "улар урф-одатлари бўйича юечжиларга ўхшаб кетади", деб ёзади.

Хуллас, хитойликлар айғоқчи дипломат, собиқ зобит Чжан Цяннинг ҳар икки саёҳати давомида император саройига юборган ҳисоботидан сўнг, Ўрта Осиё, айниқса қадимги Фарғона ва Қанғ давлати, бу давлатлар аҳолисининг урф-одати, турмуш тарзи, хўжалиги ва ҳаёти ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўладилар.

Қанғ давлати. Хитой манбаларида Қанғ давлати Кангуй ёки Канцуй деб аталган. Хитой тарихчиси Си Ма Цян ўз хотираларида қанғуйларнинг жойлашиши, ҳарбий кучи, урф-одати, уларга қўшни халқлар ҳақида қисқача маълумот беради. Қанғуйлар ҳақида батафсил маълумот Бан Гу асарида ва бошқа Хитой муаллифларининг асарларида берилган.

Канғуйларнинг хўжалиги, маданияти ва турмуш тарзи ҳақида археолог олимларнинг Қовунчи мада-

ниятига оид ёдгорликларда олиб борган илмий тадқиқот ишлари таҳсинга сазовар. Қангуй давлати ва унинг ташкил топган ҳудуди масаласида яқингача С.П.Толстов фикрига суйанган ҳолда, Ўзбекистон тарихида нотўғри тасаввурлар ҳукмрон бўлиб келди. Аммо кейинги йилларда Тошкент воҳаси ва Жанубий Қозоғистонда олиб борилган кенг кўламли археологик қазишмалар Қангуй давлатининг жойлашган ҳудуди ҳақида тарихий ҳақиқатни юзага чиқарди. Бу масалада Я.Ф.Фуломов, С.Г.Кляшторний, Ю.Ф.Буряков, К.Ш.Шониёзов, М.И.Филанович ва бошқалар катта иш қилдилар.

"Авесто"да Канха, Птолемейда "қандар" (қанғар), "Шоҳнома"да турлар деб номланган қабила аслида саклар эди. Турон подшоларининг бош шаҳри Қанғдиз — ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида жойлашган Қанқа шаҳар харобаси эканлиги аниқланди. Хитой манбаларига кўра, қанғарларда давлат бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Искандар ҳарбий юришларидан кейин Ўрта Осиёнинг қадимги эрксевар кўчманчи қабилалари жанубда Юнон-Бақтрия давлати ташкил топгач, дархол шимолда кўчманчи қабилалар ва ўтроқ аҳоли маҳаллий ҳокимликлари иттифоқи асосида ўз давлатини тузадилар. Бу давлат ярим ўтроқ, ярим кўчманчи қабилалар конфедерацияси сифатида ташкил топган Қанғ давлати эди. Мунтазам ҳарбий кучга эга бўлган бу давлатнинг сиёсати Ўрта Осиё жанубида таркиб топган юнонлар ҳукмронлигига қарши қаратилган эди.

Шуниси алоҳида таҳсинга сазоворки, бу давлат аҳолиси икки тилда (суғдий ва туркий) сўзлашувчи қабила ва элатлардан ташкил топган бўлиб, бу заминда яшовчи қадимги эроний тилларда сўзлашувчи тубжой халқларнинг Жанубий Сибир, Олтой, Жанубишарқий Ўролорти, Шарқий Туркистон ва Етисув вилоятларида яшовчи туркий қабилалар билан алоқалари, яқинлашиш жараёнлари жадаллашади. Натижада, мил.авв. III асрдан бошлаб Сирдарёнинг ўрта оқими районларида туркий тилда сўзлашувчи янги этнос вужудга кела бошлайди. Милодий эранинг бошларига келганда бу янги этнос сон жиҳатидан кўпайиб, Ўрта Осиёнинг икки азим дарёлари орали-

ғида ва уларнинг теварак-атроф районларида ўз устунлигини таъминлайди ва улар алоҳида қанғар элати бўлиб шаклланади. Ана шу элат бирлиги асосида таркиб топган сиёсий уюшма, яъни ўзбек давлатчилиқ тизимининг бошланғич куртаги мана шу Қанғ давлати эди.

Қадимги манбаларда Қанғ давлатининг қандай идора қилинганлиги, давлат тузилиши қандай бўлганлиги тўғрисида маълумотлар етиб келмаган. Аммо тўнғич Хан сулоласи тарихида (мил.авв. II-I асрлар) Кангуй подшоси ўз оқсоқоллари билан маслаҳатлашиб иш тутиши ҳақида эслаб ўтилади. Қанғ давлатида оқсоқоллар кенгаши катта рол ўйнаган. Бу кенгашда қабила бошлиқлари, ҳарбий саркардалар фаол қатнашиб, давлат аҳамиятига молик муҳим масалалар ҳал этилган. Подшо ҳокимияти маслаҳат мажлиси билан ҳамкорликда иш юритган. Бундай бошқарув услуби тарихда ҳарбий демократия принциплари асосида ташкил топган давлат тизими деб ном олган.

Қанғ давлатига қарашли ерлар бир неча вилоятлардан ташкил топган эди. Улар чорвадор қабилаларга тегишли минтақалар бўлса, уларни бошқариш жабғу (ябғу)ларга топширилган. Қанғ хоқонлари мамлакатни ана шу жабғуларга таяниб бошқарар экан, улар, одатда, хоқонларга яқин кишилардан, уларнинг қавм-қариндошларидан, йирик уруғ ва қабила бошлиқларидан тайинланган. Қанғ давлати таркибида бўлган аҳолиси ўтроқ вилоятларини бошқариш эса маҳаллий ҳокимликлар тасарруфида қолдирилиб, улар хоқон томонидан тайинланган туданлар назоратида марказий ҳокимиятга мунтазам равишда солиқ (бож) тўлаб турган. Ана шундай тобе вилоятларга Хоразм, Суғд вилоятлари, Урол тоғолди районлари (аланлар, ян қабилалари) кирган.

Қадимги Хитой манбаларида Қанғ давлатининг чегаралари аниқ кўрсатилмаган. Аммо мил.авв. II асрда Қанғ давлати Даваннинг шимоли-ғарбида бўлганлиги эслатиб ўтилади, яъни "Кангуй Даван билан чегарадош" дейилган. Милодий I-III асрларга оид кичик Хан сулоласи тарихида эса Шарқий Туркистон вилояти шимолда "кангуйлар билан чегарадош" дейилган. Хитой элчиси Чжан Цян берган маълумот-

ларда ғарбий меридиан йўли ҳақида гап кетганда, бу йўл аввал Давандан, сўнгра Кангуйдан ўтиб, Янцай (аланлар) ерига ўтиб боради, дейилган. Хитой манбаларига кўра, Қанғ давлатининг асосий ерлари Тошкент воҳаси, Жанубий Қозоғистон, Талас водийси, Чу дарёсининг қуйи оқимлари, ундан то Сарисув дарёсигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган. Си Ма Цяннинг "Тарихий хотиралар" асарида ёзилишича, Қанғ давлатининг пойтахти иккита бўлган. Манбада хабар берилишича, Кангуйнинг пойтахти Битьянда бўлган дейилади. С.П.Толстов уларни дастлаб қадимги Хоразмдан қидирди. Аммо ёзма манбаларни археологик ёдгорликлар билан қиёсий ўрганиш натижасида олимлар Битьян (Қанғдиз) Хоразмда эмас, балки Тошкент воҳасида жойлашганлигини исботладилар. Дарҳақиқат, Қанғ давлатининг қишки пойтахти сифатида Битьян айнан Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида жойлашган Қанқатела шаҳар харобаси эканлиги аниқланди.

Қанқа, яъни қадимги Қанғдиз (Битьян) қадимги ипак йўли йўналишида жойлашган, мил.авв. III асрда қад кўтарган йирик шаҳар бўлиб, унинг сақланиб қолган майдони 150 га. Унинг атрофи мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Шаҳар майдонида Қанғ хоқонининг ўрдаси, шаҳар ибодатхонаси, савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик мавзелари, йўллар, ҳовузлар, бозор майдонлари, турор-жой массивлари очиб ўрганилган. V аср ўрталарига келиб Қанғ давлати парчаланиб кетади, Қанқа эса энди Чоч маликларининг пойтахти бўлиб қолади. Қўлимизда бундай хулосага келишга гувоҳлик берувчи ашёвий далиллар бор, яъни Қанқадан V асрга оид Чоч маликларининг расми туширилган тангалар, лойга Чоч маликларининг сурати босилган буллалар (ҳайкал нусхаси) топилган. Хитой манбаларида Қанғ давлати хоқонларининг қишки пойтахти Битьяндан бошқа ёзги қароргоҳи ҳам бўлган дейилади. Қанғ давлатининг ёзги қароргоҳи манбаларда эслатиб ўтилган Тарбанд (ҳозирги Ўтрор шаҳри харобаси) шаҳри эди. Тарбанд топоними VIII асрга оид туркий тош ёзувида "Қангу Тарбанд" деб эслатилади. Тарбанд (Ўтрор) Қанғ давлати парчаланиб кетгач (V аср ўрталари), Чоч давлатининг таркибида қолади.

Шундай қилиб, Қанғ давлатининг иккита маркази бўлган. Улардан бири Қанқа (Қанғдиз) бўлиб, у Тошкент воҳасида, Сирдарёга яқин ерда жойлашган. Бу шаҳар, археологик тадқиқот натижаларига кўра, мил. авв. III асрда будёд этилган бўлиб, у Қанғ подшоларининг доимий қароргоҳи бўлган. Арис дарёсининг қуйи оқимида жойлашган Ўтрор (Тарбанд) эса Қанғ давлати хоқонларининг ёзги қароргоҳи бўлган. Қадимги Хитой манбаларида қанғарларга қарашли 5та вилоят тилга олинади. Улар Сусие, Фуму, Юни, Ги, Юеган бўлиб, бу номлар Хитой тарихчилари томонидан берилган маҳаллий номларнинг хитойча таржималаридир. Тарихий жойлар ва шаҳарлар номларини хитойлаштириш (шундай ҳолат юнон тарихчиларида ҳам учрайди) хансуларга хос улуг Хитой шовинизмининг асосий мақсади эди. Афсуски, маҳаллий номлар бизгача етиб келмаган. Улар ҳақидаги маълумотлар хитойча ном билан қадимги хитой манбаларида учрайди.

Мил.авв. I аср ўрталарида тўнғич Хан сулоласига мансуб Хитой императорлари Буюк ипак йўлининг барча бўғинларида ўз назоратини ўрнатиш мақсадида аввало ҳунларни, сўнгра усунларни ўзига бўйсундириш йўлида сиёсат юритадилар. Мил.авв. 59 йилга келиб, улар Тиёншон орқали ўтган шимолий йўлнинг Ёркентгача бўлган қисмини эгалладилар. Худди шу кезларда усун ва ҳун муносабатлари кескинлашган эди. Бундан фойдаланган Хитой усунларни ўзига иттифоқчи қилади. Қанғарлар эса ҳунлар билан иттифоқда бўлиб, усунлар устига қўшин тортиб боради. Натижада, Хитой-Қанғуй муносабатлари янада ёмонлашади. Чунки бу адоват мил.авв. II аср охиридан бошланган, яъни Қанғ давлати ўз ташқи сиёсатида Хитойнинг Даванга уюштирган (мил.авв. 104 ва 101 йиллар) ҳар икки юришида Даванга мадад бўлиб турган. Мил.авв. 65 йилги Ёркент кўзғолончиларига ҳам қанғарлар ёрдам қилдилар. Уша кезларда қанғарларга халқаро майдонда оғир йиллар бўлди. Кейинроқ қанғарлар билан ҳунлар ўртасидаги дўстлик иттифоқига зил кетади. Бунга ҳун ҳукмдорининг парфияликлар билан дўстлик аҳдини тузилиши сабаб бўлади. Чунки парфияликлар билан қанғарлар ўрта-

сидаги алоқа ёмон эди. Натижада, хуннлар қанғарларнинг ашаддий душманига айланади. Энди қанғарлар Хитойга яқинлашиш йўлини ахтаради. Аммо Кангуйга келган Хитой элчисига кўрсатилган муносабатни эслаб, Хитой сиёсатдонлари Хитой-Қанғ ўртасида дўстлик алоқаларини тиклашга йўл қўймайдилар. Ҳатто улар қанғарларнинг хуннлар билан иттифоқини ҳам бузишга муяссар бўладилар.

Хитой императорларининг қанғарларга нисбатан ташқи сиёсати қудратли Қанғ давлатининг халқаро мавқеини заифлаштиришга қаратилган эди. Буни яхши тушунган қанғар аслзодалари хитойликларнинг босқинчилик ташқи сиёсатига доимо қарши турадилар. Милодий асрнинг 80 йилларида Хитой кўшинлари Қанғ ва Даванни эгаллаш учун юриш бошлайди. Даванликлар Қанғ подшоларига ёрдам сўраб мурожаат қиладилар. Қанғ ҳарбий кўшинлари душманни Қашғарда кутиб олади ва орада қаттиқ жанглар бўлади. Жангда қанғарларнинг қўли баян келади. Саросимага тушган Хитой дарҳол ёрдам сўраб кушонларга чопар юборади. Ҳудди шу кезларда қанғарлар кушонларга хирож тўлар эдилар. Ушбу можарога кушонлар аралашгач, қанғарлар Қашғарни ташлаб чиқиб кетадилар. Хитой эса шармандаликдан қутулиб қолади. Биринчи асрда қанғарлар Бухоро ва Хоразмни эгаллайди. Фарбда эса қанғарлар Парфиянинг кучсизланиб қолишидан фойдаланиб, Янцайни (аланлар юрти) эгаллайди.

Қанғ давлатининг иқтисодий ҳаётига келсак, Хитой тарихчиси Си Ма Цян уни кўчманчилар давлати деб ёзади. Аммо милодий эранинг бошларига оид тўнғич Хан сулоласининг тарихида кангуйлар ўтроқ халқ эканлигига ишора қилинади. Кангуйларда қорамол ва қўйлар кўп бўлган, улар зотли отларни кўплаб етиштирганлар, чорва молларининг кўпчилиги Қанғ подшолари ва уларнинг яқинларига қараган, деб кўрсатилади Хитой манбаларида. Шунинг учун бўлса керак, Қанғ хоқони ва унинг уруғлари баҳор келиши билан қишки қароргоҳдан ёзги қароргоҳга кўчиб юрган. Чорваси камбағал аҳоли эса воҳадан чиқиб кета олмаган. Бу вазият камбағал қанғарларни ўтроқ ёки ярим ўтроқ ҳаёт кечирришга мажбур этган. Хитой

манбалари таҳлилига асосланган бундай хулосалар Қовунчи ва Жетиасар маданиятлари ёдгорликларида олиб борилган археологик изланишлар асосида ҳам тасдиқланади.

Дайюан (Даван) подшолиги. Қадимги Хитой манбаларида Қанг давлатига қараганда Даван подшолиги ҳақида маълумот кўпроқ. Қадимги Хитой тарихчиси Си Ма Цяннинг "Тарихий хотиралар" (Ши Жи") асарида ёзилишича: "Даван Хан сулоласидан 10 минг ли (Ли қадимда тахминан 0,5 км га тенг бўлган, ҳозир эса — 576 м. деб қабул қилинган) олисда бўлиб, хуннларнинг ғарби-жанубига, Хан (сулоласи)нинг айнан ғарбига тўғри келади. Даванликлар авлоддан авлодга ўтроқ ҳаёт кечириб келган экан. (Улар) деҳқончилик билан шуғулланиб, шоли, буғдой экар экан. Узум шароби чиқарар экан. Даванда асл отлар кўп бўлиб, мазкур отларнинг ҳаммаси тулпор отлардан экан. Баданидан қизил тер томчилари (ялтираб) чиқиб турар экан. (Даванда) шаҳар, қалъа, уй-жойлари бор, катта-кичик 70 дан ортиқ шаҳарлар бор экан. Уларда 60 минг оила (300 минг одам) яшар экан. Бу давлат аскарлари ўқ-ёй, найза ишлатар экан ва улар отга минишга, ўқ-ёйдан фойдаланишда моҳир мерган экан. Шимолда Қангуй, ғарбда Да-юечжилар, жануби-ғарбда Бақтрия, шимоли-шарқда Усун, шарқда Дандан уйлик, Удун бор экан"¹.

Бу асарда яъни "Ши Жи"да Даваннинг иккита пойтахти бўлганлиги, уларнинг бири Эрши бўлса, иккинчиси Ю (Ючен) эканлиги тилга олинади. Бу икки шаҳарнинг локализацияси масаласида олимлар ўртасида ҳозиргача илмий мунозара ва баҳслар давом этади. Ўзбекистон тарихининг 1950 йилда чоп этилган нашрида Даван ҳукмдорининг қароргоҳи Гушан (Ю-чен)ни Ўзган шаҳри билан таққосланади, Эрши эса, А.Н.Бернштамга асосланиб, андижон вилоятининг Марҳамат туманида жойлашган Мингтепа деб кўрсатилади². Ўз даврида Н.Я.Бичурин Эрши Қўқон бўлиши керак, деган ғояни ўртага ташлаган. Э.Ша-

¹ Си Ма Цян. Фарғона таъкираси. Тарихий хотиралар ("24 тарих" даги Ўрта Осиёга оид материаллар тўплами). Урумчи-1989, 489-490 бетлар.

² История народов Узбекистана, том 1, стр.110. Ташкент-1950.

ванна таҳлилига кўра, Эрши шахри Ўратена ёки Жиззах бўлиши керак. Эрши шахрининг локализацияси масаласида А.Н.Бернштам таҳлилининг тарафдорлари кўпроқ¹. Аммо кейинги йилларда Эршининг локализацияси масаласида А.Анорбоев янги гоё билан чиқиб, Эрши бу эски Ахсикетдир², деган асосли хулосага келди. Кўпчилик олимлар Гушан (Ю-чен) эса Даван подшошининг ёзги қароргоҳи сифатида Косон ёдгорлиги ўрнида бўлган, деган фикрда.

Мил.авв. II асрда, яъни Хитой элчиси Чжан Цян қадимги Фарғонага келганда, бу юрт қишлоқ ва шаҳарлари обод, суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчилик хўжаликлари юксак даражада ривожланган, кучли қўшинга эга мамлакат эди. Чжан Цян император саройига юборган ҳисоботида бу мамлакатни Дайюан деб атайти ва унинг аҳолиси жуда хушмуома-ла, меҳмондўст, кўнгли очиқ одамлар эканлиги, улар арпа, буғдой, шоли, беда, момиқ (пахта) экиб, юқори ҳосил олишини ёзади. Дайюанликларда боғдорчилик ривожланганлиги, улар узумдан киши кайфиятини кўтарувчи ичимлик тайёрлашлари, ҳар бир хонадоннинг ертўласида бир нечалаб катта хумларда бундай ичимлик борлиги ҳақида шундай ёзади: "Дайюаннинг барча жойларида узум виноси тайёрлайдилар. Бой хонадонлар уни катта миқдорда тайёрлайди, бу ичимлик хумларда бир неча ўн йилларда ҳам бузилмай сақланади"³. Боғларида узумдан ташқари, анор, ёнғоқ ва бошқа мевали дарахтлар кўп бўлган. Хитой тарихчилари бу меваларнинг Хитойда пойдо бўлишини Дайюан билан боғлайдилар.

Хитой элчиси Дайюанда кучли давлат тизими шакланганлиги, унинг аҳолиси 60 минг оиладан (300 минг кишидан) иборат эканлиги, ҳар бир оила мамлакат мудофаасига биттадан, жами 60 минг ўқ-ёй ва найза билан қуролланган, от устида камондан ўқ узувчи, найза санчувчи моҳир жангчилар ажратиши мумкинлиги, давлат тепасида маҳаллий аслзодалар-

¹ Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона. 35-36 бетлар. Тошкент-2001.

² Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент. «Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона» тўплам.. 10-11 бетлар. Тошкент-2001.

³ История народов Узбекистана. Том 1. Ташкент-1950, стр.110.

дан чиққан ҳукмдор туришини ёзиб, улардан баъзи бирларининг номини хитойчага ағдариб, Мутуа, Чан Фин, Яньлю деб атайдди. Хитой ёзма манбаларига кўра, ҳукмдорнинг ёнида унинг энг яқин қариндошларидан иккита ёрдамчиси бўлган. Ҳукмдор давлат ишларини олиб боришда оқсоқоллар кенгашига суянган. Оқсоқоллар кенгаши ҳукмдор билан биргаликда давлат аҳамиятига молик ижтимоий, сиёсий ва диний масалаларни ҳал этган. Шу билан бирга, оқсоқоллар кенгаши муҳим масалаларда ҳукмдор фаолиятини назорат қилиб борган. Демак, олий кенгаш олдида ҳукмдорнинг ҳуқуқи чекланган эди. Айниқса, уруш ва тинчлик, дипломатик масалаларда ҳал этувчи куч ва ҳуқуқ олий кенгаш қўлида эди.

Хитой манбаларининг хабар беришига қараганда, ўзга давлат ва унинг қўшини билан бўлган жангларда даванликларнинг мағлубияти учун олий ҳокимият эгаси – ҳукмдор оқсоқоллар кенгаши қарори билан ўлим жазосига тортилган.

Император Удининг "Самовий тулпорлар" вассаси ва Даванга уюштирилган икки ҳарбий юриши. Чжан Цян Дайюанда бўлганида "самовий тулпорлар"га алоҳида эътибор берган. Унинг таърифлашича, бундай отлар гўёки қон терлайди. Чжан Цяннинг ташаббуси билан император саройига ҳар йили иккитадан арғумоқ от юбориб туриш учун Дайюан подшоси Чаньфин билан шартнома тузилади. Хитой тарихидаги бир ривоятга кўра, "Самовий тулпор"ларни кўрган Хитой императори Уди (мил.авв.140-87 йй.) машҳур Хитой подшоси Мувонг (мил. авв. 1001- 947 йй.) каби тулпор отларга миниб, ғарбга саёҳат қилишни орзу қилади. Орзуга етиш иштиёқида император Уди фол очтирганда, фолбин: "хосиятли отлар кунботар томондан келади", деб айтганмиш. Удининг Хитой манбаларидаги Мувонг қилган ишларга қизиқиши бежиз эмас эди. Чунки Мувонг Хитой тарихида кўп ғаройиб ишлари билан машҳур улуг инсон сифатида тасвирланади. Ривоятларда у Мутайзи номи билан 8 та тулпор қўшилган соябонли аравада Ғарбга саёҳат қилиб, авлиё она Шивангму ҳузурида меҳмон бўлган. Хитой тадқиқотчилари таҳлилига кўра, Шивонгму шимолий Ҳиндистон ва жанубий Туркистон

заминида 4-5 минг йиллар муқаддам (Ҳиндистонда "Ума", Туркистонда "Умай" номи билан) боқий ҳаёт рамзи, илоҳийлашган она образи сифатида тасвирланади. Умай онани зиёрат қилиш учун "тулпор отлар" ёрдамида қушдай учиб, булутларни ёриб ўтиб, минг чақирим йўллар босиб, у (Умай она) турган манзилга етиб бориши мумкин эди"¹. Ривоятни тарихий ҳақиқат деб тушунган император Уди машҳур Дайюан тулпорларини қўлга киритиб, хоқонлик шуҳратини оширсам, "Дунё ҳукмдори", "Тангрининг ўғли" деб таниламан, деган орзу ҳавасга берилади. Шу боис, у ашаддий душмани ҳунларга қарши ҳарбий иттифоқчи қидириш билан бирга зобит Чжан Цянни ғарбий мамлакатларга айғоқчи қилиб юборган. Чжан Цяннинг вазифасига нафақат иттифоқчи топиш ва зотли отларга эга бўлиш кирган, балки у Дайюан, Да-юечжилар, Кангуй, Парфия каби мамлакатларнинг ҳудудий чегаралари, уларнинг бойлиги, иқтисодий қудрати, ҳарбий кучи, турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида маълумот тўплаш ҳам кирган. Чжан Цян ахборотларида Да-юечжи ва Кангуй подшоликлари ҳарбий жиҳатдан Хитойдан кучлироқ эканлиги, бошқа подшоликлар эса улардан ҳарбий жиҳатдан кучсизроқ булиб, ҳунлар таъсирида эканлиги, аммо уларнинг барчасида Хитой молларига катта қизиқиш мавжудлиги, айниқса Дайюан Хитой билан савдосотиқ қилишга иштиёқ билдиргани, бу масалада улар мустақил сиёсат олиб бориши мумкинлиги баён этилади². Чжан Цяннинг Дайюанда бўлиши Хитой-Дайюан муносабатларининг ривожланишига олиб келди. Хитойликлар император Удининг махсус истироҳат боғларида бедазорлар ташкил этиб, Фарғона тулпорларини боқа бошлайдилар. Карвонлар Усун мамлакатидан ҳам зотли отларни Хитойга олиб бориб, император Удини мамнун қилишган эди. Уларни ҳам Хоқон тулпор отлар сифатида эъзозлаган. Аммо Фарғона "самовий тулпорлари"ни кўрганда, усун зотли отларини "тулпор" деб аташдан воз кечиб, "узоқ кунботар оти" деб, Дайюан отларини эса "ҳақиқий тулпор" деб атайди³.

¹ Қурбон Вали. "Шивонгму" ривояти ҳақида янги мулоҳаза. "Бизнинг тарихий ёзувларимиз" Уримчи-1986, 37 бет.

² Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. Ханьюма. Уримчи-1994, 447-449 бет.

³ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. Тарихий хотиралар. 526 бет.

Хитой савдо карвонининг Ўрта Осиё мамлакатларига борган элчилари ўз ахборотларида Хитойдан гарбда жойлашган кўпгина давлатлар, жумладан Дайюан подшолигининг ҳарбий кучлари Хитойни кига нисбатан заиф эканлиги, озгина куч билан бир ҳамла қилинса, улар ҳисобига буюк Хан сулоласининг ҳудуди кенгайиши мумкинлиги ҳақида хабар берадилар. Масалан, Дайюанга борган элчи Яв Дингхан "Даван ҳарбий куч жиҳатидан ожиз. Агар 3 минг аскар юборилса, кучли ўқ-ёйлар ёрдамида Дайюанни тор-мор қилса бўлади¹ деб ёзади. Даван билан урушни тезроқ келтириб чиқариш мақсадида сафардан қайтган элчилар: "Дайюанда яхши отлар бор. (Уни) Эрши шаҳрига яшириб қўйиб, Хан элчиларига бермаётир" деб арз қиладилар². Энди Хитой императори Даванга уруш очиш учун баҳона қидира бошлайди. Император Уди аъёнлари билан маслаҳатлашиб, Дайюан подшогидан "самовий тулпорлар" талаб қилиб, фавқулодда ҳуқуқлар билан Че Ли бошчилигида махсус элчилар гуруҳи ташкил қилади. Элчиларга Фарғона арғумоқларини сотиб олиш учун олтин ва мисдан ишланган 600 га яқин "Зар от" ҳайкали бериб, шуларни "самовий тулпорлар"га алмаштириб келишни топширади³. Элчилар Эршига келиб, совға-саломни топширса-да, Дайюан подшоси улар талаб қилган миқдорда тулпорларни бериб юбориши мумкин эмас эди. Шу боис, Хитой элчилари рад жавоб оладилар⁴.

Мақсадларига эриша олмаган элчилар Фарғона ҳукмдорига ҳурматсизлик қилиб, уни ҳақоратлайдилар, унинг кўз ўнгида "зар от"ларни синдириб ташлайдилар⁵. Аммо подшо мулоимлик билан оқилона жавоб қилиб, элчиларни пойтахтдан чиқариб юборди ва Юченг (Ўзган) шаҳри ҳокимининг қўли билан уларни йўқ қилади⁶. Шундай қилиб, Хитой-Фарғона урушлари бошланиб кетди.

¹ Си Ма Цян. Ўша асар, 508 бет.

² Си Ма Цян. Ўша асар, 508 бет.

³ Ўша асар, 508, 527 бетлар; Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли., 457 бет.

⁴ Си Ма Цян, ўша асар, 508 бет.

⁵ Ўша асар, 508 бет.

⁶ Си Ма Цян. Ўша асар, 508; Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли., 458 бет.

Хан ҳукмдори Уди Дайюанга қарши қўшинга қайноғаси Ли Гуанглини аскарбоши қилиб тайинлади. Унга 6 минг чавандоз ва бир неча юз минг бекорчи безорилардан пиёда қўшин тузиб, Даванга "жазо" беришга фармон беради. Бундан ташқари, уларни озиқ-овқат билан таъминловчилар, мол-қўйларга қаровчи хизматкорлар ажратилади. Умуман, урушга сафарбар қилинганларнинг сони 40-50 мингдан кам эмас эди. Агар Хитой анъанасидан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда урушга сафарбар қилинганлар сони 60 мингдан кам бўлмаган¹. Мил.авв. 104 йилда Хитой қўшинлари Шарқий Туркистоннинг Лобнор ўлкасига кириб келиши билан уруш бошланиб кетади². Хитой қўшинлари то Даванга етиб келгунларича ҳар бир қишлоқ ёки шаҳарда қаршиликка учрайди ва Юченг (Ўзган)да қаттиқ жанглар бўлиб, хитойликлар катта талофат кўради³. Хитой қўшинлари учун аҳвол танглигини тушунган аскарбоши Ли Гуангли қолган-қутган кучларини йиғиштириб, Дунхуанга қайтиб кетади⁴.

Улар қайтишда ҳам кўп қаршиликларга учрайди. Икки йил давом этган хитойликларнинг бу биринчи юриши ҳақида манбада шундай дейилган: "Улар Дунхуанга қайтиб келганида қўшиннинг ўндан бир қисмигина қолган эди. Ли Гуангли Хитой хоқонига аҳволни маълум қилади⁵. Мағлубиятдан хабар топган император Уди дарғазаб бўлиб, бу нохуш хабарнинг мамлакатда тарқалиб кетишидан чўчиб, Буюк Хитой деворидан ичкарига кириб олган сипоҳ бекларининг калласини олишга, қўшинни эса Хитойга киритмасликка фармон беради⁶. Хитой манбаларида бу мағлубият ҳақида император Удининг фикрлари келтирилган: "Давандек кичик бир мамлакатни бўйсундира олмасак, унинг атрофидаги давлатлар яна Хан сулоласини менсимай қўяди. Усун, Бутун эллари ҳам Хан сулоласини назарга илмас бўлиб олади. Чет эликларнинг олдида масхара бўламиз, деб ўйлар эди"⁷.

¹ Абдухолиқ Абдурашул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент-2002, 46 бет.

² Си Ма Цян, ўша асар, 509 бет.

³ Ўша асар, 509 бет.

⁴ Ўша асар, 510 бет.

⁵ Си Ма Цян, Ўша асар, 510 бет.

⁶ Ўша асар, 510 бет.

⁷ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ..., 460 бет.

Шармандаларча мағлубиятдан ғазабланган император Уди айбдорларни жазолаб¹, Даванга қарши иккинчи юришга жиддий тайёргарлик бошлаб юборади.

Бекорчи ёшлар ва чегара қўриқчиларидан ташқари, зиндондаги ашаддий жиноятчилар ҳам аскарликка олинди. Мил.авв. 102 йилда Дунхуандан 60 минг қўшин йўлга чиқади. Аскарбоши Ли Гуангли раҳбарлигидаги бу қўшинда 50 дан ортиқ тажрибали лашкарбоши бор эди. Қўшинни озиқ-овқат билан таъминлаш учун 100 минг қорамол, 30 минг жанг отидан ташқари, озиқ-овқат ортилган туя, эшак ва хачирларнинг сони 10 мингга етар эди². Қўшинда фақат таъминот ишлари билан шуғулланувчи мансабдорларнинг сони 50 дан ортиқ одамларни ташкил қиларди. Қўшин таркибига турли мутахассисликларнинг вакиллари киритилди. Эршини жуда тез таслим қилиш режаси ишлаб чиқилди, сув иншоотлари бўйича мутахассислар ва ғалабадан сўнг зотли отларни танлашга устаси фарангларгача танлаб олинди³. Хоқон Уди Усун ҳукмдорига элчи юбориб, ўз қўшинлари билан Дайюанга қарши юришда қатнашишни илтимос қилади. Кичик бир мамлакатга қарши бундай тайёргарликни эшитганлар даҳшатга тушишган. Ҳатто Хитойга муқобил тура оладиган хуннлар ҳам бундай тайёргарликни кўриб, Даванга ёрдам беришга ботина олмаган. Ҳар ҳолда, 100 мингдан кўп одам билан Фарғонадай кичик бир мамлакатга қарши юриш қилиниши ўша замонда жуда катта тарихий воқеа эди⁴.

Манбаларда хабар қилинишича, дастлаб Хитой қўшинига қарши Даванга хайрихоҳ қишлоқ ва шаҳарлар қаршилиқ кўрсатишмаган. Аммо Хитой қўшини Бугур хонлигига келганда (Шарқий Туркистондаги кичик бир шаҳар-давлат) улар биринчи қаттиқ қаршиликка учрайди, таслим бўлишни истамаган шаҳар аҳолиси ва аскарлари икки кун давом этган қаттиқ жангларда қириб ташланади⁵. Аммо Хитой қўшинларидан Эршига 30 минг лашкар етиб кела олди, холос⁶. Демак, Бугурдан Эршига боргунга қадар ҳам

¹ Си Ма Цян. Тарихий хотиралар, 511 бет.

² Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли...461 бет.

³ Си Ма Цян. Тарихий хотиралар, 511 бет.

⁴ Абдухолиқ Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент-2002. 55 бет.

⁵ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ..., 462 бет.

⁶ Си Ма Цян. Фарғона таъжираси. Тарихий хотиралар. 1 жилд. Урумчи-1989. 512 бет.

Хитой қўшинлари маҳаллий ҳокимликлар қарши-
лигига учраган ва йўл-йўлакай талофатлар кўрган, деган
хулоса келиб чиқади.

Эрши ҳимоячилари шаҳар деворлари тепасига чи-
қиб, шинаклардан душманни ўққа тутишган. Қамал
узоққа чўзилиб (40 кун), Эрши мудофачилари таслим
бўлавермагач, Хитойдан қўшин билан бирга келти-
рилган сув иншоотлари мутахассислари шаҳарга ки-
радиган сув йўлини тўсиб, шаҳарни сувсизликка ду-
чор қилмоққа киришадилар¹. Қалъа бошлиғи қудуқ-
лар қаздириб, аҳолини ичимлик суви билан таъмин-
лаб туради. (Бу тадбир Бобур "Бобурнома"да эслатган
"Обидуз", яъни яширин сув йўлини эслатади).

Қамал жараёнида мудофаачилар Кангуй қўшин-
лари даванликларга ёрдамга келаётганлигини хабар
қилиб, Хитой қўшинини ташвишга сола бошлайди-
лар. Лекин, қанқаликлар негадир ёрдамга шошилмас
эдилар. 40 кунлик қамалдан сўнг Хитой қўшинлари
девортешар қуроллар ёрдамида ташқи мудофаа дево-
рини бузиб киришга эришадилар. Шаҳар аҳолиси
ва мудофаачилар эса ички шаҳарга кириб олишга
улгурадилар.

Кези келганда таъкидлаш жоизки, археолог А.Анор-
боев "Эрши – бу Эски Ахсининг ўзгинасидир," деган
хулосага келганда, у ҳақли эди. Чунки Ахсикент шаҳ-
ри Даван хоқони қароргоҳи жойлашган арки аълодан
ташқари, мудофаа деворлари билан ўралган икки
қисмдан, яъни ички ва ташқи шаҳристонлардан ибор-
рат. Хитойликлар ташқи шаҳристон деворларини бу-
зиб, шаҳар ичкарасига кирганда, улар фақат таш-
қи шаҳристонни эгаллаган, мудофаачилар эса шаҳар
аҳолиси билан ички шаҳристонга жойлашиб олиш-
ган. Бироқ, узоқ давом этган қамал таъсирида даван-
лик аслзодалар орасида Кангуйдан амалий ёрдам ке-
лавермагач, хавотирланиш бошланади.

Си Ма Цяннинг "Тарихий хотиралар" асарида
ёзилишича, "Дайюан аслзодалари ўзаро кенгашиб"
душман ҳужумининг асосида, биринчи навбатда элчи
Че Лининг ўлими ва "самовий тулпорлар"га эришиш
ётганлигини муҳокама қиладилар. Хоқон Мугуа ва

¹ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ... 462 бет.

унинг тарафдорлари душманга тулпорлар бермасликка аҳд қилиб, қаршилик кўрсатишни давом эттириш керак, Кангуйдан келадиган ёрдамни кутиш керак, деб қатъий туриб оладилар. Ташқи ёрдамдан умид узган аслзодалар эса (улар кўпчилик бўлган кўринади) вазият жуда оғирлигини айтиб, хитойликлар талабини қондириш кераклигини таъкидлайдилар. Кўпчилик аслзода ва мудофаа сардорларининг "агар душман қуршовни бўшатмаса, кучларимиз яна бир марта қаттиқ жанг қилишга етади холос, сўнг ноилож таслим бўламиз. Хитойликларнинг талабини қондириб, қайсар Мугуани ўлдириб, тулпорларни уларга чиқариб бермасак бўлмайди", деган қарорга келдилар.

Ниҳоят, оқсоқоллар кенгаши бир қарорга келади. Бунга кўра, Мугуа ва "самовий тулпорлар"ни душманга топширишга келишилади. Аслзодалар биргаликда Мугуани ўлдирди¹. Сўнг эса Хитой манбалари хабар беришига қараганда, "Аслзодалар Мугуанинг калласини кўтариб келиб, "Эрши сангун" (Эрши юришининг аскарбошиси) билан кўришди ва шарт қўйиб, "Хан қўшинлари бизга ҳужум қилмасин! Биз асл отларни чиқариб берамиз, ўзларинг танлаб оласизлар. Озиқ-овқат билан ҳам таъминлаймиз. Агар гапимизга кирмасаларинг, барча тулпорларни ўлдириб ташлаймиз. Кангуйдан келадиган қўшин ҳам келиш олдида турибди. Улар етиб келиши биланоқ, бизнинг қўшинларимиз ички томондан, Кангуй қўшинлари ташқаридан Хан қўшинларига ҳужум қилади. Қайси бирига розисизлар?" дейдилар².

Эрши мудофаачилари томонидан таклиф қилинган шартларни Ли Гуангли штабида ҳар томонлама муҳокама қилинган кўринади. Чунки озиқ-овқат ва отларига ем-хашакдан қийналишган, усунлар ваъда қилган 2 минг қўшиндан дарак ҳалигача дарак йўқ. Хитой манбаларида ишора қилинишича, усунлар маҳаллий подшоликлар ўртасида анъанага айланган аҳдга содиқ қолиб³, "иккиланиб олға босмади"⁴, яъни

¹ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. "Тарихий хотиралар", 512-513 бетлар.

² Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. "Тарихий хотиралар." 513 бет.

³ Ўрта Осиёнинг қадимги давлатлари ўртасида ўзаро кўмаклашиш аҳдида кўра, кимнинг устига ёв бостириб келса, кўролни ёрдам бериш иложи бўлмаган тақдирда, турли йўллар билан бир-бирларини кўлаб-қувватлашлари кўзда тутилган.

⁴ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. "Тарихий хотиралар", 515 бет.

Даванга қарши жангларда қатнашмади. Император Уди воқеалар йўналишини тўғри таҳлил этиб, "Агар биз Дайюандек кичик бир мамлакатни бўйсундира олмасак, усунлар бизни кўзга илмай қўяди"¹ деб бежиз айтмаганлиги маълум бўлиб қолди. Усун амалда ёрдамга келмагач, Даван билан дўст бўлган Кангуй мудрофаачиларга ёрдамга келиб қолса, енгилиб қолишидан қўрқиб, Ли Гуангли даванликлар таклифини ҳеч бир эътироз билдирмай қабул қилади.

Даванликлар ваъдага вафо қилиб, хитойликларга 3 минг зотли от танлаб олишга имкон беради. Аскарбоши Ли Гуангли Фарғона давлатининг собиқ ҳукмдори кекса Моцайни Даванга подшо этиб тайинлайди. Ли Гуангли армияси тегишли озиқ-овқат захираларини олиб, бир неча гуруҳларга бўлиниб, Эршини тўлиқ эгаллай олмай, Хитойга қайтади². Гуруҳларга бўлиниб, Хитойга қайтган қўшин ичида қаттиқ тартиб бўлмаганлигидан, армия сафига олинган собиқ жиноятчилар йўл-йўлакай қишлоқ ва шаҳарларни талайдилар. Ўзган аҳолиси хитойликлар талаб қилган озиқ-овқат ва ем-хашак етказиб беришдан бош тортиб, Ўзганда талончилик билан шуғулланаётган Хитой отрядини бутунлай қириб ташлайди. Теваракатрофни талаш билан банд ҳарбий қисмлар яна Ўзганга қайтиб, икки орада қаттиқ жанглар бўлади. Ўзган мудрофаачиларидан Қанг давлатига қочиб кетган шаҳар ҳокимини хитойликларга топширишни талаб қилинади ва уни қўлга киритгач, бошини танасидан жудо қиладилар. Бироқ бу ҳам Хитой қўмондонлигини қаноатлантирмайди. Ўзган мудрофаачилари янада қаттиқ қаршилиқ кўрсатишга ўтадилар. Натижада, Хитой отряди катта талофот кўради. Аскар қолдиқлари зўрға "Эрши сангун" қўшинига бориб қўшилади³. Хитой армияси Давандан чиқиб кетиши биланоқ, аҳоли кекса Моцайни тахтдан тушириб, Мугуанинг инисини ҳукмдор қилиб кўтаради.

Саркарда Ли Гуангли ҳисоботида "озиқ-овқат етарли бўлди", "кичик ҳокимликлар қарши чиқмади" деган иборалар учрайди. Аммо Ўзганга бўлган ҳужум

¹ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. Ханнома. 460 бет.

² Си Ма Цян. Фарғона таъкираси. "Тарихий хотиралар", 513-514 бетлар.

³ Си Ма Цян. Фарғона таъкираси. "Тарихий хотиралар". 515-516 бетлар.

нима сабабдан келиб чиқди, у ерда Хитой қўшини тортган катта талофат Даван шаҳар ва қишлоқларининг қаршилигидан далолат эмасми? Негадир, Хитой манбаларида фақат бир шаҳардаги қаттиқ қаршилик тилга олинган холос. Кейин, қўмондонлик ҳисоботида "аскарлар очликдан ўлиб кетди" деган ибора ҳам учрайди. Дарҳақиқат, иккинчи юришда мил.авв. 102 йилда жанга отланган 60 минг пиёда ва 30 минг отлик аскардан 101 йилда Хитойга атиги 10 минг пиёда ва бир мингдан ортиқроқ отлик аскар қайтган¹. Наҳотки, улар фақат Эрши қамали, Бутур ва Ўзган жангларида ҳалок бўлган бўлса? Уларнинг кўпи қайтишда очликдан талончилик билан шуғулланиб, кичик ҳокимликлар билан бўлган жангларда ҳам анчагина ҳалок бўлганлар борлигини эслатади.

Фарғона юришида Хитой учун катта талофатлар бўлишига қарамай, хоқон Уди Ли Гуанглини катта галаба билан табриклаб, унга "Хансу тўраси" унвонини беради ва 8 минг хонадонли ер суюрғол қилади. Урушда қатнашган 3 ҳарбий амалдор вазир этиб тайинланади, 1000 қопдан ортиқ маош оладиган одамлар сони мингдан ошиб кетади. Урушга сафарбар қилинган жиноятчилар гуноҳидан ўтилиб, уларга берилган жазо ҳукмлари бекор қилинади. Аскарларга 40 минг пул ёки ўша пулга тенг келадиган мол-дунё инъом қилинади².

Шундай қилиб, Хитой қадимги Фарғона подшолигига қарши ҳар иккала юришида ҳам амалда ғолиб чиққан эмас. Биринчи юришда Эршига етиб кела олмай, Лобнорда қаттиқ қаршиликка учраб, Ўзганда катта талофат кўриб, Хитойга қайтиб кетган. Иккинчи юришда урушга пухта тайёргарлик кўришига қарамай, Эршини батамом таслим эта олмай, атиги 3 минг от ва Мугуанинг ўлимига эришиб, 50 мингдан ортиқ аскардан ажраб ватанига қайтиб кетди. Даван эса она Ватанни мардларча ҳимоя қила олди, дипломатияни ишлатиб, Хитой олдида мустақилликни сақлаб қолди. Кичик бир подшолик антик даврнинг

¹ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. "Тарихий хотиралар", 516 бет, Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли...466 бет.

² Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. "Тарихий хотиралар", 516 бет, Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли...466 бет.

буюк империяларидан бири Хан сулоласининг кўзини очиб кўйди. Бу даванликларнинг буюк галабаси эди. Бу аждодларимизга хос ватан қайғуси билан яшаш, унинг озодлиги, порлоқ келажаги йўлида мардларча курашга доим тайёрлигининг бир намунаси эди.

Дахя. Ўрта Осиёда мил.авв. II-I асрларда ташкил топган мустақил давлат уюшмаларидан яна бири бу Тохаристон бўлиб, Хитой манбаларида у Дахя номи билан бизгача етиб келган. Тарихий манбаларда бу давлат ўрнида қадимги Бақтрия подшолиги ўтган, сўнг унинг ҳудуди Бақтрия сатраплиги номи билан Эрон аҳамонийлар империяси таркибида бўлган. Македониялик Искандар аҳамонийлар империясини тор-мор этгач, Бақтрия вилояти унинг империяси таркибига ўтди. Искандар ўлиmidан сўнг эса унинг ворислари — салавкийлар, кейин Юнон-Бақтрия давлати ташкил топиб, эллинизмнинг маҳаллий марказларидан бирига айланди.

Ниҳоят, мил.авв. II асрнинг охириги чорагида кўчманчи сакларнинг Да-юечжи қабила уюшмаси Юнон-Бақтрия давлатини ағдариб, Бақтрияда сиёсий ҳокимият Тохар қабиласи етакчилигидаги юечжилар кўлига ўтди, мамлакат эса шундан бошлаб "Тохаристон" номини олди. Тохаристон хитойча манбаларда "Дахя" деб талаффуз этилади. Хитой манбаларига кўра, тохар қабилалари Юнон-Бақтрия давлатини ағдариб, дастлаб Амударёнинг ўнг соҳилини эгаллайди. Айнан мана шу жойда мил.авв. 126 йилда Хитой элчиси Чжан Цян юечжи қабилалари бошлиқлари билан учрашиб, ҳунларга қарши биргалашиб курашиш таклифига рад жавоб олган эди.

Чжан Цян ўз ҳисоботида уларнинг давлат чегараларини қуйидагича белгилайди: "Дахя ғарбга томон, Давандан 2-3 минг ли жанубда жойлашган. Ундан ғарбда — Аньси (Парфия), шимолда эса Кангуй жойлашган"¹. Яъни унинг чегаралари Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти ва Тожикистоннинг Кободиён ва Хутталон вилоятларини ўз ичига олади.

Чжан Цяннинг таъкидлашича, Да-юечжи қабилалари аслида кўчманчи қабилалар бўлиб, янги жойлар

¹ История народов Узбекистана. Том 1, 1950, стр.112.

аҳолисининг маданий-хўжалик таъсирида ўтrockлашган, қисман чорвачилик хўжалиги билан ҳам шуғулланадилар. Элчи келтирган маълумотлар таҳлилига кўра, юечжи қабилалари Бақтрияда ягона давлат тузмаганлар, "Дахяда ягона давлат бошлиғи йўқ, ҳар бир шаҳар ўз ҳокими томонидан бошқарилади". "Дахяда 5та патриархал князлик хонадонлари (Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хисе ва Дюми) мавжуд"¹. Чжан Цян Дахя ва Дайюанда "Эркаклар хотинлари билан маслаҳатлашадилар"² деб хабар беради. Аҳолининг турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида: "Дахяда ўтrock ҳаёт кечирадилар, шаҳарлари бор ва уйларда яшайдилар, урф-одатлари бўйича дайюанликларга ўхшаб кетади; қўшини кучсизроқ, лекин жангда чаққон ва чапдаст. Аҳолиси савдога омилкор. Дахяда аҳоли сони миллионга етади. Пойтахти Ланьши деб аталади. Бу шаҳарнинг хилма-хил товарларга бой бозори бор"³, деб ёзади.

Дахя ҳақида Чжан Цян кўриб-билиб ёзган маълумотлар бу заминда олиб борилган кенг кўламли археологик тадқиқотларда тўлиқ ўз аксини топди. Чжан Цян сафаридан сўнг Да-юечжи қабилалари 5 га бўлиниб, юз йиллар чамаси яшагандан сўнг Гуйшуан князи Кудзуло Кадфис ўзини Гуйшуан (Кушон) подшоси деб эълон қилади. У Аньси (Парфия) билан уруш бошлаб, Ҳиндикуш жанубидаги Пуду (Паропамисада – қадимги Кашмир)ни босиб олади ва Гибин (Кобул вилояти) ерларини ҳам эгаллайди. Хитой манбалари ва археологик материаллар (биринчи навбатда нумизматика материаллари) таҳлилига кўра, Кудзуло Кадфис 80 йил яшаб, милодий эрнинг биринчи ярмида подшолик қилган. Рабатак сулолавий рўйхатига кўра, унинг ўғли Вима Такто "номаълум шоҳ" Сотер Мегас номи остида подшолик қилади. У узоқ ҳукмдорлик қилмаган кўринади. Чунки милодий 51 йилда ҳокимиятта Кудзуло Кадфиснинг бошқа ўғли Вима Кадфис (милодий 51-78 йиллар) келиб, Ҳиндистоннинг Банорасга қадар ерларини босиб олади ва юнонларнинг (Юнон-Бақтрия подшолиги емирилган-

¹ Там же, стр.112.

² Там же, стр.112.

³ Там же, стр.112.

дан кейинги) энг сўнгги ҳукмронлигига барҳам беради. Шунингдек, у пул ислоҳоти ўтказиб, олтин тангалар зарб эттиради ва уларни муомалага киритади. Мамлакат пойтахтини эса Пешоварга кўчиради.

Кушонлар империяси «шаҳаншоҳ» Канишка даврида (мил. 78-123 йй.) гуллайди. Канишканинг ҳокимиятга келиши билан Кушон давлати тарихида янги давр бошланади. Биринчи навбатда давлат чегаралари шарққа, Покистон ва Ҳиндистон ҳисобига кенгайиб, бошқарув тизими мустаҳкамланади. Пойтахт Пешоварга кўчиб, кушонлар давлати империяга айланади. Канишка бир қатор давлат аҳамиятига молик ислоҳотлар ўтказди: 1. Пул ислоҳоти, яъни Канишка номидан юнон тангаларига тақлид қилинмай, подшо сурати туширилган тангалар зарб этила бошлади; 2. Тил ислоҳоти, яъни маҳаллий аҳолининг она тили — боҳтарий грек тили ўрнига давлат тили деб эълон қилинади; 3. Ёзув ислоҳоти, яъни юнон ёзуви бекор қилиниб, давлат ва маҳкама ишлари ва ҳужжатлари боҳтарий ёзуви ва тилида олиб борилади; 4. Диний бағрикенгликка путур етказилмаган ҳолда, буддавийлик дини умумдавлат дини деб эълон қилинади.

Канишка Суғдиёна, Хоразм, Чоч ва Дайкюан билан иқтисодий ва маданий алоқаларга катта эътибор беради. Иқтисодий муносабатларда у Ғарб мамлакатларини ҳам четда қолдирмади. Милодий 99 йилда Римга элчи юборади. Айниқса милодий II асрнинг биринчи ярмида Кушон элчилари катта-катта савдо карвонлари билан Римга кириб борганлар. Бу ҳақда Рим ёзувчилари хабар берадилар. Римдаги машҳур Троян устунларининг бўртма безакларида Кушон элчиларининг тасвирининг акс эттирилиши ҳам Рим ёзувчилари хабарларини тасдиқлайди. Шунингдек, Рим империяси тангаларининг Кушон подшолиги ҳудудларида кўплаб учраши эса Рим савдогар ва элчиларининг жавоб визити сифатида бир неча бор Дахяга келиб кетганлигидан далолат беради. Кушон тангаларининг Қораденгизнинг шимоли-шарқий соҳилларида, Кама дарёси ҳавзасида учраши эса кушонларнинг Шарқий Европа билан яқин алоқада бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Кушонлар антик даврнинг қудратли давлатларидан бири сифатида Хувишка, Васидева (Васишка) даврида ҳам Канишка олиб борган давлат сиёсатини давом эттирадilar. Негадир, Кушон империясининг III-IV асрлар давридаги сиёсий ҳаёти ҳақида ёзма манбалар деярли маълумот бермайди. Археологик манбаларни камёб ёзма манбалар билан қиёсий ўрганиш натижаларига асосланиб, тарих фанида кушонлар III асрдан бошлаб орқага кета бошлайди, деган тасаввур шаклланган. IV аср охирларига келиб, бир томондан, сосонийлар, иккинчи томондан, хионийлар ва кидарийлар томонидан берилган зарбалар натижасида Кушон давлати парчаланиб, фақат Марғиёнадаги сосоний ҳукмдоригина "кушоншоҳ" унвонини сақлаб қолди, холос.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, қадимги Бақтрияда бошланган кушонлар даври тарихи мил. авв. I аср охирларидан (Гуйшуан князи Кудзуло Кадфис ўзини Гуйшуан подшоси деб эълон қилгандан) милодий IV аср охирларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр икки босқичдан иборат. Биринчи босқич илк кушонлар (Кадфис I, Вима Такто ва Кадфис II даври бўлиб, бу даврдаги кушонлар тарихи асосан Ўрта Осиё ҳудудлари билан боғлиқ. Иккинчи давр — Канишка ва унинг ворислари даври бўлиб, кушонлар тарихининг сиёсий майдони асосан Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисми бўлиб қолади.

IX боб. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ХАЛҚЛАРИ ҲАҚИДА МАҲАЛЛИЙ ЁЗМА МАНБАЛАР

Ўрта Осиёда араблар босқинига қадар ҳам қадимги ёзувлар бўлган. Улар асосан археологик изланишлар давомида турли йилларда топилган маҳаллий аҳолининг хоразмий, бохтарий, суғдий, қадимги туркий ва "номаълум ёзув" деб аталмиш ноёб ёзма ёдгорликлардир. Улар Парфия давлатининг пойтахти Эски Нисадан топилган подшо архиви, Тупроқ қаладан топилган қадимги Хоразм подшоларининг архиви, Муғқала қасридан топилган суғд ҳужжатлари, Бақтрия ҳудудларидан топилган диний, ахлоқий-фалсафий мазмундаги ибодатхона ҳужжатларидир. Улардан ташқари, қадимги Дунхуандан топилган, самарқандликларга тегишли оилавий хатлар, Афросиёбдан топилган савдо қарз тилхати ва элчилик номалари, тангалардаги ёзувлар, бизга "номаълум ёзув" сифатида етиб келган қадимги туркий ёзувлардир. Улар тошга, сополга, чармга, ёғочга, металга, қоғозга ва бошқа буюмларга битилган матнлар, шахсий мактублар, хўжалик, ҳуқуқий ва дипломатик ҳужжатлар, диний, ахлоқий-фалсафий матн парчалари ҳамда кўп-лаб нумизматика материаллари, яъни танга ёзувлари бўлиб, улар қисқа ва жуда кам бўлса-да, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи тарихи ва маданиятини ўрганиш учун қимматли маълумотлар беради.

Хўш бу ёзув намуналари Ўрта Осиёда қачон пайдо бўлган, умуман инсоният қачон ёзувни кашф этиб, цивилизациялар тарихини бошлаб берди? Тарихдан маълумки, ёзув кишилик жамияти ҳаётида 5 минг йиллик тарихга эга. Ёзув дастлаб суратли ёзув сифатида Мисрда пайдо бўлди, яъни граматик ва семантик аниқлагич белгилари (детерминативлар)дан иборат иероглифлар яратилди. Сўнг қадимги Шумерда сўз ва бўгин ифода этувчи миҳхат ёзув тизими шаклланди. Мил.авв. II минг йиллик ўрталарида Ўртаер денгизининг шарқий соҳилларида таркиб топган давлатларда савдо ривожланади. Савдо-сотиқ ишларида ёзувга бўлган талаб ошади. Айниқса, Ўртаер денгизи шарқида, Шом (Сурия) ўлкаларида мелодий эрдан

аввалги XIII-XII асрларгача қўлланиб келинган, бўғинлаб ўқишга мўлжалланган миҳхат ёзувлар тажрибасидан фойдаланиб, финикияликлар жаҳон аҳамиятига молик ёзувни ихтиро қиладилар. Бу ёзув тарихда биринчи бўлиб, инсон нутқи айрим товуш бирикларидан иборат эканлигини, шу товушлар бирикмасидан сўзлар ҳосил бўлишини тушуниб етадилар. Улар ҳар бир нутқ товушини алоҳида, лекин доим бир шаклда чизиладиган ҳарф-белги орқали ифода-лашни ҳаётга олиб киришади. Шундай қилиб, финикияликлар алифбони ишлаб чиқишди. Аммо бу алифбода унли белгилар учун махсус ҳарфлар йўқ эди. Бу анъана Қадимги Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган, арабларда ҳозиргача шунга қисман амал қилинади.

Ана шу ёзудан мил. тахминан 1000 йиллар авв. оромий ёзуви ажралиб чиқиб, у ўзининг илк босқичида (мил.авв. X-VII асрлар) финикия ёзуви чизма шакллари сифатида оромий тили доирасида катта синовдан ўтади. Бу ёзув намуналари тошларга битилган аҳамоний подшоларининг (мил. авв. VI-IV асрлар) китобалари бўлиб, бу битиклар оромий ёзувига катта нуфуз беради. Бу нуфуз аҳамонийлар давлати доирасида маҳкама тили ва ёзуви сифатида кўзга ташланади, жумладан, оромий ёзувининг халқаро нуфузи Биҳистун қоятош битикларининг машҳур "70 банди"да ўз аксини тошган. Ушбу тош китобада Доро I оромий ёзувида унга тобе мамлакатларга буйруғини тарқатган. Бу буйруқ оромий ёзуви ҳақида бўлиб, унда "битикни бошқа қилиб орийча туздим, бунақаси илгари бўлмаган эди. Кейин эса бу ёзувни (барча) юртларга тарқатдим. Уни халқлар қабул қилди", дейди. Оромий ёзувида ҳам унли товушлар йўқ. Ундош товушларни ёза оладиган ибодатхона ходимлари сўзлардаги унлиларни хаёлан тиклаб ўқийдилар. Бундай ўқиш ёзув тарихида квазиалфавит дейилиб, оромий квазиалфавитидан парфия, хоразмий, бохтарий, суғдий ёзувлари пайдо бўлган. Демак, уларда ҳам унли товушлар йўқ. Оромий ёзуви ва унга асосланган бошқа ёзувлар алфавити 22 та ҳарф-белги асосида қурилган.

Панжикент сарой харобасидан топилган сополак (тахтача)да, яъни алифбода 23 та ҳарф-белги кўрсатилган.

Юнонлар Финикия ёзувига асосланиб, улардан фарқ қиладиган ўз алифбосини ишлаб чиқишган.

Юнон алифбоси 25 ҳарфдан иборат. Юнон алифбосининг Финикия алифбосидан муҳим фарқи шундаки, юнон ёзувида унли ҳарфлар ҳам бор. Юнон ёзуви асосида римликларнинг лотин алифбоси ишлаб чиқилди ва кейинчалик лотин алифбоси асосида дунёнинг кўпгина халқлари ўз ёзувларини ишлаб чиқдилар. Оромий ёзуви эса Шарқнинг узоқ ўлкаларигача кириб бориб, эроний, туркий ва мўғул тилли халқларнинг ёзувига асос бўлган. Суғд ёзуви асосида қадимги турк ёзуви пайдо бўлган. Ундан уйғур, мўғул ва манжур ёзувлари ўсиб чиққан. Уйғур ёзуви доирасида квазиалфавит хусусияти йўқотилиб, сўз тузилишида унлиларни ифодалаш бошланди. Бу тажрибадан мўғул ва манжур ёзувлари фойдаланиб, ўз ёзувларига унли товушларни киритишган.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари оромий алифбоси асосида ўз ёзувларини кашф этгач, маҳаллий аҳолининг маънавий-ахлоқий қарашлари, ҳўжалик ва ҳуқуқий ҳужжатлари, оилавий ёзишмалар, савдотиқ ва танга пуллардаги битиклар шу ёзувларда олиб борилган. Афсуски, уларнинг аксарияти турли сабабларга кўра, бизгача етиб келмаган. Буюк Абу Райҳон Беруний "Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар" асарида таъкидлаганидек, у ёзувларда битилган асарлар динийми ёки дунёвий, бундан қатъи назар, араблар истилоси даврида йўқ қилинган. Уларнинг борлиги ҳақидаги маълумотлар эса археологик қазилмалар вақтида аҳён ва аҳёнда учраб турадиган топилмаларга асосланган. Улар қуйидаги ёзувлардир:

Қадимги Хоразм ёзуви. Шимолий Хоразмда "Катта Айбуйир-қалъа" ёдгорлигидан хум қорнига ёзилган оромий ёзуви нусхаси топилган. Бу Ўрта Осиёдаги оромий ёзувининг энг қадимги намунаси бўлиб, ушбу хум мил.авв. IV асрга оид. Унга нима ёзилганлиги номаълум, чунки у ўқилмаган. Маҳаллий аҳоли оромий алфавитидан фойдаланиб, қадимги Хоразм тилига мослаб кашф этган хоразмий ёзувининг намунаси мил.авв. IV асрнинг охири-III аср бошларига оид ёдгорлик Қўйқирилганқалъадан топилган, у атиги битта сўздан, яъни сопол парчасига ёзилган "ASPABAREK" сўздан иборат бўлиб, у отлиқ аскар,

сипоҳий деган маънони беради. Хронологик жиҳатдан навбатдаги хоразмий ёзуви милодий I-VIII асрлар оралиғида зарб этилган қадимги Хоразм тангаларида учрайди. Тангаларда Вазамар, Артамах, Санобар деган қадимги Хоразм подшоларининг номлари ёзилган. Учинчи гуруҳ ёзувлар Тупроқ қалъадаги қадимги Хоразм подшоларининг архивидан топилган. Улар терига, ёғочга ва ғишт тахтакачларга ёзилган 114 парча хўжалик ҳужжатлари, яъни теварак-атроф қишлоқлардан олиб келинган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг рўйхати, кириш-чиқим ҳисоби ва бошқалар бўлиб, милодий III-IV асрларга тегишли. Қадимги Хоразм ёзувининг тўртинчи гуруҳи VI-VIII асрларга оид бўлиб, булар кумуш қадаҳчаларда акс этган. Уларнинг сиртига уста ва эгасининг номи битилган. Бешинчи гуруҳ ёзувлар Тўққаладан топилган оссуарийлар сиртига ёзилган. Тўққала ёзувлари бутун бир кутубхона. Ниҳоят, олтинчи гуруҳ ёзувлар Миздахқон ёдгорликлар мажмуасидаги Говурқалъадан топилган.

Парфия ёзуви. Парфия давлатининг пойтахт шаҳри Михрдаткирт қаладан (Эски Нисо) сополакка ёзилган 2700 дан кўпроқ парчалар топилган. Ушбу ёзув парчалари асосан хўжалик ҳужжатлари бўлиб, уларда кўпроқ вино ҳақида, вино келтирилган қишлоқ номлари, вино миқдори ва бошқалар ёзилган. Парфия ёзуви оромий ёзуви асосида подшо Митридат I даврида (мил.авв. II аср ўрталарида) ишлаб чиқилган, у 22 та ҳарфдан иборат. Бу ёзув мил.авв. II-III асрларда мамлакат бўйлаб кенг тарқалган бўлиб, шу даврда Михрдаткирт шаҳрида давлат архиви ташкил топган. Парфияда ўз тилида ёзилган битикдан ташқари, юнон тили ва ёзуви ҳам муомалада бўлган. Мутахассислар таъкидлашича, Парфияда 2800га яқин оромий тилида ёзилган ёзув парчалари топилган.

Боҳтарий ёзуви. Мил.авв. IV аср охиригача қадимги Бақтрия ҳудудларида оромий ёзуви ишлатиб келинган. Кейин Бақтрияда маҳкама тили ва ёзуви юнонча бўлган. Тахминан, мил.авв. III-II асрлар чеграсида оромий ёзуви асосида боҳтарий ёзуви ишлаб чиқилади, деган илмий фаразлар мавжуд. Чунки Ойхонимда мил.авв. II аср биринчи ярмига тегишли

бохтар ёзуви топилган. Қадимги Бақтрияда ўша асрларда бохтар ва юнон тили ва ёзуви, брахма ва кхорашта ёзувлари ҳам муомалада бўлганлигини тасдиқловчи ёзма ва нумизматика материаллари топилган.

Нумизматика материаллари орасида Юнон-Бақтрия подшолари расми ҳамда юнон ёзуви битилган кўплаб тангалар топилган. Дастлабки кушон подшолари Евкратид ва Гелиокл тангаларига тақлид қилиб танга зарб қила бошлайдилар. Бу тангаларнинг олд томонида номаълум шоҳнинг боши, орқа томонида юнонлар худоси Зевснинг ҳайкали тасвирланган. Муҳими шундаки, бу тангаларнинг асосий қисми Сурхондарё ёдгорликларида топилган. Материаллар таҳлилига кўра, бу тангалар Далварзинтепада зарб қилинган. Тахмин қилинишича, бу тангалар Гуйшуан ҳокимлари томонидан зарб эттирилган. Дастлаб бу тангаларнинг орқа томонида юнон худоси Зевс тасвирланса, кейинчалик вақт ўтиши билан танганинг орқа томонига Зевс ўрнига от сурати зарб қилина бошлади. Тангага жойлаштирилган от сурати янги давлат пайдо бўлганлигидан далолат беради. Бундай тангалар ҳозирча асосан Сурхондарё ёдгорликларидан топилмоқда. Демак, дастлабки Кушон давлати шимолий Бақтрияда ташкил топган, унинг пойтахти эса айнан Далварзинтепа бўлган. Тангаларда от тасвирининг пайдо бўлиши билан унинг олд томонидаги номаълум шоҳ сурати ўрнида аниқ шоҳ тасвири пайдо бўлади. Унинг юз қиёфаси Ҳолчаёнда топилган ҳайкалларга ўхшаб кетади. Танганинг орқа томонида энди отнинг ўзи эмас, отлиқ, от минган киши тасвири туширилган. Бу ерда юнон ҳарфлари билан битилган тўртта сўз ҳам бор. Биринчи сўз — ҳукмдор, иккинчи сўз — Герай, учинчи сўз ҳалигача ўқилмаган, тўртинчи сўз — Кушон деб ўқилади. Шундай қилиб, гуйшуанкушон уруғидан бўлган биринчи ҳукмдорнинг номи маълум бўлди. Афсуски, ҳозиргача Герайнинг ҳукмдорлик вақти аниқланмаган. Тахмин қилинишича, у мил. авв. I асрнинг II ярмида ҳукмронлик қилган. Хитой манбаларида Кудзуло Кадфиснинг подшолиги юечжи қабилалари Бақтрияга келиб, юз йилларча вақт ўтгач, Гуйшуан 5 та юечжи қабилаларини бирлаштириб, Гуйшуан подшолигини ташкил этганлиги

ҳақида хабар берилади. Демак, Герай Кудзулагача Гуйшуанга ҳокимлик қилган. Кудзула Кадфис эса унинг ўғли ёки набираси бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, кушонлар давлат тепасига келгач, боҳтар тили ва ёзувига катта йўл очилади. Канишка даврида боҳтарий тилига давлат тили мақоми берилгач, боҳтар тили ва ёзуви барча соҳаларга кириб бориб, юнон тили ва ёзувини сиқиб чиқаради. Будда дини ибодатхоналари пештахталарида боҳтар тили ва ёзувида Канишка ва ворисларининг фармонлари ўз аксини топади. Масалан, сулолавий ибодатхоналар ҳисобланган Сурхкатал ва Рабатак ибодатхона пештахталаридаги ёзувлар бунга мисол бўла олади. Ҳатто, Канишка Рабатак ибодатхонаси деворларида ажодлари ва ўз суратини ишлатган ҳамда уларнинг номлари келтирилган. Аждодлар рўйхатида (Кудзуло Кадфис, Вима Такто, Вима Кадфис) унинг бобоси сифатида Вима Такто исми келтирилади. Рабатак сулолавий ибодатхонада Канишканинг бобоси Вима Такто номининг биринчи бор келтирилиши тарих фани учун сенсация эди. Унгача кушон тангаларининг орасида исмсиз шоҳ Сотер Мегас номи билан тангалар мавжудлигини биламиз. Аммо у тангалар Вима Тактога тегишлими ёки Вима Кадфисгами? Бу муаммо эди. Бизнингча, номсиз шоҳ тангалари Вима Тактога тегишли бўлса керак. Чунки Вима Кадфис номида зарб этилган тангалар бор. Шундай бўлса, у ҳолда нима учун Вима Такто ўз исми билан танга зарб эттирмай, исмсиз шоҳ номи билан пул чиқартирган? Бу масала ҳам ҳозирча муаммо бўлиб қолади. Рабатак ёзувининг яна бир муҳим жиҳати борки, Кушон подшоси Канишка ўзи ва сулолавий ажодларининг келиб чиқиши орийлардан эканлигини таъкидлаб ўтади. Бу маълумот ўзбек халқи этногенези учун жуда муҳим фактдир.

Суғд ёзуви. Мил.авв. III-II асрларда оромий ёзуви асосида шаклланган суғд ёзуви ўлкамиз маданияти тарихида муҳим рол ўйнади. Бу ёзув ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча соҳасида кенг қўлланган. Суғд тили ва ёзуви Суғдиёна ҳудудларидан ташқари, Фарғона водийсида, Тошкент воҳасида ва Еттисувда кенг ёйилган. Эрамиз бошларидан то XI асрнинг

биринчи чорагига қадар ёзилган кўплаб ноёб ёзма ёдгорликлар Суғд ёзуви орқали бизгача етиб келган. Улар орасида нумизматика материаллари (танга ёзувлари), металл, сопол, ёғоч, чарм, қоғоз ва бошқа буюмларга битилган матнлар, шахсий мактублар, хўжалик ва молия ҳисоботи ҳамда ҳуқуқий ва дипломатик ҳужжатлар, никоҳ гувоҳномалари, айғоқчилик мактублари, диний, ахлоқий-фалсафий матн парчалари бор.

Суғд ёзуви 22 та ҳарф-белгидан иборат. У ўз тараққиётида бир неча босқични бошдан кечирган. Унинг илк босқичи юнон-бактрия тангаларига тақлид қилиб чиқарилган суғд тангаларида учрайди. Шунингдек, суғд ёзуви намуналари Афросиёбдан топилган милодий I-III асрларга тегишли сопол парчаларида ва терракота ҳайкалчаларда учрайди. Милодий II асрда Суғдда кумуш тангалар зарб этила бошлайди. Бу тангалар милодий V-VI асрларда пойтахти Кеш шаҳри бўлган Суғд конфедератив давлати ташкил топгунга қадар давом этади. VII аср ўрталаридан Суғд конфедерациясининг пойтахти Самарқандга кўчгандан кейин суғд ёзуви янада такомиллашади, муайян орфографик меъёрлар вужудга келади.

Суғдда кумуш тангалар зарб этилиб, бозорга чиққач, суғд савдогарларининг иши юришиб, савдо карвонлари Шарқнинг узоқ ўлкаларига кириб боради. Жануби-шарқий Ўролортида, Енисей ҳавзаларида, Жанубий Сибир ва Ангара дарёси ҳавзаларида, шимолий Хитой ва Монголияда суғд савдо факториялари (савдо карвон саройлари) ва қишлоқлари пайдо бўлади. Суғд савдогарлари узоқ ўлкаларга ҳам кириб борганлар. Улар билан бирга, ўша жойга суғд ёзуви ҳам кириб борган. Фикримизнинг далили сифатида 1889 йилда Мўғулистонда топилган суғд ёзувини кўрсатиш мумкин. Мўғулистонда XI асрда ҳукмронлик қилган уйғур хоқони шарафига қабр устидаги плитадаги ёзув суғд ёзуви ёдгорлиги эди.

Қадимда йирик халқаро савдо пунктларидан бири шимоли-ғарбий Хитой шаҳри Дунхуанда бўлиб, айнан мана шу шаҳарда 3 минг самарқандлик савдо аҳли жойлашган Самарқанд маҳалласи ташкил топган. Дунхуан савдо факторияси савдогарлари она шаҳри Самарқанд билан узвий алоқада бўлиб, Са-

марқандга карвон орқали хатлар юбориб туришган. Ана шундай хатлардан 9 таси эгасига етиб бормай, Дунхуан почта минорасида қолиб кетган. У хатлар милодий 313-317 йилларда ёзилган бўлиб, ўтган асрнинг бошларида инглиз археологлари уни топиб ўрганганлар. Суғд тилида ёзилган бу хатлар тарихда "Қадимги суғд мактублари" номи билан машҳур.

Ана шундай ёдгорликларнинг катта гуруҳи 1933 йилда Хайробод қишлоғи яқинида Муғқалъа қасри харобаларидан топилган суғд ҳужжатларидир. Муғқаланинг Суғд архиви деб юритилган бу ҳужжатлар мажмуаси VIII асрнинг иккинчи ўн йиллиги (712-722) га оид 89 та ҳужжат бўлиб, улардан 74 таси суғд тилида (шундан 29 таси терига, 22 таси қоғозга, 23 таси ёғочга), қолганлари араб тилида ёзилган. Давлат ҳужжатларини Суғд подшосига тобе Панч (Панжикент) ҳокимлиги саройидан Муғқалъа қасрига бориб қолишининг боиси шундаки, араблар босқини даврида Панжикент ҳокими Деваштич араб истилочиларига қарши Суғд-Чоч-Фарғона-Турк ҳарбий иттифоқини тузиш мақсадида, бу ўлка ва мамлакат бошлиқлари билан дипломатик ёзишмалар олиб боради. Самарқанд ихшиди (подшоси) Тархуннинг қатъиятсизлигидан норози бўлиб, ўзини Самарқанд тахти даъвогари деб эълон қилади ва арабларга қаршилиқ кўрсатишни бошлаб юборади. Аммо араблар кучли келиб, Деваштич қўшинлари бир неча зарбалардан сўнг тоғ томон чекинадилар ва тоғдаги Муғқалъага оила ва барча яқинлари билан жойлашиб оладилар. Деваштич Муғқалъага чекинганда сарой архивини ҳам бирга олиб кетган.

Араб қўшинлари мудрофаачиларни у ерда ҳам тинч қўймади. 722 йилда икки орада қаттиқ жанглар бўлган, қалъа эса вайрон қилинган. Араб лашкарбошилари Деваштични Хуросондаги халифалик ноиби ҳукмига юборади. Деваштич Хуросон ноиби қўйган шартларни қабул қилгач, уни Суғдга гўё қайтариб юборади. Аммо хуфя буйруқ асосида у Рабинжон (Каттақўрғон шаҳри яқинидаги илк ўрта асрлар шаҳар харобаси) зардуштийлар қабристонига оёқ-қўлларини ёғочга михлаш орқали қатл этилади.

Муғқалъада қолиб кетган Суғд архиви роса 1210 йил ўтгач, 1932-33 йилларда топилди. Олимлар Муғқалъа

ҳужжатларини ўрганиб, бир неча туркумларга ажратганлар. Ана шу тадқиқотларга кўра, а-14 ҳужжат Суғд элчиси Фатуфарнинг Чочдан жўнатган мактуби бўлса, В-8 ер харид қилиш ҳақидаги суғдча ҳужжат, В-4 тегирмон ижараси ҳақидаги ҳужжат, пов.3 — суғдча никоҳ гувоҳномаси, пов.4 — куёвнинг келин томон оддидаги мажбуриятлари, А-9 — қўшни ҳокимликлардаги аҳвол тўғрисида Деваштичга унинг айфоқчиси ёзган мактуб ва бошқалар.

Суғд тили ва ёзуви ҳақидаги яна бир ҳужжат Афросиёбдан, Самарқанд ихшиди Вархуман саройи деворидан топишган. Вархуман 651 йилда ҳокимият тепасига келиши шарафига шоҳона сарой қурдирган. Сарой қалин пахсадан қурилган монументал (11x11 м.) бино бўлиб, унинг деворлари ранг-баранг суратлар билан безатилган эди. Сарой деворининг бир томонида (жанубий деворида) Чағониён мамлакатидан Самарқандга ташриф буюрган элчи карвони чизилган бўлса, иккинчи деворида (шимолий деворида) Шарқдан (эхтимол Хитойдандир) денгизда елканли улкан кемада сузиб келаётган элчилар тасвирланган. Учинчи девор (шарқий деворида) ўртасида эшик бўлиб, унинг ўнг томонида муқаддас Варукаша денгизда болаларининг сузаётганлигини тиззасидан сувга кириб, томоша қилаётган гўзал аёллар, сузиб юрган балиқ ва тошбақалар, эшикнинг чап томонида эса от устида чавгон ўйнаётган эркаклар тасвирланган.

Яна бир деворда (ғарбий деворда) 3 ярусда суратлар бор, суратларнинг юқори яруси тўлиқ сақланмаган. Иккинчи ярусда подшо Вархуман тахтиравонда ўз аъёнлари, унга тобе ихридликларнинг ҳокимлари билан (улар 11 ҳокимлик бошлиқлари бўлса керак, чунки тахтиравон яқинида 11 та байроқ ҳилпираб турибди) мезбон элчиларни кутмоқда. Саройнинг иккинчи қаватига қўлларида қимматбаҳо совғалари билан пиллапоядан юқорига кўтарилаётган элчилар тасвири туширилган. Биринчи ярусда (қаватда) қабулга навбат кутаётганлар қаторида, бир чеккада, узун халат кийган мусаввир сурати ҳам бор. Унинг халати этагига 11 қаторли суғдча хат битилган. Хатда Самарқандга келган элчилар ҳақида маълумотлар бор. Элчиларнинг Чағониён ва Чочдан келга-

ни аниқ. Чунки хатда улар ёзилган. Хатнинг бузилган, уқаланиб кетган жойларида яна нималардир ёзилган. Хатда Самарқанд Смараканса талаффузида берилибди. Самарқанднинг шундай талаффуздаги номи Дунхуан мактубларида ва Муғқала ҳужжатларида ҳам бор. Демак, суғдийлар ўз тилларида Самарқандни "Смараканса" деб атаган эканлар.

XX асрнинг 70 йилларида милодий IV асрга тегишли ёғочга битилган суғдча ҳужжат Афросиёбдан топилган. Суғдшунос М.Исҳоқовнинг хабар беришича, бу хат Самарқандлик бир савдогарнинг ўз ҳамкасбига қарзга берган пулига тилхат экан. Хат мазмуни ва қарз шартларининг таҳлилига кўра, қарз олувчи қарз берувчига судхўрлик шартлари қўймай, қайтариш муддати келганда, қарзга олган пул қиммати баробарида қарзни қайтариши қайд қилинган. Бунинг учун қарз берувчи қарз олувчи билан бозорга бориб, берилаётган пулга қанча сўйишга тайёр наввос келишини аниқлаганлар. Қайтариш вақтида ҳам худди шундай қилиниб, қарз қайтарилган. Ушбу тилхат ана шу ҳақда бўлган.

Суғд ёзуви кўп соҳаларга кириб борган. Масалан, Паҳлавон Рустам тўғрисидаги халқ достонида "Калила ва Димна" тўғрисидаги икки парча суғдча баён қилинган, VIII-IX асрларга доир диний мазмундаги бир неча будда, христиан, манихей матнлари, будда илоҳияти, будда адабиёти асарларини ўз ичига олган бир гуруҳ ҳужжатлар суғд тилида, суғд ёзувида битилган. Хулос, юқорида қайд қилинган ёзув намуналарида, уларнинг деярли барчаси суғд ёзуви парчаларидан иборат бўлишига қарамай, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқининг қадимги тарихи ва маданияти ҳақида қимматли ва ноёб маълумотлар беради. Шунингдек, уларнинг илмий таҳлили асосида ўзбек этногенези ва этник тарихини ўрганиш учун ҳам тегишли маълумотлар олиш мумкин.

Қадимги туркий ёзув. Қадимда суғдий, боҳтарий ва хоразмий ёзувлари қаторида оромий алифбоси асосида туркий ёзув ҳам кашф этилган. Ҳозирги вақтда Осиё ва Европанинг турли минтақаларида топилган бу ёзувдаги ёдгорликлар сони 300 га яқинлашиб қолди. Дастлаб улар Енисей ва Ўрхўн дарё-

лари ҳавзаларидан топилиб, белгиларнинг ўзига хос рунийсимон шаклига кўра, "Ўрхўн-енисей руний ёзуви» деб атала бошлади. 38 та ҳарфдан иборат бу ёзув Жанубий Сибир, Марказий Осиёнинг туркий-забон қабил ва элатлари ўртасида кенг тарқалган. Руний ёзувларининг каттагина қисми қояларга, қабртошларга, тошдан ясалган одам ҳайкалларига ўйиб ёзилган. Бир қисм хатлар эса металлдан ишланган идишларда, сопол, танга, қоғоз ва ёғочда учрайди.

Қадимги туркий ёзуви асосан буддавий тарихий биографик лавҳалардан иборат бўлиб, турк, уйғур, қирғиз аслзодалари, хоқон уруғидан чиққан машҳур кишиларнинг хизматлари ва уларнинг қаҳрамонлик хатти-ҳаракатларини мақташга бағишланган. Қадимги туркий ёзувнинг энг йирик ёдгорлиги "Ирқ битиги" (Фолбинлик китобчаси) бўлиб, у қарийиб 100 саҳифадан иборат. Билка хоқон, Қултегин шарафига битилган ёдгорликлар, Ўнгин ёзуви, Тунюқуқ, Мўйин чура ва Қули чура шарафига битилган ёдгорликлар уларнинг энг машҳурларидирлар. Сибир ва Шимолий Мўғулистондан ташқари, руний ёзув ёдгорликлари Шарқий Европада, Шарқий Туркистон ва Олойда, Ўрта Осиё ва шимоли-шарқий Қора денгиз ҳавзаларида ҳам учрайди. Бу ёзувнинг пайдо бўлиши мил. авв. I минг йилликка тўғри келади, деган фаразлар бор¹.

Мутахассислар таҳлилига кўра, илк ўрта асрларда фақат туркий нутқ Дон ва Кубан ҳавзалари аҳолисини, Сирдарё ва Толос, юқори ва ўрта Енисейнинг бошланиш қисмларидаги аҳолини бирлаштириб турган.

"Номаълум ёзув". Бу ёзувга тегишли дастлабки маълумот 1954 йилда француз археологи А.Марик томонидан бир идиш парчасидаги ёзув тадқиқидан бошланди. Бу биринчи "номаълум ёзув" намунаси эди. 1966 йилда Г.А.Путаченкова ҳам Холчаёндан "номаълум ёзув" лавҳасини топади. Бу ёзув ҳам ўқилмай номаълумлигича қолди. 1967 йилда Дашги Навур (Афғонистон)да қояга ёзилган шундай ёзув намунаси топилади. У эрамининг I асрига тегишли бўлиб, у уч тилда, яъни кхарошта, юнонча графика асосидаги бохтарийча ва номаълум тилда ёзилган эди.

¹ Омонжулов А.С. Докторлик дисс. 1962, стр. 61-65.

Машҳур тилшунос олим Ж.Фюсман бу хат ўнг томондан чап томонга қараб ёзилишини, Сурх-Котал ва Холчаён ёзувлари билан бир эканлигини исботлайди. 1972 йилда археолог К.Акишев машҳур «Иссиқ» қўрғонидан кумуш косага ёзилган, мил.авв. IV-III асрга тегишли ёзувни топади, тилшунослар эса уни «номаълум ёзув» сирасига қўшадилар. Уни ўқишда мутахассислар орасида ҳар хиллик бўлса-да, «Иссиқ» қўрғони тарихи мил.авв. III асрдан кам эмаслиги масаласида мутахассислар орасида иккиланиш йўқ. «Иссиқ» ёзуви «номаълум ёзув» тарқалган тарихий-маданий минтақалар географиясига ҳам аниқлик киритади. Бу ёзув намуналари жанубий Ўзбекистоннинг Хотинрабат, Қоратепа, Фаёзтепа, Тўққизтепа, Кампиртепа, Шимолий Афғонистоннинг Ойхонум ёдгорлигидан ҳам топишган. «Иссиқ» ёзуви («номаълум ёзув») ёдгорликларини академик Э.В.Ртвеладзе Юечжи қабилалари билан боғлайди. В.А.Лившиц эса, у сакларга тегишли, дейди. Шу билан бирга, «Иссиқ» ёзуви кушон империяси ёзув тизимининг расмий шаклларида бири, деган хулосага келади. Кейинги йилларда тадқиқотчилар бу ёзув энг қадимги туркий ёзув бўлиши керак, деган фаразларни ўртага ташламоқдалар. Масалан А.С.Омонжўлов «Иссиқ» ёзуви туркий ёзув эканлигига шубҳа қилмайди. Биз ҳам шу фикрдамиз. Э.В.Ртвеладзе «номаълум ёзув» тилини аниқлаш муайян этнос ёзув атрибутикасига узил-кесил тузатишлар киритади. Ҳар ҳолда, «номаълум ёзув»нинг тарқалиш географияси ҳам унинг юечжи қабилаларига мансублигига шубҳа уйғотмайди, дейди. Дарҳақиқат, бу ёзув Ўрта Осиёнинг жануби-шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимоли-ғарбида шакланган кўринади. Ёзув ёдгорликларининг тарқалиш минтақаси «Иссиқ» қўрғони райони ва Еттисувдан жанубда то Ҳиндикушгача, шарқда шимолий Афғонистондан ғарбда шарқий Туркманистонгача ёйилган. Фаолият доираси эса мил.авв. III асрдан милодий VIII асргача бўлган даврни ўз ичига олади.

Х боб. ТУРКИЙ ҚАБИЛАЛАРНИНГ ИЛК ВАТАНИ ВА ОРИЙЛАР МУАММОСИ

Собиқ Совет даври фанида туркий халқларнинг ватани – Олтой, турклар айнан ана шу ўлкада таркиб топиб, сўнг бошқа юртларга тарқалган, деган тасаввур шаклланган. Бу тасаввурнинг пайдо бўлишида турк этноними остида Олтой ҳудудида хоқонликнинг илк бор таркиб топганлиги катта роль ўйнаган. XVIII-XIX асрлар давомида Олтой минтақасида олиб борилган этнолингвистик тадқиқотлар ҳам бундай илмий фаразнинг асосли эканлигини тасдиқлайди. Шундай қилиб, Олтой туркий халқларнинг илк ватани сифатида тилга олиниб, жаҳон тарихий тилшунослигида “Олтой тиллар оиласи” деган атама пайдо бўлади. Бу тушунчанинг илмий асосланишида этнограф ва тилшуносларнинг бу соҳада олиб борган изланишлари ва туркларнинг келиб чиқиши ҳақида тўпланган ривоятлар ҳам хизмат қилди.

Чунончи, ёзма адабиётларда Олтой турклари орасида ўзларининг келиб чиқиши ҳақида ҳозиргача оғиздан оғизга ўтиб келаётган ривоятлардан иккитаси тилга олинади. Биринчи ривоятда Атилла бошчилигида ғарбга кетган хуннларни, саркарданинг ўлиmidан кейин, маҳаллий аҳоли бутунлай қириб ташлайди. Оёқ-қўллари кесилиб, ботқоқликка улоқтирилган 9 ёшли бир болагина тирик қолади ва ботқоқ тўқайзорда ундан урғочи бўри ҳамиладор бўлиб қолади. Бола тириклигини билиб қолган унинг душманлари, ҳар қалай болани ўлдирадилар, ҳамиладор бўри эса Олтойга қочиб улгуради ва бир ғорга жойлашиб, 10 та ўғил туғади. Бўри болалари вояга етгач, улар ҳам ўз навбатида бола-чақали бўлиб, кўпайиб кетадилар, бўридай чаққон, табиатан ҳарбийлашган бўри уруғи бўлиб етишадилар.

“Бир неча авлод ўтгач, уларнинг сардори Асаншод ўз аймақлари билан ғордан чиқиб, ўзларига Олтой ўлкасининг эгалари жужанлардан яшашга ер сўрайди. Жужанлар хоқони эса бунинг эвазига уларга (тобе сифатида) маъдан конларида ишлаб беришни талаб қилиб, розилигини олади”¹. Шундай қилиб, “Олтой турклари – тукю, ривоятта кўра, ғарбий хуннлардан келиб чиққан, яъни туркларнинг она уруғи бўридан тарқаган”².

¹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва-1993. с. 23.

² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва-1993, стр.23.

Иккинчи ривоятга кўра, "турклар маҳаллий "Со" қаби-
ласининг бўри уруғидан келиб чиққан. Ривоятга
кўра, қабила сардори Абанбунинг 17 оға-иниси бўл-
ган. Улардан бирининг номи Ичасин Ишид, яъни
"бўри боласи" деб аталган. Со қабиласи "ўзларининг
айби билан" деярли қирилиб кетади, улардан атиги
тўрт ўғлон тирик қолади. Биринчиси ғозга айланиб
учиб кетади, иккинчиси Кама дарёси соҳилига жой-
лашади, учинчиси Чуса дарёси соҳилига, тўртинчи,
энг каттаси — Нудули шод Ғарбий Саян тоғ ёнбағир-
ларига бориб жойлашади. Нудули шоднинг кенжа
хотинидан Ашин исми ўғил туғилиб, мусобақада бар-
ча оғаларини енгиб, уруғ сардори бўлиб қолади. Шун-
дан бошлаб бу уруғ Ашин уруғи деб атала бошлайди.
Ашиннинг ботирлиги ва ишбилармонлиги туфайли
Ашин уруғининг қудрати ошиб, ашин қабила бошли-
гига айланади. Энди қабила номи Асаншод бўлиб
қолади. Ашиннинг набираси Тумин (Бумин) 551
йилда ўзини туркларнинг ҳоқони деб эълон қилади.¹

Мазкур иккала ривоятнинг мазмунидан келиб чи-
қадиган бўлсак, гап қадимги туркларнинг Олтойдан
келиб чиққанлиги тўғрисида эмас, балки Олтойда
Ашин атрофида тўпланган жанговар сипоҳи ёшлар
гуруҳининг "турк" номи остида бирлашиши ҳақида
боради. "Улар турк тилида сўзлашардилар. Аммо
кўшни қабилалар, гарчи улар тилида сўзлашсалар-да,
ўзларини асло турклар деб атамас эдилар"². Шундай
қилиб, дастлаб Ашиннинг ёш ҳарбийлар гуруҳи турк-
лар деб аталган. Асаншод, унинг ўғли Туу ва набира-
си Тумин даврида Ашин уруғи ўзига теле, жужан ва
бошқа қабилаларни бўйсундиргач, нафақат Олтой,
балки бутун Марказий Осиёда яшовчи туркий тилли
қабилалар ўзларини турклар деб атайдиган бўлдилар.

Тоғли Олтой районларида олиб борилган этно-
гингвистик материаллар ва Олтой туркларининг ке-
либ чиқишини бўри уруғи билан боғлаб талқин эта-
диган ривоятлар таъсирида бўлса керак, тарихий
тилшунослик фанида, бизнингча бир ёқламали та-
саввурлар пайдо бўлди. Бунга кўра, гўё Олтой қадим-
ги туркларнинг илк ватани бўлиб қолди, кейинчалик

¹ Раҳмонов Н. Турк ҳоқонлиги. Тошкент-1993, 42-43 бетлар.

² Гумилев, указ. лит. стр. 24.

(антик даврдан бошлаб — А.А.) туркий халқлар Олтойдан чиқиб, Марказий Осиёнинг барча ҳудудларига, жумладан бутун жанубий Сибир, жануби-шарқий Ўролорти минтақалари, Қозоғистон даштлари, қуйи Волга, Дон, Днепр дарёларининг қуйи ҳавзалари, Ўрта Осиёга ёйилди. Совет тарихшунослигида унга қадар бу ҳудудларда (шимоли-шарқий Қораденгиз бўйлари-дан Байкалгача) эроний тилда сўзлашувчи қабилалар яшардилар, деган тасаввур ҳукмрон бўлган.

Аммо бу ҳудудларда олиб борилган археологик тадқиқот натижалари, яъни Тоғли Олтой ёдгорликларидан топилган бронза ва илк темир даврларига оид археологик материалларнинг жанубий Сибир, бутун Қозоғистон даштлари, Ўролорти, Еттисув материаллари билан қиёсий-типологик таҳлилида бу минтақалар моддий ва маънавий маданиятнинг муштараклиги, улар ўртасида этногенетик узвийликнинг кучлилиги ва этнографик турмуш тарзида ўхшашликлар кузатилади. Бу хилдаги типологик қиёсий тадқиқотлар антропологик сериялар мисолида ҳам ўтказилиб, улар ҳам ушбу минтақалар дашт қабилаларининг бир-бирлари билан этногенетик жиҳатдан бир эканлигини тасдиқлайди.

Қуйи Волгадан шарққа томон чўзилган чўлларда истиқомат қилган бронза даврининг бу қабилалари археологик адабиётларда Андронов маданияти соҳиблари деб юритилади. Андронов маданияти ёдгорликлари ғарбий Қозоғистондан то жануби-ғарбий Байкалгача чўзилган даштларда учрайди. Айнан мана шу ҳудудларда ёзма манба маълумотларига кўра, бронза даври ва ундан кейинги асрларда ҳам туркий қабилалар яшаган.

Маълумки, совет тарихшунослигида ҳунлар туркий қабилалар эканлиги эътироф этилган. Таниқли тарихчи Л.Н.Гумилев "Хунну" асарида ҳунлар Хитой тарихида биринчи бор мил.авв. 1764 йилда, сўнг мил.авв. 822 ва 304 йилларда тилга олинганини айтди¹. Проф. А.Хўжаев сўнгги йилларда Хитой ва Япон олимлари ҳамкорликда Хитойнинг 24 жилдлик тарихи (Эр си ши) устида жиддий тадқиқотлар олиб бориб, ана шу изланишлар жараёнида турк атамаси Хитой манбаларига бундан камида 4 минг йил аввал кириб келганини аниқлаганликларини таъкидлайди².

¹ Гумилев, "Хунну". Москва-1960, стр. 23.

² Хўжаев А. Қадимги Хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. "Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият". Тошкент-2003, 178 бет.

А.Хўжаевнинг Хитой манбаларига асосланиб берган маълумотларига кўра, мил.авв. III минг йилликнинг охиригача чорагидан бошлаб шимолий Хитой князликларининг тарихи ўша давр йилномачилари томонидан ёзила бошлаган, яъни қадимги Хитой кичик подшоликларида "ши" деб аталган йилномачилар бўлиб, улар шимолий Хитой подшоликларининг шимолий, шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий чегараларида чорвадор туркий қабилалар яшаганликларини тасдиқлайди. Ана шу кичик ҳокимликлардан бири "Шя" подшолиги бўлиб, у шимолий Хитойда (мил.авв. 2205-1766 йй.) ҳукмронлик қилган. Сўнг мил.авв. 1766-1122 йилларда "Шонг" номи кичик ҳокимлик ҳукм сурган. Уларнинг ҳар иккаласи девонида "ши"лар фаолият кўрсатиб, нафақат ўз подшоликлари тарихини тошга, суякка ва хитой қамишига ёзиб борган, балки бу ҳокимликларга чегарадош қабилалар элатлар ҳақида ҳам маълумот қолдирганлар.

Тарихда ана шундай "ши"лардан Са Же ва Рюй Сунг номи йилномачиларнинг номи бизгача етиб келган. Мил.авв. I минг йилликда "ши" лавозимидаги йилномачиларнинг сони кўпаяди, улар ёзадиган иш ҳажми ҳам кенгаяди. Хотиралар ҳукмдорлар истаги асосида битилиб, улар "Тангри фарзанди" сифатида илоҳийлаштирилган. Уларнинг фаолияти — қонун, ахлоқ нормалари эса тангрининг амри сифатида қабул қилинади. Сима Цян ана шу хотиралар асосида "Тарихий хотиралар"ни ёзган.

Милодий 319 йилдан бошлаб нафақат тарихга оид хотиралар, балки тарихшуносликка доир асарлар ҳам пайдо бўла бошлайди. Танг сулоласи даврида (618-907 йй.) тарихий воқеаларни ёзиш давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, бу иш давлат монополиясига айланади. Тарихини йилномачи "ши"лар ёзиб борган расмий сулолалар 24 та бўлганлиги учун сулолалар тарихи "24 тарих", яъни "Эр си ши" номи оланган. "24 тарих"нинг биринчи жилди Сима Цян қаламига мансуб "Тарихий хотиралар" бўлса, унинг охиригача Минг сулоласи (1368-1644 йй.) тарихидан иборат. Хронологик жиҳатдан ушбу 24 сулола тарихи 3,5 минг йилдан кўпроқ давр тарихини ўз ичига олади. Хитойшунос олим Аҳаджон Хўжаевнинг

таъкидлашича, ана шу тарихнинг қадимги ва илк ўрта асрлар даври воқеаларини ўз ичига олган жилдларарида бевосита Турон ва Туркистон тарихига оид қимматли маълумотлар бор¹.

Сима Цяннинг «Тарихий хотиралар»ига асосланиб ёзилган «Хитой тили катта иероглифлар луғати»да шимолий Хитой «Шя» ҳокимлигининг шимолигарбий чегараларида «ху» ёки «хулу» деб аталган чорвадор қабилалар яшайди, дейилган². Худди шундай маълумот Си Юаннинг «Сўзлар этимологияси» луғатида ҳам учрайди³. А.Хўжаевнинг ёзишича, хитой тилида «р» ундош товуши талаффуз этилмаганлигидан, хитойликлар «хур» атамасини «ху» иероглифи билан ифода этишган. Кейинроқ, шарқий «ху»лар хитойчада «дунгху» аталиб, ушбу атама рус адабиёти орқали ҳозирги замон тилимизга «тунгус» талаффузи билан кириб келган. «Ху»ларнинг ғарбий қисми эса «рунг» ва «ди» деб аталган икки қабиллага бўлинган. «Ди»лар ўз навбатида «қизил ди» (чи ди), «катта ди» (жонг ди), «оқ ди» (бай ди)ларга бўлинган. «Рунг»лар ҳам «ғарбий рунг» (ши рунг), «тоғлик рунг» (шан рунг), «ўрмонлик рунг» (линг рунг) каби қисмларга бўлиниб, Жанубий Сибир чўлларида яшаган.

Хан сулоласи тарихи «Хуннлар тазкираси»нинг иккинчи қисмида «жанубда буюк Хан мавжуд, унинг шимолида кучли «ху» мавжуд» деб хуннларга ишора қилинган. Шарқий Хан тарихчиси Чженг Шюан «ху» ҳозирги «сюнну», яъни хунн, деб ёзган⁴.

«Ди»лар баъзи қадимги хитой ёзма манбаларида «динглинг» деб ёзилган. «Шя» (мил.авв.2205-1766 йй.), «Шонг» (мил. авв.1766-1122 йй.) ва «Чжоу» (мил.авв. 1122-771 йй.) кичик подшоликлари давридаги «гуйфанглар» динглинглари ўзи эди, деб ёзади хитой тарихчиси Дуан Лянчин⁵. Бошқа бир Хитой тарихчиси Люй Симян эса «илгари динлин ёки динглинг деб номланган қабилалар кейинчалик чиле, теле деб аталган. Ҳозир биз уларни умумлаштириб уйғур деб

¹ Хўжаев А. Уша асар, 178-184 бетлар.

² Хитой тили катта иероглифлар луғати, 3-жилд, 2057 бет.

³ Си Юан. Сўзлар этимологияси, 1218 бет.

⁴ Хитой тили катта иероглифлар луғати, 3-жилд, 2057 бет.

⁵ Дуан Лянчин. Динглинглар, қанқилар ва туролар, 1-жилд, Уримчи-1996, 115 бет.

атаймиз, ғарб мамлакатларида уларни турк деб аташади. Аслини олганда,, турк ва уйғур динглинлар таркибидадир... Чилеларни хитойликлар "Гавчэ" (қангли) деб аташган. Мазкур номлар бир-бирларига ўхшамаса ҳам, уларнинг келиб чиқиши бир. Буларнинг теле ва гавчэ деб аталиб қолишининг сабаби шу бўлганки, қумликнинг шимолида яшаб Вэй хонадонига (милодий 220-260 йй.) итоат қилганлар гавчэ, қумликнинг шимолида яшаб жужанлар итоатида бўлганлар теле деб аталган¹.

А.Хўжаевнинг таъкидлашича, қадимги хитой ёзма манбаларида "д" товуши "т" товуши билан алмашиб, "динглин" атамаси "тинглин" деб талаффуз қилинган. Кейинроқ, "нг" товуши туширилиб қолдирилиб, "тинглин" "теле" бўлиб кетган. "Т" товуши эса "ч" товуши билан алмашиб, "теле" – "челе" ёки "чиле" деб талаффуз қилинган. Демак, ди, динглин, тинглин, теле, челе, чиле қабилалари "ху"нинг авлодларидир.

Милодий III-VI асрларда улар "туро" номи остида юритилган. "Теле" ва "туро" аслида битта қабиланинг номи эмас, балки туркий тилли қабилаларнинг турли уруғидир. Чунки кўчманчи қабилалар анъанасига кўра, қайси бир уруғ ёки қабила бир неча қабилалар сиёсий уюшмасига етакчилик қилса, қабилалар иттифоқига кирган барча қабилалар ўз уруғи ва қабиласи номини унутмаган ҳолда, ўша етакчи қабила номи билан юритилаверади. Масалан, "ху"лар бир замонлар туркий қабилалар сиёсий уюшмасида етакчи қабила бўлган бўлса, кейин шундай етакчилик роли "ди"ларга ўтди. Кейинроқ, туркий қабилалар сиёсий уюшмаси – қабилалар иттифоқига ҳунлар етакчилик қилганлар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, ҳунлар ҳокимияти емирилгандан кейин Атилла билан Ғарбга кетмай, ўз жойларида қолиб кетган туркий қабилаларга "Туро" қабиласи бош бўлиб, улар таркибида 44 та қабила бўлган, уларнинг номи шимолий сулолалар тарихида келтирилади².

Шундай қилиб, юқорида номлари келтирилган қадимги хитой ёзма манбаларига кўра, шимолий Хитой кичик подшоликларининг шимолий, шимолишарқий ва шимоли-ғарбий чегараларида мил.авв. III-II

¹ Люй Симян. ХХР халқлари тарихи. Шанхай-1987, 87 бет.

² Кўхна Танг сулоласи тарихи. 2-қисм, 199 боб, 15393 бет.

минг йилликлар давомида "ху", "ди", "хунн" номлари остида чорвадор қабилалар жамоалари яшаган. Улар Хитой иероглифларида даврига қараб, турлича талаффуз этилган бўлса-да, уларнинг туркий этносга тегишли эканлиги маълум бўлди. Археологик тадқиқот натижалари айнан мана шу ҳудудларда бронза даврида Андронов маданияти соҳиблари яшаганлигини тасдиқлайди. Андронов маданияти ёдгорликлари Жанубий Сибирнинг ғарбидан Урал тоғ тизмаларининг жануби-шарқий минтақаларигача ёйилган.

С.В.Киселёв мил.авв. XVIII асрда Минусинск пасттекислиги ва Енисейгача ёйилган Андронов маданияти ёдгорликларининг қуйи Волга, Дон ва Донец чўллари-нинг Сруб маданияти билан кўп жиҳатдан яқинлигини алоҳида таъкидлаб ўтади¹. Улар кенг тарқалган минтақалар қуйи Волгадан то Монголиягача, жануби-шарқий Ўроддан то Ўрта Осиёгача чўзилган чўл минтақалари эди.² Демак, қадимги хитой ёзма манбаларида тилга олинган "ху", "ди", "гуйфанг", "туфанг", "рунг", "хунн" ва бошқа саҳройилар қадимги туркийда сўзлашувчи Андронов маданияти соҳиблари бўлган.

Андронов маданияти қабилаларини туркий этносга тегишли эканлиги ҳақидаги фаразлар авваллари ҳам мавжуд эди³. Аммо айрим олимлар "Авесто" ва "Веда" манбаларининг лингвистик таҳлили бундай қарашларни тасдиқламади, аксинча сруб ва андронов қабилалари билан саврадат ва саклар (мил.авв.VII-V асрлар) ўртасидаги генетик алоқаларни археологик материалларда кузатилиши антик ва қадимги форс ёзма манбалари томонидан тасдиқланади, деган хулосага келадилар⁴. У пайтларда буюк турк чўлининг

¹ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. Москва-1951, стр. 100.

² Грязнов М.П. Племена Сибири и Казахстана в эпоху бронзы. «Очерки истории СССР». Москва-1956; Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. Фрунзе-1986; Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР. Ташкент-1991.

³ Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М.-А. 1960, стр.112; Аманжулов А.С. Рунообразная надпись из сакского захоронения. «Вестник АН Каз.ССР», №2, Алма-ата-1971, стр.64-66; его же. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. Автореф. Докт. Дисс. Алма-ата-1975; его же, Тюркская руническая графика, Алмата-1980.

⁴ Бернштам А.Н. Спорные вопросы истории кочевых народов в древности. КСИЭ, вып. XXVI, 1957; Смирнов К.Ф. Проблема происхождения ранних сарматов. Москва-1957; Кузьмина Е.Е. Сложение скотоводческого хозяйства к производящему и особенности развития общественного строя. Москва-1974; Акишев К.А. Саки азиатские и скифские. «Археологические исследования в Казахстане. Алма-ата-1973.

чорвадорлари туркий тилли бўлганликларини тасдиқловчи ёзма манбалар йўқ эди. Қадимги Хитой ёзма манбаларининг Бичурин таржималарида Андронов маданияти соҳибларини туркийда сўзлашардилар, дейишга айрим ишоралар бўлса-да, собиқ совет даври тарихшунослигидаги "евроцентриқ" қарашларнинг салмоғи бунга имкон бермай келди.

Айнан истиқлол туфайли тарихий ҳақиқат рўёбга чиқа бошлади. Қадимги хитой ёзма манбаларининг объектив таҳлили энди уларни, яъни бронза давридан Ўрол тоғ тизмаларининг шарқий, жанубий ҳудудлари томон чўзилган минтақалар Россия ишбилармонлари томонидан ўзлаштира бошлаганига қадар бу замин туркий этноста тегишли эканлиги аниқланди. Бу минтақалардан топилган археологик, антропологик комплекслар ва уларнинг қадимги хитой ёзма манбалари билан қиёсий таҳлили жанубий Сибир аҳолиси қадимги ва ўрта асрлар даврида туркийда сўзлашганлар, деган фикрни дадил ўртага ташлашга имкон бермоқда¹.

Хитойшунос олим А.Хўжаевнинг айтишича, "ху" ва "хулу" туркийча "хур" атамасининг хитойча талаффузидир. "Хур" қадимги туркийда эркин, озод, бир жойда узоқ туриб қола олмайдиган, бир жойга боғланиб қолмаган кўчманчи халқ маъносини беради. Қадимги туркийда "хур" эркин, озод ва ўзларини беклардек ҳис этиши "Авесто"даги "арья" сўзига монандир. Демак, эронийда "арья" туркийда "хур" бир хил маъно ва мазмунга эга, бир ижтимоий табақага мансуб этнос бўлагидир. Зардуштийлик динининг эзгуликлар худоси Ахурамазда оламни яратганда, одамлар учун ҳар хил иқлимли ўлка ва мамлакатларни яратди. Биринчи бўлиб кенг яйловларга бой,

¹ Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар", №6, Тошкент-1996, 71 бет; Ўша муаллиф, Об исконной родине расселения древних тюрков. ИМКУ, вып.32, Ташкент-2001, стр. 69-72; Ўша муаллиф, Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик асослари. «Ўзбекистон тарихи» журнали, №4, Тошкент-2002, 55 бет; Ўша муаллиф, Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент-2004, 4-6 бетлар; Хўжаев А. Қадимги хитой манбаларидаги... 176-184 бетлар.

чорвага қулай муқаддас Арьянам Вайчаҳни яратиб, унга орийларни жойлаштирди. Арьянам Вайчаҳ атамасининг туб маъноси ҳам орийлар мамлакати демакдир. Олимлар ҳар хил даврларда "Авесто" мадҳиялари таҳлили асосида Арьянам Вайчаҳни Эрон ҳудудларидан (Ариана), қадимги Бақтрия, қадимги Хоразм, Хилменд воҳаси, Эрон Озарбойжонидан қидирдилар. Бироқ, Арьянам Вайчаҳ табиати, табиий-географик иқлим шароитлари, аҳолисининг турмуш тарзи, машғулоти ва асосий бойлиги ҳақида гувоҳлик берувчи ҳамду санолар, таърифлардан Арьянам Вайчаҳ кўпроқ Евроосиё чўллари эканлигини аён бўлади. Чунки бу юрт аҳолиси чорвадорларга хос саҳройи турмуш кечирган, уларнинг маъбудлари "кенг яйловлар эгаси", "ажойиб отлар юборувчи илоҳлар" бўлган. Улар худоларга илтижо қилиб, улардан яйловларга осмондан ёмғир юборишни, кўплаб от ва ҳўкизлар ато этишни сўрайдилар, маъбудларга атаб от, новвос ва қўйларни қурбонлик қиладилар. Уларда Тваштар биринчи губчакли аравани яратгувчи илоҳ ҳисобланган. Гилдиракли транспорт турининг барчаси, икки гилдиракли арава, унинг қисмлари, от абзали, даштликларнинг барча кийим-бошлари номларигача чорвадор аҳолига тегишли бўлган, "Евроцентризм" тарфдорлари уларни ҳинд-эроний қабилалари эди, деб ҳисоблаб келганлар.

Евроосиё дашт ва чўлларининг чорвадор қабилаларининг эроний тилли халқлар эканлиги ҳақидаги лингвистик фаразлар Евроосиёнинг дашт минтақаларида тоғли Олтой ҳудудларидан бошқа жойларда турк этносига ўрин қолдирмайди. Ҳатто, унинг тева-рак-атроф районлари аҳолиси ва ундан Фарбада то Қора денгизнинг шарқий соҳилларигача, Шарқда то Байкалгача чўзилган минтақаларнинг дашт аҳолиси ҳам эронзабон эди, деган тасаввур шаклланиб, у ҳозиргача давом этмоқда.

Илмий ва этнографик асарларда дашт кўчманчилари дастлаб "варварлар" деб аталган, "варварларнинг жанубга оккупацияси" каби иборалар қўлланган. "Авесто" илмий асосда ўрганила бошлагач, ана шу "варварлар"нинг жанубга миграцияси туфайли Эрон тоғолди районларида Ариана таркиб топгани

маълум бўлиб, "варвар" атамаси "орий" терминига ал-машғиридди. Орийлар жамиятнинг аслзодалари, эркин ва озод табақаси, эл-юрт бошқарувчилари, хўжайини эканлиги ойдинлашгач, "Евроцентриқ" назариянинг (Европа давлатларининг Осиё ва Африкага мустамлакачилик сиёсатининг) куртаклари орийлар билан боғлиқ эканлиги аён бўлди.

Савол туғилади, орийлар ўзи кимлар? Улар эроний тилли этносларга тегишлими ёки туркий этнос вакилларими? Ёзма манба — "Авесто"га кўра, улар ижтимоий ҳаётда жамоанинг эркин, озод, жанговар мулкдорлар табақаси бўлиб, мана шу табақа ва унинг оила аъзолари ўз уруғ-аймоқларидан фарқли ўлароқ "Авесто"да «озодлар», яъни «орийлар» деб юритилган. Улар яшаган юрт орийлар ватани, орийлар кенглиги, яъни «Арьянам Вайчаҳ» деб номланган. Бу юрт халқининг асосий бойлиги чорва, яъни қорамол, от, туя ва эшак ҳисобланади. Уларнинг кундалиқ турмуш тарзи дашт аҳолисига хос кўчманчи чорвачилик асосида қурилган.

Маълумки, чорвадан келадиган бойлик деҳқончиликка нисбатан жуда тез кўпаювчан бўлади. Бадавлат мулк эгаси иштаҳасининг эса чеки йўқ. Ибтидоий жамоа тузумидан дастлабки синфий жамиятга ўтиш босқичи ҳисобланган ҳарбий демократия даври қабилалараро тўқнашувларнинг тез-тез содир бўлишини тақозо этади. Кўчманчилар орасидаги ўзаро ҳарбий тўқнашувлар доимий тус олади. Бундай шароитда қўшинга чаққон ва абжир, бақувват ва мард ўғлонлар, ташаббускор ва тадбиркор ҳарбийлар керак. Чорвадор қабилалар ҳаётида кўчманчилик турмуш тарзи қарор топгач, жанговар ҳарбийларни тарбиялашга кенг имкониятлар очилди.

Давр тақозосига кўра, абжир ва чаққон чавандоз, моҳир мерган ва чапдаст жангчи бўлишга интилиш ҳар бир ёшнинг кундалиқ ҳаракат дастурига айланиб борди. Оқибатда, бу даврнинг ана шу жанговар ҳарбий руҳияти жараёнида суворий орийлар таркиб топиб, улар томонидан ўзга юртларни босиб олиш чорвадор қабилаларнинг муҳим даромад манбаига айланди. Ана шу чорвадор қабилаларнинг суворий ҳарбийлари ҳаётда ўзларини озод ва эркин сезар,

ҳеч кимга қарам ва тобе эмас, ҳаётда иқтисодий ва сиёсий мустақил бўлган озодалар — орийлар эди. Уларнинг уруф-аймоқлари ҳам қабила анъанасига кўра, ўзларини орий деб аташган. Чунки ўша давр чорвадор жамоаларида ҳарбий демократия тузумига хос тартиб-қоидалар ҳукмрон эди. Ҳар бир оилада туғилган фарзанд ёшлигидан қабила удумларига содиқлик руҳида тарбияланади. Тарбиянинг йўналиши эса ҳар бир нуфузли чорвадор сиймосида орийнинг шаклланиши билан яқунланади.

"Авесто" ва Ригведага кўра, дастлаб орийлар Эрон ва Ҳиндистонга келганда маҳаллий аҳолига нисбатан "бегона", "келгинди", "босқинчи" маъноси-ни англатган. Кейинчалик эса "хўжайин", "аслзода" маъносини касб этган. Чорвадорларнинг деҳқонларга нисбатан тезда бойиб кетишига чорвачиликда йилқичиликнинг таркиб топиши, от, туя, ҳўкиз ва эшакдан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтиш асосий ролни ўйнади. Айнан шу вақтда кўчманчи чорвачиликка ўтишга кенг имкониятлар яратилди. Бу жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар юз беришига олиб келди. Ана шу туб ўзгаришларнинг меваси сифатида ибтидоий чорвадор жамоалари таркибида бадавлат мулк эгалари — ўнлаб, юзлаб отар мол-қўйга эга жамоа сардорлари етишиб чиқади.

Демак, орийлар Марказий Осиё чорвадор қабила-ларнинг иқтисодий юксалишидаги кўчманчилик ҳаёт босқичининг ижтимоий маҳсули, уларнинг ташаббускор ва тадбиркор ишбилармон қатлами, туғилиб келаётган дастлабки синфий жамиятнинг аслзодалар табақаси эди.

Ёзма манбалардаги орийларга берилган бу тавсифлар археологик ёдгорликлар мисолида ҳам ўз аксини топган¹. Археологлар ҳатто орийларнинг археологик тавсифини ишлаб чиққанлар. Бунга кўра, орийлар ўз уруф-аймоқлари ичида энг нуфузли, бадавлат, эркин ва озод суворийлар бўлиб, улар вафот этганда: биринчидан, ўша даврнинг урф-одатларига

¹ Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. Москва-1994.

кўра, эҳтиром белгиси сифатида қабиладошлари уларга атаб маҳобатли мозорқўрғонлар бунёд этганлар (Тегискен, Солоха, Аржан, Салбик, Кулбобо, Синташта, Башадар, Пазирик ва бошқалар); иккинчидан, орий жасади кўмилган мозор-қўрғонга унинг ҳаётлик чоғидаги жанговар қурол-аслаҳалари ва бойлиги бирга кўмилган; учинчидан, марказий жасад (орий жасади) теварак-атрофига, қўрғон остига, марҳумнинг тириклик чоғида жамиятда тутган ўрнига қараб, 10-15 тадан то 70-80 тагача от мажбурий ўлим излари ва эгаржабдуқлари билан кўмилган; тўртинчидан, орий жасаднинг оёқ ёки ён томонига унинг ҳарамидоги хотинларидан бири канизаклари ҳамда унга тегишли зебизийнат ва олтин аравалари билан бирга (заҳар бериш орқали ўлдирилиб) кўмилган бўлади. Бундай мозорқўрғонлар сўнгги бронза ва илк темир даврларига хос бўлиб, улар Қораденгизнинг шимоли-шарқий соҳилларидан то Байкалгача чўзилган Евроосиё чўлларида учрайди.

Мил.авв. II минг йилликнинг ўрталарида Евроосиё чўлларининг орийлари ўз чорваларига янги яйловлар қидириб, жанубга томон, нафақат Ўрта Осиёнинг ички районларига, ҳатто Эрон адирлик зоналарига ҳам кириб борадилар. Уларнинг Ўрта Осиё ҳудудларидан ўтганлиги бронза даври археологик ёдгорликларида яхши кузатилади. Мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми давомида Ўрта Осиёда улар кириб бормаган дашт ва чўл минтақалари қолмаган бўлса керак. Мил.авв. II минг йилликнинг охириги чорагида ҳатто уларнинг бир қисми маҳаллий аҳолининг шаҳар ва қишлоқларига ҳам, чунончи, "Авесто" маълумотларига кўра, Эрон ва шимолий Ҳиндистонгача кириб борадилар.

Чорвадор орийларнинг шимолий минтақалардан келиб Эрон адирларида ўрнашиб қолган жойлар "Авесто"да "Ариана" номини олган. Эрон — Ариана сўзининг янги шакли. Аслида, қадимги тарихда Ариана атамаси нафақат ҳозирги Эрон ҳудуди, балки қадимги эроний тиллар тарқалган географик кенглик маъносида тушунилади. Шу боис, фанда орийларнинг Эрон ҳудудида қолиб кетганлари эронийлар, Ҳиндистонга йўл олганлари эса ҳинду орийлар

номини олган. Демак, "орий" термини дастлаб ижтимоий маънода қўлланган, кейинроқ эса улар маҳаллий аҳоли билан қоришиб кетгач, бу сўз янги этник маъно ва мазмун касб этди, улардан сон жиҳатидан бир неча марта кўп бўлган Эроннинг маҳаллий аҳолиси тил муҳити таъсирида секин-аста ўз туркий тилларини йўқотиб, эронийлашиб кетадилар.

Тарихий тилшуносликка кўра, қадимда Ўрта Шарқ минтақасида орийларнинг бу заминда пайдо бўлгунларига қадар, хуррит ва элам тилларида сўзлашувчи жамоалари каби, қадимги форс — дарий тили ҳам мавжуд бўлиши керак. У Эроннинг жануби-ғарбидаги форсий жамоаларининг она тили бўлган. Чорвадор орийлар дастлаб шгу заминда макон топгач, улар маҳаллий форс жамоалари устидан ўз сиёсий ҳокимиятини ўрнатадилар. Бу ҳокимият кадхудот Аҳамоний авлоди Чишпиш давридан бошлаб нафақат иқтисодий, балки сиёсий-маъмурий бошқарув тизими таркиб топишига олиб келган, яъни жанубий Эрон доирасида маҳаллий ҳокимлик Парсда шаклланади. Аҳамоний Кир II ва Доруш I даврида бу подшолик империя даражасига кўтарилди. Форс тилининг давлат тили сифатида мавқеи ва ёйилиш доираси кенгайди.

Шундай қилиб, мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми ва I минг йилликнинг бошларида юз берган тарихий жараёнларнинг мантиқий хулосаси шуки, аҳамонийларнинг келиб чиқиши бу заминга Евроосиё чўлларида кириб келган туркийзабон орийлар билан боғлиқ. Улар кўп ўтмай маҳаллий аҳоли тил муҳити ва маданий-хўжалик таъсирида эронийлашадилар. Шунинг учун ҳам Кир II ва Доруш I қоятошларга битилган китобларида ўзларининг "ҳақиқий орий" эканликларини алоҳида таъкидлаб кўрсатадилар. Нафақат улар, ҳатто Кушон подшоларининг (масалан, "Рабатак" битиги) асли зоти орий, яъни туркий эканлигига ишора қилинади. Парс подшолари ўзларининг келиб чиқишини баён қилганда, улар аҳамонийлар уруғидан, Парс қабиласи (ёки қабила иттифоқи)дан эканлиги ва таг томири орийларга бориб тақалишини алоҳида қайд этадилар¹.

¹ Дьяконов М. М. Очерки истории древнего Ирана. Москва-1961. стр.67.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, туркий халқларнинг илк ватани, азалий юрти буюк турк чўли бўлган. Ҳозирги тасаввурларда бу қадимги туркий қабила ва элатлар ватани адабиётларда Евроосиё чўллари деб номланади. Унинг ҳудудий доираси жуда кенг — ғарбда Қораденгизнинг шимоли-шарқий соҳилларидан Шарқда то жанубий Байкалгача чўзилган чўл ва дашт минтақаларидан иборат. Унинг шимолий чегараси Ўрол дарёси ва ундан ҳам шимолроққа, қалин рус ўрмонларигача бориб тақалади. Ўрол тоғи қадимдан то сўнги ўрта асрларгача славянлар билан туркий қабилаларнинг ҳудудий чегараси бўлган. Жануби-шарқда шимолий Хитой, жануби-ғарбда Ўрта Осиё ҳудудлари билан чегарадош бўлган. Антик давр юнон муаллифлари Сирдарёнинг қуйи оқими эронзабон суғдийлар билан туркий тилли қабилалар чегара районлари бўлганлигини алоҳида таъкидлайдилар. Туркийзабон қабилаларнинг Ўрта Осиёга илк бор кириб келиши бронза даврига бориб тақалади¹. Айнан мана шу даврдан бошлаб ўзбек халқи этногенези бошланади². Бу ҳақда ушбу асарнинг 13-бобида тўлиқроқ маълумот берилади.

Орийлар масаласида қуйидаги хулосага келиш мумкин: улар Евроосиё чўл ва дашт минтақалари чорвадор қабилаларининг иқтисодий юксалишидаги кўчманчилик ҳаёт босқичининг ижтимоий маҳсули, уларнинг ташаббускор ва тадбиркор жанговар қатлами, туғилиб келаётган дастлабки синфий жамиятнинг аслзодалар табақасидир. Тарихий тилшунослик ва археологик тадқиқотларга кўра, улар келиб чиқиши жиҳатдан эроний тил соҳиблари бўлмай, балки туркийда сўзлашганлар. Буни қадимги Хитой кичик подшоликлари "ши"ларининг йилномалари таҳлили ҳам тасдиқлайди. Улар мил.авв. II минг йилликнинг ўрталаридан ҳаёт тақозосига кўра, жанубий ўлкалар-

¹ Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" журнали, №6, Тошкент-1996, 71 бет.

² Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих». Республика семинари материаллари. Тошкент-2004, 9 бет.

га, айниқса Ўрта Осиё минтақаларига оммавий равишда кириб келганликлари археологик материалларда ҳам кузатилади. Улар кенг кўламда тарқалган ва доимий кириб келиб ўрнашиб қолган ҳудудларда (жанубий Туронда) илк ўрта асрларга келиб туркусуғдий ижтимоий этномаданий майдон таркиб топди. Оқибат-натижада, бу тарихий майдон доирасида ўзбек ва тожик халқлари шаклланди. Эрон, Афғонистон, Покистон ва Шимолий Ҳиндистон ҳудудларига орийларнинг кириб бориши археологик материалларда яхши кузатилмаса-да, баъзи бир олимлар (С.П.Толстов, М.А.Итина) Ҳинд водийси тамаддунининг ҳалокатини орийларнинг ҳужуми билан асослашга уринадилар. Бошқа гуруҳ олимлар эса (Г.М.Бонгард-Левин, Г.Ф.Ильин) хараппа тамаддуни ҳалокати билан орийларнинг Ҳинд водийсига кириб келиши бир вақтга тўғри келмаслигини таъкидлайдилар.

Бизнингча, мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми давомида орийларнинг бир бўлаги Эрон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон ҳудудларига кириб борган. Буни қадимги ёзма манбалар — Ригведа ва "Авесто" ҳам тасдиқлайди. Аммо орийлар Ҳиндистон, шарқий Хуросон ва Эрон маҳаллий аҳолисининг тилини ўзгартириб юбора олмаган. Аксинча, жануби-гарбий Эрон — Парсда қадимги форс-дарий тили орийларнинг маҳаллий жамоалар устидан ўрнатган ҳукмронлик сиёсати туфайли янада ўсиб-ривожланиб борган ва кейинги тарихий жараёнлар унинг географик доираси кенгайишига имкон яратган. Демак, Эронга эроний тил ташқаридан кириб келмаган, аксинча ўзга юртларнинг истилочилари тили маҳаллий аҳоли тили томонидан ютиб юборилди — ассимиляция қилинган.

XI боб. ЎЗБЕК ЭТНОСИНИНГ АНТРОПОЛОГИК ТИПИ ВА У ДАСТЛАБ ТАРКИБ ТОПГАН МАКОН ВА ЗАМОН

Ҳозирги кунда Ўрта Осиё ҳудудларида яшаб турган маҳаллий аҳолининг қиёфасини ўрганиш, биринчи навбатда бош чаноғини биологик ва антропологик жиҳатдан тадқиқ қилиш туфайли уларнинг антропологик типлари аниқлаган. Улар асосан 3 типни ташкил этади. Масалан, қozoқ, қирғиз ва қорақалпоқлар асосан "жанубий сибир" типига кирадилар, тоғли тожиклар, туркманлар эса "закаспий" типининг вакиллари дир. Ҳозирги ўзбеклар ва воҳа тожиклари "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи" типига кирадилар¹. Бу типларнинг ҳар бирига алоҳида тавсиф берадиган бўлсак, уларнинг юз тузилишини қуйидагича таърифлаш мумкин: 1. Жанубий сибир типни мўғулбашара ирққа мансуб: кўзлари қисик, юзи юмалоқ, танаси оқ сариқ малла, пучуқ бурун, панжалари калта, жуссалари майда, бош чаноғи брахикефал (думалоқ). Бепоён даштликлар, от-улов уларнинг жону дили; эркин, озод турмуш тарзи билан суяғи қотган. 2. Закаспий типни мўтадил табиий-географик муҳитда шакланган европеид ирқига мансуб: бодомқовоқ, пешонаси кенг, юзи узунчоқ, қирра бурун, ияғи кичик, бош чаноғининг тузилиши долихокефал (узунчоқ), жуссаси йирик. Бу тип маҳаллий аҳолининг энг қадимги шарқий Ўртаер денгизи типни билан туркий европеид типлари қоришуvidан ташкил топган. Унинг таркибида шарқий Ўртаер денгизи типининг таъсири кучли. 3. "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типни" асосан европеид ирқининг вариантларидан бирини ташкил қилади. Унинг таркиби маҳаллий тубжой аҳолининг шарқий Ўртаер денгизи типига қарашли протоевропеид типни билан қоришуvidан таркиб тошган. "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типни"нинг асосий белгилари: қўйкўз, буғдойранг, юз тузилиши думалоқроқ, юз чаноқлари бироз бўртиб чиққан, ия-

¹ Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез её народов. Часть 1-3. Ереван, 1957-1979; Гинзбург В.В. Основные вопросы палеоантропологии Средней Азии в связи с изучением этногенеза её народов. КСИЭ, вып.31, М.-Л. 1959.

ги суйри шаклда, сочлари қора, бош чаноғи брахикефал (думалоқроқ), жуссаси ўртача.

Мавзуимиз талабига кўра, бизни қизиқтирган тип "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи" бўлиб, бу тип, юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳозирги замон ўзбеклари ва воҳа тожикларига хосдир. Дастлаб ўзбек ва тожикларга хос тип сифатида антрополог Ярхо "Помир-Фарғона" типини таклиф қилди. Аммо ҳозирги замон ўзбеклари антропологик жиҳатдан воҳа тожиклари билан бир бўлса-да, улар антропологик тип жиҳатидан Помир тожикларидан фарқ қиларди. Ўрта Осиё антропологиясининг чуқур билимдонлари Л.В.Ошанин ва В.В.Гинзбурглар ўз тадқиқотларида ҳозирги замон ўзбеклари билан воҳа тожиклари бир типни ташкил этишларини исботлаб, бу типни "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи" деб атадилар¹. Помир тожикларини эса закаспий типига киритишни таклиф қилди. Аммо "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи"нинг таркиб топиш замони ва макони масаласида мутахассис олимлар кўп йиллардан бери баҳслашиб келадилар.

Антрополог академик В.П.Алексеев "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи"нинг таркиб топишини жанубий Сибирнинг бронза даври қабилалари билан боғлашни таклиф қилади. Аммо жанубий Сибир даштларида бронза даври ёдгорликларидан топилган антропологик материаллар гарчи тип жиҳатидан Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типига яқин популяция (генетик яқинлик) берса-да, аммо жанубий Сибирнинг илк темир ва антик давр краниологик серия материаллари таркиби бронза даври қиёфасини сақлай олмаган эди. Чунки шимолий Хитой минтақаларидан кириб келган сўнгги бронза даврининг Карасук маданияти аҳолиси этник таркибида мўғулбашара унсурлар кучли эди. Антик ва илк ўрта асрларга келганда жанубий Сибир ва Қозоғистон чўллари-нинг чорвадор аҳолиси таркибида жанубий Сибир типни ҳукмронлик қилар эди. Ўрта Осиё ҳудудларига келганда, унинг бронза даври аҳолиси шарқий

¹ Гинзбург В.В. Теория происхождения расового типа Среднеазиатского междуречья. Тезисы докладов «Этнографических исследований за 1967 год» Л.-1967; Ошанин Л.В. Этногенез народов Средней Азии в свете данных антропологии. СЭ, VI-VII. Москва-1947.

Ўртаер денгизи типда бўлиб, унинг таркибига сўнгги бронза давридан эътиборан Евроосиё даштларидан протоевропеоид типи кириб кела бошлаган. Улар археологик адабиётларда Андронов маданияти аҳолиси ҳисобланиб, ҳали шарқий Ўртаер денгизи типи билан қоришиб улгурмаган эди. Демак, "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи" бронза даврида таркиб топмаган.

Бошқа бир гуруҳ олимлар бу типнинг таркиб топишини Ўрта Осиёга турк хоқонлигининг кириб келиши билан боғлашга уриниб кўрдилар. Бундай ғоянинг кўтарилишига А.Ю.Якубовскийнинг ўзбек этногенезининг бошланишини турк хоқонлиғи билан боғлаши асос бўлган эди. Бироқ Ўрта Осиё ҳудудларида археологик тадқиқотлар кўламининг кенгайиб бориши ва шу билан боғлиқ ҳолда янгидан-янги краниологик (одам бош суяклари) материаллар сериясининг кўпайиши Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типининг идизлари янада қадимий эканлигидан гувоҳлик берар эди.

Антропологлар орасида узоқ давом этган баҳслардан сўнг бу масала билан мунтазам шуғулланиш иши В.В.Гинзбурнинг шогирди, антрополог Т.Қ.Хўжайов зиммасига тушди. У номзодлик диссертациясини ҳимоя қилгач, Ўзбекистон ФАнинг Қорақалпоқ филиалида ишлар эди. Ўша кезларда Ўзбекистон ФА тизимида Самарқандда Археология илмий-тадқиқот институти ташкил этилиб, унинг режаларида палеоантропология илмий йўналиши соҳасини ривожлантиришга эҳтиёж катта эди. Институтнинг ягона антропологи В.Я.Зезенкова касаллиги туфайли дала тадқиқот ишларига қатнашмай қўйган эди. Академия раҳбарияти розилиғи билан талантили ёш антрополог Т.Хўжайовни Нукусдан Самарқандга чақириб олинди. Унга барча зарурий имкониятлар яратиб берилди. Т.Хўжайовнинг тиниб-тинчимаган антропологлардан эканлиги тезда кўзга ташланиб қолди. Институт раҳбарияти ва унинг илмий жамоаси кўмағида Т.Хўжайов Республика ҳудудларида иш олиб бораётган 30 дан ортиқ археологик отрядлар ишида бевосита қатнашиш имкониятига эга бўлди. Институт таркибида махсус антропология бўлими ташкил этилиб, Т.Хўжайовга бир нечта шогирдлар беркитиб берилди. Т.Хўжайов шогирдлари ва археолог ҳамкасблари

ёрдамида яқин 20 йил давомида 500 дан ортиқ кра-ниологик серия материалларини қўлга киритди. Улар ҳар хил археологик давр ва босқичларга тегишли бўлиб, уларнинг хронологик доираси неолит давридан то сўнгги ўрта асрларгача бўлган даврни қамраб олган эди. Тўпланган палеоантропологик материаллар нафақат Ўзбекистон вилоятларидан, ҳатто қўшни республика ҳудудларидан ҳам келтирилган эди. Институт антропологлари Москва, Ленинград (Санкт-Петербург) ва бошқа илмий-тадқиқот институтлари антропологлари билан мунтазам илмий мулоқатда бўлдилар. Палеоантропологик материалларни ўрганиш комплекс олиб борилди, Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типининг таркиб топиш даврини аниқлаш ва у дастлаб таркиб топган маконни ўрганишга алоҳида эътибор берилди.

Ниҳоят, тўпланган материалларнинг комплекс илмий таҳлили, уларни ҳар бир маданий хўжалик ва тарихий ўлкалар бўйича археологик комплекслар билан узвий боғлиқликда қиёсий ўрганиш туфайли Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типининг макон ва замонини аниқлашга эришилди. Узоқ йиллардан бери илмий баҳслар мавзуси бўлиб келаётган масала ечими топилди, яъни "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи" антик даврда Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларида таркиб топганлиги аниқланди. Бу биринчи навбатда ўзбек халқи этногенезини ўрганишда буюк кашфиёт эди.

Проф. Т.Хўжайовнинг хулосаларига кўра, "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи" туркий ва суғдий тилли қабила ва элатларнинг қадимги типлари асосида, уларнинг узоқ давом этган этномаданий қорилиши натижасида мил.авв. I минг йилликнинг охири ва милодий эрнинг бошларида таркиб топган. Маҳаллий суғдийлар антропологик тип жиҳатидан шарқий Ўртаер денгизи типининг вакиллари бўлган. Уларга хос белгилар: бош чаноғи суйри — долихокефал, юзи узунчоқ, бодом қовоқ, кўзлари кўк, сочлари малла, қирра бурун, ияги чиққан. жуссаси келишган, бўйдор, оқиш танли бўлган. Улар асосан ўтроқ яшаган, кўпроқ суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланади. Савдога омилкор, уй-рўзғори саранжом. Мана шу тип ичига брохикефал бош чаноқли европеоид типдаги аҳоли келиб қўшилган.

Антик давр юнон муаллифларининг хабар беришига қараганда, суғдийларнинг туркий қабилалар билан чегараси Сирдарёнинг қуйи ҳавзалари бўлган, яъни дарёнинг ўнг соҳилида туркий қабилалар яшаса, чап соҳилида суғдийлар жойлашган. Ҳар икки тип ва икки тил соҳибларининг узоқ давом этган иқтисодий, маданий ва этник алоқалари натижаси сифатида "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи шакланган. Т.Хўжайовнинг таъкидлашича, бу янги типнинг таркиб топиш жараёни хронологик жиҳатдан мил.авв. VI асрдан то милодий V асргача давом этган. Худди шу даврга оид Ўзбекистоннинг барча вилоятларининг 34 та археологик ёдгорликларидан янги краниологик серия материаллари олиниб, таҳлил қилинган ва ҳар бир минтақа материалларининг ўзига хос хусусиятлари, деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликлари билан шуғуллланувчи аҳолига хос белгилар, Ўзбекистон ҳудудларида яшаган қадимги аҳоли антропологик типларининг келиб чиқиши таҳлил қилинган.

Жанубий Оролбўйининг қадимий аҳолиси. Бу минтақанинг неолит даври аҳолиси (Калтаминор маданияти) европеоид бўлиб, маҳаллий ирқ белгиларини ўзида мужассамлаштирган, яъни долихо-кефал бош чаноқлидир. Бу минтақага бронза даврида (Тозабобёб маданияти) маҳаллий аҳоли типидан фарқ қилувчи ўзга этнос вакиллари кириб келадилар. Ўзга юрт аҳолисининг (Кўкча 3 материаллари асосида) қиёфаси ҳам европеоид бўлиб, уларнинг бош чаноғи брахикефал шаклда бўлган. Кўкча 3 одамлари икки хил бош чаноққа эга. Биринчиси, ўз ирқий хусусиятлари бўйича Қуйи Волга, Қозоғистон, Олтой ва Минусинск пастекислиги даштлари бронза даври аҳолисига яқин турса, иккинчи гуруҳ ўз ирқий белгиларига кўра, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон ва Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик маданиятлари аҳолиси типига ўхшаб кетади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам европеоид ирқининг турли типларини ташкил этади¹.

Илк темир даври Жанубий Оролбўйи аҳолиси таркибида ҳам бронза даврига хос ирқий белгилар

¹ Ходжайов Т. Жанубий Орол бўйида яшаган қадимги халқлар. Тошкент-1978. 3-4 бетлар.

сақланади. Бироқ, бир серия краниологик (калла суяги) материалларида икки хил ирқ вакиллари эмас, балки бир индивидуумда ҳар хил ирқ белгиларини мужассамлашган вариантлари учрай бошлайди. Аммо маҳаллий анъанавий ирқ белгилари ҳали кучли. Антропологлар бу ҳолатни Қадимги Хоразмнинг Қуйи-сой маданияти материалларида кузатишган.

Қадимги Хоразмда мил.авв. V-IV асрларга доир антропологик серия Султонувайс мазорқўрғонларидан топилган. Археологларнинг айтишича, улар чорвадор қабилаларига тегишли. Бу ерга кўмилган одамлар ўзбекларга хос брахикефал европеоид типда¹. Аммо дафиналар орасида бир аёл борки, у бошқалардан тубдан фарқ қилиб, мўғулбашара, жанубий сибир типини эслатади. Эҳтимол у асирадир ёки қадимги хоразмликларга келин бўлиб тушгандир. Шу даврга оид Устюртдан топилган антропологик серияларда андронов типидан (брахикефал европеоид типидан) Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типига ўтиш ҳолати кузатилади. Булар орасида бир гуруҳ материаллар борки, улар жануби-шарқий Оролбўйи одамларининг ўзгинасидир. Жануби-шарқий Оролбўйи типлари орасида монголоид қоришманинг ҳиссаси катта.

Қадимги Хоразмнинг Сарикамиш дельтаси атрофи антик давр аҳолиси асосан европеоид бўлиб, улар орасида ҳам қисман жанубий сибир типига хос одамлар учрайди. Милодий эранинг бошларидан Жанубий ва Жануби-шарқий Орол бўйларида монголоидлик ҳиссаси кўпая боради. Жетиасар маданиятига тегишли Олтин асар шаҳар харобалари атрофида бир неча мазорқўрғонлар очиб ўрганилган. Унинг аҳолиси аралаш бўлиб, антропологик типнинг асосини маҳаллий европеоид узун бошли тоҳар қабилалари ташкил қилса, улар орасида Хоразм воҳасига ҳунлар билан бирга келиб қолган жанубий сибир типи ҳам учрайди. Мўғулбашара одамлар кўпроқ Қувондарё ҳавзасига жойлашган. Қалъалиқир шаҳар қабристонини суяк материалларининг аксарини закаспий типдаги европеоид одамлари ташкил қилади.

Жанубий Оролбўйи аҳолисининг ирқий таркиби тараққиётининг кейинги икки минг йиллик тарихи

¹ Ўша муаллиф, 4 бет.

Миздахқон қабристони материаллари асосида кузатилади. Бу ердан топилган краниологик материаллар таҳлиliga кўра, эрамизнинг биринчи минг йиллигида Жанубий Оролбўйи аҳолиси асосан европеоид бўлиб, улар орасида закаспий типи кўпроқ. Милодий I минг йилликнинг иккинчи ярмида узун бошли аҳолининг брахикефаллашиш (калта бошли бўла бориш) жараёни кузатилади. Шунинг натижасида, I минг йилликнинг охири ва II минг йиллик бошларида Жанубий Оролбўйи ҳудудининг ҳамма қисмида асосий этник қатламни Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи ташкил қила бошлайди. Лекин, қоришма сифатида Хоразм ўзбеклари ва Корақалпоқлар таркибида закаспий узун бошли тип белгилари ҳозиргача сақланиб келмоқда¹.

Суғдиёнанинг қадимги аҳолиси. Суғдиёна Ўрта Осиёнинг Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзаларида таркиб топган тарихий-маданий тамаддун марказларидан бири бўлиб, тарихий манбаларда мил.авв. I минг йилликнинг биринчи ярмидан тилга олинади. Археологик изланиш натижаларига кўра, бу минтақа аҳолиси қадимдан суғорма деҳқончилик, кўп тармоқли ҳунармандчилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келади. Ёзма манбаларга қараганда, ўлканинг ўтроқ аҳолиси эроний тилларнинг суғдий лаҳжасида сўзлашган. Антропологик тип жиҳатидан унинг ўтроқ аҳолиси долихокефал европеоидлар бўлган. Аммо Суғдиёнанинг қадимги чорвадор аҳолиси ирқий жиҳатдан ҳар хилдир. Чорвадор аҳолининг мозорқўрғонлари асосан Бухоро воҳасида кўпроқ ўрганилган. Масалан, мил.авв. V-III асрларга тегишли Қалқонсой мозорқўрғонларидан топилган краниологик материаллар 5 та антропологик типга бўлинади. Улар европеоид ва монголоид ирқларининг турли вариантларини ташкил этади². Мил.авв. II-I асрларга оид Лавандак қабристони эса европеоидлар типини беради. Чорвадор қабилаларнинг милодий эранинг бошларига тегишли Хазара ва Қизилтепа ёдгорлик-

¹ Ўша муаллиф. 6 бет.

² Зезенкова В.Я. Некоторые краниологические данные курганов Калканская. ИМКУ вып.8, Ташкент-1969, стр.161-168.

лари аралаш краниологик материал берди. Милодий III-IV асрларга оид Қизилқир мозорларидан Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типининг брахикефал бош суяклари ва мўғулий тип аралашмали шарқий Ўртаер денгизи типи учраган. Панжикент атрофида, юқори Зарафшонда эса милодий I минг йилликнинг биринчи ярмига тегишли Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типининг брахикран европеоид вариантыга дуч келинди. Улар ирқий белгиларига кўра, Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типининг брахикафал европеоид типини ташкил қилар эди¹.

Ҳозирги кунда Бухоро воҳасининг Конимех чўлларидан 800 дан ортиқ мозорқўрғон топиб ўрганилган. Улар ёрма, лаҳадли, хум гўрлар ва кремацияли мозорлардан иборат бўлиб, ёрма гўрлар сопол идишлари (мил.авв. VI-IV асрлар) банкасимон шаклидир. Лаҳадли мозорлардан бирида Варахраннинг кумуш тангаси (милодий V асрнинг биринчи чораги) топилди. Хумларга солиб кўмилган мозорлардан милодий III-IV асрларга оид сопол идишлар чиқди. Уларнинг краниологик материаллари бир типли бўлмай, орасида маҳаллий сакларга хос долихокефал, андронов типининг мўғулбашара одамлари билан қоришган брахикефал европеоидлар ва улардан таркиб топган "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи" вакиллари ҳам мавжуд эди.

Афросиёб шаҳар харобасидан (мил.авв. V асрга оид) калла суяклари топилган. Улар долихокефал европеоидлар бўлиб, уларнинг илдизлари бронза даврининг Замонбобо, Мўминобод, Чакка материалларига генетик жиҳатдан ўхшаб кетади. Мил.авв. III-II асрларга тегишли калла суяклар Ерқўрғондан, милодий II-IV асрларга тегишли калла суяклар Ургут туманидан топиб ўрганилган. Хронологик сана оралиғи катта бўлишига қарамай, улар брахикефаллашиш жараёнини секин-аста давом этаётганлигидан гувоҳлик берар эди. Милодий IV-V асрларга келиб, воҳа аҳолисининг кўпчилиги брахикефал европеоидлашган эди.

Суғдиёнада мил.авв. II-I асрларга тегишли бир гуруҳ бош суяклар борки, улар Шимолий Бақтрия-

¹ Гинзбург В.В. Антропологические материалы из окрестностей древнего Панджикента. МИА, 66, 1958, стр.281-289.

нинг кушон уруғларига тегишли чорвадор аҳолини эслатади. Юечжи қабилалари асосан брахикефал европеоидлар бўлиб, улар Бақтрияга Суғдиёна орқали ўтганлиги туфайли уларнинг краниологик излари Суғда ҳам учраши бежиз эмас эди. Кушонлар даври Суғдиёнасининг ўтроқ аҳолиси аввалгидек шарқий Ўртаер денгизи типига эди. Суғдиёнанинг маҳаллий чорвадор аҳолиси ҳам улардан фарқ қилмасди. Аммо Бухоро воҳаси чорвадор қабилалари (мил.авв.V-III аа.) типига мўғулбашара ирқий белгилар худди шимолишарқий Оролбўйи аҳолисидагидек кучли бўлган. Шу ҳолат Оролбўйи усунларида, Тиёншон, Еттисув аҳолисида ҳам кузатилади. Демак, Ўрта Осиёнинг ғарбий минтақалари орқали мўғулбашара типлар Бухоро воҳасига кириб келган².

Тошкент воҳасининг ўтроқ ва чорвадор аҳолиси. Сирдарё ўрта ҳавзаси антик давр ўтроқ ва чорвадор қабилалари учун Қовунчи маданияти характерлидир. Унинг марказий вилоятлари Тошкент воҳаси ва Жанубий Қозоғистоннинг Чордара сув омборига қадарли ҳудудлар бўлиб, унинг таъсири шарқда Еттисув ва Шимолий Фарғонагача, ғарбда Бухоро воҳаси, жанубда Қашқадарё ҳавзаларигача ёйилган. Археологлар унинг хронологик сана доирасини (мил. авв. II-мил.VI а.) аниқлаганлар. Қабрларининг тузилиши айвон ва лаҳадли бўлиб, этномаданий ривожининг сўнгги босқичида мозорқўрғонлар билан бирга оилавий хилхоналар (новуслар) ҳам учрайди. Қадимги давр мозорқўрғонлари Оҳангарон воҳасида, айниқса унинг юқори қисмида кўп. Мозорқўрғонларни археологик жиҳатдан ўрганиш ўтган асрнинг 30-йиллариданоқ бошланган. Дастлабки қазишмалар Тўйтепада, Пискент туманларида олиб борилди. Ўтган асрнинг 50-йилларида Туябўғиз-Мингтепа новуслари ўрганилди. Бироқ, уларни қазиш жараёнида олинган краниологик материаллар ўрганилмай йўқолган. Сўнгги бронза ва илк темир даври материаллари ҳам етарли эмас. У давр аҳолисини брахикефал европеоид ва долихокефал европеоидлар деб тахмин қилиш мум-

¹ Ходжайов Т. К. К палеоантропологии древнего Узбекистана. Ташкент-1980. стр. 43-44.

кин. Милодий I асрга тегишли калла суяклари орасида шарқий Ўртаер денгизи типи, андронид ва мўғулбашара одам суяклари учрайди.

Антик даврга оид калла суяклар Бўзсув бўйлари, Ниёзбоши (Янгийўл) қабристонидан топилган. Улар деформацияли брахикефал бош чаноқлардан иборат. Умуман олганда, Тошкент воҳасининг ҳам ўтроқ, ҳам чорвадор аҳолиси орасида турли тип вакиллари учрайди. Айниқса, воҳанинг чорвадор аҳолиси суяклари Қозоғистон чўлларининг сак ва усун қабилалари серияларига ва Бухоро воҳаси брахикефал европеоидлари билан кўпроқ ўхшашликка эга. Ўтган асрнинг 70 йилларида «Тошкент денгизи» яқинида Қовунчи маданиятига тегишли йирик қабристон очиб ўрганилди. Краниологик материаллар милодий I-II асрларга оид¹. Бош суяклардаги ирқий белгилар брахикран европеоид типли бўлиб, уларда мўғулий ирқий белгилар ҳам бор. Милодий I-II асрларга тегишли 30 дан ортиқ қабр Кавардон қабристонидан очилди. Уларнинг барчаси европеоид-монголоидга хос ирқий белгиларга эга. Кавардонда эркакларга нисбатан аёлларда европеоид типига хос белгилар кучли. Тошкент воҳасига мўғулбашара типнинг кириб келиши тахминан милодий I асрдан кучайган кўринади.

1977 йилда қадимги Тункет шаҳар харобалари яқинидан милодий I асрларга тегишли Кулота қабристони ўрганилган. Унинг краниологик серияси брахикран, бош чаноқнинг орқа қисми эзилган, калла суякларда мўғулий ирқий белгилар кучли. Каллалар орасида битта долихокефал европеоид учрайди. Кулота краниологик сериясида ўтроқ ҳаётга ўтаётган брахикефал европеоидлар кузатилади. Бундай сериялар Тошкент воҳасининг Қовунчи маданияти аҳолисига характерли тип бўлиб, бу тип Туябўғиз, Хонтепа, Янгийўл, Вревск, Кавардон краниологик материалларида ҳам яхши кузатилади. Ўрта Осиёда мўғулбашара ирқий белгилар илк темир давридан бошланган бўлса, унинг аниқ кўриниши Қовунчи маданияти аҳолисида яққол кўзга ташланади. Юқоридагилар таҳлилидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Тошкент воҳаси нафақат маданий, балки

¹ Буряков Ю.Ф., Алимов К., Бурякова Э.Ю. Исследования в зоне Туябугузского водохранилища. Стр.45-65.

антропологик жиҳатдан ҳам қўшни Фарғона водийсига, айниқса унинг шимолий минтақаларига кучли таъсир қилгани эҳтимолдан узоқ эмас.

Қадимги Фарғона аҳолисининг антропологик типи. Фарғона водийси Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик маданияти ривожланган йирик минтақаларидан бири бўлиб, қадимда турли хил хўжалик соҳиблари ўртасида олиб бориладиган алоқа зонаси бўлган. Ёзма манбалар мил.авв. II асргача водий ҳақида деярли маълумот бермайди. Аммо Хитой ёзма манбаларида мил.авв. II асрдан бошлаб қадимги Фарғонанинг Қанг давлати билан иқтисодий ва сиёсий ҳамда этномаданий алоқалари ривожланлиги ҳақида маълумот бор.

Археологик тадқиқот натижаларига кўра, қадимги Фарғонанинг шарқий ва шимолий минтақалари (Андижон ва Наманган вилоятлари), яъни Қорадарё ҳавзаси ва тоғ сойлари этакларида бронза ва илк темир даврида деҳқончилик маданияти (Чуст маданияти) ривожланганлиги, унинг жанубий ва ғарбий қисмининг адирли минтақаларида асосан чорвадор хўжаликлари ривожланганлигидан далолат беради. Аммо мил.авв. IV асрдан бошлаб, Фарғонанинг жануби-ғарбида ҳам суғорма деҳқончилик хўжаликлари таркиб топа бошлади. Антик даврда бутун водий бўйлаб воҳаларда деҳқончилик, тоғ олди ва адирли минтақаларда ярим кўчманчи чорвачилик тараққий этади. Шу муносабат билан водий ўтроқ аҳолисининг аксарият кўпчилиги долихокефал европеоид бўлса, дашт аҳолисининг этник таркиби турлича эди.

Масалан, мил.авв. V-III асрларга тегишли Оқтом қабристонидан топилган калла суяклари асосан маҳаллий мезо-брахикран европеоид аҳоли бўлиб, улар бронза даврининг долихо-мезокран қабилаларнинг авлодлари эди. Улар Андронов маданияти аҳолиси таъсирида брахикефаллашган. Ўзган теварак-атрофи аҳолиси эса (мил. авв. III-I асрлар) мўғулий ирқий белгили европеоидлар бўлиб, улар билан бир типли аҳоли эрамининг бошларида Етгисув ва Тиёншонда кенг тарқалган. Ғарбий Фарғонанинг милодий II-IV асрларига оид Ширинсой қабристони аралаш краниологик материал берди. Унинг таркибида Хуросон,

Ўрол-Олтой ва европеоид дравидоидлар аралашиб кетган. Хўжанд яқинидаги Қайрағоч қабристонидан топилган суяклар эса Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типини эслатади. Исфара атрофидан 6 та қабристон мўғулий элементларисиз соф Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типини берган. Милодий I-III асрларга тегишли Қувасой аҳолиси маҳаллий ўтроқ аҳолининг долихокефал ва брахикефал бош чаноқлардан ташкил топган европеоид типини берди. Антик давр шимолий Фарғона чорвадор аҳолиси таркиби мўғулий қўшилмали европеоидлар бўлиб чиқди.

Шундай қилиб, қадимги Фарғонанинг асосий аҳолиси Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типининг мезо-брахикран европеоид варианты билан характерланади. Аҳолининг таркибида шарқий Ўртаер денгизи типи ва жанубий Сибир типи вакиллари ҳам учрайди. Европеоид типлар қисман мўғулий ирқий белгилардан ҳам холи эмас. Қадимги Фарғонанинг краниологик материаллар таҳлилига қараганда, европеоид ирқий белгилар водийнинг ғарбий туманлари аҳолисида кучли, жануби-шарқий Фарғонада эса европеоид тип орасида қисман мўғулбашара одамлар ҳам учрайди. Шимолий Фарғона районларида европеоид аҳоли орасида мўғулий белгилар водийнинг бошқа минтақаларига қараганда анча кучли эканлиги кузатилади.

Шимолий Бақтриянинг шаҳар ва ўтроқ деҳқончилик маданияти аҳолиси. Бақтрия (Бактриана) Амударёнинг юқори ва ўрта оқимида жойлашган қадимги вилоят, унинг ҳудудлари ҳозирги Шимолий Афғонистон, жануби-ғарбий Тожикистон ва Жанубий Ўзбекистон территориясига тўғри келади. Шимолда Суғдиёна билан, жануб ва жануби-шарқда Арахосия ва Ганхара билан, ғарбда Марғиёна билан чегарадош. Бақтрия Ўрта Осиёда деҳқончилик маданияти ва давлатчилик тизими эрта иддиз ортан тамаддун марказларидан бири. Иқтисодий-географик жиҳатдан Бақтрия иккига бўлинган: анъанавий суғорма деҳқончилик ва чорвадор кўчманчилик минтақалари. Улар ўртасидаги муносабатлар жамият ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий ривожланишини таъминлаган.

Антик давр Бақтриясининг антропологияси яхши ўрганилмаган. Бир қадар тузук текширилган объектлар Бешкент воҳасининг чорвадор аҳолиси бўлиб, бу ерда иккита қабристондан 30 дан ортиқ калла суяклари ўрганилган.

Мил.авв. I ва милодий I-III асрларга тегишли антропологик материаллар Ҳисор районининг Тўпхона ёдгорлигидан топиб ўрганилди. Улар асосан Ўрта Осиё икки дарё оралигининг мўғул аралаш европеоид типига тегишли бўлиб чиқди. Шу жойдан топилган милодий I минг йилликнинг ўрталарига оид бир неча калла суяклари ҳам борки, уларнинг баъзи бирларида мўғулий ирқий белгилар яхши кузатилади¹.

Кушонлар даврининг ўтроқ аҳолисига тегишли антропологик материаллар Кофирниҳон дарёси яқинидаги Шоҳтепадан топиб ўрганилди. Шоҳтепа материалларининг антропологияси асосан европеоид типига тегишли. Аммо улар орасида ҳам аралаш типлар учрайди. Умуман олганда, Шимолий Бақтриянинг антик давр ўтроқ аҳолиси Ўрта Осиё икки дарё оралиги ҳудудларига хос европеоид типи билан характерланади.

Шимолий Бақтрия чорвадор аҳолисининг антропологияси анча яхши ўрганилган. Ориқтов, Тулхар, Кўккум қабристонларидан олинган материаллар (мил.авв. II-милодий I аср) европеоидларнинг мезокран вариантыга тегишли. Юзлари кенг, ўртача узунчоқ, қирра бурун. Мўғулий қиёфадаги одамлар ҳам қисман учрайди. Умуман, Шимолий Бақтрия чорвадорлари генетик жиҳатдан қуйи Волга, Сирдарёбўйи сақлари, Қозоғистон дашт аҳолисига ўхшаб кетади.

Антик даврга тегишли краниологик сериялар Айритом ва Далвар-зинтепадан, унинг новусидан топилди. Улар икки хил антропологик тип берган. Биринчиси маҳаллий ўтроқ аҳолига хос долихокран европеоидлар бўлса, иккинчи гуруҳ одам бошлари юечжи қабилаларига хос андронид белгиларга эга. Бундай антропологик тип Бешкент чорвадорлари типини эслатади. Шаҳар аҳолиси орасида брахике-

¹ Гинзбург В.В. Первые антропологические материалы к проблеме этногенеза Бактрии. МИА 15, 1950, стр. 241-250.

фал европеоидлар борлиги яққол сезилиб туради. Демак, қадимги Бақтрия ҳудудларида архаика давридан маҳаллий долихокефал европеоидлар орасига брахикефал европеоидларнинг кириб келиши, антик даврга келганда уларнинг сони ортиб бораётганлиги кузатилади. Ана шу иккинчи тип аҳоли орасида милодий эранинг бошларидан мўғулий ирқий белгиларига эга типлар пайдо бўла бошлаганини кузатамиз.

Юқорида келтирилган антропологик тавсиф ва таҳлиллар қуйидаги хулосага олиб келади: Шимолий Бақтрияда сўнгги бронза давридан бошлаб деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келган аҳолининг ассимиляцияси бошланади. Шунинг натижасида мил.авв. I минг йилликнинг охирида Бишкент водийсида Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типига яқин янги антропологик тип пайдо бўлади. Бу янги тип мавжуд тасаввурларга кўра, шарқий Ўртаер денгизи типининг узоқ асрлар мабойнида қоришуви (метисация) туфайли таркиб топади. Бу янги тип охир-оқибатда Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типининг жанубий минтақаларда ҳам юзага чиқишига олиб келади.

ХII боб. АНТИК ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁДА ЭТНОГЕНЕТИК ЖАРАЁНЛАР ВА МОВАРОУННАХРДА ТУРК-СУҒДИЙ ЭТНОМАДАНИЙ МАЙДОННИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ

Искандар Зулқарнайнинг шарққа ҳарбий юришлари туфайли Аҳамонийлар империяси тарих сахна-сидан кетди. Ҳарбий галабалардан маст бўлган Искандар ўз қўшинлари билан мил.авв. 329 йилда Окс (Амударё)дан ўтиб, Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келди. Аммо Ўрта Осиёда Искандар ва унинг истилочи қўшинига осон бўлмади. Улар эрксевар халқнинг қаттиқ қаршиликларига учради ва катта талофатлар эвазигагина уни босиб олди. Искандар қанчалар кучли ва тажрибали қўшинга эга бўлишига қарамай, Ўрта Осиё халқидан чўчиб қолди. Чунки Ўрта Осиёнинг аҳолисининг ташқи душманга нафрати кучли эди. Шунинг учун юнонлар мустамлака ўлкаларни бошқаришда барча зарурий чоралар кўришга киришадилар.

Биринчи навбатда истилочилар маҳаллий аслзодалар билан тил топиш, улар билан қон-қариндошлик ипларини боғлаш, шгу орқали маҳаллий аҳолига яқинлашиш чораларини кўриш зарур эканлигига катта аҳамият берадилар. Бу масалада Искандарнинг ўзи бошқаларга намуна бўлди. Унинг буйруғи билан барча ҳарбий бошлиқлар, ҳатто оддий жангчигача маҳаллий аҳоли қизларига уйланиб, қон-қариндош бўлиши зарур эди. Тўғри, кўпчилик, айниқса оддий аскарлар узоқ давом этган ҳарбий юришларда чарчаган, юрти ва оиласини соғинган, тезроқ уйларига қайтишни истар эдилар. Бу масалада бўйин товлаганлар дастлаб жазоланганлар.

Яқинлашишнинг яна бир зарурий чораси сифатида маҳаллий аҳоли маънавий дунёсига юнон худолари таъсирини олиб кириш, диний ва дунёвий сиёсатни маҳкама ҳимоясида олиб бориш, эллин маданиятини ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча жабҳаларига олиб киришни давлат сиёсатининг бош йўли қилиб олдилар. Ўрта Осиёнинг жанубида, Шимолий Афғонистон ва шимоли-ғарбий Ҳиндистон

ҳудудларидан иборат географик кенгликда Юнон-Бақтрия давлатининг тузилиши бу муаммоларни греклар фойдасига ҳал этишда муҳим роль ўйнади.

Бунинг оқибати ўлароқ мил.авв. III-II асрларда Ўрта Осиёда туб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар юз берди. Қадимги Фарғонада маҳаллий каҳудотлар, виспати ва зантупати мавқеидаги ҳокимликлар сиёсий уюшмасидан иборат Даван давлати таркиб топди. Шимолда Юнон-Бақтрия давлатига оппозицияда бўлган Қанг давлати тузилди. Қанг давлати этник ва хўжалик таркибига кўра, ярим ўт-роқ, ярим кўчманчи суғдий ва туркий қабилаларнинг давлати эди, яъни Ўрта Осиё ҳудудларида икки хил тилда (туркий ва суғдий) сўзлашувчи қабилаларнинг илк бор таркиб топган давлати эди. Бу тарихий факт ўзбек халқи этногенезини ўрганишда жуда муҳим ҳисобланади.

Қанг давлатининг ташкил топиши муносабати билан туркий этник гуруҳларнинг Ўрта Осиё икки дарё оралиғига кириб келиши янада жадаллашди. Шунингдек, суғдий этник қатламнинг эса Сирдарё қуйи ҳавзаларидан шарқий минтақаларга жадал кириб боришларига кенг имкониятлар очилди. Энди Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзалари суғдий ва туркий қабилалари чегараси бўлмай қолди. Туркий этник гуруҳлар (хуннлар) миграциясининг жадаллашуви туфайли илк ўрта асрларга келиб бу икки тил соҳиблари чегараси Сирдарёдан Амударёнинг ўрта ҳавзаларига кўчди. Бу эса VII-VIII асрларда Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ва унинг теварак-атрофида турк-суғдий этно-маданий майдоннинг шаклланишига олиб келди.

Антик давр ўзбек этногенезини ўрганишда муҳим муаммолардан яна бири — бу Да-юечжи қабилаларининг Ўрта Осиёнинг ички районларига, айниқса унинг жанубий минтақаларга кириб бориши билан боғлиқдир. Тарихда юечжиларни эроний тилли қабилалар сифатида ўрганиб келинди. Аммо уларнинг Шарқий Туркистондан (туркий тил дунёсидан) чиқиб, Даван, Уструшона ва Суғдиёна вилоятларини оралаб, дастлаб шимолий Бақтрияни, сўнг Жанубий Бақтрия ва то Шимолий Ҳиндистонгача кириб бор-

ганларида, улар туркийда сўзлашганлар ва Мовароуннаҳр аҳолисининг этник таркибида туркий этнос улуши сезиларли даражада бўлган. Аммо бу замин ижтимоий ва сиёсий ҳаётида эроний тил муҳити ҳали етакчилик мавқеига эга эди. Шу боис, кушонларнинг тил жиҳатидан эронийлашиши табиий эди.

Да-юечжилар дастлаб Бақтрияда Кушон давлати бўлиб бирлашгунларига қадар (100 йил давомида) ўз она тилида сўзлашган бўлиши мумкин. Аммо устун эроний тил муҳити шароитида маҳаллий аҳоли билан иқтисодий, маданий ва этник алоқалар туфайли улар аста-секин эронийлашганлиги тарихий ҳақиқатдир. Бақтрияда ташкил топган кушонлар давлати мамлакатни бошқаришда қадимдан давом этиб келаётган маҳкамачилик ва унинг эллинлар таъсирида мукамаллашган тизими билан уйғунлашиб, юечжиларнинг эронийлашида катта роль ўйнайди. Шу боис, Канишка бохтарий тилни давлат тили деб эълон қилган, маҳкамачиликда юнон ёзуви ўрнига бохтарий ёзувини қўллашга фармон берган, пуллар кушон подшолари, Бақтрия худолари расмлари билан зарб этила бошлаган. Кушонлар аждодлари тилини унутиб, бохтарийлашган (эронийлашган) бўлса ҳам, ўз келиб чиқишларини унутмаганлар. Рабатак ибодатхонаси ёзувида Канишка ўзи ва аждодларини орий эканлигини эслаб ўтади. Бу ҳам фикримизнинг тўғри эканлигидан далолат беради.

Ёзма манбаларда Ўрта Осиёнинг қадимги туркий этнослари ҳақида маълумотлар бизгача етиб келмаган бўлса-да, аммо археологик материаллар антик даврда бу ўлкада туркий этник гуруҳлар бўлганлигидан гувоҳлик беради. Масалан, юқорида таъкидлаганимиздек, Қанғ давлати доирасида, унинг марказий минтақалари — Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида, Тошкент воҳасида янги этнос — Қанғар элати таркиб топа бошлади. Унинг этник асосини маҳаллий суғдийлар ва Сирдарё бўйи туркий қабилалари ташкил этарди. Улар таркибига хуннларнинг кириб келиши туркий этнос қатламининг қалинлашувига олиб келади. Ана шу қурама этноснинг моддий маданияти "Қовунчи маданияти" номи билан фанда ўрин олган.

Қовунчи маданияти ёдгорликлари биринчи бор 1934 йилда Г.В.Григорьев томонидан топилган¹. Ҳозирги кунда Тошкент воҳасида Қовунчи археологик комплексига оид юздан ортиқ ёдгорликлар бор. Бунда, Қовунчи тепадан ташқари, Чордара, Қанқа, Ковардон ва бошқа қатор ёдгорликлар кўзда тутилади. Г.В.Григорьев ўз даврида Қовунчи маданиятини икки босқичга: яъни Қовунчи-1 ва Қовунчи-2 га бўлиб ўрганган. Кейинчалик Б.А.Литвинский² ва А.И.Тереножкин³лар Қовунчи маданиятидан Жун маданиятини келтириб чиқарадилар, Л.М.Левина⁴ эса Жун ёдгорликларини Қовунчи маданиятига қўшиб, Қовунчи-3 босқичини таклиф қилади⁵.

Қовунчи маданияти ва унинг босқичларининг санаси ва унинг этник таркиби масаласида ҳар хил қарашлар мавжуд. Академик Ю.Ф.Буряков узоқ йиллар Тошкент воҳасида археологик тадқиқотлар ўтказиб, яъни Қовунчи-1 мил.авв. II-I асрлардан милодий II асргача, Қовунчи-2 милодий II-IV аср бошларигача, Қовунчи-3 милодий IV асрнинг иккинчи ярми-VI бошларигача давом этган, деган хулосага келади. Бу фикрга қўшилса бўлади. Аммо Ю.Ф.Буряков ҳам Қовунчи маданияти соҳибларининг тили масаласида собиқ совет даври анъанавий қарашларидан нарига ўта олмайди. Тошкент шаҳри ҳудудидаги археология ёдгорликлар билан мунтазам шуғулланиб келаётган археолог М.И.Филанович ҳам бу масалада ўз маслақдошларидан қолишмайди. Таъкидлаш жоизки, қадимги Тошкент воҳасида туркий этник қатлам айнан Қовунчи маданиятидан бошлаб жонлана бошлайди, унинг акс садоси сифатида туркий этноснинг сезиларли излари Қовунчи маданияти ёдгорликларида яққол кўзга ташланади. Бунинг боиси, биринчидан, аҳолиси икки хил тил соҳиблари бўлган Қанғ давлатининг маркази, ядроси Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси бўлса, иккинчидан, бу минтақа қадимдан суғдий ва

¹ Григорьев Г.В. Каунчитепа (раскопки 1935 г.) Ташкент-1940 г.

² Литвинский Б.А. Джунский могильник и некоторые аспекты кангуйской проблемы. СА. №2, 1967, стр.29-37.

³ Тереножкин А.И. Согд и Чач. КСИИМК, вып. XXXIII. Москва-1950, стр.159-160.

⁴ Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сирдарьи в I тыс. н.э. Москва-1971, 181-182.

⁵ Уша муаллиф, указ.соч. 184-186.

туркий тилли қабилаларнинг мунтазам алоқа зонаси бўлиб келган; учинчидан, юнон муаллифлари эътироф этганларидек, Сирдарёнинг қуйи ҳавзалари икки тил соҳибларининг чегара жойи эди. Буларнинг барчаси Қанғ давлати таркиб топгач, ўз мевасини бера бошлади, яъни туркий этноснинг табора ортиб боришига олиб келди. Янги этник гуруҳларнинг маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетиши натижасида Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзаси минтақасида туркий тилнинг жонли халқ тилига айланиб бориши кузатилади. Таниқли элшунос академик К.Шониёзов таъбири билан айтганда, Қанғ давлати доирасида суғдий ва туркий тилли этник бирликлар асосида янги этнос — қанғар халқи таркиб топади.

Антик давр этногенетик жараёнларининг таҳлиliga кўра, давр адоғига келганда қанғар элатига хос 4-5 этник омиллар шаклланади, яъни биринчидан, Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида, Қанғ давлатининг марказий ҳудудларида этно-ҳудудий бирлик таркиб топади; иккинчидан, ана шу этноҳудудий бирлик доирасида бир хил ривожланиш даражасидаги иқтисодий-хўжалик бирлиги вужудга келади; учинчидан, таркиб топган ҳудудий бирлик доирасида деярли бир хил ривожланишдаги этномаданий бирлик майдони қарор топади; тўртинчидан, ўзбек халқига хос антропологик тип — Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи шаклланади ва ниҳоят бешинчидан, янги этнос — қанғар элати атрофида жипслашган Қанғ давлат конфедерацияси, яъни сиёсий давлат уюшмаси таркиб топади. Демак, ўзбек халқи этногенезининг иккинчи босқичида ўзбек элатига хос қатор омиллар шаклланади.

Милодий эранинг бошларидан Қовунчи маданиятининг таъсири бир томондан Суғд ерларига, иккинчи томондан, Шимолий Фарғонага кириб боради. Хоразм воҳаси ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Чунки Сирдарё бўйларидан Амударё дельтасига туркий этноснинг кириб бориши антик давр хоразм тангаларида, кулолчилик маҳсулотларида яққол кўзга ташланади. Қовунчи маданиятига хос анъаналар таъсирида милодий IV-V асрларда Бухоро воҳасининг шимоли-ғарбий даштларида туркийгўй қабилалар-

нинг "Қизилқир маданияти" шаклланади¹. Қизилқир маданиятининг шаклланиши хионийларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Дарҳақиқат, милодий IV асрнинг охири ва V аср бошларидан минтақа моддий маданиятида чорвадор аҳоли маданиятининг кучли таъсири кўзга ташланади. Кулолчилик маҳсулотлари анча сифатсиз — анъанавий нафис, хушбичим, хилма-хил бозоргир сопол товарлар ўрнини дағал ва қўпол, сирти сайқалланмаган сопол идишлар эгаллайди. Сопол идиш дасталарида, қулоқларида, қозон туширгичларида ҳайвонлар рамзи акс этирилади. Қовунчи ва Қизилқир маданиятлари ёдгорликлари комплексларида қўй култи, айниқса қўчқор сиймоси кенг кўламда тасвирланган. Сополларда, тош туморларда туркий илоҳий оламга хос чизги-белгилар учрайди.

Ўрта Осиё археологиясининг билимдони С.П.Толстов илк ўрта асрлар даврининг дастлабки босқичида моддий маданиятда юз берган бу ўзгаришларни қулдорлик жамиятининг инқирози билан боғлайди. Шунингдек, Маркварт ва С.П.Толстовнинг аниқлашларича, хоқон Муқан билан канизакдан туғилган турк шаҳзодаси Або валиаҳдлик ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, милодий VI асрнинг 80 йилларида Фарбий Суғдада қўзғолон кўтаради ва кўпчилиги камбағаллашган аҳолидан ташкил топган бир талай турклар билан Бухоро томон йўл олади. Йўл-йўлакай деҳқончилик қилувчи аҳолининг мулксиз қисми билан бирлашиб, маҳаллий аристократияни мамлакатдан ҳайдаб юборади ва Пайкент шаҳрини қўлга олиб, ўз давлатини таъсис этади². Шу воқеа муносабати билан А.Ю.Якубовский ёзма манбаларга асосланиб муҳим бир фикрни ўртага ташлайди, яъни Пайкентда ўрнатилган Або тиранияси муносабати билан Бухоро районларига бир талай туркларнинг кириб келиши юз берди³, дейди. С.П.Толстов эса тарихни марксча даврлаштиришдан келиб чиқиб, Або қўзғо-

¹ Ўроқов Б. Культура Бухарского оазиса второй половины I тыс. до н.э. и первой половины I тыс. н.э. Автореф. Канд. Дисс. Москва-1982, стр. 14-19.

² Якубовский А.Ю. Узбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. Тошкент-1941, 6 бет.

³ Якубовский А.Ю. ўша асар, 6-7 бетлар.

лонини Ўрта Осиёда қулдорлик тузумининг инқирозидан далолат берувчи "Бухоро воҳаси йўқсилларининг маҳаллий аристократияга қарши демократик ҳаракати" деб баҳолайди. Дарҳақиқат, бир қарашда, милодий IV-V асрларга келиб антик даврнинг йирик шаҳар майдонлари торайиб кетади, қалъа-кўрғонлар, қасрлар типигаги майда шаҳарлар пайдо бўлади. Йирик шаҳарлардаги анъанавий жўшқин ҳаёт сусаяди.

Аслида ҳам шундаймиди?

Бу ўзгаришлар билан боғлиқ тарихий жараён чуқурроқ ва ҳар томонлама таҳлил қилинса, назаримизда, бу ўзгаришлар қулдорлик тузумининг инқирози эмас (чунки Ўрта Осиёнинг анъанавий жамоа мулкчилиги қулдорлик жамияти даражасига олиб келмаган), балки бу заминга кўчманчи туркий қабилаларнинг жадал кириб келиши билан боғлиқ қизгин этногенетик жараёндан далолат берар эди. Бронза давридан бошланган туркий қабилаларнинг Мовароуннаҳрга кириб келиши антик даврга келиб, шу қадар сезиларли эдики, натижада, юқорида таъкидлаганимиздек, Сирдарёнинг нафақат қуйи, балки ўрта ҳавзаларида ҳам туркий этнос моддий маданияти, яъни Қовунчи маданияти ташкил топди. Бундай миграцион жараёнлар ёзма манбалар таҳлилига кўра, туркийгўй хионийлар, кидарийлар ва эфталийларнинг Ўрта Осиё ички районларига кириб келиши билан боғлиқ эди. Дарҳақиқат, уларнинг бу заминга милодий IV-V асрдан эътиборан кириб келиши қадимдан давом этиб келаётган маҳаллий аҳолининг осойишта, тинч ҳаётининг бузилишига, Мовароуннаҳр шаҳарларидаги ижтимоий-иқтисодий беқарорликка олиб келган.

Араб истилосидан аввалги даврларда туркий қабилаларнинг келиши, у қанчалик ва қайси тартибда содир бўлганлиги ҳақида ёзма манбалар сақланмаган бўлса-да, археологик тадқиқотларга кўра, Шош ва қадимги Фарғонада туркий этноснинг эроний тилли аҳолидан кўпроқ эканлиги шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу ҳақда А.Ю.Якубовский шундай дейди: "Ҳар ҳолда, араблар VII-VIII асрларда Ўрта Осиёни истило қилишда фақат Балх билан Бадхиз атрофидаги турклар билангина эмас, балки Фарғона турклари билан

ҳам тўқнашдилар"¹. Манбаларда ёзилишича, Шошда ўғузларнинг қадимдан мавжудлиги, Фарғонада турк қабилаларидан қорлуқларнинг кенг ёйилганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Ҳар ҳолда, VII-VIII асрларда қорлуқ турклари фақат Еттисувда эмас, ҳатто Тоҳаристонда, Балх вилоятида яшаганлиги маълум. Араблар Мовароуннаҳрни босиб олгач, туркларнинг Сирдарё билан Амударё оралигига бемалол кириб келишларини тўхтатиш мақсадида Еттисув устига юриш бошлайди ва у ерларнинг эгалари туркашларга қаттиқ зарба беради. Бу воқеа 737 йилда содир бўлган эди. Шундан кейин, турклар Суғдни бутунлай арабларга топшириб, Суғд ўлкаси ишига аралашмай қўйдилар. Аммо унгача Суғдда турк таъсири кучли эди. Араб истилосига қадар Ўзбекистоннинг Суғд ва бошқа вилоятларидаги талай маҳаллий мулкдорлар турк хонларига қариндош-уруғлашиб, ғарбий турк ябғуси хонадонлари билан қуда-анда бўлишиб кетган эдилар. "Шуниси характерлики, суғд аслзодалари ўртасида турк номлари ва унвонлари (титуллари) тез-тез учраб турадиган табиий ҳолга айланган. 710 йилда ўз жонига қасд қилган Самарқанд ихшиди Тархун номининг туркча "тархон" унвони билан боғлиқ эканлигига шубҳа йўқ². Араблар Мовароуннаҳр ерларининг ҳукмдори бўлиб олсалар-да, аммо Еттисув турклари уларнинг доимий рақиби ва душмани бўлиб қоладилар. Бу душманлик айниқса арабларга қарши Муқанна кўзғолони даврида яққол кўзга ташланиб қолди. Айнан шу даврда араблар Мовароуннаҳр воҳалари атрофини мудофаа деворлари билан ўраб олишга мажбур бўлганлар³. «Шуниси характерлики, — дейди А.Ю.Якубовский, — Еттисув вилояти VIII-IX асрлар ва ҳатто X аср мобайнида ҳам на аббосийлар халифалигига (VIII-IX аср), на тоҳарийларга (IX аср), на

¹ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. Тошкент-1941. 7-бет.

² Ўша асар. 7 бет.

³ Мухаммедов Х. Из истории древних оборонительных стен вокруг оазисов Узбекистана. «Стена канпирак» древнебухарского оазиса. Автореф. канд. дисс. Ташкент-1961, стр. 13-37.

сомонийларга (IX-X асрлар) бўйсунмади. Аббосийлар ва улардан кейинги маҳаллий сулолаларнинг диққати бутунлай ғарбга, Мовароуннаҳрнинг Яқин Шарқ билан алоқаларини мустаҳкамлашга қаратилди¹.

Илк ўрта асрларда жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва этнома-даний ҳаётида туб ўзгаришлар юз беради. Ижтимоий-иқтисодий соҳада маҳаллий майда мулк эгалари — кашоварзлар орасида мулкий табақаланиш жадал кечади. Мулкчиликнинг йирик шакллари чорвадор жамоаларда, ҳунармандчиликнинг қатор жабҳалари ва савдо-сотиқ жамоалари орасида ҳам кузатилади. Катта ер эгаларининг шаҳардан ташқаридаги мулки баланд мудофаа деворлари билан ўраб олиниб, улар ўртасида шаҳона қаср ва қалъа-қўрғонлар пайдо бўлади. Илк ўрта асрлар ижтимоий ҳаётининг ҳосиласи сифатида кечаги кашоварзларнинг камбағаллашган қисми кадиварлар — ерсиз ижарачи қўшчилар қатлами пайдо бўлади. Кашоварзларнинг бойиб бораётган ишбилармон қисми йирик мулк эгалари — деҳқонзодаларга айланади. Илк ўрта асрлар даврининг деҳқонзодаси катта мулк эгалари бўлиб, Европада шу тоифа кишилар феодал, яъни катта мулк эгаси маъносини англатган. Шунинг учун бу давр тарихда илк феодализм даври номини олган.

Илк ўрта асрлар Ўрта Осиёсининг деҳқонзолалари майда мулк эгалари — кашоварзлар, озодкорлар ва гувакорлар биргаликда жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг асосини ташкил этганлар, улар жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи, жамоалари ҳисобланган. Унгача Ўрта Осиё шароитида катта мулк эгаллиги бўлмагани учун Ўрта Осиёда қулдорлик жамияти бўлмаган, деган хулосага келинмоқда. Ўрта Осиёнинг қадимги суғорма деҳқончилик минтақаларида бронза даврида пайдо бўла бошлаган кашоварзлар ер эгаллиги ва деҳқонзолалар жамият иқтисодий ҳаётининг барча жабҳаларига ўз таъсирини ўтказди. Натижада, чорвачилик ва ҳунармандчиликнинг барча жабҳаларида, савдо-сотиқда йирик мулк эгалари деҳқонзолалар ва ўрта ва майда мулк

¹ Якубовский А.Ю. ўша асар, 8 бет.

эгалари — кашоварзлар билан биргалиқда жамият иқтисодий ҳаётининг асоси бўлиб қолди. Жамиятда ҳарбий ҳокимият ўрнатган туркий сиёсий куч эса Ўрта Осиё шимоли-шарқидан тўхтовсиз туркий этник гуруҳларнинг кириб келишини тезлатади. Жойларда бошқарув тизимининг турк аслзодалари таъсирига ўтиши ҳам минтақада этногенетик жараён ривожига ўз таъсирини кўрсатади. Натижада, Турон заминда туркий этник қатламнинг қалинлашув ҳосиласи сифатида бу юрт ёзма манбаларда Туркистон деб атала бошлайди. Бу тарихий ва этногенетик жараёнлар нафақат ёзма манбаларда, балки илк ўрта асрлар даври археологик материалларида ҳам яққол кўзга ташланади.

Шундай қилиб, милодий VI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда Турк хоқонлиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши билан бу заминда туркий қабилаларнинг кириб келиши шу қадар жадаллашдики, оқибатда Ўрта Осиёнинг шимолий, шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий вилоятларида туркий этнос жамиятнинг ҳукмрон этник қатламига айланди. Шарқшунос олим А.Ю.Якубовскийнинг ёзишича, Ўрта Осиёнинг Амударёгача бўлган ҳудудларида туркий қабилалар кириб бормаган бирор жой қолмаган эди. Дарҳақиқат, хоқонликнинг яқин 100 йил давом этган ҳукмронлик даврида жамиятнинг ижтимоий қиёфаси туркий-гўй этник қатламлар фойдасига ишлади. Милодий III-IV асрдан эътиборан таркиб топа бошлаган ҳокимликлар аввал маҳаллий сулоалар томонидан бошқарилган бўлса, Турк хоқонлиги сиёсий майдонга чиққач, улар турк сулоалари вакиллари билан алмаштирила бошланди. Баъзи бир вилоятларда, масалан Жанубий Қозоғистон ва Тошкент воҳасида маҳаллий ҳокимликлар деярли туркийлар қўлига ўтиб кетган эди. Бу ҳол, ёзма манбаларда таъкидланишича, Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятларига ҳам ёйилган эди.

VIII аср бошларида араблар Ўрта Осиёни жуда кўп талофатлар бериш эвозига босиб олгандан кейин уларнинг олдига қатор муаммолар пайдо бўлди. Биринчидан, эрк севар маҳаллий аҳоли арабларга осонликча жон бермади. Араблар туркий сулола ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ, мамлакатни бошқа-

ришни ўз қўлларига олишга интилдилар. Маҳаллий ҳокимликларнинг ўз ҳудудий доирасида мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб боришларига қаттиқ қаршилик кўрсатиб, ҳокимиятни халифалик қўлида тўплашга интилдилар. Натижада, Мовароуннаҳр ва Хуросонда бирин-кетин босқинчиларга қарши умум халқ ҳаракати, қўзғолонлар бошланиб кетди. Иккинчидан, араблар минтақа ҳудудларида илдиз ортган туркий ҳукмрон сиёсий вазиятга барҳам бериш сиёсатини олиб борадилар. Чунки жанговар туркий қабилаларнинг Мовароуннаҳрга гуруҳ-гуруҳ бўлиб кириб келишини кети кўринмас эди. Уларни Мовароуннаҳрга кириб келишини тўхтатиш ва минтақанинг ягона ҳўжайини бўлиб олиш учун араблар Мовароуннаҳр шимоли-шарқига жойлашган деҳқончилик воҳалари чегаралари бўйлаб мудофаа деворларини қура бошладилар.

Учинчидан, Ўрта Осиёнинг оташпараст зардуштийлик диний муҳити шароитида аҳолининг барча табақалари бирдам бўлиб, ғайридин арабларга қарши курашганлар. Бу курашлар тепасида элнинг обрўли деҳқонзода ва диний раҳномолари турардилар. Шунинг учун араблар дастлаб маҳаллий аҳолининг барча табақаларига душман сифатида қараб, нафақат зардуштий мубодларини, балки маҳаллий аҳолининг бадавлат аслзодаларини ҳам қирғин қила бошладилар. Аслзода-деҳқонзода Бармакийлар хонадони бу сиёсатнинг қурбони бўлган эди. Арабларнинг бу сиёсати ҳам ўз самарасини бермагач, энди улар маҳаллий аслзода-деҳқонзодалар билан тил топиш йўлини қидира бошладилар. Бу масалада биринчи қадамни халифаликнинг шарқий вилоятлари ноиб Маъмун ибн Хорун ар-Рашид бошлаб берди. У маҳаллий Тоҳарийлар ва Сомонийлар билан тил топиб, улар ёрдамида арабларга қарши қўзғолонларни бостиришга зришди. Халифалик олдидаги хизматлари учун Мовароуннаҳрнинг қатор вилоятларининг бошқариш уларга топширилди.

Абдулло Маъмуннинг яна бир доно сиёсати шу бўлдики, у ноибликнинг пойтахти Марвда олиму фузалоларни йиғиб, илмий-тадқиқот марказини ташкил этди ва унга шахсан ўзи раҳнамолик қилди.

Марвазийлар илмий марказига Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг иқтидорли ёшларини тортди. Албатта, ўша даврнинг иқтидорли ёшлари асосан аслзодаларнинг фарзандлари бўлган. Уларнинг йигиб, Марвазийлар мактабида таълим-тарбия беришнинг халифалик учун қанчалар фойдаси катта эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Биринчидан, улар орасидан Аҳмад Фарғоний сингари қомусий олимлар етишиб, араб дунёсини оламга машҳур этган бўлса, иккинчидан, аслзодаларнинг фарзандларини Марвада, халифалик назоратида тутиб туришнинг ўзи маҳаллий деҳқонзодаларнинг халифалик фойдасига иккиланмай хизмат қилишларига қаратилган сиёсат эди.

Халифалик томонидан олиб борилган бу сиёсатларнинг ўзбек этногенези билан қандай алоқаси бор, деган савол туғилиши мумкин. Бу сиёсат, биринчидан, Хуросон ва Мовароуннаҳрда ислом дини ва исломий маънавий-ахлоқий руҳиятни мустаҳкамлашга қаратилган бўлса, иккинчидан, минтақада маҳаллий аҳоли билан қоришиб кетган туркий ҳукмронлик муҳитини сиёсий майдондан улоқтириб ташлаш ва ягона ислом тартибларини ўрнатиш эди. Аммо воҳалар атрофини ўраб олган мудофаа деворлари ҳам, маҳаллий аҳолининг тил жиҳатидан араблаштириш сиёсати ҳам амалга олмади, аксинча арабларгача бу жойларга келиб ўрнашиб қолган туркий этник бирликларнинг ўтроқлашиш жараёни жадал кечади, эронзабон суғдий, хоразмий ва боҳтарийларнинг тил жиҳатидан туркклашиш жараёни давом этади. Мовароуннаҳр ва унинг теварак-атрофида кенг халқ оммасининг жонли тили тобора туркийлашишда давом этиб, пировардида минтақада турк-суғдий этномаданий майдон таркиб топади.

ХIII боб. ЎЗБЕК ЭЛАТИНИНГ ТАРКИБ ТОПИШ БОСҚИЧЛАРИ ВА УНИНГ ХАЛҚ СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ

Халқларнинг келиб чиқиш масаласини ўрганишда, тадқиқотчи, биринчи навбатда, ўрганаётган халқ ҳозирда яшаб турган ҳудудлар билан азалдан боғлиқми ёки йўқ; иккинчидан, ушбу халқнинг тили азалий аجدодлари тили билан бирми ёки бир неча тиллар қоришмасининг маҳсулими каби саволларга аниқлик киритиб олоғи керак. Чунки бу саволлар ҳар бир халқнинг этногенетик тарихини ташкил этади. Этногенетик жараёнлар эса жуда узоқ давом этадиган ижтимоий ҳодисадир. Муаммога ушбу илмий ишланма нуқтаи назаридан ёндашилса, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни жуда узоқ давом этган ижтимоий ҳодиса бўлиб, ўзбеклар халқ бўлиб шаклланишига қадар қатор тарихий ва этномаданий жараёнларни босиб ўтганлиги аён бўлади.

Қадимги ёзма манбалар таҳлилига кўра, неолит (янги тош) ва бронза даврларида Ўзбекистон ҳудудининг тубжой аҳолиси эроний тиллар оиласининг шарқий лаҳжаларида сўзлашувчи сугдийлар, хоразмийлар, бохтарийлар, сак қабилалари бўлганлиги фанда эътироф этилган. Мустақил Ўзбекистон аҳолисининг тили — ўзбек тили эса туркий тиллар оиласига киради. Демак, ўзбеклар икки хил тилда сўзлашувчи (шарқий эроний ва туркий) қабила ва элатларнинг қоришувидан таркиб топган этносдир.

Ҳар бир ишни боши ва якуни бўлганидек, этногенетик жараёнларнинг ҳам боши ва якуни бўлади. У ҳолда, ўзбек этногенези қачон бошланди, қачондан бошлаб бу замин аҳолиси туркийда сўзлаша бошлади, яъни асосий қисм аҳоли қачон туркийлашди, деган саволга жавоб бериш лозим.

Дастлаб ўзбек этногенезининг илк нуқтаси турк хоқонлигидан бошланди, деган тезис пайдо бўлди (академик А.Ю.Якубовский). Кейинроқ, туркий этник гуруҳлар бу заминга анча аввалроқ, антик даврда кириб келган, шунинг учун ўзбек этногенезини антик даврдан бошлаш керак, деган тезис пайдо бўлди (академик С.П.Толстов). Қадимги ёзма

ва моддий маданият манбаларини қиёсий ўрганиш натижасида ушбу сатрлар муаллифи ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси сўнгги бронза даврига бориб тақалишини асослайди¹. Демак, бугунги кунда олиб борилган илмий тадқиқотларга кўра, ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтаси сўнгги бронза даври деб эътироф этилган экан, унинг узил-кесил шаклланиши милодий XI-XII асрларда юз берди.

Жаҳон тарихидан маълумки, дунёда бирор халқ йўқки, у минтақадаги бошқа этник бирликлар билан аралашмаган бўлса. Бу ҳақда С.П.Толстов шундай деган эди: "Ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этник гуруҳларга бевосита бориб тақалмайди. Аксинча, уларнинг шаклланишида, ерли халқлар ва теварак-атрофдан кўчиб келган халқлар ҳар хил нисбатда ўз аксини топган"². Бундан ўзбек халқи ҳам мустасно эмас. Шундай экан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида қадимдан яшаб келаётган ўзбек халқининг илк аجدодлари икки тил-туркий ва эроний тиллар туркумидаги қабила ва элатлар бўлиб, уларнинг узоқ йиллар давомида аралашуви, қоришуви жараёнида XI-XII асрларга келиб ўзбек элати халқ бўлиб шаклланиб, шундан сўнг унинг этник тарихи бошланди.

Мана шу улкан тарихий давр ичида ўзбек халқи қабила ҳолатидан уюшган халқ даражасига ўсиб чиқади. Мана шу давр ичида аجدодларимиз бир неча этномаданий босқичларни босиб ўтади. Ҳар бир босқичда элатга хос этник омиллар бирин-кетин шаклланиб боради.

Ушбу қўлланманинг III бобида этногенетик жараёнлар билан боғлиқ этник омил ва белгилар кўриб чиқилди. Улар этно-ҳудудий бирлик, этно-иқтисодий-хўжалик бирлиги, этно-маданий бирлик, антропологик тип бирлиги, тил бирлиги, ўзликни англаш

¹ Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. Ўз.ИФ журнали, №6, 1996, 70-71 бетлар; Ўша муаллиф. Тарихимизнинг уч муаммоси ва уларнинг ечими ҳақида янгича мулоҳазалар. Ўз.ИФ журнали, №5, 2000 йил, 24-28 бетлар; Ўша муаллиф. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" журнали, №4, 2002 йил, 55 бет.

² Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ, 1947. №VI -VII, стр.304.

бирлиги, этно-ном бирлиги, сиёсий уюшма бирлиги ва бошқалардир. Булар, бир вақтда, бирданига содир бўлмайди, балки секин-аста, босқичма-босқич юз беради. Ўзбек халқининг шаклланиш босқичлари ана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб белгиланган.

Ўзбек халқи этногенезининг биринчи босқичи — бошланиши бронза даврига бориб тақалади. Археологик материаллар таҳлилига кўра, бу босқич мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан то македониялик Искандарнинг Ўрта Осиё ҳудудига кириб келишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр, ўз навбатида, қатор тарихий воқеликлар билан характерланади. Евроосиё чўлларининг чорвадор аҳолиси ҳаётида от, эшак ва туядан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтилгач, дашт аҳолисининг ўз чорва подаларини ҳайдаб жануб ва ғарбга томон миграцияси бошланади. Шу муносабат билан бир гуруҳ дашт аҳолиси мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида (бронза даври) Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий томонидан Амударёнинг қуйи ҳавзаларига кириб келди. Унгача бу заминда Калтаминор маданияти (неолит даври) ва Сувёрган маданияти (энеолит ва бронза даври) аҳолиси яшаб келар эдилар. Янги этник гуруҳнинг моддий маданият излари С.П.Толстов томонидан 1938 йилдан бошлаб қадимги Хоразмда, Аударёнинг Оқчадарё ўзанидан тортилган Тозабогёб канали районидан топиб ўрганилди. Қадимги Хоразм тарихининг билимдони С.П.Толстов бу янги этник гуруҳга тегишли ёдгорликларни "Тозабогёб маданияти" деб атади. У ушбу археологик маданият материалларини синчиклаб ўрганиб, "бу топилмалар тубжой аҳолининг моддий маданиятига ўхшамайди, улар қандайдир янги этноста тегишли", деган хулосага келади. Шу билан бирга, бу топилмаларни атроф минтақалардан топилган ашёвий далиллар билан қиёсий ўрганиб, шу каби материаллар жануби-шарқий Ўролдан то Минусинск пасттекислигининг ички қисмигача бўлган ҳудудда учрашини таъкидлайди.

Улар буюк турк чўлида, яъни Евроосиё чўларида ўз чорваларини боқиб, баъзида деҳқончиликка қулай жойларда ибтидоий деҳқончилик хўжалиги билан

ҳам шуғулланиб келган чўл минтақаси қабилалари бўлиб, археологик адабиётларда улардан қолган ёдгорликлар "Андронов маданияти" номи билан ўрганиб келинмоқда. Улар жанубий Сибир, тоғли Олтой, Қозоғистон чўллари, Қирғизистон тоғ олди адирларида кенг тарқалган. Уларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши икки йирик этник тўлқин билан боғлиқ. Дастлаб улар маҳаллий аҳоли ўзлаштирмаган районларга жойлашиб, ерли аҳоли билан иқтисодий алоқада бўладилар. Улар археологик адабиётларда «Тозабогёб», «Қайроққум», "Андронов маданиятининг Ўрта Осиё варианты" номлари билан маълум. Кейинроқ, мил.авв. II минг йилликнинг охириги чорагида уларнинг жуда катта гуруҳи кириб келади. Энди улар Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик маданияти минтақаларигача кириб борадилар¹. Бутунги кунда Тозабогёб этносига тегишли ёдгорликлар Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида учрайди.

Собиқ Шўролар даври тарихшунослигида Андронов маданияти аҳолисининг тили масаласида "Веда" ва "Авесто" каби энг қадимги муқаддас китобларнинг тили ҳозирги замон Оврўпа халқларининг тиллари билан қариндош эканлиги аён бўлгач, улар, яъни Андронов маданияти аҳолиси ҳинду оврўпа тилларида сўзлашганлар, деган ғоя фанда ўрнашиб қолди. Натижада, тарихда Даштиқипчоқ номи билан машҳур бўлган буюк турк чўлининг Тоғли Олтойдан бошқа ҳудудларида туркчиликка ўрин қолмади.

Шўролар даври тарихшунослигида ҳинд-европаликларнинг илк ватанини қидириш бошланди. Ҳинд-Европа назарияси тарафдорлари орасида уларнинг илк ватани деб Ўрол тоғининг жанубишарқий ҳудудлари қабул қилинди. Чунки бу ҳудудларда милоддан олдинги II минг йилликнинг биринчи ярмига доир ёдгорликларда археологик қазилмалар ўтказилиб, улардан Андронов маданияти чорвадор қабилаларининг бадавлат ҳарбий қатламига тегишли

¹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.-Л. стр.116-118; Аскарлов А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана. ИМКУ №3, Ташкент-1962. стр. 28-41; Уша муаллиф. Степной компонент в оседлых комплексах Бактрии и вопросы его интерпретации. Сборник "Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций" Алма-Ата-1989, стр. 160-166.

ашёвий далиллар топилди. Ҳинд-Европа назариясига кўра, ана шу бадавлат аслзода ҳарбийлар ҳиндевропалик аталиб, уларнинг бир қисми милоддан олдинги II минг йилликнинг иккинчи ярмида ўзларининг илк ватанларидан жанубга томон юриш қиладилар. Уларнинг бир қисми Ҳиндиқуш тоғ тизмаларидан ошиб, Ҳиндистон томон ўтиб кетадилар, уларнинг иккинчи қисми эса Эрон тоғ олди районларида қолиб кетадилар. Улар Оврўпа ва Совет даври тарихий лингвистикасида дастлаб "варварлар", сўнг "орийлар" деб аталди.

Мана шу концепция асосида шўролар даври тарихшунослигида Андронов маданияти қабилаларининг тили эроний тиллар оиласига тегишли, деган тушунча пайдо бўлди. Шу тушунча таъсирида С.П.Толстов қадимги Хоразмда яшаган Тозабогёб маданияти соҳибларини Андронов маданияти аҳолиси билан бир халқ эканлигига ишора қилиб, тозабогёбликларнинг тили ҳам эроний тиллар оиласига мансуб эди, деган хулосага келади. Археологик тадқиқот натижаларига қараганда, бепоён Қипчоқ чўлининг туб аҳолиси ушбу заминнинг табиий-географик шароитига кўра, бронза давридан бошлаб кўчманчи чорвачиликка ўта бошлаган. Уларга тегишли ёдгорликлар Фарбий Қозоғистондан шимолда то Ўрол дарёсигача бўлган даштларда, жанубда Сирдарёнинг ўрта ҳавзасигача, шарқда Байкалгача ёйилган бўлиб, шу географик кенгликнинг марказий ва шарқий Қозоғистон, тоғли Олтой, Обь, Тоболь, Енисей дарёлари ҳавзаларида, бутун жанубий Сибир ҳудудларида кенг тарқалган. Қадимги Хитой ёзма манбаларига кўра, мана шу ҳудудларда милоддан олдинги III-II минг йилликларда туркий қабилалари яшаган¹.

Аммо собиқ совет даври тарихшунослигида Андронов маданияти аҳолиси ҳиндевропаликлар сифатида қаралиб келингани учун туркшунослик фанида туркий этник қатламнинг Андронов маданияти қабилалари билан боғлаш мумкин бўлмади. Чунки собиқ Шўролар даври мафқурасининг таъъйиқида ҳеч бир кимсага бундай фикрни ўртага ташлаш насиб этмади. Шундай фикрлаш йўлида қилинган

¹ Бу ҳақда тўлиқ маълумотлар ушбу асарнинг X бобида берилган.

дастлабки ҳаракатлар эса ҳиндевропа назарияси руҳида суғорилган совет олимлари жамоаси орасида масхара қилишгача бориб етилди.

Таъкидлаш жоизки, бир замонлари Ўрол тоғи ва унинг жануби-шарқидан Азов денгизи томон оққан Ўрол (Ўйиқ) дарёси қадимда ва ўрта асрларда славян ва туркий қабилаларнинг ҳудудий чегараси бўлган. Бу тарихий ҳақиқатни рус тарихчилари яхши билдилар. Шунингдек, Ўрол тоғларидан Шарққа, Ўйиқ дарёсидан жанубга Россия саноатчилари ҳарбийлар ёрдамида секин-аста кириб борганликлари ҳамда "ўзлаштирилган" чегара районларида ҳарбий истехкомлар қурилиб, туркийларнинг илк ватани — жанубий Сибир XVI-XVII асрлардан бошлаб, Россия таркибига ўтиб борганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳаммага аён. Бу жараёнлар кўҳна тарих тақозо этган туркий халқларнинг узоқ ўтмишидан лавҳалар эди. Аммо уларнинг келажак тақдири, тарих тақозосига кўра, Ўрта Осиё ҳудудлари билан боғланиб кетди.

Ўтмиш тарихга объектив, холисона ёндашиш принциpidан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш жоизки, туркий халқларга илк она замин бўлган бепоён Евроосиё чўлидан атиги тоғли Олтойни қолдириб, унга асос сифатида, уларнинг келиб келиб чиқишини бўри тотеми билан боғлашнинг ўзи объектив илмийлик нуқтаи назаридан ғайритабiiй эмасми? Аслида, тоғли Олтой ҳудудлари қадимда туркий қабилалар яшаб келган бепоён ҳудудий кенгликнинг атиги бир қисми холос-ку? Туркий тили аҳолининг ўша замон тилига оид ёзма манбаларни ҳар томонлама, чуқур таҳлил қилмай туриб, бронза даври Андронов маданияти қабилаларининг тили ҳиндевропа тиллар оиласига киради, дейиш тарихни сохталаштириш эмасми?

С.П.Толстов қадимги Хоразм ерларида Тозабоғёб маданиятини кашф этаркан, бу маданият соҳибларини ерли туб аҳолидан фарқ қилиб, уларни қадимги хоразмликларга мансуб эмаслигини тан олган ҳолда, улар тил жиҳатидан ҳиндевропаликлар эди, деб илмий сохталikka йўл қўйди. Аммо С.П.Толстовнинг Тозабоғёб маданияти қабилаларини этник жиҳатдан Қозоғистон чўллари ва Жанубий Сибир томонларидан келганлигини эътироф этиши Тозабоғёб мада-

нияти аҳолисини туркийларга тегишли эканлиги ҳақидаги ғоянинг туғилишига ҳамда қадимги хитой ёзма манбалари асосида, андронов маданияти аҳолиси туркийгўй эдилар, деган ғояни ўртага ташлашга ва бу жумбоқни ечишга қаратилган очқич бўлди.

Мана шу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда айтиш жоизки, буюк турк чўли ҳудудларида бронза даврида яшаган чорвадорларнинг Андронов маданияти номи остида бизгача етиб келган моддий маданият излари туркий қабила ва қавмларга тегишли эди, деган мантиқий хулосага келиш мумкин. Дарҳақиқат, Волга дарёсининг қуйи ҳавзаларидан то жанубий Сибирнинг шарқий чегараларигача бўлган географик кенгликлар туркий этноснинг илк ватани бўлган. Бронза давридан бошлаб улар ичидан бир талай гуруҳлар Мовароуннаҳр ва Хоразм ерларига кириб келиб, маҳаллий аҳоли билан ёнма-ён яшай бошлайди. Шу дамлардан бошлаб ўзбек этносининг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари ва унинг теварак-атроф районлари доирасида этногенетик жараёнлари, яъни ўзбек халқининг ташкил топишида асосий рўлни ўйнаган икки тилли этник қатламнинг аралашуви бошланади.

Демак, Мовароуннаҳр ва Хоразмда туркий этноснинг пайдо бўлиши, мавжуд тасаввурларга кўра, Турк хоқонлиги ёки антик даврдан эмас, балки анча аввал, бронза даврига бориб тақалади. Туркий қабилаларнинг Мовароуннаҳрга кириб келишининг биринчи йирик тўлқини сўнгги бронза даври билан характерланса, бу жараёнлар билан боғлиқ иккинчи йирик этник тўлқин антик даврда, яъни Да-юечжи қабилалари ва ҳунларнинг бу заминда пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу даврда туркий этнос фойдасига туб ўзгаришлар юз беради. Қанғ давлати доирасида қанғар элати ташкил топади, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси районларида икки тилли аҳоли этник гуруҳлари омукташган моддий воқелик — Қовунчи маданияти ва ўзбекларга хос антропологик тип — "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи тип" шаклланади ва ниҳоят ўзбек халқи асослари дастлаб таркиб топган этномаданий майдон таркиб топади.

Бу даврда юз берган тарихий жараёнга назар солар эканмиз, суғдшунос олим М.Исҳоқовнинг ўша давр сиёсий тарихининг таҳлилига боғлиқ мулоҳазаларини эслаш жоиз кўринади. Унинг таъкидлашича, мил.авв. I минг йилликнинг ўрталаридан Ўрта Осиё ҳудудларида аҳамонийлар давлатининг сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилгач, унинг таркибига кирган эронзабон ва туркий тилли халқларнинг барчасига буюк Эрон давлати фуқароси сифатида қараш сиёсат даражасига кўтарилди. Халқларнинг ўз тилларидан қатъи назар, умум-эроний тил расмий давлат тили сифатида қонунлаштириб қўйилди. Натижада, давлат маҳкамачилигида туркий тил мавқеи табиий равишда бекор бўлди. Натижада сиёсий маҳкамачилик мероси сифатида қадимги ёзув парчаларини фақат қадимги эроний тилларда бизгача етиб келиши боис, собиқ совет даври тарих фанида бу заминда Турк хоқонлигига қадар эроний тилли қабила ва қавмлар яшар эди, сўнг турклар кела бошлади, деган сохта тушунчани мустаҳкам ўрин олишига олиб келган.

М.Исҳоқов тўғри таъкидлаганидек, ёзма ёдгорликларнинг тили (суғдий, хоразмий, боҳтарий) билан туркий қабилаларнинг бу заминнинг қадимий аҳолиси эканлигини аралаштирмаслик керак. Чунки бу заминга келиб ўрнашган туркий қабилалар гарчи ўз ёзувларига эга бўлсаларда, улар Ўрта Осиё ҳудудларида кенг тус олмагани ва топилмагани туфайли шундай тушунча шаклланган. Ҳатто топилган туркий ёзувлар ҳам қадимги туркий ёзуви сифатида тан олинмай "номаълум ёзув" тарзида талқин қилиниб келинган. Оқибат натижада, бизгача етиб келган энг қадимги ёзма ёдгорликларнинг барчаси эронзабон ўтроқ аҳолига тегишли, деб келинди.

Тўғри, кейинги йилларда сак қабиласи сардорининг қабридан («Иссиқ» қўрғони) топилган хат намуналари ва Даштиनावур қоятош лавҳасининг топилиши ҳамда унгача фанда "номаълум хат" сифатида ўқишга калити топилмай келаётган қадимги ёзувларни туркий халқларга тегишли, деган фикрлар ҳам йўқ эмас. Аммо фанда бундай фикрларга шубҳа билан қаровчилар мавжуд бўлиб, бу масалада ҳозиргача илмий баҳслар давом этмоқда.

Таъкидлаш жоизки, аҳамонийлар даврида ҳам давлат маҳкамачилигининг тили дастлаб оромий бўлиб, амалиётдаги жонли тил дарий эди. Яна бир мисол. Илк ўрта асрларда Мовароуннаҳр вилоятларида ҳокимият тепасида кетма-кет туркий халқлар вакиллари турган вақтларда ҳам расмий ҳужжат тили суғдча қолаверган. Ҳатто Буюк турк хоқонлигининг дастлабки даврида Хоқонликнинг давлат расмий ҳужжатлари ва монументал лавҳалар суғд тилида олиб борилди (Буғут лавҳаси). Бундай мисолларни кейинги даврлар тарихида ҳам кўплаб учратиш мумкин. Демак, этногенез масаласини тўғри талқин этишда бизгача етиб келган ёзма ёдгорликларнинг тили асосидагина хулоса чиқариш илмий чалкашликларга олиб келиши аниқ.

Биз юқорида антик даврда Ўрта Осиёнинг шимолида, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзалари, Етгисувдан то шимоли-ғарбий Ўролгача чўзилган кенг минтақада ярим ўтроқ, ярим кўчманчи Қанғ давлатини ташкил топганини айтиб ўтдик. Бу давлат фуқароларининг кўпчилигини туркий қавмлар ташкил этса-да, мамлакат аҳолиси икки тилда сўзлашган. Аммо давлат ижтимоий-сиёсий ҳаётида туркчиликнинг мавқеи устунлигидан, унинг таъсир доираси милодий эранинг I-II асрида Суғдиёнанинг то Амударёгача бўлган ҳудудларига бориб етди. Туркий қавмларнинг моддий маданияти (Жетиасар ва Қовунчи маданиятлари) ўтроқ суғдий ва хоразмийлар маданиятидан кескин фарқ қилиб, минтақада турк этносининг кенг тарқалётганидан гувоҳлик беради. Демак, ўзбек халқи этник компонентининг асосий ўзаги ҳисобланган турк этноси унинг иккинчи асосий компоненти суғд, боҳтар, хоразмийлар каби бу заминда қадимийдир.

Туркий тилли қабила ва элатларнинг учинчи йирик тўлқини Мовароуннаҳрнинг ички вилоятларига ҳиёнийлар, кидарийлар, эфталийларнинг кириб келиши билан боғлиқдир. Уларнинг Суғдиёнада, Бақтрия ҳудудларидаги излари айниқса IV асрнинг охири ва V аср моддий маданият ёдгорликларида яққол кўзга ташланади. Масалан, туркийзабон аҳолига тегишли Қовунчи маданияти таъсирида Бухоро вилоятининг шимоли-ғарбида "Қизилқир маданияти"

ташкил топган. Бу даврга келиб, Суғднинг ўтроқ аҳолисига хос ҳунармандчилик анъаналари ўрнини ярим ўтроқ чорвадор туркий қавмларга мос моддий маданият дунёси эгаллайди. Бундай ҳолат нафақат Суғдада, балки қадимги Хоразм, қадимги Фарғона, ҳатто Бақтрия ҳудудларида ҳам кўзга ташланади.

Туркий этноснинг Мовароуннаҳр ва Хоразмга катта этник гуруҳ бўлиб кириб келишининг тўртинчи тўлқини Буюк Турк хоқонлиги даврида юз берди. Бу даврда Урта Осиёда туркий қавмлар жадал кириб бормаган бирон вилоят ва туман қолмади.

Археологик материалларнинг тасдиқлашича, илк ўрта асрларда Тошкент воҳасида ҳокимиятни турк тудунлари (Хоқонликнинг маҳаллий ноиблари) бошқарар эдилар. Айнан шу даврда Чоч маликлари суратлари ва қадимги турк тамгалари билан тангалар зарб этилди. Қадимги турк тангалари бундан анча аввал нафақат Тошкент воҳасида, шунингдек, қадимги Фарғонанинг археологик ёдгорликларида ҳам тез-тез учраб туради. Бундай жараённинг чўққиси ўзбек этногенезида ғарбий турк хоқонлигининг гуллаган даврига тўғри келади. Бу даврда Хоқонлик Урта Осиёнинг барча вилоятларини қамраб олган, туркий қабила ва қавмлар эса ерли туб аҳоли билан жадал қоришмоқда эди. Ўзбек этногенезининг мана шу босқичида Мовароуннаҳрнинг асосан шимолий ва шарқий вилоятларида икки тил ва икки хўжалик укладининг яқинлашув жараёни кузатилади, бунинг оқибатида аксарияти туркийзабон деҳқон ва ҳунар аҳлидан иборат йирик ҳудудий бирлик ташкил топади.

Арабларнинг Урта Осиёга кириб келиши туркий қабила ва қавмларнинг минтақа ички районларига жадал кириб келишини вақтинча тўхтатди. Натижада, унгача бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркий қавмларнинг маҳаллий аҳоли билан аралашиб-қоришиб кетиш жараёни тезлашади. Айниқса, бу жараён Мовароуннаҳрнинг шимолий ва шарқий минтақаларида яққол кўзга ташланади. Бу зонада VIII-IX асрларда туркий номдаги шаҳарлар барпо этилади. Масалан, Ангрэн дарёси ҳавзасида Абрлик, Намудлик каби кон саноати шаҳарлари қад кўтиради.

Минтақанинг жанубий туманларида эса унинг акси, яъни анча аввал бу томонларга келиб, кучли эроний тил муҳитига тушиб қолган туркий аҳоли форсийлашадилар. Аҳолининг у ёки бу тилни ўзлаштириб, ўз она тилини унутиб бориш ҳолати қайси тил муҳитининг устунлигига, элат ва миллатнинг ўзлигини англаш даражасига, ҳокимият эгаларининг давлат сиёсатига ҳам боғлиқдир.

IX асрнинг 40 йилларида Мовароуннаҳрдан шимоли-шарқда Қарлуқлар давлатининг ташкил топиши ўзбек халқи этногенезида муҳим воқеа эди. Қарлуқ турклари атрофига ўтроқ, ярим ўтроқ ва чорвадор туркий қабилалар бирлашиб, кучли сиёсий давлат уюшмаси таркиб топди. Қарлуқлар милодий VI-VII асрлардаёқ Ўрта Осиёнинг шимолий ва шимоли-шарқий ҳудудларининг катта қисмини эгаллаган эдилар. Улар бошқа туркий қабилалар билан биргаликда Жанубий Қозоғистон, Тошкент воҳаси, Зарафшон ҳавзаларигача, уларнинг айрим гуруҳлари Тохаристонгача кириб борган эдилар.

Араб тарихчиси Табарийга кўра, VII-VIII асрларда Балх, Тоҳаристон, Бадхиз, Кўҳистон, Серахс, Чағониён, Бухоро, Чоч ва Фарғона аҳолисининг асосини туркий қавмлар ташкил этарди. Уларнинг орасида қарлуқларнинг ўрни катта эди. Ёзма манбаларга кўра, Сомонийлар билан Қарлуқлар давлати ўртасида маълум чегара белгиланса-да, ҳозирги замондаги каби аниқ чегара бўлмаган. Туркий қабилалар Мовароуннаҳрга Сирдарёнинг шимолий минтақаларидан эркин кўчиб келаверар эдилар.

Туркий қабилаларнинг Мовароуннаҳрга тинч ва осойишта кириб келиши арабларгача ҳам, сомонийлар даврида ҳам узлуксиз давом этди, бунинг оқибатида уларнинг ўтроқ ҳаётга кўчиши ва тубжой аҳолининг турклашуви тезлашди. Мовароуннаҳрнинг туркий қавм ва қабилалар кенг тарқалган районларда турк ижтимоий-иқтисодий таркиби ва уларнинг этносиёсий жиҳатдан уюшиши таъминланди. Худди шундай тарихий шароит Ўрта Осиё туркий қавмлари ҳаётида IX аср охирларига келиб, авж нуқтасига чиқди. Айни вақтда турк этник қатлами орасида феодаллашиш жараёни жадал кечмоқда эди. Бу жараён

олий ҳокимиятдан мустақил сиёсат юритиш учун интилаётган юқори табақа вакилларининг ўзаро узлуксиз урушлари, талончилик юришлари билан бирга содир бўлмоқда эди. Бу феодал бебошликларга барҳам бериш учун кучли давлат ҳокимияти керак эди.

Ана шундай ҳокимият, К.Ш.Шониёзов айтганидек, Қарлуқ давлати бўлиб, унинг таъсир доираси Еттисувдан то қадимги Фарғонанинг шарқий районларигача, ундан Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларигача чўзилган ҳудудларга ёйилган эди. Кейинчалик ўзбек номини олган халқнинг сиёсий жиҳатдан уюштириш учун IX-X асрларда қўйилган ўша этносиёсий асос мустаҳкам пойдевор бўлди. Тарихан юз берган бу этногеографик вазиятта мувофиқ ҳолда, айти шу даврга келиб, Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий вилоятлари доирасида йирик туркий этногеографик бирлик шаклланди. Кейинчалик эса бунга Мовароуннаҳрнинг марказий ва жанубий ҳудудлари ҳам қўшилди.

X аср ўрталарида бу ҳудудда Қарлуқлар давлатининг давоми сифатида Қорахонийлар сулоласи ҳокимият тепасига келди. X асрнинг охири-XI асрнинг бошларига келиб эса Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларида Қорахонийлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Эндиликда, Қашғардан Амударёгача, Шарқий Туркистоннинг бир қисми, Еттисув, Тошкент воҳаси, қадимги Фарғона, қадимги Суғд ва Бақтрия-Тоҳаристонни ўз ичига олган ҳудудий кенгликда Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши ўзбекларнинг халқ сифатида узил-кесил шаклланганлигини кўрсатувчи этник белги эди.

Демак, X асрнинг охири-XI асрнинг бошларига келиб, ўзбек халқи этногенези тарихида унинг халқ сифатида шаклланиши учун зарур барча этник белгилар намоён бўлди. Аниқроқ айтганда, маълум йирик ҳудудий-географик вилоятларда моддий ва маънавий маданият бирлиги, антропологик тип бирлиги, туркий этник асосда тузилган, ўзликни англаш ва ҳукмрон туркий этник асос атрофида жипслашган ва икки тиллилик белгилари асосида қурилган сиёсий давлат уюшмаси ташкил топди. Бу йирик давлат уюшмаси Қорахонийлар давлати бўлиб, у буюк Туркистон элининг барча туркий халқларига тегишли,

яъни ўзбеклар, қozoқлар, туркманлар, уйғурларнинг ҳам бирлашган давлат уюшмаси эди. Аммо унинг ҳудудий доирасида иқтисодий ва этномаданий тараққиёт даражаси ҳар хил, нотекис эди. Бу давлат ҳудудий доирасида туркий тилларнинг турли лаҳжалари мавжуд бўлиб, улардан қайси бири жонли эски ўзбек тилининг асоси сифатида ривожланиши мумкин? Бунинг учун эса тегишли ижтимоий-иқтисодий, этномаданий ва сиёсий шарт-шароитлар керак. IX-X асрларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари форсийзабон Сомонийлар давлати таркибида бўлгани сабабли, ўзбек халқининг узил-кесил шаклланиши учун зарур бўлган этник омиллардан энг муҳимлари — тил бирлиги ва этноста монанд сиёсий давлат уюшмаси ҳали етишмас эди. X асрнинг охири — XI асрнинг бошларида этноста монанд сиёсий давлат уюшмаси ҳам юз берди, бироқ, жонли эски ўзбек тилининг таркиб топиши учун тегишли шарт-шароит ва вақт керак эди. Тарих тақозоси билан бу муаммо ҳам ўз ечимини топди, яъни XI асрнинг ўрталарида Қорахонийлар давлати иккига ажралиб, унинг Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида жонли эски ўзбек тилининг қарлуқ-чигил лаҳжалари асосида ривожланишига сиёсий ва этномаданий имкониятлар яратилди. Бу заминда қадимдан анчагина қисми ўтроқлашиб улгурган турк, калтатай, қарлуқ, чигил, тухси, арғун, мусабозори, туркаш каби қабилалар суғдийзабон аҳоли билан ёнма-ён ва биргалиб яшаб келардилар. Икки тил вакиллари орасида иқтисодий, маданий алоқалар ривожланиб, бу яқинликлар этник қоришувлар даражасига кўтарилган эди. Академик К.Шониёзов таъкидлаганидек, IX-X асрларда сиёсий ҳокимият форсийзабон сомонийлар қўлида бўлса ҳам, Мовароуннаҳрнинг шимолий, шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий минтақаларида ўзбек элатининг туркий асоси қурилиб бўлган эди. Бу туркий этник асоснинг қарлуқчигил лаҳжаси ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида жонли эски ўзбек тили сифатида бошқа туркий лаҳжалардан ажралиб чиқади. Шунинг учун, Маҳмуд Кошғарий ва Юсуф Хос Ҳожиблар тили умум турк тили бўлса, Аҳмад Яссавий ва Аҳмад Югнакийлар тили жонли эски ўзбек тилининг намуналари эди.

Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди ва унинг теваарак-атрофида деярли икки минг йил давом этган этногенетик жараёнлар натижасида, яъни суғдийлар, хоразмийлар, боҳтарийлар ва сакларнинг шу заминда бронза давридан бошлаб, улар билан ёнма-ён яшаб келаётган туркийзабон қабила ва қавмлар билан аралашуви, қоришуви натижасида ўзбек халқи XI асрда тўла-тўқис, XII асрда эса узил-кесил шаклланди. Бу яқуний этногенетик жараён ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятида ҳамда ҳозирги замон ўзбекларининг жисмоний қиёфасида ўз аксини топган. Бинобарин, бундан кейинги тарих ўзбек халқининг этник тарихи ҳисобланади.

XIV боб. XIII–XV АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁДА ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ғарбий Қорахонийлар (улуғ хонлар) давлати даврида шакланган ўзбек халқи тарихи XIII аср бошларига келиб Мовароуннаҳрда сиёсий вазият бирмунча мураккаблашганлиги билан характерланади. 200 йил давом этган Қорахонийлар ҳукмронлиги Хоразмшоҳ Муҳаммад томонидан тугатилди. Бу билан чекланмаган Муҳаммад Хоразмшоҳ энди ўз назарини Сирдарёнинг қуйи ҳавзаларига қаратди. У кўчманчи қипчоқлар устига ҳарбий юришлар қилиб, гарчи уларни ўзига тобе қила олмаса-да, талончилик билан шуғулланиб, аҳоли тинчлигини бузди. Худди шу кезларда Или дарёси соҳилларида яшовчи найманлар кучайиб, қорахитойлар давлати харобаларида Кучликхон бошлиқ янги найман давлатини барпо этдилар. Найманлар Етгисув ва Шарқий Туркистонда яшовчи қоракидан, қипчоқ, қарлуқ, қангли ва бошқа туркийгўй қабилалар устига ҳарбий юриш қилди, бу жойларда яшаб келаётган мусулмон аҳоли таланди ва қишлоқлар вайрон қилинди, мол-мулклар талаб кетилди.

Найманларнинг шафқатсизлигидан хўрланган қипчоқ ва қангли сардорлари ёрдам сўраб Чингизхонга мурожаат қиладилар. Осийёда иккита қудратли, бир-бирларига рақобатчи давлатларнинг пайдо бўлиши ҳар икки томонни бўлажак ҳарбий тўқнашувларга олиб келиши аниқ эди. XIII аср бошларида юз берган бу мураккаб вазият, ниҳоят, Ўтрор фожиасини келтириб чиқаради.

Ўрта Осийё халқлари устига уюштирилган мўғуллар босқини минтақа қишлоқ ва шаҳарларини вайрон қилди, бу заминда асрлар давомида ривожланиб келаётган юксак деҳқончилик ва ҳунармандчилик маданиятини бир неча юз йилларга издан чиқарди, шафқатсиз қирғинбаротлар туфайли мамлакат хувилаб қолди. Душманга қаттиқ қаршилик кўрсатган айрим шаҳарлар (масалан, Самарқанд, Урганч, Хўжанд) аҳолисининг фақат тўртдан бири қолди, холос. Жон сақлаб қолган маҳаллий халқ (ўзбек ва тожиклар) оғир иқтисодий шароитда яшаганлар.

Зироатчиликдан олинган ҳосил ҳам мўғуллар томонидан тортиб олинадди. Воҳа атрофида кўчиб юрган чорвадорлар сони ҳам кескин камайиб кетди.

Мўғуллар босқинидан кейин Мовароуннаҳр ва унга қўшни вилоятлар аҳолиси қарийб ярим аср давомида аввалги ҳолатини тиклай олмаганлар. Жон сақлаб қолган оз сонли аҳоли эса ўз таркибига кўра, асосан турғун бўлиб, улар таркиби ўзгармай сақланиб қолди. Воҳалар атрофида кўчиб юрган чорвадорлар эса кескин камайиб, уларнинг кўпчилиги (моқўйларидан ажралиб хонавайрон бўлганлари) шаҳар ва қишлоқларга иш истаб кириб келадилар ва маҳаллий аҳолига араллашиб ўтроқлашиб кетадилар. Манбаларда ёзилишича, уларнинг кўплари ўз этник номларини ҳам унутиш даражасига бориб етадилар. Чунки ўз қавмидан ажралган этник гуруҳларнинг тақдири шундай тутагани тарихдан маълум. Шунингдек, мўғуллар босқинидан кейин анча вақтларгача Мовароуннаҳрга янги этник гуруҳларнинг кириб келиши тўхтаган.

Маълумки, XIII асрнинг олтинчи йилларига келиб Чингизхон империяси заминига зил кета бошлагач, Или дарёсининг жануби-шарқий минтақаларидан то Амударёгача бўлган ҳудудларда Чигатой давлати вужудга келади. Уни ҳарбий жиҳатдан ҳимоя қилиш учун ҳар бири минг уйли турк-монғул қабилалар Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келадилар. Улар барлос, жалойир, қавчин ва арлот қабилалари бўлиб, жалойирлар Ангрэн ҳавзаси ва Хўжанд атрофига келиб ўрнашадилар¹.

Рашидиддин ва Абулғози Баҳодирхоннинг ёзишларича, жалойирларнинг илк аجدолари Мўғулистоннинг Онон дарёси ҳавзаларида яшаганлар. XIII асрнинг биринчи чорагида уларнинг бир қисми Или дарёси ҳавзасига келиб ўрнашади. Шу асрнинг 60 йилларида эса улардан минг оила, юқорида айтганимиздек, Мовароуннаҳрга кириб келган. Рашидиддин жалойирларни туркклашган мўғул дейди, В.В.Бар-

¹ XIV асрнинг ўрталарида жалойир қабиласининг катта бир гуруҳи шимолий Эрон ҳудудларига жойлашиб, уерда Жалойирлар давлатини (1356-1411 йиллар) тузадилар.

тольд¹ ва И.П.Петрушевскийлар² жалойирлар мўгул тилли халқ бўлган, дейдилар. Тилшунос олим С.А.Омонжолов эса Рашидиддинга суяниб, жалойир қабиласи таркибида қуриқин (бўри), тулангит уруғлари бўлганлигини қайд қилади³. К.Шониёзов қуриқин, ёқут ва енисей қирғизларининг (хакаслар) илк аждодлари туркий халқлар эдилар⁴, дейди.

Жалойирлар XIII асрнинг олтмишинчи йилларида Ангрен воҳасига келиб ўрнашганларида туркийда сўзлашар эдилар. Амир Темурнинг набираси Жаҳонгир қўшини таркибида жалойирлар бошлиғи Баҳромнинг ўғли Одилшоҳ мулозим сифатида (ҳарбий қўшин бошлиғи) хизмат қилган⁵. Аммо у хиёнат йўлига ўтиб, Сарибуга қипчоқ билан бирга Амир Темурнинг Хоразм юришлари чоғида Самарқандга юриш қилади. Темурзода Жаҳонгир уларни Кармана яқинида учратиб, қақшатғич зарба бергач, жалойирлар ва қипчоқлар Даштиқипчоққа қочиб, жон сақлайдилар. Амир Темур эса Мовароуннаҳрдаги жалойирлар улусини тарқатиб юборади. Бошлиқлари хиёнатдан норози бўлган бир қисм жалойирлар Ангрен воҳасида қолиб, Амир Темурга сидқидил хизмат этишда давом этадилар.

Барлосларга келганда, уларнинг ватани Онон ва Қурулун дарёси ҳавзаларида бўлган. Чингизхон даврида улар ишончли ҳарбий кучга эга эдилар. Кубалай ва Қорачур барлослар Чингизхоннинг нуфузли амирларидан бўлганлар⁶. XIII асрнинг биринчи ярмида уларнинг бир қисми Или дарёси соҳилларига, шарқий Туркистоннинг ғарбий вилоятларига кўчиб келиб, шу асрнинг олтмишинчи йилларида Чигатой улусининг ҳарбий таянчларидан бири сифатида минг оила Кеш вилоятига кўчиб ўтадилар. Барлос амирзодаларидан кейин Амир Темур етишиб чиқди. Улар Темур

¹ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. Том 5, стр.173.

² Петрушевский И.П. Рашид ад-дин асарига кириш сўзи. қаранг: Рашид ад-дин, Сборник летописей. 1952, т.2, ч.1, стр.29.

³ Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата-1959, стр.43-45.

⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001, 385 бет.

⁵ Мирза Муҳаммад Ҳайдар. "Тарихи Рашиди", 65 бет.

⁶ Низомиддин Шомий, Зафарнома. Тошкент-1996, 21 бет.

давлати ва унинг ворислари даврида мамлакат сиёсий ҳаётида жуда катта нуфузга эга бўлганлар. Шунинг учун уларнинг айрим гуруҳлари Темур ва Бобур Мирзо даврида Жанубий Тожикистон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кашмиргача бориб ўрнашиб қолганлар.

Барлосларнинг этник таркиби ҳақида ҳам олимлар орасида баҳслар мавжуд. В.В.Бартольд барлосларни мўғул тилли халқлардан¹, дейди. Рашидиддин эса барлосларнинг илк аجدодлари турк эди, дейди. Кейин улар ёзма манбаларда мўғулларнинг нурун қабила иттифақи таркибида тилга олинади². Улар мўғуллар қабила иттифоқи таркибида узоқ бирга бўлиб, мўғул тили ва урф-одатларини яхши билганлар. Ёзма манбаларни синчиклаб ўрганган хитойшунос олим А.Ю.Зуев барлослар келиб чиқиш жиҳатидан туркий халқ бўлган, деган хулосага келади³. Амир Темур ва унинг ворислари ўзларини барлослар турклари деб атайдилар. Шунинг учун ҳам Амир Темур 1370 йилги Балх қурултойида турк-мўғул удумларига амал қилиб, ҳонлик лавозимидан воз кечган.

Қавчинлар Фарғона водийси ва Ғузор (Қашқадарё) атрофларига келиб ўрнашадилар. Қавчинларнинг айрим гуруҳлари Қашғарда ҳам яшаганлар⁴. "Тарихи Рашидий"да қавчин ҳарбий деган маънони англатади дейилган. Қавчинлар келиб чиқиши жиҳатидан турқдирлар. Арлотлар ҳақиқий мўғул уруғидан бўлиб, уларнинг илк ватани Мўғулистон бўлган⁵.

III асрнинг биринчи чорагида улар Еттисувга келиб ўрнашадилар. Шу асрнинг олтмишинчи йилларида эса улар Сурхондарё вилоятининг жанубига, Термиз атрофи ва шимолий Афғонистон ҳудудларига келиб жойлашадилар.

Чигатай улусининг шарқий қисмида (Еттисув ва Шарқий Туркистонда) яшовчи мўғул қабилалари аллақачон турклашган бўлишига қарамай, қадимги мўғул анъаналарини унутмай, уларга амал қилиб кела-

¹ Бартольд В.В. ўша асар, 173 бет.

² Рашид ад-дин, ўша асар, 178, 198 бетлар.

³ Зуев А.Ю. "Джами ат-таварих" Рашид ад-аддина как источник по ранней истории жалойиров. "Письменные памятники востока, историко-филологические исследования» Ежегодник. Москва-1972, стр.178-185.

⁴ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. Тошкент-1996. 373 бет.

⁵ Рашид ад-дин. Сборник летописей, том 1, стр. 78.

ди. Шунинг учун бўлса керак, улар Чигатай улусининг Мовароуннаҳрда яшовчи қардош қавмларини менсимай, қараунас (аралашган-метис) деб атаганлар. Мовароуннаҳрнинг маҳаллий аҳолиси эса Етти-сув ва шарқий Туркистонда яшовчи кўчманчи мўғулларни масхара қилиб "жете"лар (босқинчилар) деб атайдилар¹. Мовароуннаҳрда яшовчи турклашган мўғуллар аста-секин мўғул атамасини унутиб, ўзларини "чигатай" деб атай бошладилар. Кейинчалик бу ном Мовароуннаҳрлик ўзбек ва тожикларга — ўтроқ аҳолига нисбатан қўлланди.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида (XIII-XIV асрнинг олтишинчи йилларигача) Мовароуннаҳрга мўғул ва турклашган мўғул қабилаларининг кириб келиши жадаллашади. Шу асрларда олчин, дуғлат, монғул, сулдуз, уйрот, баҳрин, маркит, қўнғрот каби мўғул қавмларининг айрим гуруҳлари келиб ўрнашадилар ва уларнинг қамбағал қисми маҳаллий аҳолининг маданий-хўжалик таъсирида ўтроқлашиб кетадилар. XIV аср ўрталарида уларнинг катта қисми шу қадар маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган эдиларки, улар фақат туркийда сўзлашардилар². Ибн Батутанинг хабар беришича, Чигатай улуси ғарбий қисмининг султонлари Кебекхон (1318-1326) ва Тармаширин (1326-1334) турк тилида эркин сўзлашганлар³.

Таъкидлаш жоизки, XIII-XV асрлар ичида Мовароуннаҳрга кириб келган турклашган мўғул қабилалари Мўғулистондан чиқиб, дарҳол бу заминга кириб келмаган. Улар гуруҳ-гуруҳ бўлишиб, аввал Енисей ҳавзаларида, Шарқий Туркистонда, Даштиқипчақ ва Еттисув вилоятларида туркий қабилалар билан ёнма-ён ва аралашиб яшаганлар, Мовароуннаҳрга кириб келганида ўз тилларида эмас, фақат туркийда сўзлашарди. Уларнинг катта қисми ўз она ватанларида, турли этно-сиёсий бирликлар таркибида қолиб кетганлар. Улардан ажралиб чиққан айрим гуруҳларгина Ўрта Осиё икки дарё оралиғидаги вилоятларга, Хоразм ва Тошкент воҳасига келиб ўрнашганлар.

¹ Бартольд В.В. История Туркестана, соч. Том 2, часть 1. Москва -1963, стр.154; Улугбек его время. Соч. том 2, стр.36.

² Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. М-Л., 1950, стр.279.

³ Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествие по Средней Азии. М-1998, стр.84,86.

Мисол учун, қипчоқлар тарқалган минтақаларни кўз ўнгимизга келтирсак, улар XIV-XV асрларда гуруҳ-гуруҳ бўлиб, Шимолий Кавказда, Кримда, Волга бўй-ларида, Ўрол тоғолди минтақаларда, Даштиқипчоқнинг шарқий қисмида, Еттисувда яшар эдилар¹. Амир Темур қуйи Сирдарёда яшовчи қипчоқларни Мовароуннаҳрга кўчирган. Аммо бу чорвадор қабила-ларнинг Мовароуннаҳр ва Хоразмга гуруҳ-гуруҳ бўлиб кириб келиши бу заминда қадимдан яшаб кел-ётган тубжой ўтроқ туркий ва форсий тилли аҳоли этник таркибини ўзгартириб юбора олмаган. Аксинча, бу жойлардаги этномаданий муҳит уларни ўз таъсирига олиб, ўтроқлашишини тезлаштирган. Келиб чиқиши туркий бўлиб, алақачонлар ўтроқ-лашган муқим, турғун турклар ҳамда Мовароуннаҳр-нинг "сарт" номи остида юритилган туркийзабон ўтроқ аҳолиси Темурийлар даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари аҳолиси этник таркибининг асоси-ни ташкил этарди.

Маълумки, сарт атамаси этник ном эмас. Бу ҳақда фанда турли қарашлар мавжуд, аммо унинг муайян бир этносга тегишли эканлиги маълум эмас. Совет даври тарихшунослигида бу масалада В.В.Бартольд қарашлари эътиборда бўлиб келди. Унингча, сарт атамаси тожик маъносини беради. Аммо у келиб чиқиши жиҳатидан туркийлашган сўғдийлар бўлиб, тожик ва ўзбекларга тегишли муқим яшовчи, савдо-сотик ва ҳунарманд аҳлининг йиғинди номи эканлиги тарихий ҳақиқатдир. Ўрта Осиёдан шарқий ўлка-ларга савдо қарвони билан борган савдогарлар келиб чиқиши қайси этносга тегишли бўлишидан қатъи назар, улар сартлар деб аталган. Маҳмуд Кашғарий-нинг "Девону луғатит турк" асарида сарт қадимги турк-чада савдогар маъносида берилган. Дастлаб сартлар форсийда ва туркийда сўзлашган бўлсалар, XVI-XVII асрлардан улар фақат туркийда, эски ўзбек тилида сўзлашганлар. Демак, сарт атамасини бир халққа тегишли деб деб айтиш хато хулосаларга олиб келади.

Ўрта Осиёда турғун, муқим аҳоли исмларига кўп-роқ туғилган турар жойлари-шаҳар ва қишлоқ номла-

¹ Шониёзов К.К. Этнической истории узбекского народа. Ташкент-1974, стр.77-80.

рини қўшиб айтиш анъанага айланган. Масалан, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Яссавий каби. Турк хоқонлиги даврида ташкил топган турк элати эса хоқонлик инқирозга учрагач, тарқалиб кетган. Мазкур элатнинг озроқ қисмигина турк этник номини сақлаб қолган ва улар асосан Фарғона водийсида, Зарафшоннинг тоғолди қисмида яшаб, ўзбек халқи этник таркибига сингиб кетган. Уларнинг аксарияти шакланган ўзбек халқи таркибига сингиб кетган бўлсалар-да, айрим гуруҳлари XIV-XV асрларда ҳам ўз этник номини сақлаб қолганлар. Дарҳақиқат, Амир Темур ва унинг ворислари даврида ёзилган тарихий асарларда "турк", "турк элати" иборалари учрайди¹.

Амир Темур ва темурийлар даврида ўзбек халқи (у пайтда Туркистон халқи) эркин нафас ола бошлади. Мамлакатнинг иқтисодий ва этномаданий тараққиёти ривожланди, халқ фаровонлиги яхшиланди. Илм-фан ва маънавий ҳаёт тараққий этди. Самарқанд ҳамда Хиротда аниқ ва гуманитар фанлар йўналишида илмий мактаблар ташкил топди, оламга машҳур олиму фузалолар етишиб чиқди. Бугунги кунда ўзбек миллати деб аталган халқ жаҳонга танилди. Миллий муштараклик, ўзликни англаш, ўзбекка хос миллий менталитет асослари қурилди. Адабий тилнинг одинги асрларга нисбатан ривожланган тури шаклланди. Бу адабий тил, тилшуносликка доир адабиётларда "туркий", "чигатай" ва "эски ўзбек тили" деб номланган². Шакланган эски ўзбек адабий тили Алишер Навоий даврида (XV асрнинг иккинчи ярмида) энг юқори нуқтага кўтарилди³. Алишер Навоий даври адабий тилининг асосини Мовароуннаҳр ва унинг теvarак-атроф минтақаларида кенг тарқалган туркий тил ташкил қилган эди.

Аммо туркий халқнинг жонли тили кўп лаҳжали бўлиб, адабий тилдан бирмунча фарқ қилган. Адабий тил таркибида форсий ва арабий сўзлар кўп бўлган. Халқнинг жонли тили уч лаҳжа асосида қурилган.

¹ Шарафиддин Али Яъдид. Зафарнома. Тошкент-1996, 109,168,229,271,282,375 бетлар.

² Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л. 1962, стр.12-16.

³ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. V. Москва-1968. стр.508.

Улар қарлуқ-чигил, қипчоқ ва ўғуз диалектларидир. Таниқли элшунос академик К.Шониёзовнинг ёзишича, Мовароуннаҳр ва Хоразмда ўзбек адабий ва жонли тили тожик тили билан яқин алоқада ривожланди¹. Чунки Мовароуннаҳрнинг марказий ва жанубий шаҳарларида тожик этник муҳити анчагина эди. Ўқимишли ўзбек ва тожиклар ҳар икки тилда сўзлаша олар ва эркин ёзардилар. Алишер Навоий айтганидек, туркийларнинг барчаси – ёшу қарилар, хизматчи ва беклар сарт тилини тушунганлар².

Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда маҳаллий суғдий ва туркий (ху, ди, рунг, ҳунн, туρο қабилалари) аҳолидан ташқари, VI-XIII асрлар давомида келиб ўрнашган туркий этник гуруҳлар шунчалар кўп эдики, уларнинг номлари ёзма манбаларда аз, уз, арғун, тухси, яғмо, дуғлат, қарлуқ, чигил, халач, туркаш, қангли, қипчоқ, ўғуз ва бошқалар деб кўрсатилган. Уларга қадар ҳам, масалан, ҳиёнийлар билан бирга ҳунн, аз, уз, тухси, турк, калтатой, мусабозори каби туркий қабилалар кириб келганлар. Уларнинг аксарияти Ўрта Осиёнинг Амударёгача бўлган ҳудудларига жойлашиб, маҳаллий аҳоли билан аралашиб яшаганлар. Мовароуннаҳрда этник ҳолат шу даражага бориб етдики, энди бу заминни Туркистон деб аталишини тушунса бўлади. Яна шуни таъкидлаш жоизки, буларнинг Даштқиқипчоқда, Еттисувда яшовчи уруғ-аймоқлари XIV-XV ва кейинги асрларда ҳам Мовароуннаҳрда юз берган сиёсий воқеаларда фаол қатнашиб келган.

К.Шониёзовнинг ёзишича, шу асрларда Мовароуннаҳрда яшовчи қарлуқ, чигил, халачи, арғун, қипчоқ, ўғуз қавмлари салмоқли этник гуруҳлар бўлиб, улар XIV-XV асрлар давомида ўтроқлашиб, маҳаллий аҳолига аралашиб кетган эдилар. Уларнинг фақат кичикроқ гуруҳлари ярим ўтроқ яшаб, лалмикор деҳқончилик билан бирга анъанавий машғулотлари – яйлов чорвачилиги билан шуғулланиб келганлар³.

Қанғилар. Қадимги қанғар элатининг авлодлари. Чингизхон босқинига қадар Хоразм ва Самарқанд

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 393 бет.

² Алишер Навоий. Суждение о двух языках. Соч. том 10, Тошкент-1970. стр.110.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. ... 394 бет.

атрофида яшаганлар. Уларнинг асосий қисми Даштиқипчоқда, Балхаш кўли атрофида, Или дарёси соҳилларида кўчиб юрган. Уларнинг Даштиқипчоқ гуруҳлари Амир Темур даврида Зарафшон водийси ва Тошкент воҳасига кўчиб келиб, маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўтроқлашиб кетадилар.

Қарлуқлар. Икки этник қатламдан иборат бўлиб, биринчи қатлами милодий VI асрдан бошлаб, Фарғона водийси, Тошкент воҳаси ва Тоҳаристонда яшаб, маҳаллий аҳоли билан қоришиб, ўтроқлашиб кетган. Иккинчи қатлам қарлуқлар мўғуллар даврида ташкил топган. Улар Или дарёси ҳавзаси ва Еттисувдан Тошкент ҳамда Зарафшон воҳаларига, Шимолий Тоҳаристонга келиб ўрнашиб, бу ерларда олдиндан келиб қолган уруғ-аймоқлари билан қўшилиб кетадилар. Қарлуқларнинг бир гуруҳи XV асрда Даштиқипчоқдан Фарғона водийсига кўчиб келган¹. Бошқа бир гуруҳи XVI асрда Шайбонийхон билан Мовароуннаҳрга кириб келган². Қарлуқларга қардош халач ва чигил қабилалари XIV-XV асрларда Зарафшон воҳасида, Тоҳаристонда яшар эдилар. Улар Мовароуннаҳрнинг сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаганлар. Даштиқипчоқда қолиб кетган қарлуқлар гуруҳи Шайбоний қўшинлари билан бирга XVI аср бошларида Мовароуннаҳрга кириб келадилар.

Арғунлар. Сирдарёнинг ўнг қиргоқ қуйи ҳавзаларида яшовчи арғунларнинг айрим гуруҳлари VIII-XII асрлар давомида Тошкент воҳасига, Фарғона водийсининг Ўзган атрофларига, Зарафшон воҳаси ва Жанубий Ўзбекистон районларига кўчиб келиб, маҳаллий аҳоли билан аралашиб, катта қисми ўтроқлашиб кетадилар. Уларнинг бир гуруҳи XI асрда Хурросон ҳудудларига бориб ўрнашади. XIV-XV асрларда арғунларнинг асосий қисми Фарғона водийсида, Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистонда яшаган. Улар борган жойларининг тил муҳитига кўра, ё маҳаллий аҳолининг турклашишига ёрдам берган ёки улар таъсирида ўз этник номларини унутмаган ҳолда форсийзабон тожикларга айланган. Арғунлар Амир Темур давлатининг таянчи

¹ Бобур. Бобурнома. Тошкент-1960, 166 бет.

² Бобур. Ўша асар, 395 бет.

бўлган қирқ ўзбек қавмларидан бири бўлган¹. Улар имтиёзли қатга ер эгалари — тархонлар ҳисобланган. Арғунлардан чиққан амирлар айрим вилоятларда ҳоким лик қилганлар. Масалан, Султон Ҳусайн арғун Қорақўл туманининг ҳокими², Маҳмуд Муқим арғун Кобул ҳокими бўлган. Арғунларнинг юқори табақали кишилари Темурийлар хонадони билан қариндошлик муносабатида ҳам бўлганлар³. Мовароуннаҳрда Шайбонийлар ҳукмронлиги ўрнатилгач, арғунларнинг мавқеи тушиб кетади. Улар асосан ўтроқлашиб, турғун аҳоли билан қоришиб кетадилар.

Дуғлатлар. XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда яшаган йирик қабилалардан яна бири дуғлатлардир. Рашидиддин уларни мўғул қабила иттифоқига кирган туркий қабила дейди⁴. Бартольд В.В. эса уларни мўғул дейди⁵. Н.А.Аристов дулу ва дуғлат бир халқ деган ғояни ўртага ташлайди. Дулулар туркий қабила. У ҳолда, дуғлатлар ҳам келиб чиқиш жиҳатидан туркий бўлиб чиқади. Дарҳақиқат, Турк хоқонлиги инқирозга учрагач, унинг таркибида бўлган дулу қабилаларининг бир қисми она юртлари Или водийси, Еттисувни ташлаб, бошқа юртларга кетиб қолади, қолган қисми эса она юртларида яшда давом этади. Бу юртларда Чингизийзода Чигатай улуси ташкил топгач, Чигатай улусининг шарқий ҳудудларида Манглай Суба (қуёш томонга қараган ер) мулки ташкил топади. Бу мулкка Еттисувдан то Қашқаргача бўлган ерлар кирган ва Чигатойхон уни бошқаришни дуғлатларга топширган. Шунда дулу қабилалари дуғлатлар бошқарувига ўтиб, манбаларда туркий дулулар мўғул дуғлат бўлиб кетган.

Дуғлатларнинг айрим гуруҳлари XIV-XV асрларда Фарғона водийсида, Самарқанд ва Ҳисорда, Қоратегин ва бошқа жойларда тарқоқ ҳолда яшаганлар⁶. Ҳисор дуғлат султонлари Бобурга беғараз хизмат қилганлар.

Ўғуз салжуқлари. XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда яшаган яна бир йирик қабила ўғузлар эди.

¹ Темури тузуқлари. Тошкент-1991, 86-87 бетлар.

² Бобур. Бобурнома. 78 бет.

³ Ўша жойда.

⁴ Рашидиддин. Ўша асар, стр. 78-193.

⁵ Бартольд В.В. Дуғлат. Соч. том 5, М.1968, стр.529-553.

⁶ Бобур. Бобурнома. Тошкент-1960, 21, 47, 70, 92, 116, 122 бетлар.

Уларнинг бир гуруҳи сомоний амирларидан илтимос қилиб, X асрда Сирдарёнинг қуйи ҳавзаларидан Нурота тоғ ён-бағирларига кўчиб келадилар. Ўғуз салжукларининг туркман гуруҳлари XI-XII асрларда Корахонийлар даврида Бухоро атрофлари¹, Шимол-ий Хуросонга, яъни Ҳозирги Туркменистон ҳудудларига келиб ўрнашадилар.

XIV-XV асрларда Сирдарёнинг қуйи ҳавзаси ва Даштиқипчоқдан Мовароуннаҳрга яна бир қанча ўғуз, салжук туркман гуруҳлари кириб келадилар. Асрлар давомида ўзбеклар билан ёнма-ён яшаб келган ўғузлар ва салжук туркманларининг бир қисми ўз этник номларини унутмаган ҳолда ўтроқлашадилар. Уларнинг кейинги авлодлари ўзларини ўзбек туркманлари ёки "Нурота туркманлари" деб атаганлар.

XIV-XV ва кейинги асрларда Андижон вилоятининг тоғли ҳудудларида чағроқ (чиғрақ) деб аталган этник гуруҳ яшагани ҳақида Бобур хабар беради². Чамаси, чағроқлар қипчоқларнинг бир бўғини бўлиб, XI-XII асрларда Фарғона водийсининг тоғли районларига келиб ўрнашиб қолган³. Бобур Андижоннинг тоғли ҳудудларида чағроқлардан ташқари ашпор ва турк уруғлари чорвачилик билан шуғулланиб келишларини тилга олади⁴. Улар Бобур қўшинларини от ва чорва моллари билан таъминлаб турганлар. Умуман, Ўрта Осиёнинг чорвадор қавмлари тоғолди адир ва даштларда яшаб, амир Темур ва Темурийларнинг ҳарбий юришларида от, чорва моллари ва қўшимча қўшин билан таъминлаб турганлар. Бу даврда лашкарни зотли от билан таъминлаб туриш жуда зарур бўлган. Зотли отларни фақат йилқиси кўп чорвадор қавмлар берар эди. Амир Темур бунга алоҳида эътибор қилган. Амир Темур қарамоғидаги 40 аймақнинг 12 таси — барлос, тархон, жалойир, орлот, арғун, тулкичи, дулдай, мўғул, сулдуз, тўғой, қипчоқ, тоторлар соҳибқироннинг ишончли ҳарбий гвардияси ҳисоб-

¹ Камалиддинов Ш. «Китаб ал-ансаб» Абу Сада Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани», как источник по истории и культуры Средней Азии. Ташкент-1993. стр 72, 125.

² Бобур. Бобурнома. Тошкент-1960, 90 бет.

³ Шониёзов К Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...398 бет.

⁴ Бобур. Бобурнома. Тошкент-1960, 119-120 бетлар.

ланган. Уларнинг ҳар бири йилқиси кўп чорва яйловларига эгалик қилган. Армиянинг асосий қисми ҳам шу қавмлардан тузилган.

Ўзбек халқининг таркибига мўғул тилли аҳолининг туркийлашган гуруҳлари ҳам кирган. Улар асосан Даштиқипчоқда яшар эди. Уларнинг айримлари XIV-XV асрларда ўзбек номи билан эмас, балки ўз қабила ва уруғ-аймоқ номлари остида Мовароуннаҳрга кириб келган эдилар. XVI аср бошларидан уларнинг сони Мовароуннаҳрда кўпайди. Уларнинг бир қисми маҳаллий аҳоли таъсирида ўтроқлашадилар ва Мовароуннаҳрнинг барча туркий аҳолиси қатори, ўзларини турк ёки турк-чиғатай деб атайдилар. Бу эса уларнинг ҳаётида ҳам кескин ўзгаришлар юз берганлигидан далолат беради. Ана шулар ҳисобига ўзбек халқининг антропологик типиди мўғулбашара этник гуруҳлар пайдо бўлади. Аммо улар XI-XII асрларда шаклланган ўзбек халқига хос брахикефал европеоид типни, яъни "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типни"ни тубдан ўзгартириб юбора олмайдилар.

XV боб. ДАШТИҚИПЧОҚ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ МОВАРОУННАХҲРГА КИРИБ КЕЛИШИ ВА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ ДАВРИДА КЕЧГАН ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Маълумки, амир Темур ҳаётлик чоғидаёқ ўз қўл оstdаги мамлакат ва вилоятларни идора этишни ўғиллари, набиралари ҳамда садоқатли амирларига бўлиб бериб, улар устидан қаттиқ назорат ўрнатиб бошқарган. Аммо Амир Темир ўлимидан кейиноқ соҳибқирон ўрнатган тартиб заминига зил кетди. Бобосининг васиятларини биринчи бўлиб, севимли набираси Халил Султон бузди. У валиаҳд Пирмуҳаммаднинг Ҳиротдан Самарқандга етиб келишини кутмай, тахтни эгаллади. Шундан сўнг Темур ворислари ўртасида зиддиятлар бошланиб, Марказий ҳокимият заифлашди.

Тўғри, 1409 йилда Ҳирот ҳукмдори Шоҳрух Мирзо Самарқандда ҳокимиятни қўлга киритиб, тахтга ўғли Улуғбекни ўтқизди, сиёсий вазиятни бироз юмшатди ва яқин 40 йил мамлакатда тинчлик ўрнатилди. Аммо на Шоҳруҳ, на Улуғбек мамлакатда Амир Темурдек тартиб ва интизомни ўрната олмаган. Шоҳруҳ Мирзо ўта художўй, тақводор бўлса, унинг ўғли, Самарқанд ҳукмдори, том маънодаги олим эди. У олам сирларини илм орқали билишга бел боғлаган ҳукмдор эди.

Шоҳруҳ ўлимидан кейин темурийзода шаҳзодалар марказий ҳокимиятга интилиш, уни қўлга киритиш илинжида, ҳатто ўзларига теккан мамлакат ҳамда вилоятларнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти билан, раият ташвиши билан шуғулланишдан узоқлашдилар. Темурийзодалар ўртасидаги зиддиятлар айниқса XV асрнинг иккинчи ярмида шундай кучайдики, буни узоқ-яқиндан кузатиб турган Даштиқипчоқ саҳройи ўзбеклари темурийлар мулкига тез-тез ҳужум қилиб, тинч аҳolini талаб кетардилар. Охиrqибатда темурийлар салтанатни ҳимоя қилишга ожиз бўлиб қолганлигини сезган Жўжихон авлодлари XVI аср бошларида Шайбонийхон бошчилигида Ўрта Осиёга бостириб келиб, жуда оз фурсатда бу заминда ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар.

Шундан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хоразмда ўзбек номи пайдо бўлади. Даштиқипчоқ ўзбекларининг айрим гуруҳлари (жалойир, орлот, найман, манғит, қўнғирот, минг, қушчи ва бошқалар) XIV-XV асрлар давомида ҳам Мовароуннаҳр ва Хоразмга келиб ўрнашганлар. Аммо улар ўша кезларда ўз хонлари ёки подшолари етакчилигида эмас, балки ўз уруғ-аймоқлари ва қабила номлари билан кириб келган эдилар. Демак, турк-мўғул қабилаларининг биринчи бор "ўзбек уруғлари" номи остида хон бошчилигида Мовароуннаҳр ва Хоразмга кириб келиши Шайбоний-хондан (XVI аср) бошланган.

Сирдарёнинг юқори оқими ва Тиёншон тоғ тизмаларининг ғарбий ён бағирларидан Днепр дарёсининг қуйи оқимига қадар ёйилган даштлар, XI-XV асрларга оид араб ва форс манбаларида Даши Кипчоқ деб тилга олинади. Даштиқипчоқ аҳолиси шарқ манбаларида – қипчоқлар, рус солномаларида – половцлар, Византия хроникаларида – куманлар, венгер манбаларида – кунлар деб аталган. Даштиқипчоқ икки, яъни шарқий ва ғарбий қисмлардан иборат. Ёйиқ (Ўрол) дарёси уларнинг чегараси бўлган. Ғарбий қисмга Ёйиқ ва Итиль (Волга) дарёсидан то Днепргача бўлган ҳудудлар кирган. Ундан Шарққа томон чўзилган даштлар шарқий Даштиқипчоқ ҳудудини ташкил қилган.

Даштиқипчоқ XIII аср бошларида Чингизхон қўшинлари томонидан босиб олингач, тарихда Жўжи улуси номи билан аталган Олтин Ўрда давлати барпо этилди. XIV аср бошларида Жўжи улуси, яъни Олтин Ўрда иккига бўлиниб кетади. XIV асрнинг 60 йилларидан Даштиқипчоқнинг шарқий қисми "Ўзбеклар мамлакати", аҳолиси эса "ўзбеклар" деб атала бошланди. Унгача, бу жойларда кўчиб юрган турк-мўғул қабилалари (арлот, бахрин, бурқут, дўрман, ийжон, қтой, қарлуқ, можор, қипчоқ, қиёт, қўнғирот, қурловут, манғит, найман, нукус, тангут, уйғур, маркит, қўшчи, ўтарчи, жот, чимбой, кенагас, уйшун, тубойи, тоймас, эчки, туманминг, шодбахтли, шунқорли ва бошқалар) орасидан етишиб чиққан саҳройи суворий ғарбий гуруҳлар жанговар ўзбеклар номи остида XIII аср охирларидан тарих майдонида пайдо бўлган эди.

Ўзбекхон (1312-1342) Олтин Ўрда хони бўлиб турган кезларда унга тобе қабилаларнинг айримлари ўзбек қавмлари номи билан юритилгани маълум. Унинг даврида Олтин Ўрда гуллаб-яшнади. У Олтин Ўрда шуҳратини кўтарди. Ўша давр кўчманчи жамоаларининг ажодидан қолган удумга кўра, унинг қўл остидаги бекзода ва авом чорвадорлар жамоаси элини "ўзбек", қавмини эса ўз уруғ-аймоқлари номи билан атардилар. Кўчманчи чорвадорларга хос бу удумни тушунмаган баъзи тарихчиларимиз, ҳозиргача ўзбеклар номи Ўзбекхондан тарқаган, деган нотўғри тасаввурда юрадилар. Аслида ўзбек атамаси шарқий Даштиқипчоқ қабилаларининг сиёсий ҳарбий гуруҳлари йиғиндисининг номидир. Бу атама айнан XIII аср охирларидан бошлаб Шарқ тарихчилари асарларида "ўзбеклар" номи билан тилга олинади.

XV асрнинг 20 йилларида, яъни 1428 йилда Жўжихон набираларидан бири Абулхайрхон ана шу саҳройи аслзода-бекзодалардан ташкил топган ҳарбий гуруҳларни бирлаштириб, ҳарбий феодал давлат барпо этди ва бу ишда асосан манғит қавмларига таянади. Демак, ўзбек атамаси дастлаб XIII аср охирларида Даштиқипчоқнинг "Оқ Ўрда" деб аталган шарқий қисмининг ҳарбийлашган суворийлар уюшмасига нисбатан ишлатилган. Бу эркин, озод, мустақил суворийлар гуруҳининг асосини аслзода-бекзода ҳарбийлар ташкил этган эди¹. Ўша кезларда "Ўзбек улуси"га Орол денгизининг шимолий қирғоқларидан то Иртиш дарёсининг ўрта оқимларигача, шарқда Сарисув ва Чу дарёларидан ғарбда Ёйиқ (Ўрал) дарёсининг сўл соҳилларигача бўлган ерлар кирган.

Ҳамдуллоҳ Казвиний (1281-1350)нинг «Тарихий Гузида» асарида Олтин ўрда хони Ўзбекхонга тобе ерлар ва халқлар ҳақида фикр юритилиб, бу қабилалар "ўзбекиён" (ўзбеклар), улар кўчиб юрган ерлар "мамлакати ўзбек" (ўзбеклар мамлакати) деб кўрсатилган. "Ўзбек" атамасининг қабилалар уюшмаси ва шу қабилаларга қарашли ерларнинг номи, юқорида таъкидлаганимиздек, Ўзбекхон даврига қадар ҳам қўлланилган. Масалан, Мирзо Улуғбек

¹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. М.Л.-1950, стр. 296.

"Тарихи арбааъ улус" (Тўрт улус тарихи) номли аса-рида, "Ўзбек улуси унга берилган"¹ деб ёзади. Тарихчи Рузбеҳон "Меҳмонномаи Бухоро" китобида Даштиқипчоқ ўзбекларини уч тоифага бўлади. Улар шайбонийлар, козоқлар ва манғитлар бўлиб, Шайбон улуси, манбаларнинг маълумотларига кўра, 1238 йилда ташкил топган ва Ўрал тоғининг этакларидан Тобол ва Сарисув дарёларигача бўлган ерларда яшаган.

Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳр ва Хоразмдаги ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. 1510 йилда Эрон шoхи Исмоил билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Шайбоний ўлимидан кейин мамлакатда парокандалик бошланди. Хуросонни Сафавийлар эгаллайдилар. Шайбоний авлодлари ва айрим қабила бошлиқлари алоҳида вилоятларни (Балх, Ҳисор, Бадахшон, Самарқанд, Тошкент ва бошқалар) эгаллаб, марказий ҳокимиятга итоат қилмай, мустақиллик бўлишга интидилар. Шайбоний зурриётлари орасида ҳам тахт учун кураш авж олади. Мана шу жангларда Абдуллохон II ғолиб чиқиб, 1560 йилда Бухоро тахтини эгаллайди² ва тахт даъвогарлари ва бебош амирларга қаттиқ зарба бериб, Бухорода марказлашган кучли феодал давлат тузишга эришади. Унинг даврида мамлакат ривожланади, деҳқон, чорвадор ва ҳунар аҳли ором топади. У мамлакатни иқтисодий жиҳатдан оёққа қўяди.

Бироқ унинг ўлимидан кейин ворислари мамлакатни бошқаришга ожизлик қилдилар. Валиаҳд Абдулмўмин тахтда атиги ярим йилгина ўтира олди. У отасининг сафдошлари томонидан ўлдирилди. Бухоро хонлигида яна тартибсизликлар бошланади. Ташқи вазият ҳам танг ҳолга тушиб қолган эди. Ички ва ташқи вазиятни кузатиб бораётган бир гуруҳ қабила бошлиқлари ва нуфузли уламолар Шайбоний авлодларидан тахтга яроқли бирор кимса қолмаганлигидан (уларни ўз вақтида Абдуллохон II тинчителик бўлган эди) хонга куёв ўғил аштархоний Динмуҳаммад Султонни тахтга ўтказадилар. Шундай қилиб, Аштархонийлар сулоласи мамлакатни бошқара бошлайдилар. Бироқ аштархонийлар хонадонидан дурустроқ хон

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент-1994. 225-бет.

² Бухоро шаҳри Шайбонийлар давлатининг пойтахти эди.

чиқмади, мамлакатда парокандалик, сарой низолари, бебош амирларнинг ўзаро можаролари тўхтамади. Парокандалик аштархонийлар сулоласининг охириги вакили Абулфайзхон (1711- 1747) даврида янада жадаллашди. XVIII асрнинг 20 йилларида Балх вилояти Бухоро хонлиги таркибидан чиқиб кетди. Тошкент ва Тошкент воҳасини қалмоқлар (жунгарлар), кейин қozoқлар эгаллаб олди. Шаҳрисабзни кенегаслар, Қаршини манғитлар, қтой ва қипчоқлар, Мирзачўлни юзлар, Фарғонани минглар, Зарафшон водийсини найманлар эгаллади. Маишатга берилиб кетган Абулфайзхоннинг sanoқли кунлари қолди. Бухоро хонлигидаги бу аҳволни кузатиб келаётган Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Бухорони босиб олиш учун Амударёдан ўтиб, Бухоро яқинидаги Чорбакрда тўхтади. Чорбакр нуфузи кучли сайдлар макони эди. Бундан хабар топган Абулфайзхон, унга пешвоз чиқиб, унинг ёрдамида атрофидаги нуфузли амалдорларни Бухородан бошқа юртларга бадарға қилмоқчи бўлади. Улар орасида Ҳаким Оталиқ манғитнинг ўғли Раҳимбий ҳам бўлган. Бундан хабар топган Раҳимбий унинг изидан тушиб, 1747 йилда ўлдиради ва унинг 9 ёшли ўғлини тахтга ўтқизади¹. Бир йил ҳам ўтар-ўтмас уни ҳам қатл этиб, ҳукмронликни ўз қўлига олади. Раҳимбий оталиқ жуда устамонлик билан секин-аста ўз мавқеини мустаҳкамлаб олгач, 1753 йилда манғит сулоласининг биринчи ҳукмдори сифатида Бухоро тахтига ўтиради. Шундай қилиб, Бухорода 1753 йилда хонлик тўтатилиб, амирлик бошланади.

Амир Муҳаммад Раҳимбий мустақилликка интилган вилоят ҳокимлари билан қаттиқ курашиб, Шаҳрисабз, Ургут, Жиззах, Ўра-тепа, Ҳисор каби бекликларни Бухорога қўшиб олишга эришади. Фарғона мулки эса XVIII аср бошларида Бухородан ажралиб, мустақил бўлиб олган эди. Фарғона давлатининг биринчи хони ўзбекларнинг минг қавмидан Шоҳрухбий бўлган. Тарихий манбаларда Фарғона давлати Қўқон хонлиги номи билан тилга олинади. XVIII аср ўрталарига келганда Қўқон хонлиги ҳар жиҳатдан ўзини ўнглаб олган мустақил давлат эди.

¹ Мирзо Абдал Азим Сами. Тарих-и-салотин манғития. Перевод А.М.Ефифановой. Москва-1962, стр.44.

XVI-XVIII асрлар давомида Мовароуннаҳрда юз берган сиёсий вазиятнинг бу қадар мураккаблигига қарамай, мамлакат аҳолиси таркибида азалдан яшаб келаётган ўтроқ этник қатламнинг мавқеи жуда катта эди. Қишлоқ аҳолиси асосан анъанавий суғорма деҳқончилик билан, шаҳар аҳолиси кўп тармоқли ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланарди. Адир ва даштга яқин яшайдиган аҳоли эса яйловга ҳайдаб боқиладиган чорва билан кун кечирар эди. Умуман, суғорма ва лалмикор деҳқончилик билан шуғулланувчи турғун аҳоли ҳаётида чорва ёрдамчи хўжалик манбаи ҳисобланган. Ёрдамчи чорва хўжалиги нафақат қишлоқ, балки шаҳарлик ҳар бир ўзбек хонадони учун ҳам зарурий хўжалик анъанаси ҳисобланган.

Мовароуннаҳр ва Хоразмга турли даврларда (XIII-XIV асрларда) келиб ўрнашиб қолган туркий қабилалар (абдал, қарлуқ, қангли, аз, уз, калтатой, турк, тухси ва бошқалар) ўз уруғдошлари — Шайбоний ўзбеклари билан тезда қоришиб кетдилар. Уларнинг бадавлат қисмигина XVI-XVIII асрларда ўз қабилавий этник номларини сақлаб қолган ҳолда, ярим ўтроқ ҳаёт кечирди. Кўчманчи ўзбекларнинг давлатманд аслзодалари шаҳарларга жойлашдилар ва мамлакат сиёсий ҳаётида ҳукмронликни қўлга киритиб, маҳаллий аҳоли билан аста-секин қариндошлашиб, ўтроқ ҳаёт кечира бошлади. Давлатманд чорвадорларнинг сиёсий ҳокимият билан боғлиқ бўлмаган аксарият қисми XVI-XVIII асрлар давомида Ўрта Осиёнинг тоғолди туманларида адир ва даштларга жойлашиб, ўзларининг анъанавий чорва хўжаликлари билан шуғулланишда давом этдилар. Уларнинг ҳаёт тарзи ярим ўтроқликда ўтган. Улар воҳага туташ адир ва чўлларда қапа ва қора уйларда яшаганлар. Эрта баҳор чорва молларини ҳайдаб дашт-адирларга чиқиб кетиб, кузда дон ва полиз экинларини йиғиштириб олингандан кейин чорва билан қишлоқ жойларига қайтиб, куз ва қишни ўтказадилар. Шундай ҳаёт эрта баҳорда яна қайтарилган. Таниқли этнограф К.Шо-ниёзовнинг кузатувиغا кўра, турли даврларда Ўрта Осиёга келиб ўрнашиб қолган туркийзабон қавмларнинг аксарияти ўтроқлашган, уларнинг ярим ўтроқ

ва кўчманчилик билан шуғулланган қисми XIII асрда тахминдан юз мингдан ошмас эди.

XIII-XV асрларда Ўрта Осиёга келиб қолиб кетган туркий ва туркийлашган мўғул қабилалари асосан Амир Темур ва Бобур қўшинларида хизмат қилардилар. Уларнинг кўпчилиги ҳарбий юришлардан сўнг тобе мамлакатларда турли вазифаларда қолиб, у ерларда оиласи билан яшарди. Масалан, барлосларнинг айрим гуруҳлари Афғонистонда, Деҳли атрофларида, Кашмирда ўрнашиб қолган. Арлот, қипчоқ, найман, арғун, мўғул гуруҳлари Афғонистонда, жалойирларнинг катта қисми Эроннинг шимолида ва Озарбойжонда қолиб кетган.

Таъкидлаш жоизки, анъанага кўра, жангга отланган турк-мўғул суворийси ўз оила ва уруф-аймоқларини бирга олиб юрган. Шайбонийхон Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келганда, унинг лашкарида 92 қавм суворийси хизмат қилган. Демак, ҳар бир қавми минг оиладан иборат десак ва ҳар бир оила ўртача 6-7 кишидан иборат бўлса, у ҳолда, XVI аср бошларидаги Шайбонийхоннинг ҳарбий юришлари муносабати билан камида 500-600 минг Даштиқипчоқ ўзбеклари Мовароуннаҳр ва Хоразмга кириб келган. Ўрта Осиё ҳудудларида уларнинг барчаси қолиб, тубжой аҳоли билан қоришиб кетганда ҳам, бу рақам маҳаллий турғун этник қатламга нисбатан арзимаган нарса эди. Шунинг учун ҳам антропологик тадқиқот натижаларига кўра, XVI аср давомида аҳоли этник таркибида сезиларли ўзгаришлар юз бермади. Масалан, кўчманчи ўзбеклар кўпроқ кириб келган Хоразм ўлкасини олсак, XIV-XVI асрлар давомида маҳаллий Хоразм аҳолисининг маълум қисми Мовароуннаҳрга кўчиб келган. Амир Темир Хоразмга охириги юришида (1388 йй.) Урганчни забт этгач, шаҳар аҳолисининг кўпчилигини, биринчи навбатда ҳунармандларни бола-чақалари билан Самарқандга кўчириб, усталарни Оқсарой қурилишида ишлатган. Шайбонийхон Хоразмни истило қилгач, Қиёт ва бошқа шаҳарлар аҳолисини мажбуран Мовароуннаҳрга кўчирган¹. Бухоро амирлари ҳам Хоразмга бир неча бор

¹ Абулғозий. Шажараи турк. Тошкент-1992, 134 бет.

юриш қилиб, унинг талай аҳолисини Ҳисорга, Бухорога, Самарқанд ва Тошкентга кўчирган¹. XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Мовароуннаҳрнинг турли жойларида "урганжи"лар этник номининг учраши ана шу кўчганларнинг авлодлари бўлса керак. Шунга қарамай, сўнгги ўрта асрларда Хоразм аҳолисининг асосини сартлар ташкил этарди. Хоразмнинг жанубида туркманлар ҳам яшаб, асосан чорвачилик билан шуғулланардилар. Бу заминга четдан кириб келган талайгина қабилалар: печенеглар, қипчоқлар, ўғузлар, қўнғирот ва чаграклар эса кўпроқ шимолий Хоразмда яшардилар.

Даштиқипчоқликларнинг тили қипчоқ-ўғуз лаҳжасида бўлган. Маҳаллий туркийзабон аҳоли эса қарлуқчигил лаҳжасида гаплашган. Демак, Мовароуннаҳр туркийларининг қадимийлари қарлуқ лаҳжасида, Чингизхон босқинидан бошлаб бу заминга кириб келган туркий-ғўй кўчманчилар эса туркий тилнинг қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашганлар.

XVI аср бошларида Шайбоний ўзбекларининг бу заминга катта-катта гуруҳлар бўлиб кириб келиши билан қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзловчи аҳоли янада қалинлашади. Чунки унга қадар ҳам бу лаҳжаларда сўзлашувчи этник гуруҳлар Мовароуннаҳр ва Хоразмда кенг тарқалган эди. Аммо Мовароуннаҳрда қарлуқчигил лаҳжаларида сўзлашувчи аҳоли туркий этноснинг асосини ташкил этарди. Кейинчалик қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчи аҳолининг ўтrock ҳаётга ўтганлари маҳаллий тубжой аҳоли билан аралшиб, қоришиб кетгач, улар ҳам Мовароуннаҳрнинг барча қадимий туркий қавмлари каби қарлуқчигил лаҳжасида сўзлашадиган бўлди. Ана шу уч туркий тил лаҳжасининг қоришуви натижасида шакланган тил ўзбек тилшунослик фанида шартли равишда "чигатой тили" ёки "эски ўзбек тили" деб аталадиган бўлди. Шундан бошлаб, дейилади ўзбек тилшунослигида, эски ўзбек тили Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг барча аҳолисининг умумхалқ тилига айланди². Аммо "эски ўзбек тили" ҳақида гап кетганда,

¹ Шарофиддин Али Яздий Зафарнома. Тошкент-1997, 119 бет.

² Абдурахмонов Ф.А., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент-1973, 16-18 бетлар.

аслида XI-XII асрларда ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида, айнан Мовароуннаҳрда умумтурк тилидан ажраб чиқиб, қарлуқ-чигил лаҳжалари асосида шаклланган туркий тилни тушунмоқ керак. Бу тил жуда қадим замонлардан суғдий ва хоразмий, VIII-IX асрлардан бошлаб араб ва форс-тожик сўзлари билан бойиб борди. Эски ўзбек тилида сўзлашувчилар таркибига XVI-XVIII асрлар давомида қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчи этник гуруҳлар янада кўпроқ қўшилса-да, аммо у қарлуқ-чигил лаҳжалари асосида юксак чўққисига кўтарилди.

Хуллас, кўчманчи ўзбеклар Мовароуннаҳр ва Хоразмга келиб ўрнашганидан кейин вақт ўтиши билан маҳаллий аҳоли билан қоришиб, муқим яшовчи туркий ўзбекларга хос моддий маданият, маънавий-ахлоқий ҳаётни, этник урф-одатлар ва ибратли удумларни ўзлаштира бошлайдилар. Ўтроқ аҳолига хос турмуш тарзи ва муштарак маънавий дунё фазилатлари уларнинг руҳига сингиб борди.

XVI-XVIII асрларда ва ундан кейин ҳам Ўзбекистон ҳудудида расмий тил ўзбек тили эди. Тожик тили ўзбек аҳолисининг маълум қисми учун (хусусан Зарафшон водийсининг айрим шаҳар ва тоғли қишлоқларида) иккинчи тил ҳисобланган. Эски ўзбек тили Мовароуннаҳрда тожик-форс тили билан жуда яқин ва доимо узвий алоқада ривожланди. Шунинг учун бўлса керак, Мовароуннаҳр аҳолисининг талай қисми, айниқса зиёлилар табақаси икки тилда: туркий ва тожик тилида сўзлашар ва ёза олар эди.

Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида расмий маҳкама тили тожикча бўлгани ҳолда, Хоразмда Хива хонлигида нафақат жонли халқ тили, балки расмий маҳкама тили ҳам эски ўзбек тилида олиб борилар эди. Чунки Хоразм тилида араб ва тожик тилларининг таъсири қамроқ эди¹. Шунга қарамасдан, хоразмликлар тилига ҳам ўзга тиллардан баъзи сўзлар кириб қолган².

XVI асрда Даштиқипчоқдан Хоразм воҳасига кўчиб келган ўзбеклар минтақа аҳолисини нафақат

¹ Кононов А.А. Родословная туркмен. Соч.Абулгазихана Хивинского. М.-Л, 1958, стр.36.

² Щербак А.М. Грамматика узбекского языка. М.-Л. 1962, стр.15.

сон жиҳатдан кўпайишига, балки этник жиҳатдан ранг-баранг бўлишига олиб келган. Кўчиб келган этник гуруҳлар экинбоп ер ва яйлов талашиб, бир-бирлари билан урушиб турганлар. Хукмронликни даъво қилиб, баъзи қабила бошлиқлари хонлар билан рақобатлашиб, мамлакат тинчлигини тез-тез бузиб турардилар. XVII асрга келиб бу курашларга барҳам бериш ва мамлакатда осойишдаликни ўрнатиш зарур бўлиб қолди. Хива хони Абулғозий мамлакатда осойишта ҳаёт барпо этиш мақсадида 1646 йилда ислоҳат ўтказди. Бунга кўра, Амударёнинг қуйи ҳавзаларида яшовчи ўзбек қавмларининг ҳар иккитасини бир жамоага бирлаштириб, тўрт жуфт (қўнғирот-қиёт, қангли-қипчоқ, нукус-манғит, уйғур-найман) тўп ташкил қилган. Ҳар бир жуфтга экин майдонлари, ариқ ва каналлар ва яйловларни бўлиб берган. Уларга 14 та кичик этник гуруҳларни қўшиб қўйган¹.

Лекин Бухоро ва Хива ўртасидаги ўзаро талончилик урушлари мамлакат иқтисодий ҳаётига жуда катта салбий таъсир кўрсатди. XVIII асрнинг охириги чорагига келиб мамлакатда очарчилик, ундан кейин ўлат касали бошланиб, кўпчилиكنинг ёстигини қуритди. Аҳолининг талай қисми ўзга юртларга кетишга мажбур бўлади². Хива хонлигида юз берган вазиятдан усталик билан фойдаланган Муҳаммад Амин қўнғирот тахтни эгаллайди. Хоразмда қўнғиротлар сулоласига асос солинади.

Шундай қилиб, XVIII аср давомида Ўрта Осиёда учта хонлик ташкил топиб, Хоразмда қўнғиротлар, Бухорода манғитлар, Қўқонда минглар ҳокимият тепасига келади. Улар Даштиқипчоқнинг ўзбеклар элидан келган кўчманчи қавмлар бўлиб, иқтисодий-хўжалик, сиёсий ва этномаданий жиҳатдан юксак даражада ривожланган тубжой маҳаллий аҳоли таъсирида вақт ўтиши билан ўтроқлашиб кетадилар. Аммо сиёсий ҳокимият улар қўлида бўлганлиги ва тубжой аҳолининг кўпчилиги туркийда сўзлашганлиги учун Туркистонда туркий этносга хос ўзбек руҳи барча аҳоли қонига сингиб боради. XVIII асрда бу юрт ўтроқ ўзбеклар элига, ўзбеклар юртига айланади.

¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том 2, М.-Л, 1938, стр.327-328.

² Ўзбекистон тарихи. Тошкент-1993. 263 бет.

Волга ва Ўрол дарёлари оралигида кўчиб юрувчи, Абулхайрхоннинг таянчи бўлган манғит қабилалари XV асрнинг иккинчи ярмида "Нўғой Ўрда" номи билан тарихга кирган давлатни барпо қиладилар. Нўғой Ўрдадан шимолда мустақил "Сибир хонлиги" ташкил топади. Бир гуруҳ ўзбек қабилалари (200 минга яқин оила) Абулхайрхон давридаёқ Чу дарёси водийсига бориб, 1466 йилдан мустақил яшай бошлаган эди. Абулхайрхон ўлиmidан кейин тахт учун курашларга қатнашишни истамаган Оқ Ўрда ўзбекларининг айрим гуруҳлари Чу воҳасида яшовчи кўчманчиларга бориб қўшилади. Манбаларда қайд қилинишича, улар XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи чорагида ўзларини "ўзбек-қозоқ" деб атаганлар¹. XVI асрнинг ўрталаридан, қозоқлар элат бўлиб шакллангач, улар тарихий манбаларда "қозоқи"лар деб тилга олинади².

XVI аср охири ва XVII аср бошларида қозоқлар шундай кучайиб кетдики, ҳатто ўз яйловларини ҳимоя қилишдан ташқари, ўзбек шайбонийлари билан ҳам бемалол кураша олардилар. Улар XVII асрда Шайбоний ўзбекларидан қолган шарқий Даштиқипчоқ ерларини босиб олиб олиш билан чегараланмай, ҳатто Тошкентга ҳам ҳужум қилиб, жунгарлардан Тошкент ва Тошкент воҳасини тортиб олади.

Таниқли элшунос К.Шониёзовнинг ёзишича, Даштиқипчоқдан Мовароуннаҳрга кўчиб келган этносларнинг ҳаммаси ҳам кўп сонли бўлавермаган. Уларнинг айримларигина, масалан, қипчоқ, сарой, қўнғирот, юз, минг, найман, манғит, қтойлар бошқаларга нисбатан йирик этник гуруҳлар эди. Мазкур этнослар ичида энг кўп сонлиси қипчоқлар эди³. XVIII аср охири-XIX аср бошларида қипчоқлар 270 минг атрофида бўлган⁴. Таъкидлаш жоизки, Даштиқипчоқ кўчманчи қабилаларининг ҳаммаси ҳам Мовароуннаҳрга кўчиб келмаган. Уларнинг бир қисми ўз она юртида қолиб, кейинчалик қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз,

¹ Материалы по истории казахских ханства XV-XVIII веков. Алма-ата, 1969, стр.214.

² Мирза Муҳаммад Ҳайдар. "Тарихи Рашидий". Тошкент-1996. 147, 150, 180, 302 бетлар.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 414бет.

⁴ Шониёзов К. К этнической истории узбекского народа. Тошкент-1974, 110бет.

татар, бошқирд ва бошқа туркигўй этносларнинг таркиб топишида фаол иштирок этганлар. Масалан, қўнғиротларнинг катта гуруҳи қорақалпоқ, қозоқ, Хоразм аҳолисини; қипчоқлар қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, бошқирд, туркман халқини; найманлар қозоқ, қирғиз халқини; қтайлар қорақалпоқ, қозоқ, бошқирд халқини таркиб топишида иштирок этганлар. Уларнинг Мовароуннаҳрга келиб, бу заминда қолиб кетганлари XVIII аср бошларида Ўзбекистон аҳолисининг тахминан 4/1 ни ташкил этган¹. Кўчманчи ўзбеклар ўтроқликка ўтиши билан муҳим этник жараён юз беради — келиб чиқиши ҳар хил бўлган қавмлар орасида ўзаро аралашиб бошланади. Айни вақтда, уларнинг маҳаллий ўтроқ аҳоли билан ҳам қоришиб жараёни юз беради. Замон ўтиши билан, бу жараёнлар туфайли аҳоли номида ҳам ўзгариш ҳосил бўлади². Дарҳақиқат, XVI аср бошларида Бухоро аҳолиси (кўчиб келган кўчманчи ўзбеклардан ташқари) "чиғатой" ёки "турк чиғатой" ва тожикка бўлинган. XVII аср охирига келиб эса бу аҳоли манбаларда фақат ўзбек ва тожикка бўлинган³. Демак, XVII аср охиридан бу фактлар ўзбек атамаси этник маъно ва мазмун касб эта бошлаганидан далолат беради.

XVI-XVII асрларга келиб "сарт" атамасининг ҳам мазмуни ўзгариб қолди. Маълумки, авваллари бу атамаси форсий манбаларда фақат тожикка нисбатан қўлланган бўлса, XVI-XVII асрлардан у кўпроқ Фарғона водийси, Тошкент воҳаси ва Хоразмда турғун яшовчи муқим ўзбекларга нисбатан қўлланиладиган бўлди⁴.

Ўзбек халқи XVI-XVIII асрлардаги этник тараққиётида олдинги даврлардагидек, туркман, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқлар билан яқин иқтисодий, сиёсий ва этномаданий алоқада бўлиб келди. Айниқса, узоқ асрлар давомида бир ҳудудда яшаб келган ўзбек ва тожиклар ўртасидаги этномаданий тараққиёт ҳар

¹ Мулладжанов И.Р. Демографическое развитие Узбекской ССР. Ташкент-1988. стр. 123.

² Шониёзов К. Ўша асар, 415 бет.

³ Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. Москва-1958, стр.69.

⁴ Бартольд В.В. Двенадцат лекция по истории турецких....стр.189; его же, "Сарт". Соч. Том 2, часть 2, стр. 527-529.

икки халқнинг муштарак ривожланиши учун хизмат қилди ва уларни бир-бирларига янада яқинлаштирди. Натижада, айрим ўзбек гуруҳларнинг тожиклар таркибига, тожикзабон гуруҳларнинг ўзбеклар таркибига қўшилиб, қоришиб кетишига олиб келди. Тожикзабон аҳолининг ўзбеклашиш жараёни айниқса Фарғона водийси ва Зарафшон воҳасида яққол кўзга ташланади.

XVII асрнинг охири ва XVIII аср бошларида жунгарларнинг сиқуви остида Қозоғистон чўлларидан Мовароуннаҳрга бир неча қабила кўчиб келади. Мана шу этник тўлқинда қорақалпоқларнинг бир қисми Зарафшон воҳасига кўчиб келиб, Нурота тоғ тизмаларининг жанубий ёнбағирларига жойлашадилар. Шу тўлқинда қипчоқларнинг катта гуруҳи Зарафшон водийси, Тошкент воҳаси ва Мирзачўлга келиб жойлашадилар. Унгача Тошкент воҳасида туркий қабилалардан қурама, дўрмон, қирқ, юз, минг ва бошқа қабилалар яшаб келар эди. XVIII асрнинг ўттизинчи йилларида қипчоқларнинг бир қисми яйлов қидириб, шимолий Фарғонанинг тоғ олди минтақаларига кўчиб ўтадилар. Ўша кезларда қорақалпоқларнинг бир қисми Марказий Фарғонага келиб ўрнашадилар. Кейинчалик бу ерлар "қорақалпоқ чўли" номини олган.

Шундай қилиб, XVI-XVIII асрлар давомида Мовароуннаҳр ва Хоразм воҳасида сиёсий вазият жуда мураккаб кечган. Натижада, ягона Шайбонийлар-Аштархонийлар давлати учта ўзбек хонлигига бўлиниб кетди. Бу бўлиниш марказлашган давлатнинг этник ва иқтисодий омилларга асосланмаган қабилавий-сулолавий парчаланиши эди. Оқибат, Мовароуннаҳр ва Хоразмда феодал бебошликлар авж олди. Юз берган бу зиддиятлар Мовароуннаҳр ва Хоразм аҳолисининг этник таркиби ва ривожланишига ҳам катта таъсир этди.

Даштиқипчоқ ўзбекларининг этник таркибида ўз тилларини алақачон йўқотиб, туркийда сўзлашувчи элатлар кўп бўлган. Уларнинг антропологик типи жанубий сибир типини эслатар эди. Уларнинг катта қисми Ўрта Осиё икки дарё оралиғига келиб ўрнашгач, маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетиши оқибат

тида ўзбекларнинг антропологик типиди мўғулбашара этник гуруҳлар қатлами қалинлашади. Айниқса, ўз келиб чиқишини қўрғирот, дўрмон, минг, арлот, қатагон каби этник бириклар билан боғловчи ўзбекларда бу яққол кўзга ташланади. Шунга қарамай, XVI-XVIII асрларда Даштиқипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳр ва Хоразмга келиб жойлашиши XI-XII асрларда шаклланган ўзбек халқининг этник таркибини ўзгартира олмади. Аммо улар маҳаллий туркийзабон ўтроқ аҳолига "ўзбек" номини берди. Бу ном Ўзбекистон тарихининг бундан кейинги тараққиёт босқичларида маҳаллий аҳоли руҳига сингиб, ўзбек атамаси бутун бир халқнинг этник номига айланди.

ХVI боб. Ўрта Осиё Иқтисодий Ҳаётига Капиталистик Муносабатларнинг Кириб Келиши ва Миллий Буржуазия Ҳамда Жадидчиликнинг Пайдо бўлиши

Россия давлати подшо Иван Грозний давридан бошлаб Ўрта Осиёни ўз мустамлакасига айлантиришни режалаштирган эди. XVIII аср давомида катта, кичик ва ўрта жузлар бирин-кетин Россия тобелигига ўтиб, Ўрта Осиё томон жадал ҳаракат қилишга кенг имкониятлар очилди. XVIII асрда қозоқ жузлари ҳудудида 46 та катта, 96 та кичикроқ ҳарбий қалъа ва истеҳкомлар қурилиб, уларга ҳарбий қисм-лар жойлаштирилди¹. Ўрта Осиё ерларига кириб бориш айниқса подшо Николай I даврида (1825-1855) кучайди. Чор Россияси томонидан ҳар хил баҳоналар билан Ўрта Осиё ҳудудларини босиб олишга интилиш, ҳарбий юришлар уюштириш авж олди. Россия-Қўқон, Россия-Хива чегараларида ҳарбий истеҳкомлар қуриш давом этди.

Афсуски, бу суронли йилларда Ўрта Осиё хонликлари бирлашиб, бўлажак хавфнинг олдини олиш ўрнига, ўзаро ички урушлар, жанг-жадаллар билан банд бўлдилар. XIX асрнинг биринчи ярмида Англия ўз мақсадларини кўзлаган ҳолда, Россияга қарши Туркистон хонликлари иттифоқини тузишга ҳаракат қилади. Бу йўлда Англия ўз айғоқчиларини (Конолли, Бернс, Арчи Тодд, Стоддарт, Аббот, Шекспир каби зобитларни) "сайёҳлар" сифатида Ўрта Осиёга юбориб, Россия ташқи сиёсатига халақит бера бошлайди. Улардан Стоддарт ва Конолликлар Бухоро маъмурларига дипломат ваколатига тегишли ҳужжат кўрсата олмагач, улар Бухоро зиндонида қатл қилинган. Англия ўз дипломатиясини Туркия орқали амалга оширмоқчи бўлиб, қанчалар ҳаракат қилмасин, аммо бу ҳам иш бермади². Айни чоғда, Россия дипломатияси хонликлар ўртасида табора кучайиб бораётган зиддиятларни ҳисобга олиб, 1853 йилда Оқмачит қалъасини босиб олди.

¹ Ўзбекистон янги тарихи. I китоб, Тошкент-2000, 38 бет.

² Уша асар, 54-55 бетлар.

Оқмачитнинг олиниси муносабати билан тарихчи Муҳаммад Солиҳ Тошкандий "Тарихи жадидаи Тошқанд" асарида қуйидагиларни ёзади: "Қўқонда Оқмачит воқесини эсдан чиқариб айши-ишрат, кайфу сафо, ўйин-кулгу ва парвосизликка берилиб, мамлакат ишидан кўз юмиб, Қозоғистондаги хирож, бож ва закотни гайридин миллатларга топшириб, ҳукмронликни ганимат билиб, ёмон одамларни, ўғриларни ва ҳаром кишиларни тўплаб амалдор қилиб ва валий белгилаб, ҳар бир шаҳарга юбора бошладилар. Айрим жоҳил мулалар ва нодон уламолар сўзига ишониб, аҳоли шариатдан узоқлашиб, илмсиз жоҳилларни мансабдор қилиб, қози, раис, ҳоким, валий лавозимларига ўтказдилар. Порахўрлик ва ҳаромлик ривожланди, ишни текширмай айтувчилар сўзига амал қилиб, порахўр, хушомадгўй ва умуман нобоп одамлар ҳоким ва мансабдор бўлдилар. Аксинча, доно, ақлли, фозил ва билимдон кишилар хўрланди ва оёқости қилинди. Кенгаш ва маслаҳат билан иш юриштишга йўл берилмади"¹.

Бирин-кетин Пишпак, Тўқмоқ қалъалари, Авлиёота, Туркистон ва Чимкент шаҳарлари Чор Россияси қўшинларига таслим бўлди. 1864 йилнинг октябрида генерал Черняев Тошкентга кириб келди. Тошкент даҳаларида бошланган жанглар 1865 йил июлида яқунланди. Босқинчиларга қарши Ёқуббек ва амирлашкар Алимқул каби қўшин сардорларининг қаҳрамонларча курашига қарамай, Абдурахмонбек, Шодмон, Муҳаммад Соатбой, Соид Азим Муҳаммад каби хоинларнинг хиёнат душманга ғалаба келтирди. Тошкентдан сўнг Қўқон хонлигининг бошқа шаҳар ва қишлоқлари ҳам ишғол қилиниб, 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги тузилди, унга Фон Кауфман бошлиқ қилиб тайинланди. Шундай қилиб, хонлик ҳудудлари бевосита Россия империяси таркибига кирди.

Чор Россиясининг истилочилари Бухоро амирлигига қарши 1866 ва 1868 йилларда икки марта юриш қилиб, биринчи юришда амирликнинг Ўратепа, Жиз-

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000. 58-бет.

зах ва Янгиқўрғон бекликларини босиб олади. Иккинчи юришда Самарқанд таслим бўлди. Бухоро ҳукмдори амир Музаффарнинг Туркия ва Англияга мурожаат қилиб мадад сўраши ҳам иш бермади. У мамлакат мудофаасига тайёр эмас эди. Умумхалқ сиқуви билан Черняев, Романовский қўшинларига қарши от суриш муваффақиятсиз чиқди. 1868 йил 1 майда Чўпонота тепалигида бўлган жангда амир Музаффар қўшинлари мағлуб бўлди. Шундан сўнг рус қўшини генерал Кауфман бошлиқ Самарқанднинг қозикалон, ула молари ва амалдорлари кузатувида шаҳарга тантана билан кириб келади. Амир Музаффар қанчалар чиранмасин, Зирабулоқ жанги уруш тақдирини ҳал қилди.

Аммо амирликнинг жанубий бекликларининг бирлашган қўшини амир Музаффарнинг валиаҳди Абдумалик етакчилигида кечагина қўлдан кетган Самарқандга юриш бошлайдилар. Бироқ бу амир Музаффарга ёқмайди. Чунки у Россия билан тил топмоқчи, нима бўлса ҳам тахтни ўғлига топширмоқчи эмас эди. Шунинг учун амир Музаффар яқинлари билан маслаҳатлашиб, Кауфманнинг асоратли сулҳ шартларига кўнади ва валиаҳд Абдумалик қўшинлари ичига айғоқчи юбориб, Самарқандда руслар ғалабасига кўмаклашади. Ҳатто Абдумаликни Қаршидаги қароргоҳидан сиқиб чиқаради. Шундан сўнг Абдумалик чавандозлари билан дўстлари — эрксевар беклар Жўрабек, Ёқуббек ва Султон Содиқлар билан бирлашади. Бу бирлашган кучлар Абдумаликни Шаҳрисабз Оқсаройида Бухоро амири деб эълон қиладилар. Ватан ҳимоячилари Шаҳрисабздан сўнг Қаршини эгаллайдилар. Кармана, Чироқчи бекликлари ҳам тез орада улар қўлига ўтади. Музаффар ва генерал Абрамов қўшинлари билан ватанпарварлар ўртасида Қаршида қаттиқ жанглار бўлади. Кучлар тенг бўлмаган жангда ватанпарварлар Хива томон чекинадилар. Шаҳрисабз ва Китоб беклари Ёқуббек ва Бобобеклар эса минтақада қолиб, то 1870 йил кузигача амир ва Абрамов қўшинларига қаршилиқ кўрсатишда давом этадилар¹.

Чор Россияси Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигини бартараф қилгач, энди навбатни Хива хонлигига

¹ Уша асар, 92-136 бетлар.

қаратди. Шу масалада 1872 йилда Россия ҳарбий вазири Санкт-Петербургда махфий кенгаш чақириб, Хива хонлигини босиб олишга қарор қилинади. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Россия тажовузидан хавотирланиб, Ҳиндистон орқали Англиядан мадад сўрайди. Бироқ, Англия Афғонистон ва Ҳиндистондаги манфаатига путур етиш эҳтимолидан чўчиб, Хивага ёрдам қўлини чўзмайди. Оқибатда, Чор Россияси қўшинлари хонлик ерларини уч томондан (Туркистон, Оренбург, Кавказ) қуршовга олиб, 1873 йилда Хивани таслим этади ва Гандимиён сулҳига кўра, Хива хонлиги Бухоро амирлиги каби Россиянинг ярим мустамлака протекторатига айланади.

Шундай қилиб, Чор Россияси ҳарбий юришлар орқали Ўрта Осиёда ўз сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олади. Чор ҳукуматининг асосий мақсади ушбу минтақани хомашё бозорига айлантириш эди. Бунинг учун мамлакат иқтисодий имкониятларини ўрганиш, арзон ишчи кучи бозорини ташкил этиш, ўлкани бошқариш тизимини ишлаб чиқиш керак эди. Чор Россияси жуда узоқни ўйлаб иш тутди, яъни қандай қилиб бўлса ҳам ўлка бойлигини Россия манфаатига хизмат эттириш йўларини қидириб топадиган иқтисодчи, молиячи, инженер-техник ва ирригатор мутахассисларни Туркистонга юбора бошлади.

Россия империясининг Туркистондаги аграр сиёсатини давлат мулклари ва зироатчилик вазири А.В.Кривошейн уч сўзда ифодалайди. Бунинг биринчиси — Пахта, иккинчиси — Сўғориш, учинчиси — Русларни кўчириб келтиришдир. "Чунки бизнинг ички бозоримиз, — дейди у, — сўнгги 20 йил ичида Америка пахтаси учун фақат бож тариқасида 700 миллион рубл тўлашга тўғри келди. 1900 йилдан эса йилига 40 миллион рублдан тўлаб келмоқдамиз¹. Олий лавозимли яна бир арбоб М.Бродовский Туркистон ўлкасини "империяга қўшиб олинган. Унга мустамлака сифатида қаралиши лозим... бу мамлакатда мануфактура саноати жуда паст ривожланган. Шунинг учун ҳам у табиий равишда Европа Россияси мануфактура маҳсулотлари чаққон сотиладиган бозорга айланади", дейди².

¹ Кривошейн А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. СПб, 1912, стр.72.

² Бродовский М. Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. Москва—1891, стр.4.

Мана шундай мутахассислар фикри ҳисобга олиниб, Чор ҳукуматида 1886 йилда Туркистон ўлкасини бошқариш бўйича махсус "Низом" ишлаб чиқилди. Бунга кўра, пахтадан юқори ҳосил олиш мақсадида Америка пахта навини олиб келиш ва ўлка шароитига мослаштириш, янги ерларни ўзлаштириш, суғориш каналлари қуриш, ўлкага темир йўл олиб келиш, Россия губерняларидан рус деҳқонларини кўчириб келтириш ва уларни 10 танобдан кам бўлмаган ер билан таъминлаб жойлаштириш қонунлаштирилди. Ўлкадаги барча ер давлат хазинасига тегишли деб эълон қилинди. Ўтроқ маҳаллий аҳолига тегишли ер қозилар томонидан берилган васиқага қараб эмас, балки уни амалда ким фойдаланаётганлигига қараб, ер меросий якка хўжалик эгаллиги бўлади, деб кўр-газма берилди. Туркистон Россия томонидан босиб олинганга қадар катта ер эгалари томонидан деҳқонларга ижарага берилган ерлар эндиликда ижарачиларга мерос тариқасида фойдаланишга топширилди. Имтиёзли шахсий мулк ерларига бошқалар қатори солиқ солинадиган бўлди, энди улар хусусий мулк эмас, балки давлат ерлари деб аталди.

Ерга эгалик қилиш масаласида рус амалдорлари ўртасида икки хил фикр шаклланган. Биринчиси дворян-помешчиклар манфаатини кўзловчи фикрлар бўлиб, бунга кўра, Туркистон ўлкасини Чор Россияси мустамлакаси сифатида қараш, яъни маҳаллий деҳқонларни крепостнойликда сақлаб ишлатиш; иккинчиси — Туркистон деҳқонларини эркин ер эгалари деб эълон қилиш, уларни ерга ўз шахсий мулклари сифатида қараб, шу йўл билан Туркистон қишлоқ хўжалигида капиталистик муносабатларга кенг йўл очиш кўзда тутилган. Бу йўл мустамлакачи Россия буржуазиясининг манфаатини кўзлаган йўл эди.

Рус амалдорлари тузган ва жорий этган қонунларда ана шу икки қудратли синфлар манфаатлари тўқнашуви ўз аксини топган. 1882-1884 йилларда ўлкада тафтиш ўтказган императорнинг махфий маслаҳатчиси Гирс подшога тақдим этган қонун лойиҳасида рус буржуазиясининг манфаатларини ифодалайди. У Туркистон деҳқонлари ўз ерларига тўла эгалик қилсалар, империя саноатига кўпроқ хомашё етка-

зиб беришлари мумкинлигини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, анъанавий одат бўйича ҳар бир деҳқонга тўла хусусий мулк сифатида ер бириктирилса, "ерга бундай эгалик қилишдан халқ мамнун экан, бу шаклни сақлаб, уни қонунан тасдиқлаш керак"¹. Аммо дворян-помешчиклар бунга қарши, Туркистон ерларини талон-торож қилишни истаганлар. Санкт-Петербургда ҳар икки томон фикрлари муҳокама-сида баҳс давом этган. Кўпинча император ҳукумати, Давлат кенгаши ва Вазирлар қўмитаси дворянларга ён босган. Улар Туркистонда капиталистик муносабатларни эркин ривожланишига тўсқинлик қилардилар.

Подшо ҳукумати сенатор К.К.Пален тақдимномасига кўра, Туркистон ўлкаси деҳқонларидан олинган солиқларни тўлашда қишлоқларга "жамоавий жавобгарлик"ни жорий этди². Бунда рус амалдорлари Туркистонда қадимдан давом этиб келаётган жамоатчилик анъаналарига кўра, қишлоқ камбағаллари учун уларнинг бой қариндошлари ёки ҳамқишлоқлари, унинг тўлай олмаган солигини тўлаб юборишини билиб, шу одатни қонунлаштирганлар. Унга қадар рус амалдорларининг солиқ йиғишдаги номаъқул хатти-ҳаракатлари ҳақида туманбошилар йиғинида (1898) "солиқлар камбағалларга кўп, бойларга эса кам тушади"³ деган сўзлар янграгани маълум. Албатта, бу қишлоқларда судхўрликнинг кенг илдиз отиб, деҳқончиликнинг капиталистик асосда ривожланишига халал берарди.

Империянинг қоратупроқли марказий ҳудудларида ер танқислиги туфайли ҳамда рус капитализмининг таянчи сифатида Россиянинг марказий губерняларидан рус деҳқонларини кўчириш бошланиб кетди. 1875-1890 йиллар оралигида Туркистонга 1300 оила кўчиб келиб, ўлкада 19 та рус қишлоғи ташкил топди. 1891-1892 йиллардаги очарчилик туфайли кўчиб келувчилар сони ниҳоятда кўпайиб кетди. Натижада, яна 25 та рус қишлоғи ташкил топди. 1886 йилдаги

¹ ЎзР МДА, 1-жамғарма, 12-руйхат, 923-иш, 64-варақ.

² Пален К.К. Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1908-1909 г.г. по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К.Паленом ревизии Туркестанского края. СПб, 1910, стр. 47.

³ ЎзР МДА, 18-жамғарма, 1-руйхат, 761-иш, 107-варақ.

"Низом"нинг "бўш давлат ерлари" бандига кўра, маҳаллий деҳқонлардан турли баҳоналар билан ҳосилдор, сувга яқин ерлар тортиб олиниб, келгинди рус мужикларига берилди. Натижада, маҳаллий аҳоли билан рус деҳқонлари ўртасида ер-сув масаласида тўқнашувлар келиб чиқди. Чор ҳукумати 1889 йил 13 июлда қонун қабул қилиб, бунга кўра, барча масалада рус деҳқонларининг манфаатини ҳимоя қилди. Бу чоралар натижасида Туркистонни руслаштириш сиёсатида 1892 йилда кескин бурилиш бошланди. Ўз ихтиёри билан кўчиб келган рус деҳқонларининг ҳуқуқи маъмурият назорати билан келган деҳқонлар ҳуқуқи билан тенглаштирилди. Ўлкада махсус "Кўчириб келтириш бошқармаси" ташкил этилди. Чор амалдорлари ўлкадан келадиган соф фойдани кўпайтириш мақсадида 1886 йилда қабул қилинган "Низом"га ўзгартиришлар киритиб, 1896 йилда янги "Низом" қабул қилди. Янги "Низом" лойиҳасини тайёрлашда икки қудратли куч-дворянлар ва буржуазия тарафдорлари орасида жиддий баҳслар бўлиб, рус буржуазияси Туркистонда мустамлака сиёсатини ўтказишда янги усулларни, яъни капитал киритиш, деҳқонларга қарз бериш, концессиялар очиш, хомашё манбаларини қўлга киритиш каби усулларни кўллашни кўтариб чиқса, дворян-помешчиклар маҳаллий аҳоли ерларини тортиб олиш, уларни рус помешчикларига тақсимлаб бериш, ҳаётда патриархал-феодал тартибларини сақлаб қолишга интилар эдилар. Бу курашларда рус буржуазияси ўз манфаатини ҳимоя қила олди. Чунки Туркистондаги рус савдо-саноат ва молия буржуазиясига пахта, пилла ва қоракўл тери керак эди. Бунинг учун маҳаллий пахтакор, пиллакор ва чорвадор уларга сув ва ҳаводек керак. Улардан хомашёни жуда арзонга олиш мумкин. Шунинг учун ҳам рус буржуазияси 1886 йилги "Низом"нинг 270-бандига ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги дворянлар ҳаракатига қатъий қарши туриб, ўз мақсадларига эришдилар. Вазир А.В.Кривошейн таҳлилига кўра, ўлкада пахта етиштиришни юксалтириш давлатга йилига 70 миллион рублни тежашга имкон беради. "Кўп миллионли ватан пахта толасини қайта ишлаш Россия саноатини

хонавайрон бўлишдан сақловчи кафолат ролини ўйнайди. Мана шунинг ўзи Туркистоннинг Россияга кўрсатадиган буюк иқтисодий хизматидир"¹. Шундай қилиб, 1896 йилги "Низом" Туркистонда пахта яккаҳокимлигига йўл очди. Туркистондан Россияга юбориладиган пахтадан бож олинмайдиган бўлди. Солиқ солишда ҳам пахтакорларга айрим имтиёзлар берилди. Бундай сиёсат Туркистонга Россиядан кўчиб келадиган рус деҳқонларини сонининг кўпайишига туртки бўлди. Натижада, XX аср бошига келиб, Туркистондаги русларнинг сони 197 мингдан ошиб кетди. Улар Туркистон умум аҳолисининг атиги 5 фоизини ташкил этган ҳолда, ҳосилдор ерларнинг 60 фоизига эга бўлиб олган эдилар². 1906-1915 йилларда Сирдарё ва Фарғона водийсида рус деҳқонлари учун маҳаллий аҳолининг 749,9 минг таноб ери мусодара қилинди. 1912 йилда вазир А.В.Кривошейн сафари ҳақида императорга йўллаган хатида ўлкадаги 3 миллион таноб суғориладиган ерларни рус хўжаликлари фойдасига мусодара қилишни таклиф қилган³. 1914 йилга келиб, Россиянинг Туркистондан оладиган даромади 300 фоизга ошди. 1916 йилда Россия Туркистон ўлкасидан 38329 минг рубл соф даромад олди. Масалан, тўқимачилик саноати маҳсулотларининг қиммати 1900-1913 йиллар оралиғида 150 фоизга ошди. Россия учун пахта экиладиган майдон 1885 йилда 41,4 минг таноб бўлса, 1915 йилга келиб, унинг миқдори 541,9 минг танобга етди⁴. Айниқса тўқимачилик саноати ривожланди. 1869-1896 йилларда империя хазинасига ўлкадан 158 миллион рубл даромад тушган⁵.

Ўлканинг биргина Фарғона вилоятида XX аср бошида маҳаллий, рус ва чет эл капиталига қаршли 157 та пахта тозалаш заводи ишлар эди. Самарқанд ва Сирдарёни ҳам қўшганда, 1900 йилда уларнинг сони 170 тага етди. 1900-1910 йиллар давомида яна

¹ ЎзР МДА, 1-жамғарма, 5-рўйхат, 939- иш, 5- варақ.

² Исакаев Б. 20-летие восстания в Киргизии. «Революция и национальности», №9. Москва-1936, стр. 32.

³ Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000, 225 бет.

⁴ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги...229-бет.

⁵ Стеткевич А. Убыточен ли Туркистан для России. СПб, 1889, стр.7.; Туркистон чор Россияси...230-бет.

220 та корхона қурилиб, ишга тушди. 1910-1914 йиллар ичида яна 180 та корхона ишга туширилди¹. Туркистонда метрополия саноати сиёсатини рус буржуазияси белгилар эди.

Рус иқтисодий сиёсатчиларидан княз Масальский Туркистонда пахтачиликни ривожлантириш рус тўқимачилик саноати учун "яқин келажақда ҳаёт-мамот масаласига айланади", деган эди². 1884 йилда Туркистонга пахтанинг Америка нави келтирилди. 1889 йилда амехрика нави 50 минг, 1895 йилда 100 минг таноб майдонга экилди. 1906 йилда Туркистон ўлкаси Россия тўқимачилик саноатига 566878 пуд пахта етказиб берган бўлса, 1915 йилда 2.426.298 пуд пахта етказиб берди. 1916 йилга келиб, Туркистонда пахтанинг Америка навини экиш 7 марта кенгайди.³

Туркистон ўлкаси империянинг хомашё манбаи бўлишидан ташқари, Россиянинг жаҳон бозорларида рақобат қила олмайдиган бозорига ҳам айланди. XX аср бошларида Туркистонга келтирилаётган темир, мис, чинни идишлар, газлама ва бошқа саноат маҳсулотларининг миқдори 8 мартага кўпайган⁴. Туркистонда Россиянинг чой сотиш фирмалари, чинни буюмлар сотиш фирмалари, савдо уйлари, катта мануфактура ва савдо-сотиқ ширкатлари ташкил этилиб, улар Туркистон бозорида ҳукмрон мавқени эгаллаган эдилар. Туркистонда хусусий тижорат банклари ташкил этилиб, улар ўлка иқтисодиятида нуфузли ўрин эгаллаган эдилар.

Туркистон иқтисодиётига рус капиталининг бундай кириб келиши ўлкада капиталистик муносабатлар ривожланаётганлигидан далолат берар эди. Бу жараёнларга маҳаллий бойлар ҳам тортилди. Аммо ўсиб келаётган Туркистон буржуазияси кўп жиҳатдан Россия буржуазиясига рақобатчи эмас, балки унга хизмат қилувчи тоифага айланиб бормоқда эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан Туркистонга Россия саноат молларининг киритилиши муносабати

¹ ЎзР МДА, 36-жамғарма, 1-рўйхат, 3298- иш, 42-варақ.; Туркистон чор Россияси...230-бет.

² Туркестанский край. Том XIX, СПб, 1913, стр.559.; Туркистон чор Россияси...231-бет.

³ Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000, 231 бет.

⁴ ЎзР МДА, 1-жамғарма, 1-рўйхат, 2599-иш, 2-варақ.

билан маҳаллий ҳунармандчилик заминига зил кетди. Чунки сарфланган меҳнатга кўра улар рус саноат молларига нисбатан қиммат эди. Рус саноат моллари олдида уларнинг бозори синди. Масалан, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида 1890 йилда маҳаллий корхоналар сони 1099 та бўлса, 1913 йилга келиб, уларнинг сони 774 тага тушиб қолди. Уларда ишлайдиган ишчилар сони 1180 тадан 853 тага камайди. Уларнинг даромади эса 250,4 минг рублдан 158,2 минг рублга тушиб кетди¹. Ўлка ҳунармандчилигининг маркази ҳисобланиб келган Самарқанд, Марғилон, Қўқон, Андижон, Бухоро каби шаҳарларда оммавий маҳсулот ишлаб чиқарадиган завод ва фабрикалар ҳали йўқ эди. 1841 йилда Бухорода атиги 6 та чўян эритиш цехи ишлаб турган. Туркистонда биринчи пахта тозалаш заводи 1874 йилда (Тошкентда) қурилган. 1880 йилда шундай завод маҳаллий бой Олимхўжа Муҳаммаджонов томонидан Андижонда қурилди. 1881 йили учинчи завод Каттакўрғонда қурилди. Шундан сўнг завод ва фабрикалар қурилишига катта эътибор берилиб, 1914 йилга келганда, уларнинг сони 220 тага етди. Шундай заводлар 1905 йилда Бухоро амирлигида 9 та, 1913 йилга келиб 26 та бўлди. Хива хонлигида эса феврал инқилоби арафасида 36 та пахта тозалаш заводи, 4 та ёғ заводи бор эди². Пахта ва ёғ заводларининг эгалари ака-ука Вадъяевлар, Фузаловлар ва маҳаллий бой Юсуфбоевлар эди.

Маҳаллий буржуазия вакиллари рус ва чет эл капиталистлари билан ҳамкорликда жаҳон бозорига чиқишга ҳаракат қиладилар. Ўлкада ишлаб чиқарилган маҳсулотлар нафақат Россияга, балки Англия ва Германияга ҳам олиб кетилган. Масалан, Туркистон ёғ заводларининг кунжара маҳсулотларига четда талаб катта эди. XIX асрнинг охириларидан Туркистон экономикаси капиталистик ривожланиш йўлига тушиб олди. Пахта заводларининг монопол бирлашмалари вужудга келди. Масалан, 1915 йилда 5 та йирик фирмани бирлаштирган "Бешбош" савдо-саноат ширкати ташкил этилди. Банк-молия капитали Ўрта

¹ Ўша асар, 237 бет.

² Ўша асар, 238 бет.

Осиё иқтисодиятининг барча соҳаларига кириб борди. Туркистонга Россиядан ташқари бошқа хорижий фирмалар ва уларнинг маблағлари кириб келди. Масалан, "Зингер" фирмаси.

Ўлкани Россия билан боғлайдиган темир йўл ишга тушгач, рус ва чет эл капиталининг Туркистонга кириб келиши янада жадаллашди. Ўлкада 1895-1914 йиллар оралиғида 11 та уруғ заводи, ўнлаб кўн, гипс, оҳак қиздириш, мис эритиш заводлари, жун ювиш цехлари, вино, пиво, фармацевтика, озиқ-овқат корхоналари ишга туширилди. Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистонда дастлабки электр станциялар пайдо бўлди. Масалан, "Чимён" нефтни ҳайдаш заводи дизел электр станциясидан қувват оларди, Қовунчи қанд заводи ўз хусусий ГРСига эга эди. Бироқ, бу завод ва фабрикаларда ишчиларнинг асосини европаликлар ташкил этиб, маҳаллий аҳоли уларда жуда камчиликни ташкил этган. Улар асосан кон қазиш саноати ва темир йўл қурилишида ишлашар эди. Маҳаллий хотин-қиз ишчилар фақат пилла қуриштириш, пилла толасини чувалаш, қурт уруғини олиш тармоқларида кўпчилик (56,5 фоиз)ни ташкил этган.

XX аср бошларига келганда, ўлка қишлоқ хўжалигида саноат учун пахта етиштириш бош масала бўлиб қолди: пахта майдонлари кенгайди, қанал ва ариқлар қурилишига эътибор кучайди, аввал деҳқон пахтани ўз хўжалиги эҳтиёжини қондириш учун экса, энди пахтани бозор учун экадиган бўлди. Туркистон деҳқон хўжалигининг бозор муносабатларига мослашиш суръатлари Фарбга нисбатан жуда тез юз берди.

Савдо-саноат буржуазияси, молия банк олигархияси ночор майда деҳқон хўжаликларига давлат томонидан енгил шартлар билан кредит берадиган ширкатларни ташкил этилишига эришди. Майда деҳқон хўжаликлари 12 фоиз фойда тўлаш эвазига давлат ширкатларидан кредит олишлари мумкин эди. Кредит олиш шартларига кўра, кредит олувчи шахслардан мулкани гаровга қўйиш талаб этилган. Аммо экин майдонлари чегарали бўлган майда деҳқон хўжаликлари ерларидан ажраб қолишдан қўрқиб, бундай имкониятлардан фойдалана олмаганлар. Бунинг устига, мусулмон дунёсида маълум миқдорда про-

цент тўлаш шарти билан кредит олиш ва бериш одати бўлмаган. Соддадил деҳқон хўжаликлари ғарб дунёсидаги бу молиявий тартиб-қоидаани эса тушунмаганлар. Натижада, давлат кредит ширкатларидан асосан рус деҳқонлари ва ўзига тўқ маҳаллий мулк эгалари фойдаландилар. Маҳаллий майда деҳқон хўжаликлари билан давлат кредит ширкатлари ўртасида судхўр воситачилар пайдо бўлиб, улар 10-12 фоиз атрофида фойда тўлаш шарти билан кредитга олган маблағни 40-60 фоизгача фойда олиш шарти билан ночор деҳқон хўжаликларига берарди. Ширкатлар фаолиятида қонунбузарликнинг олдини олиш ҳам қийин бўлган.

Давлат кредит ширкатлари нафақат деҳқон хўжаликлари доирасида, балки улар шаҳар ҳунармандлари, извошчилар учун ҳам тузилган. Ширкатчилик 1910-1917 йилларда аввалгиларига нисбатан 18 марта кўпайди, уларнинг аъзоларини сони 43 мартага, молиявий ҳиссаси 243 мартага ошган.

Шундай қилиб, ХХ аср бошларида хўжалик юришнинг кооператив шакли Туркистондаги иқтисодий муносабатларнинг муҳим қисмига айланди. Майда деҳқон хўжалигининг анъанавий фаолияти сақланган ҳолда, бозор муносабатлари келтириб чиқарган муаммолар кооперация орқали ҳал қилинди. Бироқ, маҳаллий сармоя саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда рус капитали томонидан сиқиб қўйилди. Пахта ва бошқа хомашёлар етиштириш ва четга чиқаришда маҳаллий капиталнинг ўрни сезиларли эди. Мамлакат ичида чакана савдо қилиш жабҳаси тўла маҳаллий савдогарлар қўлида эди. Ўлка иқтисодий ҳаёти капиталистик муносабатларга кенг қўламда тортилди. 1917 йил феврал инқилоби арафасида ўлкада бу жараёнларга тортилган миллий буржуазия синфи шаклланди. Россиядан келтириладиган моллар олдинги даврга нисбатан 8 мартага, ўлкадан Россияга чиқариладиган товар 7 мартага ўсди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг охири ва ХХ асрнинг бошларида Туркистон ўзаро савдо алоқаларига кенг жалб этилиб борди. Туркистонда ягона ички бозорнинг шаклланиши бошланди. Бироқ, Туркистон Россиянинг хомашё бозорига айланиб борди. Унинг хомашё бойликлари кўп бўлишига қарамай, Россия

совдо-сотиқ буржуазияси Туркистонда маҳаллий тўқимачилик саноатининг ривожланишига тўсқинлик қилишда давом этди. Шунга қарамай, Туркистон феодал биқиклик ва ғафлат уйқусидан уйғониб, ўлкада маърифий, сиёсий ва миллий тараққиётга интилиш кайфияти бошланди. Миллий буржуазия ва унинг илғор зиёлилар отряди — жадидлар тарих майдонига чиқди. Улар Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг тепасида эди. Жадидлар кенг халқ оммаси маърифатли бўлмагунча жамият ҳаётида бирор ўзгариш қилиш мумкин эмаслигини дастлаб тушуниб етган ижтимоий ҳаракатнинг тепасида турди ва бу ишларда намуна бўлиш миллатга хос фазилат деб билди. Шунинг учун улар жойларда мактаблар очиш, унга кенг халқ оммасини тортиш зарурлигини уқтирдилар.

Туркистонда янги усул (жадид) мактабларини ташкил этишда Россия мусулмон мактабларининг буюк ислохотчиси Исмоил Гаспиринский ғояси асос бўлди. У Богчасаройда эски кироат ўқиш усулидан фарқ қилувчи, дарсларни енгил ўзлаштириш усулида мактаб очиб, ўзи унда дарс берган, дарсликлар ёзган. Унинг бу янги усул мактаби ва чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини фош қилувчи асарлари Туркистон жадидлари дунёқарашига ижобий таъсирини ўтказди, Туркистонда ҳам янги усул мактабларининг очилишига тurtки бўлди.

XX аср бошида Мунавварқори Тошкентда ўз ҳовлисида мактаб очади. Унинг "Намуна" мактаби туркистонликлар ичида машҳур бўлиб кетди. Янги усул мактаблари бутун Туркистон бўйлаб кенг ёйилди. Бундан чоризм ташвишга тушади. Чунки унинг талабалари Чор Россияси мустамлакачилик сиёсатини фош этувчи янги сиёсий кучга айланмоқда эди. Янги усул мактабларида нафақат маърифатпарварлик ғоялари, балки туркий-исломий ҳуқуқий меросни миллат ичида кенг ёйиш, ҳурфикрлик, тараққиёт ва миллий истиқлол ғоялари ҳам ўқитиларди. Жадидлар мустамлакачилик заминини заифлаштирувчи куч сифатида XX аср бошида тарих саҳнасига чиқди.

Маърифий ва сиёсий йўналишдаги бу ўзгаришлар Чор амалдорларини ташвишга солмай қўймас эди.

Мустамлакачиларга маҳаллий аҳоли орасида ҳам ишончли таянч керак эди. Жадид мактаблари қаторида маъмурият томонидан маҳаллий ёшларни ўқишга тортган "рус-тузем" мактаблари ташкил этилди. Унинг номидан ҳам маълумки, "рус-тузем" мактабларида маҳаллий болалар рус болалари билан бирга, аралашиб ўқийдилар. Маҳаллий болалар икки соат аниқ фан асосларини рус болалари билан бирга ўқиса, қолган икки соатда ислом шариати ва Қуръону хадисдан руслардан алоҳида дарс оладилар. Шундай қилиб, маҳаллий ёшлар ҳар икки мактабда ҳам дунё билан танишадилар, уларнинг сиёсий онгги ўсиб боради.

XX аср бошида Европа тараққиётда анча илгарилаб кетган эди. Осиё эса, жумладан Туркистон илм-фан амалиёти ва техника тараққиётида орқада қолиб кетганди. Бу ҳол илғор фикрловчи зиёлилар ва маҳаллий буржуазияни ташвишга солмоқда эди. Жаҳолат уйқусидан уйғониш тарихий заруриятга айланган эди. Жадидчилик эса бу аҳволни тўғри тушунувчи ва вазиятни тўғри таҳлил этувчи ижтимоий-сиёсий оқим, ҳаракат эди. Туркистонда жадидчиликнинг ривожланишида Туркиядаги ижтимоий-сиёсий ва маданий-мафкуравий ислохотларнинг таъсири ҳам кучли бўлган. Жадидлар ўз ғояларини ташвиқ қилиш, авом халқ оммасини кўзини очиш йўлида газета ва журналлар очдилар, босмаҳоналар ташкил қилдилар ("Садои Туркистон", "Садои Фарғона", "Утро Ферганы", "Ферганская жизнь", "Туркестанский край", "Хуррият", "Ойина", "Ал ислоҳ", "Ал изох" ва бошқалар.

Жадидларнинг фаолияти ўлкада аҳолини миллий уйғонишга чорлаб, Чор Россияси мустамлакачиларини ташвишга солиб қўйди. Чунки биринчи рус инқилобидан сўнг кўпгина халқлар, жумладан Туркистон аҳолиси ўртасида ҳам сиёсий ва маданий эркинликка эришиш умидлари пайдо бўлган эди. Аммо дастлаб жадидлар ғоявий қурол қилиб олган пантуркизм умумтурк оламини амалда бирлаштира олмаслиги аниқ бўлиб қолди. Сиёсий курашлар ривожда анъанавий туркчиликдан воз кечиб, туркийчилик (туркизм) ғоясини илгари сурувчи янги авлод майдонга чиқа бошлади. Бу янги авлод орасида Тур-

кистон халқларини сиёсий, иқтисодий ва маданий бирдамлик асосида ривожлантиришга қаратилган бир қанча миллий давлатларни ташкил этиш ғояси пайдо бўлди. Бу ғоя тарафдорлари Туркистонни Туркия ҳимоясидаги қандайдир умумтурк давлатнинг таркибида эмас, балки туркий элатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш асосида ташкил топган ҳудудий мухтор федерация тарзида кўрдилар.

Ўша кезларда бу таълимотга мутлақо зид бошқа таълимот ҳам бор эдики, унинг асосчиси атоқли сиёсий ва диний арбоб Жалолиддин Ал-Афғоний эди. Ал-Афғоний ва унинг сафдошлари 1888 йилда Россия мусулмонлари билан учрашувларида исломни ислоҳ қилиш, янгилаш ҳақида эмас, балки мусулмонларнинг фан ва техника ютуқларини эгаллашлари ҳаётий зарурият эканлигини таъкидладилар. Улар Шарқ ҳам Ғарб босиб ўтган йўлни босиб ўтади, бунинг учун ислом шиорлари мусулмонлар дунёсида жипс-лаштирувчи родини ўйнашлари лозим, деган ғоялар билан чиқадилар. Шиорлар мусулмонларни умумий душман — мустамлакачиликка қарши курашда бирликка ва бирдамликка даъват этарди. Аммо шу билан бирга, бу ғоя панисломизмни тарғиб қилувчи мусулмон халқларининг миллий тафовутларини инкор этиб, бутун жаҳон демократик теократияси — «Имомат» ғоясини ҳам олға сурарди.

Пантуркизм дастлаб панисломизмга ошкора қарши бўлмаса-да, амалда панисломизм мафкураси теократик клерикал-реакцион оқимларни вужудга келишига йўл очаётган, мусулмонлар дунёсида миллий мафкуранинг пайдо бўлишига ва миллий ўзликни англашга ғов бўлаётган таълимот эканлиги маълум бўлиб қолди. Ҳатто, пантуркизм асосчиларидан бири Зиё Гўкалп "Туркчилик асослари" номли асарида "панисломизм мусулмон халқларда "миллий ўз-ўзини англашга қаршилик кўрсатмоқда, уларнинг тараққиётига ғов бўлмоқда, ва шу тариқа, уларнинг мустақил миллатлар бўлишига халақит бермоқда" деб очиқ ёзади. Панисломистлар ғояси анча тор доирада, яъни Туркистон руҳонийлари, мутаассиб зиёлилар, савдо буржуазияси ҳамда деҳқонлар ўртасида оммалашган эди. Умумтурк ғоясига Туркистон зиёлилари ва бур-

жуазиясининг анча тор доираси хайрихоҳлик билдирар эди. Аммо туркизм намояндалари Туркистоннинг ижтимоий ҳаёт майдонига маданий-маърифий ҳаракат сифатида, таълим системасини ислоҳ қилишни мақсад қилиб қўйган жаидлар эди.

Улар сафида ёш миллий зиёлилар намояндалари, мусулмон руҳонийларининг илғор отряди, савдогарлар, диний мактаб муаллимлари ва талабалар, майда амалдорлар, илғор ноширлар, ёзувчи ва журналистлар гуруҳи вужудга келаётган эди. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айнӣ, Абдулвоҳид Бурҳонов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирӣ, Убайдулла Хўжаев, Мунаввар қори, Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Таваллолар жаидларнинг энг таниқли намояндалари бўлиб, улар ўзларини "тараққийпарварлар" деб атаганлар. Уларнинг маърифатчилик дастурида табиий фанлар ўқитиладиган мактаблар очиш, газета ва журналлар нашр этиш, халқда тараққиётга, илмга интилишни уйғотиш амалиёти ётар эди.

Илғор мамлакатлар таъсирида монархияга асосланган Бухоро ва Хива давлатларида ҳам жамиятни янгилаш учун ислоҳотчилик ҳаракати бошланиб кетди. Бу ҳаракат тепасида Бухоро ва Хиванинг демократик руҳдаги ёш зиёллари турар эди. Бироқ улар (яъни "ёш бухороликлар", "ёш хиваликлар") Туркистон жаидларидан фарқли ўлароқ, тактика соҳасида мўътадил ислоҳотлар ўтказиш тарафдорлари бўлиб, уларнинг пировард мақсади конституцион монархия эди. Бироқ "ёш бухороликлар" ва "ёш хиваликлар"нинг ана шу ўртамиёна талаблари ҳам қаттиқ қаршиликка учрайди, ниҳоят улар ўз фаолиятларини ўта махфий тарзда ишлашга ўтиб давом эттирадилар. Бироқ Бухоро ва Хивада монархия тартиби кучли эди. Амир ва хонлар, қабила сардорлари чекланмаган ҳокимиятга эга эдилар. Мусулмон руҳонийлари монархия тартибининг муқаддаслиги ва илоҳийлигига ишонч туғдиришга ҳаракат қилардилар. "Ёш бухороликлар" ва "ёш хиваликлар" эса халқ орасида тегишли мавқега эга эмас эдилар. Шу туфайли улар четдан, яъни Россия, Туркистон генерал губернаторлиги, ҳатто рус фуқароларидан ёрдам сўрашга мажбур бўлганлар.

Чоризмнинг Бухоро ва Хива устидан ярим асрлик ҳукмронлиги бу замин иқтисодиётига рус капиталининг кириб келишига кенг йўл очди. Урта Осиё ва Закаспий темир йўлининг қурилиши бу жараёни янада тезлаштирди. Бухоро ва Хива ҳудудларида ҳам рус капиталининг завод ва фабрикалари, банклари ва савдо фирмалари пайдо бўлди. Шу билан бирга, бу заминга Россия фуқаролари – амалдорлар, савдогарлар, саноатчилар, ишчилар, Чор Россияси ҳарбий гарнизонларининг зобитлари, аскарлар, христиан руҳонийлари келиб ўрнашдилар, темир йўл ёқаларида ва дарё пристанларида рус қишлоқлари таркиб топди. Кўп ҳолларда бу қишлоқлар кейинчалик шаҳарларга айланди. Масалан, Янги Бухоро, Янги Чоржўй, Керки, Янги Термиз, Янги Урганч ва бошқалар шулар жумласига киради. Бу янги замон талаблари асосида таркиб топган жойлар Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларидаги рус капитализми ва мустамлакачилигининг таянчлари эди.

Шундай қилиб, янгиликка интилиш, анъанавий ҳаёт ҳамда турмуш тарзидан узоқлашиш ва жаҳонда юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнларга тортилиш нафақат Туркистонда, балки аста-секин Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида ҳам юз бера бошлади. Мана шундай ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар билан Ўрта Осиё 1917 йил феврал инқилобига етиб келди.

XVII боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШ АРАФАСИДА ЭТНИК ҲОЛАТ ВА МИЛЛИЙ-ҲУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАНИШНИНГ МАҚСАД ВА МОҲИЯТИ

XX асрнинг бошларида Туркистонда қадимдан давом этиб келаётган этник мураккаблик анча тартибга тушиб қолган эди. Туркистон аҳолиси орасида икки тиллик, яъни туркий — ўзбек ва форсий — тожик тиллари мавжуд бўлиб, аҳолининг кўпчилиги туркий — ўзбек тилида сўзлашарди. Бу икки тилда сўзлашувчи элатлар ҳудудий жойлашиш жиҳатидан шунчалар бир-бирлари билан аралашиб кетган кетган эдики, дастлаб миллий-ҳудудий чегаралаш даврида уларни иккига ажратиш жуда оғир кечган. Бу ҳолат жуда қадим-қадимлардан давом этиб келаётган тарихий жараён ва этномаданий ҳақиқат эди. Ҳар иккаласининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ҳам бир хил бўлиб, антропологик тип жиҳатидан ҳам ўтроқ ўзбеклар билан воҳа тожиклари бир тип, яъни антик даврда шакланган Ўрта Осиё икки дарё оралиги типини ташкил этарди.

Ўзбекистон Республикасини ташкил этиш арафасида туркий — ўзбек тилида сўзлашувчи Ўрта Осиё аҳолиси келиб чиқиши жиҳатидан уч тоифага бўлинган эди. Биринчи тоифа — Туркистоннинг "сарт" атамаси билан аталувчи ўтроқ аҳолиси; иккинчиси — қадимдан шу заминда ўтроқ ҳаёт кечириб келаётган муқим турклар; учинчиси — Даштиқипчоқ ўзбеклари. Буларнинг иккитаси, яъни "сартлар" ва муқим турклар шаҳар ва қишлоқларнинг муқим аҳолиси эди. Уларнинг шаҳарларда яшовчи қисми ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари ва савдо-сотиқ билан шуғулланса, қишлоқлардаги қисми суғорма деҳқончилик, боғдорчилик, полиз экинлари етиштириш билан шуғулланардилар.

"Сарт" атамаси билан юритилган туркий тилли ўзбек этник қатламининг келиб чиқиш илдизлари илк ўрта асрларга бориб тақалади, яъни араблар босқини даврида Ўрта Осиёга истилочи араб қўшини билан бирга яна икки тоифа араблар кириб келишган. Уларнинг биринчиси пайғамбар авлодлари —

саидлар бўлса (булар асосан аҳоли орасида ислом динини тарғиб-ташвиқ қилиш билан шуғулланган), иккинчиси — тазик номи билан кириб келган араб савдогарлари бўлган. Ўша кезларда ва унгача ҳам Ўрта Осиёнинг тубжой суғд аҳолиси савдо-сотикда жаҳонга маълум эдилар.

Шундай қилиб, ўша кезларда, яъни илк ўрта асрларда савдо билан шуғулланучи тоифанинг этник келиб чиқишидан қатъи назар, "тазиклар" деб аталган. Маҳмуд Кошғарийнинг "Девони лугатит турк" асарида "сарт" савдогар маъносини англатади, дейилган. "Сарт" атамаси дастлаб араб ва суғд савдогарларига нисбатан ишлатилса, X-XI асрлардан бошлаб, умуман савдо билан шуғулланувчи аҳоли қатламига нисбатан ишлатилди, яъни савдо билан шуғулланувчи турклар ҳам сарт атала бошланди. Сарт атамаси биринчи бор XV асрнинг охирида Алишер Навоийда учрайди. Унга қадар бу сўз ёзма манбаларда "сартак", "сартаул" кўринишида учрайди. Масалан, Рашидиддиннинг (XIII аср) ёзишича, мўғулларга тобе бўлган қарлуқлар ҳукмдори Арслонхонни (мусулмон) Чингизхон "сартактой" деб атаган. Рашидиддиннинг бир ҳикоясида мусулмон давлатларидан бирининг вазири Абу Бакрни Хубилайхон (XIII аср) "сартаул одами" деб атайди.

Умуман, Ўрта Осиё ҳудудларидан Мўғулистон томон келган мусулмонларнинг тили, этник келиб чиқишидан қатъи назар "сартак", "сартактай", "сартаул" деб атаганлар. Бу сўзларнинг асосини "сарт" атамаси ташкил этиб, мусулмон ёзма манбаларида дастлаб бу сўз остида форс тилида сўзлашувчи тазиклар (тожиклар) тушунилган. XVII асрга келиб, Ўрта Осиёнинг Фарғона водийси, Тошкент ва Хоразм воҳалари сартлари туркийда сўзлашардилар, уларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг ўтроқ туркийлариникидан фарқ қилмас эди.

Алишер Навоий "Муҳокаматул лугатайн" асарида сарт тилига форсий тил сифатида қараб, уни турк тили билан солиштиради. Академик В.В.Бартольд Навоийнинг айнан шу икки тил қиёсий таҳлилидан хулоса чиқариб, XV аср бошларида сартларни тожик деб тушунилган¹, дейди.

¹ Бартольд В.В. Сарты. Сочинения, том 2, часть 2, стр. 527-529.

Бобур сарт билан тожикни тил жиҳатидан ажра-тади. Унинг ёзишича, Кобул ва унинг атрофидаги бир неча қишлоқларда сартлар яшайди, бошқа ви-лоят ва қишлоқларда эса бошқа халқлар, жумладан тожиклар яшайди¹, дейди. Қозоқ ва қирғизлар учун ҳар қандай ўтроқ ҳаёт кечирувчи мусулмон сартдир. Айниқса, кўчманчи қозоқ учун ҳар бир шаҳарлик ва қишлоқ деҳқони сарт бўлган. Расмий маҳкама тилида сарт сўзи тожиклар эмас, балки туркийлаш-ган ўтроқ аҳоли тушуниланган. Академик В.В.Бартольд сарт атамаси туркийча "савдогар", "савдо карвонбо-шиси" маъносини англатишини ҳамда қозоқ ва қир-ғизлар, умуман олганда, турк-мўғул қабила ва элатлар этник келиб чиқишидан қатъи назар, "сарт" атамасини Туркистоннинг ўтроқ аҳолисига нисбатан иш-латишларини яхши билса-да, сарт форсийзабон эт-ник бирлик — тожикдир², деган хулосага келади.

Ҳозирги кунда фанда сарт атамаси масаласида асосан икки хил қараш шаклланган. Биринчиси — сарт бу этнос, форсийзабон тожикдир, деган қараш-дир. Дастлаб Г.Вамбери, В.Радлов, Н. Остроумов⁴лар шундай фикр билан чиққан эдилар. Бундай қарашга академик В.В.Бартольд қўшилиб, уни илмий асослаб, "сарт" алоҳида халқ, аниқ этник бирлик, аммо замон ўтиши билан унинг мазмун ва моҳияти ўзгариб бор-ган, уни на ўзбеклар, на тожиклар билан аралаш-тириб бўлмайди, дейди. Бу билан у, дастлаб сартлар тил жиҳатидан эроний бўлиб, кейинчалик туркийла-шиб кетганлигини таъкидлайди. Аммо ҳозирги кунда В.В.Бартольд издошлари Индиана университетининг профессори Ю.Брегель⁵, Тожикистон ФА сининг академиклари Н.Неъматов, Ю.Якубов, Р.Масов ва бошқалар В.В.Бартольднинг "сартлар туркийлашган суғдийлар эди", деган ғоясига маҳкам ёпишиб олган-лар. Айниқса, Ю.Брегель Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажараи турк" асарида XVII аср охирларида

¹ Бобур. Бобурнома. Тошкент-1958.

² Бартольд В.В. ўша асар, ўша саҳифалар.

³ Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Ташкент-1908

⁴ Yu. Bregel. The sart in the Khanate of Khiva. Journal of Asian History. V.12. №2. 1978; Notes on the study of Central Asia. Жур. "Восток". №6. 1997. М. С.23.

Хоразм сартларини алоҳида этник гуруҳ сифатида ўзбек ва туркманлар қаторида эслаб ўтишини таъкидлайди. Чунки Ю.Брегель ва унинг издошлари ўзбек ҳақида гап кетганда, фақат XVI аср бошларида Шайбонийхон билан бирга Ўрта Осиёга кириб келган Даштиқипчоқ кўчманчи ўзбекларини тушунади.

"Сарт" масаласидаги иккинчи қараш асосан жадидларга тегишли бўлиб, уларнинг фаоллари Шерали Лапин, Маҳмудхўжа Беҳбудийлар бўлган¹. Бу қарашга И.Магидович каби рус шарқшунослари ҳам хайрихоҳ эди. Бу қараш тарафдорлари томонидан "сарт"нинг алоҳида этник бирлик, этнос эканлиги инқор этилади. Шерали Лапин "сарт"нинг келиб чиқиши масаласида В.В. Бартольд билан 1894 йилда матбуотда қаттиқ баҳслашади ва ўз позициясини аниқ ифодалайди. Унингча, «сарт» этник келиб чиқишидан қатъи назар, Ўрта Осиёнинг тубжой аҳолиси; алоҳида "сарт" тили бўлмаганидек, "сарт" деган алоҳида этнос, махсус халқ ҳам йўқ; сартлар маҳаллий форсийзабон ва туркийгўй ўтроқ аҳолининг аралашувидан тарихан таркиб топган туркий тилли туркистонликлардир; уларнинг тили туркий тилнинг замонавий бир кўриниши бўлиб, у арабий-форсий тиллардан ўзлаштирилган сўзлар ҳисобига бойган янги ўзбек тилидир. Демак, сарт аниқ бир этнос, халқ бўлмай, Туркистоннинг маҳаллий туркий ва эроний этник қатламлари қоришувидан тарихан таркиб топган туркий тилли йирик ижтимоий тоифа.

Мазкур таҳлилий фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, "сарт" ва "тазик" атамалари синоним сўзлар бўлиб, ҳар иккаласи ҳам дастлаб савдогар маъносини англатган. VIII-IX асрларда савдогарни суғдлар "тазик" деса, савдода устаси фаранг суғдларнинг ўзини ҳам теварак-атроф аҳоли "тазик"деб атай бошлайдилар. Тарих тақозосига кўра, суғдийлар ўзларини ҳам ўзга этнослар томонидан аста-секин "тазик" деб аталишига кўникиб, ҳукмрон тил муҳити таъсирида IX-X асрлардан бошлаб суғдча "тазик" форсча "тожик"ка айланди, "сарт" атамаси эса "тазик"нинг синоними

¹ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. «Маъновият», Тошкент-1997.

сифатида тил жиҳатидан туркийлашган суғдийлар бўлиб, дастлаб ҳар икки тилнинг (суғдий-тожик ва туркий-ўзбек) соҳиблари бўлса, кейинчалик (XVII аср охирларидан) фақат эски ўзбек тилида сўзлашувчи ўтроқ аҳолининг этник қатлами бўлиб қолди.

Ўзбекистон ССРни ташкил этилиши арафасидаги иккинчи йирик туркий тилли тоифа — турғун турклар бўлиб, улар Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларида қадимдан, сартлар билан аралашиб, шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдо-сотик, қишлоқларда суғорма деҳқончилик ҳўжалиги, боғдорчилик ва полиз экинлари билан шуғулланиб келаётган Туркистоннинг ўтроқ аҳолиси эди. Булар туркий тилли учинчи тоифа — кўчманчи шайбоний ўзбекларидан (туркий тил лаҳжаси, турмуш тарзи ва ҳўжалик юритиши билан) фарқ қилиб, улар аллақачонлар уруғ-аймоқчилик удумларини, қабилавий номларини унутиб юборган эдилар.

Бу турғун муқим турклар сартлар билан биргаликда ўзбек халқининг этник таркибининг мутлоқ асосини, тўртдан уч қисмини ташкил этади.

Ўзбек хонликлари ҳамда Чор Россияси даврида яратилган тарихий ва этнографияга доир ёзма манбаларда, хорижий олимлар асарларида улар туркистонликлар, Туркистоннинг тагли-тугли аҳолиси сифатида тилга олинади. Уларни ўзбеклар деб атамайдилар. Чунки собиқ совет даври ва ҳозирги кундаги ўзбек халқи ҳақидаги тасаввурдан фарқли ўлароқ, у кезларда ўзбек номи остида XVI аср бошларида Туркистонга кириб келган Даштиқипчоқнинг кўчманчи ўзбеклари тушунилган. Айнан ана шулар Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши арафасидаги туркигўй аҳолининг учинчи тоифаси эди. Ана шу учинчи тоифа аҳоли XVI аср бошларидан сиёсий ҳокимиятни қўлга олиб, нафақат жамиятнинг сиёсий ҳаётида, балки унинг ижтимоий ва иқтисодий ҳамда этномаданий ҳаётида ҳам катта рол ўйнай бошлади. Улар Ўрта Осиёнинг маҳаллий ўтроқ сарт ва турғун туркларининг маданияти ва Темурийлар давлат анъаналарини қабул қилиб, уларнинг этномаданий ва иқтисодий-ҳўжалик таъсирида ўтроқлашиб боради. XVI-XVIII асрлардан улар ягона территория,

маданият ва ёзма адабий тилга эга. Туркий тилнинг қарлуқчигил лаҳжаси уларнинг умумий тилига айланган. Шунинг учун ҳам ўша замон Европа муаллифларининг сиёсий харита ва глобусларида Туркистон ўлкасининг халқи "ўзбек", давлати эса «Ўзбекия», "Ўзбекистон" сифатида харитага туширилган¹. Ўша кезларда бу заминда туркманлар, қозоқ ва қирғизлар ҳам яшар эдилар. Аммо уларнинг Туркистонда сиёсий ҳокимияти бўлмагани учун сиёсий хариталарда этнонимлар сифатида акс эттирилган. Сартлар масаласига келсак, улар тожиклар сингари тарихий карталарда умуман тилга олинмаган. Улар турғун турклар каби яшаётган жой номлари билан бухоролик, тошкентлик, самарқандлик, урганжлик деб аталган, уларга Ўзбекистон сиёсий давлат уюшмасининг таркибий қисми сифатида қаралган². Демак, XVI-XVIII асрларда "Usbeck, Usbekia, Ozbegistan" топонимлари этномаданий, этносиёсий бирлаштирувчи аҳамият касб этган ва ўзида нафақат туркий ўзбекларни, балки ўтроқ турклар, сартлар ва тожикларнинг шу давлат фуқаролари бўлганлигини тасдиқлайди. Халқ оммаси онгида ўзларини Туркистонлик ёки ўз исмларига тураржой номларини қўшиб айтишларига қарамай, сиёсий ҳокимият таъсирида ўзбеклар давлати фуқароси, ўзбеклар деб аташ руҳиятига, қонига сингиб борган] XX аср бошларига келганда "ўзбек" номи остида нафақат шайбоний ўзбеклари, балки минтақанинг ўтроқ аҳолиси ҳам ўзларини Туркистон турклари деб аташ билан бирга, Туркистон ўзбеклари деган тушунчага кўникиб қолган эдилар. Хуллас, Ўзбекистон ССРни ташкил этилиши арафасида уларни бирлаштирувчи ягона аниқ этноним бўлмагани каби, уларнинг бўлажак миллий давлати "Ўзбекистон" деб аталишига ҳам қаттиқ эътироз йўқ эди. Чунки Туркистон ҳудудларида яшовчи форсийзабон тожиклар минтақа аҳолисининг бешдан бирини ҳам ташкил этмас эди. Боз устига, Туркистон аҳолисининг аксарият кўпчилиги

¹ Ш.С.Камолiddин. Новые источники по этногеографии Средней Азии. "Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганиш бўйича материаллар". Тошкент-2007, 82-83 бетлар.

² Ўша муаллиф, ўша асар, ўша жойда.

туркийда, яъни эски ўзбек тилида сўзлашар эдилар. Бу этнолингвистик вазият Туркистонда туркий тилли ягона республика тузишни, унинг номини эса Туркистон деб аталишини тақозо этарди, ёки бўлмаса, Туркистон туркий халқларини миллий давлат тузилмаларини парчалаб юбориб, Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларида қарлуқ-чиғил туркий тил лаҳжалари асосида қурилган Ўзбекистон миллий республикасини ташкил этишни тақозо этарди.

1917 йил октябр ойидаги большевикларнинг давлат тўнтаришидан кейин, В.И.Лениннинг ўлка мазлум халқларига қарата юборган мурожаатида, эндиликда ҳар бир халқ "ўз тақдирини ўзлари белгилаши" керак, "ҳокимиятни қўлга олинглар", деган чақириғига ишонган Туркистон халқлари ўзларининг ягона Умумтуркистон давлатини тузишга киришадилар. Советлар 1918 йилда РСФСР таркибидаги советлар "андозаси" асосида Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикасини ташкил этди. Бу билан амалда "ягона ва бўлинмас Россия" учун кураш олиб бориб, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини очиқдан-очиқ давом эттирдилар. Маҳаллий кадрлар ташаббуси билан ташкил этилган Туркистон мухториятини эса большевиклар қонга ботириб, оқибатда, советларга қарши қуроли қўзғолонлари ("босмачилик" ҳаракати)нинг келиб чиқишига олиб келган. Зеро Туркистон жадидларининг истиқлолчилик ҳаракати большевикларни чўчитиб қўйган эди. Чунки бу истиқлолчилик ҳаракатининг заминида Ўрта Осиё туркий тилли элатларининг бирлаштирувчи ягона Туркистон давлатини тузиш тарафдорлари кўп эди. Аммо большевиклар бунга қатъий қарши чиқадилар. Чунки уларнинг асл мақсади туркий халқларни парчалаб ташлаш эди. Шундан сўнг жадидлар большевикларнинг "миллатлар ўз тақдирини ўзлари белгилашлари керак" деган шиорларига асосланган ҳолда туркизм ғоясини кўтариб чиқадилар. Марказ бунга розилик билдиради, аммо фақат "ягона ва бўлинмас СССР таркибида" айрим автоном, миллий давлат тузилмаларини ташкил этишни қатъий баён қиладилар. "Чунки "Туркистон" унда яшовчи барча халқлар онгида уларнинг тарихий Ва-

тани рамзи сифатида тушуниларди, унинг мустақиллиги ва озодлиги учун курашда доимо бирлаштирувчи таъсирчан омил бўлиб келган эди"¹.

Ўрта Осиёда миллий давлат тузилмаларини ташкил этиш гояси большевиклар орасида XX асрнинг 20 йиллари бошларидаёқ туғилган эди. 1920 йил 20 июнда РКП(б) МҚ Сиёсий бюросида ТуркМИҚга "Туркистоннинг маъмурий округларини унинг миллий таркибига мувофиқ қайта тақсимлашга киришиш" топширилган². Шу йўналишдаги ишларни олиб боришда, биринчи навбатда Ўрта Осиёдаги халқларни миллий гуруҳларга ажратиш учун уларнинг этник жиҳатдан ўхшашларини бирлаштиришни лозим кўрилди ва шу мақсадда тил воситасидан фойдаланилди. "Ягона туркий тил бўлмаганидек, ягона туркий маданият ҳам бўлмайди" деган шиор остида туркий тилнинг айрим лаҳжаларини ислоҳ қилиш ва улар негизида ҳар бир миллий тузилма (ўзбек, туркман, қирғиз) танланган лаҳжа асосида ўз миллий тилларини яратиш керак эди. Дарҳақиқат, Марказда бўлажак республикалар ва уларнинг миллий номлари ҳам олдиндан белгилаб қўйилган эди. Масалан, шарқшунос олим И.Магидович ўз тадқиқотларида Ўрта Осиёда "XX аср бошларига келганда тил, этномаданий ва ўзликни англаш жараёни шундай кечдики, ўзбеклар билан сартлар ўртасидаги фарқ қолмади" дейди. Бу фикр 1924 йилда бўладиган миллий-ҳудудий чегараш олдидан Ўзбекистон ССРнинг ташкил этилиши ҳақидаги "каронат" эди.

1922 йилдаёқ ўзбек тили ва граматикаси бўйича биринчи ўлка съезди бўлиб, унда ўзбек тилининг "классик европача грамматика тизими"ни ишлаб чиқиш масаласи кўтарилди. 1923 йил мартда ТКП VII съеддида Туркистоннинг маҳаллий халқлари ўртасида динга қарши тарғиботни авж олдириш масаласи қўйилди³.

Туркистон аҳолисини миллий белгилари бўйича гуруҳларга ажратишга қаратилган мафкуравий,

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. "Ўзбекистон Совет мустамалакчилиги даврида". Тошкент-2000, 284 бет.

² Ўша асар, ўша жойда.

³ Ўша асар, 285 бет.

сиёсий, тил ва маданий тадбирлар ўзбек ва туркман миллий тили ва маданияти, бўлажак миллий республикаларини ташкил этишга йўналтирилди. Бу тадбирларнинг "ташаббускори" Турккомиссия бўлди. Одатда бу тадбирлар муайян миллий гуруҳнинг мустақил маъмурий-ҳудудий бирлик бўлиб чиқишга "истак билдирганлиги"ни намойиш этиш эди. 1920 йилга келиб Фарғона водийсида истиқлолчилик ҳаракатининг қуролли қаршиликлари шундай кучайдики, унинг таъсирида Самарқанд, Бухоро ва Хоразмда ҳам унинг учқунлари аланга олиб кетди. Бу ҳам Ўзбекистон ССРни ташкил этишни тезлаштирди. Истиқлолчилик ҳаракати йилларида Туркистон жадидлари раҳнамолигида "Туркистон – туркистонлик халқлар Ватани. Ватан чегараларидан душманни қувиб чиқарамиз!" деган шиорлар билан олиб борилган умумхалқ кураши Марказни ваҳимага солиб қўйган эди. Чунки Ўрта Осиёда янги ижтимоий-сиёсий тузум шароитида минтақа халқлари онгида ўзликни, маънавийатни ҳимоя қилиш билан қадимий миллий давлатчиликни сақлаб қолиш ва уни мустақамлаш ҳаракати узвий боғланиб кетган эди. Шу тариқа, 20 йилларнинг ўрталарига келиб, нафақат РСФСР таркибига кирган Туркистон автоном республикасини янгитдан чегаралаш, балки бу тадбир Бухоро ва Хоразм халқ республикаларининг ҳам келажак тақдирини белгилаш масаласига айланиб кетди.

Ўрта Осиёни миллий чегаралаш масаласи Москвада тўлиқ қўллаб-қувватланди. РКП(б) МҚнинг бевосита кўрсатмасига мувофиқ Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг раҳбар партия органлари унинг илгари сурган миллий-ҳудудий чегараланиш ғояларини амалга оширишга тортилди. 1924 йил февралда Бухорога РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг аъзоси, ТКП МҚнинг маъул ходими А.Раҳимбоев юборилди. Бу ерда у БХСР раҳбар ходимлари кенгашида миллий-ҳудудий чегараланиш масаласи тўғрисида маъруза қилди. Кенгаш, асосан, чегараланиш ўтказишни маъқуллади¹. 1924 йил 25 февралда бу масала Бухоро Компартияси МҚ пленумида муҳокама қилиниб,

¹ ЎзР ПДА, 60-фонд, 1-руйхат, 4269-йиғма жилд, 5-варақ.

қайта ишланди ва БКП МҚ комиссияси Ижроия бюросида ўша йили 10 мартда тасдиқланди¹. Ижроия бюроси қарорида: Ўрта Осиёда Ўзбекистон, Туркменистон иттифоқдош республикаларини, Ўзбекистон Республикаси таркибида автоном Тожикистон вилоятини тузиш, шунингдек, Туркистоннинг қозоқ туманларини Қозоғистон Республикасига бирлаштириш. Алоҳида бандда янги ташкил этилаётган Ўзбекистон Республикасининг "ихтиёрий асосда" СССР таркибига кириши айтиб ўтилди². Худди шу тарздаги муҳокамалар, қарорлар қабул қилиш Туркистон компартиясида ҳам бўлиб ўтди. Муҳокамалар гарчи тинч ўтса-да, баъзи бир ихтилофлар ҳам бўлди. Масалан, бир гуруҳ муҳокама қатнашчилари Туркистон, Бухоро ва Хоразмни қўшиб ягона республика қилиш учун вазият етишмаган, бинобарин, худди Кавказдагидек федерация қилиб, сиёсий бирлаштириш керак деб чиқдилар. Уларни ягона республика қилиш ҳақидаги якуний қарор ТКП МҚнинг 1924 йил 23-24 мартда бўлиб ўтган пленумида узил-кесил ҳал қилинди. Пленум миллий чегараланиш тўғрисидаги масалани Бухоро ва Хоразм партия органлари билан биргаликда олиб боришни уқтирди. Туркистон партия ва совет органлари Бухоро ва Хоразм компартия раҳбарлари билан икки ой давомида олиб борган музокаралари натижасида уларни Марказнинг миллий чегаралаш масаласидаги кўрсатмаларини амалга ошириш зарурлигига кўндира олди. 1924 йил 5 апрелда РКП(б) МҚ Сиёсий бюроси комиссия раиси А.Раҳимбоевнинг миллий чегаралаш ҳақидаги "таклиф"ини маъқуллади³ ва бу ташаббус гўё ўлкалардан чиқди, деган фикр туғдирилди. Шундай қилиб, Ўрта Осиёнинг миллий-худудий чегаралаш ҳақидаги ҳаракатнинг биринчи босқичи якунланди. Ҳар уч "давлат"нинг партия раҳбарияти РКП(б) МҚ хоҳиш-иродасини итоаткорлик билан бажарди. Бу ишларни маҳаллий вакиллар қўли билан РКП(б)нинг партиявий дастёри Я.Рудзутак бажар-

¹ Ўша жойда, 41-42 бетлар.

² ЎзР ПДА, 60-фонд, 1-руйхат, 4269-йиғма жилд, 42-43 парақлар.

³ ЎзР ПДА, 361- фонд, 1- руйхат, 555- йиғма жилд, 43-44 парақлар.

тирди. Миллий чегаралаш масаласида яна бирор иш-кал чиқмаслиги учун катта ва кичик комиссиялар тузилиб, масала "янада чуқурроқ" ўрганиб чиқилди. Ниҳоят, 1924 йил май ойда аввал МҚнинг Ўрта Осиё бюроси комиссиясида, сўнг унинг бюросида кўриб чиқилиб, қуйидагича қарор қабул қилинди: "1. Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикаларини миллий-ҳудудий белгиларига кўра чегаралаш зарур деб топилсин, янги ташкил этилаётган миллий-ҳудудий бирлашмалардан федерация ташкил этилмасин. 2. Ўзбекистон ва Туркменистон Республикалари ташкил этилсин ва улар мустақил СССР ҳуқуқларига эга бўлсин ва бевосита СССРга кирсин. Ўзбекистон Республикаси доирасида Тожикистон Автоном вилояти ташкил этилсин. Қирғизистон автоном вилояти ташкил этилсин. Қирғизистон автоном вилояти қайси республика таркибига кириши масаласи очиқ қолдирилсин. 3. Туркистон Республикасида яшайдиган қозоқлар ҳозирги вақтда мавжуд бўлиб турган Қозоғистон республикасига киритилсин"¹. Бироқ, ушбу қарорнинг Хоразм билан боғлиқ бандига қарши хат келади. Ўрта Осиё бюроси қарорида Хоразмда миллий масала ҳал этилмагани баён этилади. Ниҳоят, МҚ Ўрта Осиё бюроси Хоразм Компартияси МҚ таркибини янгилаб, миллий чегаралашни Хоразмда ҳам ўтказилишига эришди. Аммо миллий чегаралаш комиссиясига тегишли мутахассислар киритилмади. Масала ечими партия раҳбарлари доирасида ҳал этилди. Ниҳоят, 1924 йил 15 сентябрда Туркистон МИҚнинг навбатдан ташқари сессиясида махсус миллий-ҳудудий чегаралаш масаласи кўрилиб, тегишли қарор қабул қилинди. Қарорда янги миллий давлат тузилмаларини ташкил этишда "миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш принципларига тўла амал қилиш асос қилиб олинди. Шунингдек, миллий-ҳудудий чегараланиш "халқларнинг хоҳиш-иродаси билан бўлаётгани" биринчи бор очиқ айтилди. Сессия материаллари асосида 16 сентябрда ТАССР МИҚ қарор қилади. Бунда ўзбек халқига ТАССР

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида. Тошкент-2000, 291 бет.

таркибидан чиқиб, мустақил ЎзССРни тузиш ҳуқуқи берилади. Яна қарорда туркман халқига ТАССР таркибидан чиқиш ва мустақил Туркменистон ССР тузиш, тожик ва қирғизларга муайян вилоятлар тузиш топширилади. Буларни тасдиқлаш Бутунроссия МИҚ навбатдаги сессиясидан сўралиши айтилади. 1924 йил 4 октябрда миллий-ҳудудий чегаралаш бўйича Ўзбекистон бюроси Тожик кичик комиссияси таклифига кўра, Тожик Автоном вилояти эмас, балки Тожикистон Автоном ССРси ташкил этиш ва унинг таркибига Панжикент ва Ўратепа туманларининг қўшиб олиншига розилик билдиради.

1924 йил 20 сентябрда Советларнинг Умумбухоро V қурултойи, 29.IX-2.X да бўлиб ўтган Советларнинг Умумхоразм V қурилтойи янги ташкил этилаётган Ўзбекистон ССР таркибига қўшилиш ҳақида қарор қабул қилишди. 14 октябрда РСФСР БМИҚ II сессияси Туркистон АССР МИҚнинг миллий-ҳудудий чегаралаш ҳақидаги қарорини тасдиқлади. 27 октябрда СССР БМИҚ II сессияси ТАССР, Бухоро ва Хоразм советларининг янги ташкил этилаётган Ўзбекистон ССР таркибига кириш ҳақидаги қарорларини тасдиқлади ва шу қарорларни амалга оширишни СССР МИҚ Раёсати зиммасига юклатилди. Шундай қилиб, 1924 йил 27 октябрда Ўзбекистон ССР ташкил этилди.

1925 йил 13 февралда Бухорода ЎзССР Советларининг I съезди очилди. Съезд 17 февралда ЎзССР ташкил топганлиги ҳақидаги декларацияни қабул қилди. Декларацияга кўра, ЎзССРни ташкил этилганлиги қонунлашди ва ЎзССРнинг ихтиёрий равишда СССР таркибига кирганлигини эълон қилинди. Шундай қилиб, жаҳон харитасида СССР таркибидаги Ўзбекистон миллий давлати пайдо бўлди. Ўша пайтдаги 8.131.062 кишидан иборат бўлган Ўрта Осиё аҳолисининг 3.963.285 таси Ўзбекистон Республикасига ўтди. Ўрта Осиё ҳудудидаги барча ўзбекларнинг қарийб 90 фоизи Ўзбекистон ССР ҳудудида эди¹.

¹ Ваҳобов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент-1961, стр.398-399.

Шундай қилиб, Ўзбекистон миллий республикасининг ташкил топиши икки босқичда амалга оширилди. Биринчи босқич — 1920-1924 йиллар. Бу босқичда миллий чегаралаш ғояси пайдо бўлиб, уни Ўрта Осиё аҳолиси онгига сингдирилди, маҳаллий аҳолини ўзбек номи остида миллий давлатни ташкил этиш ташаббускорига айлантирилди. Иккинчи босқич — 1924 йил. Бу босқичда туркизм ғояси амалга оширилди, яъни 1924 йилда бевосита миллий чегаралаш ўтказилди. Ўзбекистон миллий республикасининг ташкил этилиши "ўзбек" номи остида миллатнинг шаклланишига, "ўзбек" номи остидаги сиёсий уюшмани этник маъно ва мазмун касб этишига кенг имкониятлар очиб берди, ўзбек миллатининг таркиб топишига олиб келди.

Мустақил Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг ибораси билан айтганда, Ўрта Осиёда ташкил қилинган бу тузилмалар давлат бўлиб шаклланмаган (давлатга ўхшаш) тузилмалар эди¹. Дарҳақиқат, мазкур тузилмалар (республикалар) аслида собиқ СССРнинг маъмурий-иқтисодий районлари даражасига туширилган "мустамлака" ҳолатидаги миллий давлатлар эдики, уларнинг миллий раҳбарлари мунтазам тартибда Марказ назорати остида эдилар. Улар Марказий давлат аппарати олдига иқтисодий, маданий-сиёсий, анъанавий урф-одат ва удумларни, диний-ахлоқий ва маънавий масалаларни қўя олмас эдилар. Аксинча, диний-ахлоқий ва анъанавий-маънавий қадриятлар қадрсизланди, динимиз топталди, маҳаллий раҳбарият эса бу ишларга сафарбар этилди ва унинг бошида турди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент — 1997, 61 бет.

XVIII боб. ЎЗБЕК МИЛЛАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ ВА ЎЗБЕК АТАМАСИНИНГ УМУММИЛЛАТ ЭТНОНИМИГА АЙЛАНИШИ

Ўзбекистон ССР ташкил этилгач, Ўзбекистон партия ташкилоти ва Советларининг маънавий-маърифий ва этномаданий соҳаларга йўналтирилган фаолияти-олимларнинг илмий тадқиқот ва анжуманларидан тортиб, бадиий-ижодий уюшма жамоаларининг иждоий фаолияти, маҳаллий матбуот ва радиоэшиттиришлар мунтазам равишда ўзбек атамасини этник маъно ва мазмун касб этиришга, собиқ СССР таркибида жаҳон харитасида Ўзбекистон номли миллий давлат туғилганини халқ оммаси онгига сингдиришга қаратилди. Бу борада, биринчи навбатда, Ўзбекистоннинг асосий халқи тагли-тугли, маҳаллий туркий-забон ўзбек халқи эканлиги қонунлаштирилди. Эндиликда Республика аҳолиси таркиби ҳақида гап кетганда ўзбек халқи, ўзбек миллати ҳақида гап бориши, ҳар қандай маҳаллийчилик кўринишлари, уруғ-аймоқчилик сарқитларига қарши курашиш, давлат расмий ҳужжатларида, маҳаллий матбуотда Ўзбекистон фуқаросини қипчоқ, минг, қўнғирот, найман, дўрман, манғит, турк, қатағон, қарлуқ каби қабилавий номлар билан аташ қатъий ман қилинди. Республика ҳудудида фаолият кўрсатаётган ҳар бир жамоа ва умум жамиятнинг ютуғи партия раҳнамолигида ўзбек фарзанди, Ўзбекистон халқи эришган ютуқ эканлиги халқ онгига шунчалар сингдирилдики, тубжой маҳаллий аҳоли ўзининг ўзбек эканлигидан фахрлана бошлади.

Бу масалада бадиий ижод вакилларининг хизмати беқиёсдир. Масалан, ўзбек романчилигининг мумтоз вакили ҳисобланган Абдулла Қодирий романлари ("Ўтган кунлар", "Меҳробдан чаён")ни олайлик. Унинг биргина "Ўтган кунлар" романининг ўзи нафақат бадиий баркамолликда тенги йўқ асар ҳисобланади, балки ўзбек атамасини этник маъно ва мазмун касб этидиришда ҳам улкан сиёсий аҳамиятга эга. Коммунистлар партияси ва Советларнинг қаттиқ сиёсатига қарамай, 1920 йиллар давомида, ҳатто 30 йил-

ларнинг бошларида ҳам Республикага Туркистон эмас, Ўзбекистон деб ном берилишига эътирозлар кенг зиёлилар, айниқса ўтроқ аҳоли орасида сезилиб турар эди. Абдулла Қодирийнинг (эҳтимол ўзи билмаган ҳолда) романларида ўтроқ аҳоли турмуш тарзи, урф-одатлари, ўтроқ аҳоли суягига сингиб кетган ибратомуз фазилатларни тошкентлик Юсуфбек ҳожи ва Марғилонлик Қутидор оилалари ўртасидаги муносабатларда ҳамда уларнинг фарзандлари ўртасидаги чин муҳаббат мисолида ёритилиб, бу ўзбек оиласи, бутунги куннинг ўзбеги шу эканлиги жуда чиройли ифодаланган. Асарни ўқиган ҳар бир ўқувчи қалбида ўзбекка ҳурмат ва муҳаббат уйғонган. Мана шунинг ўзиёқ ушбу асарнинг ўзбек атамасини этник маъно ва мазмун касб эттиришга катта хизмати эди.

Ўзбек хонликлари даврида кенг меҳнаткашлар оммасининг тинч ҳаётини тез-тез бузиб турадиган ўзаро феодал урушлар, ҳатто бир давлат доирасида бўлиб турадиган қабилавий ва уруғ-аймоқчилик жанжаллари халқнинг тинкасини куритган. Мустамлакачилик даврига келганда, мустамлакачилар ўз манфаатларини ўйлаб, буларга бироз чек қўйди. Энг муҳими шундаки, миллий буржуазиянинг илғор табақасидан чиққан жаҳидларнинг тарих майдонига келиши ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ маънавий, маърифий ҳамда сиёсий ҳаракатлар кенг халқ табақаларини жипслашишга, Ватан қайғуси билан яшашга етаклади. Аммо Совет даврига келганда, синфийлик ақидасига ёпишиб олган большевиклар давлати Россия ва унинг миллий ўлкаларида бир бутун халқни синфий табақаларга ажратиб, ягона халқни парчалаб юборди ва янги ташкил этган миллий давлат тузилмаларини бошқаришни ўз назоратига олиб, йўқсилларга топширди. Чунки уларни бошқариш, уларнинг кўкрагига бироз илиқ шамол теккизиб, ўзларининг содиқ хизматкорларига айлантириш енгил кечарди. Бу сиёсат ҳам ўзбек атамасининг этник маъно ва мазмун касб этишига хизмат қилган.

СССРда, жумладан Ўзбекистонда коллективлаштириш даврида дастлаб йўқсилларни (деҳқонлар, ҳунармандлар ва барча мулкисизлар табақасини) ширкатларга тортиш, кейин колхозлар ташкил этиб,

хусусий мулкчиликка барҳам бериш туфайли камбагал табақаларни тегишли йўналишлар бўйича жамоага бирлаштириш бошланиб кетди. Мулкдорлар, ҳатто ўртаҳол деҳқон хўжаликларини эса синф сифатида қулоқ қилишлар йўқсилларни жипслашишга, жамоа хўжаликларида биргалашиб ишлашга олиб келди. Уларнинг барчаси ўзбек номи остидаги Ўзбекистон фуқаролари эди. Давлатни ўзбек ишчи-деҳқонлар синфининг давлати деб юритилиши ҳам улар қалбида хотиржамлик туйғуларининг ривожланишига хизмат қиларди. Синф сифатида қулоқ қилинган туркистонликлар қалбида нотинчлик бор эди, уларни ўзбек совет халқи номидан қатағон қилиниши эса бу номга нафрат уйғотар эди. Совет ҳокимияти барча жирканч ишларини маҳаллий халқ вакиллари қўли билан амалга оширар эди.

Совет ҳокимияти ўттизинчи йиллар ўрталаридан нафақат иқтисодий-хўжалик, балки маданий ҳаётда ҳам улкан ютуқлар қўлга киритилганлигини намоён қилиш мақсадида бир томондан, СССРда маданий революция юз берди, деб эълон қилди, иккинчи томондан эса, 1937 йилги оммавий қатағонликни бошлаб юборди. Жойларда миллий кадрларнинг сараси қатағон қилинди. Совет ҳокимиятининг ҳар бир қадами кенг халқ оmmasини таъзййқ ва қурқитув асосида жипслашишга олиб келди.

СССРнинг иккинчи жаҳон урушига тортилиши муносабати билан дастлаб фронтларда ҳарбий кадрларга бўлган ишончсизликлар (уруш олдидан ҳарбий кадрларнинг сараси қатағон қилинган эди) туфайли кўп қурбонликлар беришга тўғри келди. Аммо Ўзбекистон жангчилари ўша оғир кунларда ҳам аждодларига хос матонат билан курашдилар. Уруш ўзбек жангчиларини ўзбек халқи шон-шухрати, она-Ватан озодлиги учун янада жипслашишига хизмат қилди. Ўзбек номини шон-шухратларга буркаган, кўкракларидида "қаҳрамон" орденлари билан фронтдан қайтган ва жангларда мардлик ва матонат кўрсатиб қайтолмаган ўзбек ўғлонлари (генерал С.Раҳимов, генерал А.Узоқов, Қ.Турдиев, Т.Назаров, А.Раҳимов, М.Фаёзов, А.Ҳакимов, М.Топибоддиев ва бошқалар) ўзбек номини жаҳонга танитди. Иккинчи жаҳон

урушида Ўзбекистондан 1.443.230 киши қатнашди. "Бир қараганда, — дейди президент И.А.Каримов, ...бу рақам унча катта туйилмаслиги мумкин. Аммо 1941 йилда Ўзбекистон аҳолиси бор-йўғи...6,5 миллион киши эканини эсласак, Республика халқи бошига тушган синовнинг нақадар катта экани яққол кўрилади"¹. Ўзбек жангчиларидан 263.005 киши ҳалок бўлган, 132.670 киши бедарак йўқолган, 60.452 киши ногирон бўлиб қайтган. Урушнинг дастлабки давларида чегара қўшинлари катта талофат кўрди. Чегара қўшинлари сафида, Брест қалъаси мудофаасида ўзбек жангчилари (лейтенант Шарипов, А. Алиев, Д. Абдуллаев, Б.Кашанов, У.Ўтаев, Н. Сиддиқов, М.Ҳожиев, Р.Арслонбоев, С.Бойтемиров) матонат кўрсатдилар².

Москва учун жангларда ўзбекистонликлардан А.Тоғаев, М.Мадаминов, ўзбек қизи Зебо Фаниевалар мисли кўрилмаган жасоратлари билан қуролдошлар таҳсинига сазовор бўлдилар. Масква жангларида қатнашган ўзбек ўғлонларидан 1753 киши мукофотланган³. 1942 йил қишки ҳужум кунларида ўзбек халқининг шонли фарзанди Қўчқор Турдиевнинг номи бутун Жануби-ғарбий фронтга ёйилди. У жангларда бир неча марта мардлик ва жасорат кўрсатган, юксак даражада ўзини дадил тутиш ва маҳорат намунасини кўрсатган. Немис-фашист босқинчиларига қарши курашда кўрсатган мардлик ва жасорати учун Қўчқор Турдиевга 1942 йил май ойида Совет Иттифоқи қаҳрамони унвони берилган⁴.

1942 йилнинг октябрида республика аҳолиси номидан 2.412 минг имзо билан ўзбек халқи номидан ўзбек жангчиларига очиқ хат юборилди. Хатда "Ўзбек халқининг шонли анъаналарига содиқ бўлингиз, жангда қўрқиш нималигини билмангиз!" деб дилдан ёзилган сўзлар ўзбек жангчиларига қанот бағишлади.

"Кавказ мудофааси учун" жангларда 2974 нафар ўзбекистонлик жангчиларни мардлик ва жасорат кўрсатганликлари учун мукофотланиши ватандошларнинг хатига жавоб бўлди. Волга ва Дон дарёлари

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Том, 3, 1996, 80 бет.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Тошкент-2000, 2 китоб, 264-266 бетлар.

³ Ўзбекистон в годы Великой Отечественной войны. Ташкент-1966, стр.23.

⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2 китоб, 470 бет.

соҳилларидаги жангларда ўзбек жангчиси Аҳад Бобомурадовнинг ёлғиз ўзи 4 та душман танкини йўқ қилган, Бобоқул Абзалов эса 51 фашистни ер тишлатган¹. Сталинград учун аёвсиз жангларда 2733 Ўзбекистонлик жангчи давлат мукофотларига сазовор бўлган. Ўзбек фарзандлари Курск, Киев, Харьков, Орёл учун жангларда матонат кўрсатганлар. Орёл-Курск frontiдаги жасоратлари учун ўзбек Аҳмаджон Шукуров, Атаулла Солиҳов Совет Иттифоқи қаҳрамони унвонига сазовор бўлишиб, ўзбек номини сўнмас шон-шухратга буркадилар. Днепр дарёсини кечиб ўтишдаги матонатлари учун Қ.Дўсматов, Х.Шониёзов, Х.Аминов, О.Қосимхўжаев, П.Нурманов, В.Набиев, Э.Қорабоев, Ф.Йўлдашев, А.Узоқов каби ўзбек жангчилари Совет Иттифоқи қаҳрамони унвонига сазовор бўлдилар².

Ўзбек жангчилари Польша, Руминия, Болгария, Чехословакия давлатларини фашизмдан озод этишда ҳамда Берлинни таслим этишда жонбозлик кўрсатганлар. Биргина Будапештни озод қилиш учун жангларда ҳамюртларимиздан 2430 киши мукофотланган³. Талай ўзбек жангчилари партизан қўшинлари сафида, Фарбий Европа мамлакатларининг Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатлари сафида қатнашди.

Хуллас, бу уруш ўзбек халқи учун жуда катта сиёсий, мафкуравий синов бўлди. Ўзбек халқи бу синовдан шараф билан ўтди. Халқимиз бу суронли йилларда фронт орқасида ҳам барча қийинчиликлардан мардондор ўтиб, ҳар бир ўзбек оиласи, ўзбек фарзанди қалбида ўзига ишонч, ўзбек номини дилига жо қилган халқига ишонч янада мустаҳкамланди.

Урушнинг оғир дамларида Ўзбекистонга кўчирилган завод ва фабрикаларни ишга туширишда, уларга хомашё етказиб беришда, урушда ота-оналаридан ажралган етим болаларни ўз фарзандидек асраш ва тарбиялашда халқимизнинг фидойилиги намоён бўлди. Эркаклар фронтта кетиб, ҳувиллаб қолган шаҳар ва қишлоқларнинг харобага айланиб қетишига аёлларимиз йўл

¹ Ўша асар, 471 бет.

² Вклад трудящихся Узбекистана в победу в Великой Отечественной войне. Ташкент-1965, стр. 193.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи...477 бет.

бермадилар. Буларнинг барчаси кўнгли дарё, меҳмондўст, етимпарвар, меҳнаткаш ўзбек халқига хос фазилатлар бўлиб, бундай бағрикенглик асрлар давомида аждодлардан қолган этномаданий мерос эди.

Айтиш мумкинки, XX асрнинг 40 йиллари давомида ўзбек атамаси нафақат этник маъно ва мазмун касб этди, балки ўзбек халқи ҳаётида юз берган ва бераётган туб ижтимоий-иқтисодий, этномаданий ўзгаришлар туфайли ўзбек миллатининг шаклланиш жараёни жадал кечди. Афсуски, бу ўзгаришлар коммунистик ғоялар қозонида қайнаб, унинг мафкураравий йўналиши доирасида ривожланди. Ўзбекистон ССРнинг ташкил этилиши муносабати билан унинг асосий халқи ўзбек аталиб, бу атама совет ҳокимияти йилларида ўзбек номи, шаклланиши жадал кечаётган ўзбек миллати руҳиятига этник бирлик сифатида сингиб кетди. 1950 ва ундан кейинги йилларда юз берган ижтимоий-иқтисодий, этномаданий ўзгаришларнинг моҳияти ҳам шу жараёнлар ривожига қаратилди.

Ўзбекистоннинг кенг меҳнаткашлар оммасини саводхон қилиш, уларни совет ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида фаоллигини ошириш мақсадида Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ таълим-тарбия ишларига катта аҳамият берилди. Натижада, ўрта ва олий таълим соҳасида Ўзбекистонда мисли кўрилмаган даражада ўсиш юз берди. Республика вилоят ва туманларининг ҳар бир қишлоқ ва шаҳарларида бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар очилиб, барча меҳнаткашларнинг болалари ўз она тиллари — ўзбек тилида ўқишга тортилди. 1960 йилларда турли соҳа мутахассисликлари бўйича Республикада 60 дан ортиқ олий ўқув юрти фаолият кўрсатар эди.

Уруш йилларида ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар академиясининг илмий жамоаси Республикада фундаментал фан тармоқларини ривожлантиришга, ер ости бойликлар захираларини аниқлашга, тупроқ унумдорлигини ошириш, пахта ва бошоқли ўсимликларнинг янгидан-янги навларини яратишга, суғорма деҳқончилик маданиятини кўтаришга, ўзбек тили ва адабиёти, тарих ва археология соҳаларини ривожлантириб, ўзбек халқининг кўп минг йиллик тарихи

ва маданиятини фундаментал ўрганишга йўналтирилди. Фан тармоқларини ривожлантириш юқори малакали кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ эди. Бу масала Совет мустамлакаси Ўзбекистонда тўғри тушунилди ва Республика раҳбарияти бунга катта эътиборни қаратди. Бугунги кунда ўзбек халқининг совет даврида номи жаҳонга таралган буюк алломалари — академиклар Ҳабиб Абдуллаев, Яҳъё Фуломов, Иброҳим Мўминов, Муҳаммад Ўрозбоев, Ҳадича Сулаймонова, Обид Содиқов, Собир Юнусов, Ҳамдам Усмонов, Ҳосил Фозилов, Иброҳим Ҳамробоев, Ёлқин Тўрақулов, Юнус Ражабий, Мирза-Вали Муҳаммаджонов, Восил Қобулов, Ойбек, Фафур Фулом, Иззат Султон, Убайдулла Каримов каби алломалар билан фахрланади. Булар ва уларнинг минглаб шогирдлари ўзбек номи шон-шуҳратини оламга ёйиб келмоқда.

Совет мустамлакаси бўлган Ўзбекистонда медицинага, халқ соғлиғига гамхўрлик қилиниб, тиббий хизмат аҳолига таълим каби бепул бўлди. Кенг миқёсда олиб борилган бу ишлар фақат халқ учун дейилди. Уқиш ва тиббий хизматнинг бепуллиги кенг халқ оммаси тасаввурида оддий бир ҳақиқатга айланиб қолган эди. Аммо пахта яккаҳоқимлиги туфайли келиб чиққан аёллар ва қишлоқ аҳолиси ўртасидаги камқонлик, гўзага сепилган заҳарли моддалар туфайли касалланиш ўзбек ирсияти учун катта хавф эканлигини масъул ҳокимият охиригача тушуниб етмади. Бу — ўзбек халқи учун фожиа эди.

Советларга мустамлака Ўзбекистоннинг миллион-миллион тонналаб пахтаси керак эди. Пахта майдонларини кенгайтириш мақсадида Мирзачўл, Шеробод чўли, Қарши чўли ва Марказий Фарғона ўзлаштирилиб, Ўзбекистоннинг тоғолди районларида этнографик гуруҳлар сифатида истиқомат қилиб келатган ярим кўчманчи, ярим ўтроқ туркий чорвадорлар чўл зоналарига кўчириб келтирилди. Бу сиёсат ҳам ўз навбатида, бу этнографик гуруҳларнинг ўтроқлашиш жараёнини тезлаштиришга, оқибатнатижада, уларнинг ўзбек халқи таркибига сингиб кетишга олиб келди. Шундай қилиб, XX асрнинг 80 йилларига келганда ўзбек халқи миллат сифатида шақланди, дейиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, Совет даврида халқларнинг этногенези ва этник масалаларига қизиқиш катта бўлса-да, этнологиянинг баъзибир назарий ва илмий-методологик масалаларида ноаниқликлар йўқ эмас эди. Айниқса Ўрта Осиё халқлари этногенези масаласида этник атамаларнинг туб моҳиятига эътибор берилмаган. Масалан, халқ ва миллат, улар ўртасидаги кўз илғамас фарқлар масаласи. Таниқли элшунос, академик К.Шониёзов этногенез ва этник тарихга бағишланган асарларида этнос, этник бирлик, қабила, қабила иттифоқи, элат, халқ, этнографик гуруҳ (субэтнос) ва этник гуруҳларга яхши илмий тушунчалар ва таъриф беради, уларнинг мазмун ва асл моҳиятини яхши очиб беради¹. Аммо унинг ишларида миллат таърифи, унинг шаклланиши билан боғлиқ масалаларга етарли ўрин берилган эмас. К.Шониёзов тушунчасига кўра, "элат билан миллат атамалари ҳали фанда обдан такомиллашгани йўқ"². Биз бу фикрга қўшила олмаймиз. Чунки миллат билан халқ таърифи, унга қўйилган талаблар, дафъатан бир-бирларига ўхшаб кетади. Аммо улар моҳият жиҳатидан бир тушунчани англатмайди. Биринчидан, халқ — феодализм жамиятининг ижтимоий маҳсули, миллат эса капиталистик жамиятнинг ижтимоий маҳсулидир. Иккинчидан, халқни уюштирувчи этник омиллардан ҳудудий бирлик чегаралари тарих тақозосига кўра, ўзгарувчан хусусиятга эга бўлади. Аммо миллат давлат чегаралари — қатъий, дахлсиз, жаҳон жамоатчилиқ ташкилотлари томонидан тан олинган ва муҳофаза бўлади. Учинчидан, халқ шаклланган пайтда ҳамма вақт ҳам унинг этник номи бўлавермайди. Чунки одатда ҳар қандай халқ тарихи унинг номига нисбатан қадимий бўлади. Масалан, французлар Фарбий Европанинг жуда қадимий халқларидан бўлишига қарамай, ўз номини каролинглар империяси парчаланиши натижасида (IX аср) ташкил топган Фарбий Франк қироллиги асосида X асрда олди. Украина халқи ўз она юртида жуда қадимдан яшаб ке-

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Тошкент-2001, 74-102 бетлар.

² Уша асар, 77 бет.

лади, аммо украин атамаси қадимги рус йилномаларида XII-XIII асрлардагина учрай бошлайди. Шунинг сингари ўзбек халқи тарихи ҳам, унинг номидан анча қадимий. Бугунги кунда ўзбек этносини ташкил этган ўзбекларнинг аجدодлари XI-XII асрларда узил-кесил халқ сифатида шаклланиб бўлган эди (шу китобнинг XIII бобига қаранг). Унинг этник номи эса бу заминда XVI аср бошларида пайдо бўлди. Халқ миллат даражасига кўтарилганда эса унинг номи бўлиши шарт. Тўртинчидан, халқнинг сиёсий уюшмаси – давлат, тарих тақозосига кўра, ҳамма вақт ҳам этнос номи билан аталавермайди, аммо халқ миллатга айланганда, унинг давлат номи ҳам миллат номи билан юритилиши шарт. Бешинчидан, этноснинг халқ даражасида ўзликни англаш, миллий ғурур, Ватан фидойиси бўлиш, ўз халқидан фахрланиш ҳисси ўша давр жамияти тартиб-қоидаларига кўра, кўпчиликда бир хил, юксак даражада бўлмайди. Аммо халқ миллат даражасига кўтарилганда бу сифатлар юксак даражада бўлади. Олтинчидан, этноснинг тили халқ даражасида ҳамма вақт ҳам давлат тили мақомини олавермайди, халқ миллат даражасига кўтарилганда унинг тили албатта давлат тили мақомини олади (бизда, Ўзбекистонда бу тарихий факт 1989 йил 21 октябрда юз берди). Еттинчидан, менталитет этноснинг халқ даражасида эмас, балки миллат даражасида шаклланади ва ниҳоят, саккизинчидан, миллат узил-кесил шаклланганда давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат халқ хизматчиси, барча соҳаларда миллат талаби ва хоҳиш-иродасини бажаручи механизмга айланади.

Демак, миллатнинг шаклланиши этногенетик жараён каби узоқ давом этадиган тарихий жараён бўлиб, миллат феодал жамияти эмас, балки капитализм даврининг ижтимоий маҳсулидир. Миллат этник тарихнинг энг юқори юксак чўққиси, камолат босқичи, бу босқичга кўтарилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади; миллат номи билан юритилган давлат чегаралари қатъий, дахлсиз, умумжаҳон ташкилотлари томонидан тан олинади; аниқ ҳудудий чегарада миллат тили давлат тили мақоми даражасига кўтарилади; аҳолининг ўзликни англаш

даражаси фуқароларнинг ҳаёт мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади; миллатга хос миллий менталитет шаклланади; давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат миллатнинг хоҳиш-иродасини бажарувчи механизмга айланади.

Миллатни тил, территория ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омил иқтисодий негиздир. Миллатнинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва территория ҳамда этномаданий бирликлар шаклланиб боради. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши халқ оғзаки тилининг (лаҳжаларининг) яқинлашиши асосида ягона миллий тил – ёзма адабий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Лаҳжалар ўрнини миллий адабий тил эгаллайди. Навоий ва Бобур тиллари эски ўзбек адабий тили бўлиб, бу тилда Махмур, Машраб, Увайсий, Турдий, Нодира, Мунис, Огаҳийлар ижод қилдилар. Бу тил Комил Хоразмий, Феруз, Муқимий, Фурқат, Завқийлар замонасида янада сайқал топиб, жадидлар даврида юксак чўққисига кўтарилди. Унинг замида шакланган ҳозирги замон ўзбек адабий тилида Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия каби бадиий ижод дарғалари қалам тебратдилар. Ҳозирги ўзбек адабий тилига давлат тили мақомининг берилиши ўзбек миллатининг мустақил ҳаёт сари қўйган биринчи дадил қадами бўлди. Бу қадам ўзбек миллати тарихида ошкоралик ва демократия учун кураш амалий ҳаёт билан боғланиб кетган дамларда қўйилди.

Мустақиллик тамойилларининг сиёсий ва мафкураравий тамал тошларини қўйиш эса ўзбек миллати тарихида 1991 йил 31 августдан бошланди. Мустақил Ўзбекистон давлати ўзбек миллатини узил-кесил шаклланишининг бош омили сифатида жаҳон харитасида пайдо бўлди.

ХІХ боб. ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳар бир халқнинг ўзига хос, ўзига мос миллий менталитети бор. Унинг таркиб топиши ҳам узоқ давом этадиган ижтимоий-психологик жараён бўлиб, у жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида олинган шахснинг тарихан таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, инсоний қадр-қиймати, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қиёфаси ва қувватидир. Менталитет халқнинг миллат даражасига кўтарилган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва этномаданий ҳаёти давомида, унинг ижобий ва салбий сифатларини мужассамлаштирган ижтимоий-психологик ҳолати ва характер йиғиндиси сифатида, ўзига хос тарихий, этномаданий ва табиий-иқлимий шарт-шароитлар доирасида шаклланади. Миллий ўзига хослик эса узоқ тарихий жараёнларга муносабатда, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар, ўзаро этномаданий алоқалар, диний мансубликлар асосида таркиб топади.

Юртбошимиз И.А.Каримов мустақиллигимиз истиқболлари ва унинг ривожлантириш йўлларига бағишланган нутқларида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этар экан, миллатимизнинг жуда бой ва мураккаб тарихи, маънавий-ахлоқий ва фалсафий дунёқараши, муомала-муносабатлардаги ўзига хос хусусиятлар ва бетакрор ёндашишлар асрлар давомида халқ онги, тафаккури, хулқ-атвори ҳамда урф-одатларига сингиб, миллатимизнинг ўзини намоён этиш тарзига айланиб кетган жиҳатларини ўзбек миллатининг асоси деб билади¹. Бу ҳақ гап, чунки ўзбек халқининг ноёб миллий менталитети бўм-бўш жойда, ғойибдан пайдо бўлган эмас. Миллий удум ва урф-одатларимиз минг минг йиллар давомида ҳаёт аччиқ-чучукларини тотиб, ўт-оловда тобланиб, машаққатли турмуш имтиҳонларидан ўтиб муқимлашган². Шунинг учун ҳам ўзбек миллий менталитети серқирра ва мустаҳкамдир.

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Асарлар, 4 том. Тошкент-1996.

² Ҳалимбетов Ю.М. Миллий менталитетимиз – истиқболимиз таянчи. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент-2004, 57 бет.

Ўзбек миллатининг босиб ўтган тарихий йўли, янаш шароити: қуёшли кунлари, ҳосилдор замини, серсув дарёлари, боғларининг тотли мевалари, халқининг меҳнатсеварлик, одамохунлик фазилатлари халқ ақлий салоҳияти ва руҳий қувватининг юксалишига олиб келган.

Халқимизнинг ҳаётга, жамиятга, табиатга ва шароитга муносабати кўп минг йиллар давомида унга яратувчилик, меҳр-шафқат, сермуло-ҳазалик ва осойишталик ато этган, ҳар бир кескин шароитда ҳам мулоқотдошига, каттага ҳурмат, кичикка иззат, муро-саю мадора, андиша-ю мулоҳазага ўрин ва вақт топиш шароитида унинг менталитети шаклланган ва сайқал топган.

Узоқ тарихий жараёнлар давомида ўзбек миллий менталитети 4 та йирик диний-мафкуравий босқични босиб ўтди ва улар (диний мафкуралар) миллат феъл-атворида ўчмас из қолдирди.

Аждодларимизга хос биринчи диний-фалсафий мансублик зардуштийлик бўлиб, бу диннинг ахлоқий фалсафаси одамларни эзгуликка чорлаш, бошқаларга яхшилик қилиш инсоний фазилатларнинг камолат чўққиси эканлигига ишонтиришдан иборат. Зардуштийлик фалсафасида ёвузлик жамиятни парчалашга, одамлар ўртасидаги инсоний муносабатларни бузишга қаратилган ҳайвоний ҳаракатлар эканлиги уқтирилади. Бу диний-фалсафий қараш, аввало, суғорма деҳқончилик маданиятига мансуб ўтроқ аҳоли орасида кенг тарқалган. Чунки зардуштийлик фалсафасида табиатнинг тўрт унсури муқаддаслаштирилган: қуёш (олов), ер (унумдор тупроқ), сув (обиҳаёт); ҳаво — сиҳат-саломатликнинг бетакрор булоғи сифатида руҳан ва жисмонан тетиклик бахш этади.

Эзгулик ёвузликнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашда ғолиб чиқади, одамлар фароғатда яшайди, дейилади зардуштийлик фалсафасида. Зардуштийлик инсон учун, унинг келажаги учун зарурий табиат унсурларини муқаддаслаштириб, ушбу тўрт буюк табиат неъматини аввайлаб асрашга, уларнинг қадрига етиш ва ифлос қилмасликка, тўғри фикр, тўғри сўз, тўғри амал инсон ботиний дунёсининг кундалик амали бўлишига чорлайди.

Ўзбек халқи миллий менталитетининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган иккинчи диний мансублик — буддавийликдир. Тарихдан маълумки, қадимги аждодларимиз ҳеч қачон биқиқликда, ўзга халқлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларсиз яшамаган. Шундай даврлар бўлдики, туркий дунёнинг жанговар қабилаларидан ҳисобланган юечжилар мамлакатимиз жанубий сарҳадларида кушонлар империясига асос солиб, унинг буюк ҳукмдори Канишка даврида миллий мустақилликка хос дадил ислоҳотлар ўтказилди: Канишка Юнон-Бақтрия давлати тангаларига тақлид қилмай, ўз пулларини зарб эта бошлади, яъни юнон ҳукмдорлари ва худолари акси туширилган тангалар ўрнига Кушон подшолари ва уларнинг самовий тулпорлари акси туширилган танга-пуллар зарб этилди, грек тили ва ёзуви бекор қилиниб, маҳаллий бохтарий тил ва ёзувига давлат тили мақоми берилди. Канишка диний бағрикенгликка амал қилган ҳолда, милодий 100 йилда диний қурултой ўтказиб, империя ҳудудларида буддавийлик динига давлат мақоми берилиб, унга атаб мамлакат ичра маҳобатли буддавийлик ибодатхоналари, чиллахона ва ступалар қурдира бошлади. Масалан, Сурх-Катал, Рабатак, Хадда ибодатхоналари, Зурмала ва Фаёзтепа меъморий комплекслари шулар жумласига киради.

Буддавийликка хос фазилатлар — хотиржамлик, ҳар бир инсон ўз ҳаётида жуда кўп эзгулик қилиши ва бу эзгу амаллари унинг ҳаёт мазмунига айланиши керак. Буддавийлик бошқа динлардан фарқли ўлароқ, дунёда ҳеч бир ўзгармас нарса йўқ деб ўқтиради. Ҳаётда фақат он ва лаҳзалар силсиласи мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири йўқолиб, кейингисига ўрин беради, дейди. Будда таълимотига кўра, инсон доимо азоб-уқубатга маҳкум ва бунга унинг ўзи сабабчи. Зеро у, гарчан бефойда бўлса ҳам, ўз ҳаёти ва фаровон турмушини сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Азоб-уқубатдан қутулиш учун меъёридан ортиқ кўнгилхушлик қилади, булардан у ўзини тийиши керак. Мунтазам равишда ичкилик ичмаслик, ёлғондан, ўғирлик, таъмагирлик, юлгичлик, зино қилишдан сақланиш керак, деб ўқтиради.

Буддавийлик таълимоти Ўрта Осиёга, жумладан, она диёримизнинг жанубий сарҳадларига милодий

эра бошларида кириб келди ва ислом динига қадар аждодларимиз эътиқодидан жой олди. Сурхондарё вилоятидан топилган Айритом, Қоратепа, Зурмала, Далварзинтепа, Фаёзтепа, Қуёвқўрғон ва бошқалар ҳамда Фарғона водийсининг қадимги Қува шаҳридан топиб ўрганилган будда ибодатхонаси аждодларимизнинг ана шу буддавийлик эътиқодидан далолат беради. Бу ёдгорликларнинг диний-фалсафий ва меъморий шаклланиши буддавийликнинг Ганхара санъати йўналишида ривож топди.

Ўзбек халқи миллий менталитетининг шаклланишида жуда муҳим маънавий ва ғоявий рол ўйнаган учинчи диний мансублик ислом дини ва унинг ахлоқидир. Халқимиз эътиқодидан жой олган зардуштийлик ва буддавийликнинг инсон фазилатига хос энг яхши ибратли ахлоқ ва одоб нормалари — эзгулик йўлидаги инсон камолати: эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амал ислом маънавий дунёсида ҳам тарбия ва таълим мактабининг асоси сифатида янада ривожланди. Исл ом ахлоқи асосида қурилган жамият илмий тараққиёт билан уйғунлашгандагина инсон фаровонлиги таъмин этилиши таъкидланади. "Ҳозирги маданият даврида диёнат билан тараққиёт бирга яшайолмайди, деб хато фикр юритадилар, ...ҳақиқатда эса дин покликка қурилган ахлоқдир. Динимизнинг асли ақдир, қуроли эса илмдир"¹. Асл маънодаги ҳақиқий ислом инсон ва жамият маънавий ва ахлоқий дунёсининг ривожланиш йўллари кўрсатиб, ҳаётда ҳалоллик ва поклик, мурувват ва олижаноблик, ростгўйлик ва тўғрилиқ инсон иймон ва эътиқодининг мазмун ва моҳиятини ташкил этмоғи зарурлигини уқтиради. Халқимиз эътиқодидан кетмакетликда жой олган уч босқичли диний мансублик ўзбек халқи миллий менталитетининг ибратона фазилатларини, умумбашарий қадриятлари ва этнопсихологик жиҳатларини шаклланишида асосий омил ролини ўйнаган.

Миллий менталитетимизнинг бу жиҳатлари билан фахрлансак арзийди. Афсуски, ўзбек миллий менталитетининг яхши жиҳатлари билан бирга, унинг

¹ Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Тошкент-2003, 97 бет.

бетакрор фазилатларига соя солувчи томонлари ҳам борки, улар ўзбек миллий менталитетига тўртинчи мафкуравий эътиқод — коммунистик ғоя билан кириб келди. Энг ачинарлиси шуки, коммунистик мафкура халқимиз маънавий-ахлоқий оламига янгилик (инновация) сифатида кириб келган ҳаёсизлик, ғарб дунёсига хос ахлоқий одобсизлик, судхурлик, таъмагирлик, лоқайдлик ва боқимандалик, ҳар бир жабҳага нопокликнинг суқилиб кириб бориши ўзбек миллий менталитетининг фожиасига айланди.

Ўзбек миллий менталитетининг таркиб топиши ўзбек халқининг ўзига хос шаклланиш жараёнлари билан боғлиқдир. Маълумки, ўзбек халқи икки йирик этник илдиздан ташкил топган. Биринчи илдиз мазкур ҳудудда яшаган тубжой қадимги суғдий ва туркий этнослар бўлса, иккинчиси бу ҳудудга Сирдарё қуйи ҳавзаларидан турли даврларда кириб келган чорвадор туркий халқлардан иборат. Ҳар иккала асосий илдизларнинг бирикиши-қоришуви натижаси сифатида дастлаб ўзбек халқи, кейинроқ ўзбек миллати ташкил топган. Ўзбек миллий менталитетининг шаклланишида турфа омиллар борки, улардан биринчиси ўзбек халқининг этник жиҳатдан кўп тармоқли ва серилдиз бўлиши миллий менталитетимизда барча ижтимоий қатламлар учун умумий жиҳатлар, жамоа манфаатларини ҳимоя қилувчи фазилатнинг ривож топишини тақозо этиб келган¹. Халқимиз феълидаги бағрикенглик, ҳотамтойлик, меҳмондўстлик, ўзаро ҳамкорликка мойиллик, ғамандухли пайтларда ночор кимсаларга ҳамдардлик, елкадошлик фазилатлари ана шу жамоавий якдилликни таъминлаш, тил ва дил, фикр бирлигини сақлаш эҳтиёжларидан туғилган ва сайқал топган.

Иккинчи гуруҳ сабаблар доирасига, — дейди этнолог Адҳамжон Аширов, — муайян миллат истиқомат қилиб келаётган ижтимоий-иқтисодий, географик-ҳудудий ва иқлимий омиллар таъсирини кўрсатиб ўтиш жоиздир.

¹ Аширов А. Ўзбек миллий менталитети ҳақида баъзи мулоҳазалар. "Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих". Тошкент-2004, 54 бет.

Чунки она заминимизнинг текислик ва даштлардан иборат кескин континентал иқлимли жуғрофий ҳудудда жойлашганлиги, ёз жазирама иссигининг қаҳратон қиш билан алмашилиши, баҳор ва кузнинг шиддат билан келиши ва кетиши халқимиз феъл-атворидаги аниқлик ва лўндаликнинг, тўпорилик ва қайноқ меҳрнинг, қаттиққўллик ва интизомнинг таркиб топишига олиб келган¹.

Ўзбекларнинг шу она-замин автохтон халқи сифатида табиатга, ерга, сувга, ҳавога ва оловга бўлган чексиз ҳурмати ва уларни эъзозлаш билан боғлиқ турфа хил урф-одат ва маъросимлари, анъанавий суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчилик удумлари кўп асрлик ислом шароитидан қатъий назар, ўзбек халқининг турмуш тарзида, урф-одатларида сақланиб келаётган сон-саноқсиз зардуштийлик элементларида айниқса яққол кўзга ташланади. Дарҳақиқат, бугунги кунда ўзига хос тарзда ривожланаётган меъморчилик анъаналаримиз, бой фольклор ва ёзма мерос, адабиёт ва санъатга бўлган қизиқишларимиз, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш, ўлим ва абадиёт ҳақидаги асотир ва ривоятларимизда, ўтроқ халқимиз маданиятига тегишли Наврўз, Меҳржон, Гул сайллари, Ҳосил байрами каби байрам ва сайилларнинг давомийлигида ёки инсоннинг қайғули онлари — мотам маросимларида давом этиб келаётганлиги фикримизнинг далилидир.

Ўзбек миллий менталитетига хос яна бир олийжаноб фазилат унинг туркий илдизи билан боғлиқдир. Туркийликка хос жанговарлик, мардлик, матонат ва лафз ҳалоллиги, бағрикенглик, саховатпешалик ва ҳожатбарорлик каби хислатларда ёрқин ифодасини топган. Бу фазилатларни айниқса халқимизнинг тўй-томошага ўчлигида, ўзи емай, йиллар мобайнида йиғиб-териб элга дастурхон ёзишдан завқ-шавқ олишида, аза ва йўқлов маросимларини уюшган ҳолда ўтказишида, бола туғилишидан тортиб то мотам маросимимизгача бўлган барча тадбирларимизда кенг жамоатчилик ва маҳалла аҳлининг доимо бош-қош бўлиб туриши каби удумларимизда кузатамиз. Мил-

¹ Уша жойда.

лий менталитетимизда туркийларга хос жиҳатлар маънавий маданиятимизнинг чиллак, чавгон, кўпкари, кураш каби миллий ўйинларимизда, "қулоқ тишлатиш", "бешикка белаш", "қалин бериш", "маҳр" каби удумларимизда, отга бўлган меҳр-муҳаббат, азадор хонадонга ҳамдара бўлиб кўнгил сўраш, мотам маросимида қатнашишнинг "ихтиёрий"-мажбурийлигида ўз ифодасини топган. Кези келганда, таъкидлаш жоизки, ўзбекнинг миллий менталитети, умуман барча халқларга хос миллий менталитетлар қўшни халқлар таъсирисиз, муаллақ ҳолда, ўзга халқлардан ажралган ҳолда шаклланмаган. Айниқса, ўзбек миллий менталитетида тожикларнинг таъсири катта бўлган.

Ўзбек миллий менталитетининг яна бир муҳим жиҳатларидан бири – жамият ҳаёти, одамлар турмуш тарзи кўпроқ анъана ва урф-одатлар орқали бошқарилади. Масалан, ўзбекона расм-русмларга қатъий амал қилган оилаларда ўғил уйлантириш, келин танлаш, қиз узатиш, куёв танлаш пайтларида ота-она ва қариндош-уруғлардан алоҳида хушёрлик ва эътибор талаб қилинади. Қуда бўлмиш томонлар ҳақида тегишли ишонарли маълумотларга эга бўлмагунча икки ёшнинг бир ёстиққа бош қўйишига, оила қуришига оқ фотиҳа берилмайди. Авваламбор, бўлажак келин ва куёвнинг саломатлиги, жисмоний нуқсонлардан холи бўлиши, қуда томонларнинг ижтимоий келиб чиқиши, жамоада тутган ўрни, мавқеи ва обрў-эътибори ҳисобга олинади. Шунинг учун ҳам халқимиз "тенг тенги билан, тезак қопи билан" деб бекорга айтмаган. Агар куёв ёки келин бўлмиш томоннинг ақли, одоби, ҳусни-жамоли бир ўлчам бўлса, уларнинг ота-оналари, қариндош-уруғлари, авлоднинг жамоадаги мавқеи ва бу хусусдаги жамоатчилик фикри иккинчи, аммо аксар ҳолларда ҳал этувчи омил вазифасини ўтайди. Она-оналар учун фарзандни яхшига қўшиш, бу борада хато қилиб қўймасликда жамоа, жамият раъйи, кўпчиликнинг кенгашли фикри муҳим рол ўйнайди¹. Шу боис, жамоатчилик фикрининг шахс турмуш тарзи, тақдирини белгилашдаги устуворлик мавқеи беқиёсдир.

¹ Аширов А. Ўша асар, 55 бет.

Шу ўринда "ғарб қонунлари, шарқ урф-одатлари билан бошқарилади" деган ибора шарқ халқлари лексиконидан жой олган. Дарҳақиқат, шарқда шу жумладан ўзбекларнинг турмуш-тарзида ҳам кўплаб урф-одатлар қонунлар даражасида бошқарилади. Масалан, оила даврасида, кенг жамоатчилик ўртасида барча маросимларимизда маҳалланинг бош-қош бўлиб туриши, қўни-қўшничилик анъаналаримиз, оила-турмуш маросимларимиздаги кўплаб урф-одатлар қонун-даражасида бажарилади.

Ғарбда шахс жамоага ўзлигини юзага чиқариш, истеъдоди ва имкониятларини намойиш этиш, муайян мақсадларга эришиш воситаси сифатида қарайди. Жамоа инсоннинг ички, ботиний дунёси, руҳияти ва шахсий ҳаётига мутлақо аралашмайди¹. Шарқда эса жамоага асосий эътибор берилади. Шарқда, жумладан ўзбек миллий менталитетида жамоа инсонни ижтимоий назорат остида тутиб туриш, шахснинг жамоадаги мунтазам иштироки унинг умумий ахлоқий меъёрлари доирасида иш тутаётганининг исботи сифатида талқин қилинади. Жамоадан ажралган ҳолда иш тутиш инсоннинг ижтимоий бегоналашуви сифатида баҳоланади.

Ўзбек менталитетига хос ана шу жиҳатни юртбошимиз И.А.Каримов алоҳида таъкидлайди: "Ўрта Осиёда биз бутун тарих давомида жамоа бўлиб яшаб келганмиз, — деб қайд қилади у. — Баъзи Ғарб мамлакатларида эса яқка яшашга интилиш кучли. Бу бизнинг республикамиз учун мос эмас. Айтайлик, бизда маҳаллачилик анъанаси жуда кучли... Мен хусусиятлар тўғрисида гапирар эканман, Америкада шахс демократияси устувор бўлса, бизда бошқача меъёрлар асосида, яъни жамоа манфаатларига мос яшаш устунлигини айтмоқчиман². Дарҳақиқат, ўзбек халқи жамоа манфаатлари, жамоачилик фикри доирасида, анъана ва урф-одатларга содиқлик негизларида бирлашишга мойил ва шунга интилувчи халқдир. Зеро, анъаналарнинг ўзи ҳам жамоатчилик фикрининг барқарорлашган ифодасидир³.

¹ Бекмурадов М. Ўзбек менталитети: кеча ва бугун. "Тафаккур" журнали №2. 16 бет.

² Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Тошкент-1996, том 4. 239-240 бетлар.

³ Аширов А. Ҷша асар, 55 бет.

Анъаналар ва урф-одатлар миллатимизнинг эли бирлаштирувчи энг яхши сифатларидир. Аммо миллий хислатлар иқтисодият ва ишлаб чиқариш билан узвий боғланмаса, халқнинг келажаги кўринмайди, халқ миллат сифатида ҳалокатга учраши мумкин. Ундай миллатдан Берунийлар, Аҳмад Фарғонийлар, Муҳаммад Хоразмийлар, Амир Темур ва Улуғбеклар, Навоий ва Бобурлар, Машраб ва Нодиралар, Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Абдулла Қодирийлар, Ҳабиб Абдуллаев ва Яҳъё Фуломовлар етишиб чиқмайди. Миллат иқтисодияти қанча мустаҳкам бўлса, унинг "оила иқтисодияти" ҳам шунча мустаҳкам бўлади. Иқтисодиёт оилада бола дунёга келиши билан бошланади. Оилада ўғилдир-қиздир, туғилгач, ота-она ўртасидаги оила ришталари, оила занжири мустаҳкамланиб боради, яъни янги мустаҳкам оила туғилади. Ўзбек оиласи болажонли бўлади. Шунинг учун халқимиз "болали уй бозор, боласиз уй мозор" деб бежиз айтмаган. Оилада ўғил туғилдими, чорбоғда мевали дарахтлар ва тераклар сони ортади, қўшимча иморатлар солиш бошланади, қўрада қўйлар, новвослар боқилади. Чунки ҳадемай, тўйлар бошланади¹. Тўйларимизнинг хили шунчалар кўпки, ўзбек хонадонининг боши тўйдан чиқмайди. Оилада қиз туғилдими, сандиқда сеп йиғила бошлайди. Чунки ота-она қачонлардир ҳовлисида "ёр-ёр ўлан" айтилишини кутади. Бундай ўзбекона миллий менталитет тақозо этган оила анъаналари ҳар бир ўзбек оиласини ҳаракатга солиб қўяди, аниқроқ қилиб айтганда: биринчидан, келажагини ўйлаган ва унга ишонган халқ, бундай хислатга эга халқ ҳеч қачон ҳалокатга учрамайди; иккинчидан, меҳнатсевар халқ ўз фарзандини ўқимишли, уйли-жойли қилишни, ҳар қандай оғир иш бўлса ҳам даромадга ҳаром ишлатмай меҳнат қилиб топишга интилган². Ҳар бир оиланинг ўз "госплани", истиқболли иқтисодий режаси бўлмаса, бугунги бозор иқтисодиёти даврида миллий менталитетимизга хос кўп орзу умидлар ўз-ўзидан сўниб бориши ёки миллий менталитетимизга ёт, миллатга иснод келтирувчи нуқсонлар авж олиши мумкин.

¹ Халимбетов Ю.М. Ўша асар, 57-бет.

² Халимбетов Ю.М. Ўша асар, 57-бет.

Афсуски, юз эллик йиллик мустамлака даврида ўзбеклар миллатга хос кўп яхши фазилатларни йўқотди. Айниқса, шўролар даврида халқимизга хос ҳамжиҳатлик, жанговарлик, ҳар ишда сўз ва амал бирлиги сингари фазилатларга жиддий зарар етди. Халқ орасида миллий бирликка интилишдан кўра, гуруҳий, этномаҳаллийчилик ва ҳудудий айирмачиликка берилиш кучайди. Миллий менталитетга зид бўлган ҳамма нарсага рози бўлиб кетавериш, лоқайдлик, худбинлик каби хислатлар авж олди. Узоқ давом этган совет даврининг мафкуравий тазйиқлари оқибатида кўплаб диний ва миллий қадриятларимиз топталди ва эътиборсиз қолди. Халқимизнинг муқаддас анъана ва маросимларимиз бидъат, "эскилик сарқити" дея қораланиб, камситилди ва тақиқланди, удумларимизнинг тарихий асосларига холисона баҳо берилмади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўтмишдан мерос бўлиб ўтган ана шундай салбий ҳолатларга янгича нигоҳ билан қараш, аждоқларимиз томонидан яратилган бебаҳо маънавий ва маданий меросимизни, советлар даврида сохталаштирилган тарихимизни янгилаш ва шу асосда умуммиллий маънавий ислохотларни амалга ошириш асосий вазифалардан бири деб эътироф этилди ва улар давлат сиёсати даражасидаги муҳим вазифа қилиб белгиланди. Бугунги кунда ҳаётий заруриятнинг ўзи халқимиз феъл-атвори ва миллий ментали-тетини янгилашга жиддий эътибор беришни тақозо этмоқда.

Аммо афсуски, бугунги кунда кечаётган глобаллашув жараёни жаҳон халқлари учун умумий этикет, умумий феъл-атвор, умумий менталитетнинг шаклланишига олиб келмоқда¹. Бунга бевосита жаҳон миқёсидаги жиддий сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий рақобатлар ва жаҳон ахборот воситаларида Ғарб ахлоқий нормаларининг тинимсиз тарғиби тарихан таркиб топган миллий менталитетимизга кучли салбий таъсир кўрсатмоқда. Глобаллашув туфайли Ўзбекистон бир томондан, иқтисодий жиҳатдан жаҳон ҳамжамияти таркибига кириб борса (бу ижобий ҳол),

¹ Аширов А. Ўша асар, 56 бет.

иккинчи томондан, ўзбек халқининг миллий менталитетига хос талай қадриятлар, маросим ва ибратли удумлارнинг секин-аста йўқолиб боришига сабаб бўлмоқда.

Мана, ўзбек халқи ўз мустақиллигига эришганига ҳам 16 йил тўлди. Неча асрлик орзу-умидларнинг, кураш ва интилишларнинг рўёбга чиқиши туфайли миллий ғоя, миллий мафкура тамойиллари туғилди. Тарихий анъаналарга садоқат, аجدодлардан фахрланиш, ижтимоий тараққиётнинг муҳим, керакли йўналишларини давом эттириш мустақиллик ва миллий ғоянинг энг муҳим омилларидан эканлиги оддий ҳаётий ҳақиқатга айланди.

Миллатимизнинг эртанги тақдири, бугунги ёшларимизнинг келажакка ишончи, пухта эгаллаган касби, билими ва малакасига бевосита боғлиқ. Мамлакатимизда "Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури" ишлаб чиқилди. Дастурда белгиланган вазифалар таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишни талаб этди ва "Таълим ҳақида" қонун қабул қилинишига олиб келди. Бугунги кунда ҳар иккала тарихий аҳамиятга молик давлат ҳужжати мамлакатимизда умумий ва махсус билимга эга бўлган, замонавий дунёқарашли, миллий ва умуминсоний қадриятлари шакланган ёшларни тарбиялашда асосий замин бўлиб хизмат қилмоқда.

Бугунги ёшларимиз қалбида, онгида, тафаккурида миллий ғурурни, Ватан туйғусини, инсонга, унинг оиласи, хонадони ва маҳалласини, киндик қони тўкилган азиз жой – Ватанни қалбидан севишни уйғотиш керак. Булар ўзбек миллий менталитетининг мазмун ва моҳиятини ташкил этади.

Замонамиз ёш авлоди онгига бу сифатларга хос фазилатларни сингдириш психологик ва педагогик жиҳатдан мураккаб, кўп қиррали ва узоқ муддат талаб қилувчи жараён бўлиб, унинг ечими заминда энг муҳим омил – иқтисодият ётади. Мамлакатимиз ҳали ўтиш даврини яқунлагани йўқ. Иқтисодият, ишлаб чиқариш рақобатбардош даражасига кўтарилмас экан, ўтиш даври чўзилаверади. Буни ёш авлод онгига сингдириш бугунги куннинг энг долзарб масаласидир. Давлатимизнинг, Юртбошимизнинг тактик

ва стратегик йўли ҳам шунга қаратилган. Буни ёш авлод тўғри тушунмоғи лозим. Кўп нарсалар, мамлакат келажак тақдири айнан шу ёшларга боғлиқ.

Дунёдаги ҳар бир давлатда ўз миллий манфаатларини мустаҳкамлаш эрки бор. Бу табиийки, соғлом, дўстона, ўзаро манфаатли рақобатни пайдо қилади. Миллий тараққиёт халқнинг яратувчилик салоҳиятига, уюшқоқлигига боғлиқ. Ким тез, кучли ва ташаббускор бўлса, тараққиёт байроғи ўша жойда бўлади. Тараққиёт чўққисига биринчилик байроғини тикишга эътиқоди мустаҳкам, характери кучли, диёнати юксак миллат эришади. Қадим ўтмишда ҳам, ҳозирги замонда ҳам кўпчилик манфаатини кўзловчи, юрт ҳамжиҳатлигини таъминловчи одил сиёсат ва унинг амалий таъсири кишилик жамияти равнақининг муҳим омили бўлиб келган. Шундай сиёсатни шакллантириш ва ҳаётга татбиқ қилиш кўп жиҳатдан давлат арбобларига, ҳокимларга, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилот раҳбарларига, уларнинг қобилияти ва салоҳиятига, уларнинг теварак-атрофидаги миллат вакилларининг виждонига, илмий салоҳияти ва адолатлигига боғлиқдир¹.

Ҳаёт қонун-қоидалари шуни кўрсатадики, фарзанднинг том маънодаги шахс бўлиб етишида унинг насл-насаби, оиладаги тарбияси, маҳалла жамоаси катта ўрин тутади. Лекин, миллат фарзандларининг камолатга эришишида уларнинг илмий, сиёсий тайёргарлиги, ўз устида муттасил ишлаб бориши янада муҳимдир. Аммо баъзи раҳбарлар катта лавозимга эришгач, аста-секин ўз вазифаси халққа хизмат этишдан иборат эканлигини унутиб борадилар, халқдан узоқлашишга интиладилар, ўз шахсий манфаатидан бошқа нарсани кўрмай ва сезмай қоладилар. Натижада, уни жамият томонидан назорат қилиш, танқид қилиш ёки у ҳақда фикр изҳор қилиш имкониятлари чегараланади ва бундай раҳбарлар тезда кенг халқ оммаси кўз ўнгида обрўсизланиб қоладилар.

Қадим замонлардан халқимизда тарбияга таълимдан кам аҳамият берилмаган. "Бир болага етти қўшни ота-она" деган улуғ хикмат бор. "Олим бўлма, аммо

¹ Халимбетов Ю.А. Ўша асар, 58 бет.

одам бўл", деган хикмат ҳам ўзбеклар орасида кенг тарқалган. Бу мақолларнинг тагида катта фалсафий маъно ётади. Миллат ва одамийлик тушунчаси одоб-ахлоқ, пок маънавият, диёнат, тўғрисўзлик, ҳалоллик каби инсоний фазилатлар билан биргаликда, ватанпарварлик ва элсеварлик каби эзгу тушунчаларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Ўзбек халқида ана шундай ранг-баранг миллий менталитет ва ўзбекона тизим шаклланган. Бу тизим боланинг туғилишидан бошлаб то камолга етиб, мустақил ҳаётга қадам қўядиган давригача бўлган йилларни қамраб олади. Бугунги кунда ушбу анъанавий тизимнинг асосий бўғинларини оила, маҳалла, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари ташкил этади.

Энг дастлабки босқичда онанинг роли беқиёсдир, она оиланинг ор-номуси, уруғ давомчиси ва етакчиси сифатида қадрланган. Халқимиз "Қуш уясида кўрганини қилади", деб бежиз айтмайди. Агар оила ҳалоллик, меҳнатсеварлик, раҳимдиллик, эзгулик йўлида намуна бўлса, бола тарбияси ҳам шунга қараб шаклланиб боради. Бунинг учун бола билан ота-она ўртасида ҳеч қачон тўсиқ бўлмаслиги керак. Ота-онага фарзанддан зўр қувонч йўқ. Бунинг учун ота-она фарзандга вақт ажрата билиши, бола эса ота-она меҳрини амалда ҳис этмоғи керак. Бундай масъулият ўзбек миллий менталитетининг асосий омилларидан бирidir. Афсуски, шўролар даврида раҳбарлик вазифасида хизмат қилган миллатимиз вакиллари мисолида менталитетимизнинг бу олтин бойлиги кўп оилаларда йўқолиб борди. Бола тарбиясини тамомила боқча ва мактабга топшириб қўйилди. Бу фожиа бугунги мустақил ҳаётимизга ҳам кириб келмаслиги тўғрисида қайғурмоғимиз керак.

Бу муқаддас анъана маҳалла тарбияси билан биргаликда, уйғунлашган ҳолда миллатимизни Ғарб менталитетидан фарқлантириб туради, эли жамоат бўлиб яшаш деб аталадиган фазилатдан баҳраманд қилади. Бу тушунчалар баъзан ғарбона менталитетнинг моҳиятини шакллантирадиган индивидуализмнинг акси сифатида намоён бўлади.

Бу фикр-мулоҳазалар таҳлилидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, келажак тараққиётимизнинг гарови ёшлар онгида соғлом турмуш тарзини шакллан-

тириш, бу борада аждодлар меросидан, ўғитларидан мунтазам фойдаланишдадир. Бугунги мустақил Ўзбекистон кўп миллатли жамиятни ташкил этган экан, миллатлараро муносабатларда соғлом муҳитни яратиш учун мунтазам иш олиб бориш, сўз билан дилнинг бирлиги, амалий фаолиятда пок ва имон-эътиқодли ва масъулиятли бўлишга эришиш миллат олдида турган энг долзарб масалалар бўлиб қолди.

Тарих ва маданий мерос миллатнинг асосий бойлиги. Тарихни объективлик, холислик тамойиллари асосида билиш янгитдан миллий давлат барпо этаётган халқ учун ғоят зарур. Замонамизнинг илғор миллатлари ўз тарихини танқидий кўз билан мушоҳада қилиш орқали ўз миллий менталитетларини шакллантирганлар. Ҳозирги кунда ўзбекка хос менталитетнинг асосий омиллари, қирралари таркиб топган. Шунинг билан бирга, менталитет миллатнинг узил-кесил шаклланиши билан боғлиқ эканлигини ҳам унутмаслик керак. Бугунги кунда ўзбек миллати тўла-тўқис шакланган. Аммо миллатнинг тўла-тўқис шаклланиши унинг узил-кесил шакланганини англамайди. Бунинг учун мустақил давлатимиз олдида иқтисодият билан боғлиқ ечимини кутаётган муаммолар мавжудки, улар ишлаб чиқариш имкониятларимизнинг жаҳон бозорида рақобатбардош маҳсулот билан ўрин эгаллашларига боғлиқ. Бу масалалар илмий асосли ечимини кутмоқда.

Бу муаммолар қанчалар долзарб бўлишидан қатъи назар, бугунги кунда бутун жаҳон бўйича улкан глобаллашиш жараёнлари жадал кечаётган кезларда, ўзбек миллий менталитетини тадқиқ қилиш, унинг умуминсоний қадриятларга нечоғлик мослигини кузатиб бориш ҳамда ўзига хос, ўзига мос миллий менталитетга эга халқ эканлигимизни амалий ҳаётда, ёшлар тарбиясида кўрсатиб боришимиз лозимлигини ҳам унутмаслигимиз керак.

Хулоса: МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТИ – ЎЗБЕК МИЛЛАТИНИНГ УЗИЛ-КЕСИЛ ШАКЛЛАНИШИДА БОШ ОМИЛ

Ушбу ўқув қўлланмасининг Кириш ва I-XIX бобларида ўзбек халқининг келиб чиқиши, яъни унинг этногенези ва этник тарихи, миллат тарихи билан боғлиқ масалалар устида бирламчи манбалар асосида, уларнинг объектив, холисона илмий таҳлили асосида фикр-мулоҳазалар юритилди. Ушбу мураккаб, кўпдан-кўп илмий баҳсларга объект бўлган бу муаммо ечимига комплекс ёндашув асосида бир тўхтамга келинди.

Ижтимоий-гуманитар йўналишидаги фан тармоқларининг энг сўнгги ютуқлари ҳисобга олинган ҳолда, ўзбек халқининг келиб чиқиши тўғрисида китобхонга аниқ бир тасаввур беришга ҳаракат қилинди. Ишнинг баёни давомида, унинг тегишли бобларида халқларнинг келиб чиқиши ҳақидаги фанда мавжуд концепциялар, уларнинг илмий ва ноилмий, шубҳали ва асоссиз жиҳатлари таҳлил қилинди; Ўзбекистон тарихини янгича даврлаштириш масалалари, этногенез, этник тарих ва миллат тарихининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида янги фикрлар айтилди; мавжуд қарашлардан фарқли ўлароқ, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси, у билан боғлиқ этномаданий жараёнлар, ўзбек этногенезининг турли тили этник қатламлардан ташкил топганлиги моддий маданият ва ёзма манбалар асосида баён этилди.

Ўзбек этносининг туб негизи шу заминнинг автохтон суғдий ва туркий этник қатламларининг узоқ асрлар давомида ёнма-ён, бирга, қўни-қўшни бўлиб яшаб келганлиги, тарих тақозоси билан улар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, этномаданий алоқалар секин-аста уларни этник жиҳатдан аралашиб ва бир-бирлари билан қоришиб кетишига, охир-оқибатда янги этнос – ўзбек халқи шаклланганлиги баён этилди. Ўзбек халқининг келиб чиқишини унинг этник номи билан боғлаш асоссиз эканлиги, одатда халқ тарихи унинг номидан қадимий эканлиги масаласи, баъзида этносни шакллантирувчи объектив омилларнинг яқунловчи бўғини нафақат сиёсий давлат уюш-

маси, балки этноста хос умумий жонли халқ тили бўлиши ҳам мумкинлиги ишда илмий исботини топган.

Дарҳақиқат, ўзбек халқи учун сиёсий давлат уюшмаси бўлиб хизмат этган Қорахонийлар давлати ўз таъсир доирасини Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудлари ҳисобига кенгайтирганда, муомалада бўлган давлат тили умумтурк тили эди. X аср охири ва XI аср бошларида умумтурк тилидан эски ўзбек тили ҳали ажралиб чиқмаган эди. Тўғри, нафақат ўша кезларда, ҳатто Сомонийлар давлати давридаёқ Мовароуннаҳрнинг шимолий, шимоли-шарқий ҳудудларида эски ўзбек тилига асос бўлган туркий тилнинг қарлуқ-чигил лаҳжаси кенг халқ оммасининг жонли тили сифатида муомалада эди. Аммо унинг умумдавлат миқёсида мавқе қозониши ғарбий Қорахонийлар давлати даврида, яъни XI асрнинг иккинчи ярми ва XII аср давомида юз берди. Шунинг учун ўзбек элатининг халқ сифатида узил-кесил шаклланишини XI асрнинг иккинчи ярми-XII аср давомида амалга ошди, дейиш мумкин.

Ўзбек миллатининг шаклланиш жараёни ўзбек халқи этногенези каби узоқ давом этадиган этномаданий жараён эканлиги ишда илмий асосланган. Ҳозирги кунда миллат тўла-тўкис шаклланди, дея оламиз. Чунки миллатни шакллантирувчи омилларнинг кўпчилиги – давлатнинг миллат номи билан аталиши, миллат номи билан аталган давлат чегараларининг қатъий, дахлсиз бўлиши, аниқ ҳудудий чегарада муомалада бўлган умуммиллат тилининг давлат тили мақомини олиши, миллатга хос миллий менталитетнинг шаклланиши ва бошқалар содир бўлган. Бу ҳақда қўлланманинг XVIII бобида кенг тўхтаб ўтилди. Халқ ва миллатга қўйилган талаблар қиёсий таққослаш таҳлили билан аниқ ифода этилди. Аммо ўзбек миллатининг узил-кесил шаклланиши ҳали давом этаётганлигини қайд қилган ҳолда, бу вазифа бугунги кунда мустақил Ўзбекистон давлати, ўзбек жамияти зиммасида эканлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бу ўта долзарб масала ечими миллат иқтисодиёти ва маънавияти билан узвий боғлиқ бўлиб, ушбу муаммонинг амалий ечими мустақил Ўзбекистон дав-

лати зиммасига тушмоқда. Шунинг учун қўллан-
манинг якуний хулосавий қисмини "Мустақил Ўзбе-
кистон давлати — ўзбек миллатининг узил-кесил
шаклланишида бош омил" деб номлашни лозим топ-
дик. Чунки миллатни тил, территория, этномаданий
ва сиёсий жиҳатдан бирлаштирувчи, унинг жаҳон
мамлакатлари қаторидан нуфузли ўрин эгаллашини
таъминловчи омил иқтисодий негиздир. Жамиятнинг
иқтисодий негизи жамият аъзолари оила иқтисоди-
ётидан ташкил топади.

Демак, оила тўқ бўлса, жамият тўқ, унга хизмат
этувчи механизм — давлат эса қудратли бўлади. Жа-
миятнинг иқтисодий қудрати миллат узил-кесил
шаклланишининг гаровидир. Миллий маънавиятнинг
ғалабаси жамият иқтисодий негизининг мустаҳкам-
лигига боғлиқ. Масала моҳиятини чуқур англаб етган
Юртбошимиз И.А.Каримовнинг мамлакатни бошқар-
ишдаги стратегик ва тактик йўллари мана шу ма-
сала ечимига қаратилган.

Мустақил Ўзбекистон сиёсий ҳаётида юз берган
кескин ўзгаришлар унинг ижтимоий-иқтисодий
ҳаётида, этномаданий ва маънавий дунёсида ҳам туб
ўзгаришлар қилишга олиб келди. 1990 йил 20 июнда
Ўзбекистон Олий Советининг 2-сессиясида "Муста-
қиллик декларацияси" эълон қилинган, Республика
Олий Кенгашининг XII чақириқ навбатдан ташқари
сессиясида 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Муста-
қил Республика деб эълон қилинди; 1991 йил 29 де-
кабрда мустақил Ўзбекистоннинг кенг халқ оммаси
алтернатив асосда, демократик принципларга амал
қилган ҳолда Ўзбекистон тарихида биринчи марта
мамлакат президентини сайлади. 1991 йил 18 ноябрда
давлат байроғи қабул қилинган, Республика Прези-
денти 1992 йил 2-март куни Бирлашган Миллатлар
Ташкилоти минбаридан мустақил Ўзбекистон дав-
лати номидан оташин нутқ сўзлаб, мамлакатимиз
байроғини БМТга аъзо давлатлар байроқлари қато-
рига тикди. Бу тарихий сана кўп миллатли меҳнаткаш
халқимиз тарихида оламшумул аҳамиятга эга. Эли-
мизнинг кўп асрлик орзуси ушадди.

Ўша унутилмас йилларда мамлакатимизда жўш-
қин ҳаёт, бунёдкорлик ишлари давом этарди. Шун-

дан сўнг бирин-кетин Олий Кенгаш сессияларида мустақил Ўзбекистоннинг давлат рамзларини қабул қилиш давом этиб, 1992 йил 2 июлда Давлат герби, 1992 йил 10 декабрда Давлат мадҳияси, Олий кенгашнинг XI сессиясида (1992 йил 8 декабр) мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди.

Мамлакатимиз дастлаб (1991-1993 йилларда) Россия федерациясининг «рубль» зонасида бўлиб турди. Буни ҳаётнинг ўзи, иқтисодий имкониятларимиз тақозо этарди. Қисқа муддат "купон" пул системаси жорий қилиниб, 1994 йил 1 июлдан Ўзбекистон Республикасининг мустақил пул бирлиги — сўм муомалага киритилди. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси ҳар жиҳатдан мустақил давлат бўлиб узил-кесил шаклланди.

Тарихдан маълумки, иқтисодий қарам халқлар вилоят, ўлка, губерния мақомида бўлган кезларда уларнинг ўз пул бирлиги бўлмайти. Улар давлат мақомини олсаю, аммо кимгадир қарам ҳолатида бўлса, ички бозорда олди-сотди муомаласи учун мис танга (пул) зарб этадилар. Бу ундай давлатнинг бошқалар олдида иқтисодий жиҳатдан заифлигидан далолат беради. Агар муайян давлат кумуш танга (пул) зарб этишга журъат этса, демак, у иқтисодий жиҳатдан ўзини ўнглаб олган, оёққа туриб олган давлат ҳисобланган. Бундай давлат нафақат ўз пули билан ички бозорда, балки ташқи бозорда ҳам ўз ўрни ва маъқега эга давлат ҳисобланган. Агар у давлат олтин пул зарб эта бошласа, у ўз даврининг империя мақомига даъвогар давлати ҳисобланган. Демак, миллий пул ва унинг ички ва ташқи бозордаги ўрни муайян давлат иқтисодий ва ҳарбий қудратидан далолат беради. Жаҳон бозоридаги миллий пулнинг қадр-қиймати мамлакат иқтисодий қудрати ва фуқароларнинг фаровон турмуш тарзидан нишонадир. Мустақил Ўзбекистон давлатининг ички ва ташқи сиёсати, Президентимиз таъбири билан айтганда, айнан мана шу муаммонинг ечимига қаратилган.

Халқаро иқтисодий алоқаларни кескин ривожлантириш учун Ўзбекистоннинг табиий-географик ўрнининг ноқулайлиги ва Советлар ҳокимиятининг

инқирози туфайли иқтисодий-хўжалик алоқаларининг издан чиқиб кетганлиги ҳисобга олиниб, Республикада мустақил ривожланишнинг ўзига хос тамойиллари ишлаб чиқилди. Бунда аҳолининг кам даромадли қатламини қаттиқ ижтимоий ҳимоялаш ишига катта эътибор қаратилди. Тарихий анъаналар, миллий менталитетимиз ҳисобга олинган ҳолда, жаҳонда "ЎЗБЕК МОДЕЛИ" деб тан олинган ва мамлакат иқтисодий ҳаётини босқичма-босқич ривожлантиришга қаратилган давлат дастури ишлаб чиқилди. Бу ҳужжатларни амалий ҳаётга татбиқ этиш йўлида кўплаб қонунлар қабул қилинди ва уларга кези келганда тегишли тузатишлар киритилмоқда, янги қонунлар қабул қилинмоқда.

Мамлакат иқтисодиёти маънавий ҳаёт тамойиллари билан уйғунликда ривожланмаса, жамиятда ғоявий бўшлиқ пайдо бўлади. Бу масалада ҳам Республика Президенти улкан амалий ишларга бош-қош бўлмоқда.

И.А.Каримов 1997 йилда чоп этилган "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари" номли машҳур асарининг "Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши" бобида ҳамда "Тафаккур" журнали бош муҳаррирининг саволарига жавобан чоп этилган "Жамият мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин" деган рисоласида ўзбек халқи ва миллати, унинг миллий мафкураси миллатни бирлаштирувчи омил эканлиги, фикр қарамлиги тафаккур қуллигидан нишона эканлиги, мафкурасиз одам ва жамият, унинг давлати истиқболсиз ҳокимият эканлиги, мустаҳкам маънавият билан қуролланиш енгилмас кучга айланишини, мафкура майдонлари ядро полигонларидан ҳам кучли эканлиги, мафкура ўтмиш билан келажак ўртасидаги кўприк эканлиги, онгли турмуш жамият ҳаётининг бош мезони эканлиги, куч билим билан тафаккурда эканлиги ва ниҳоят кучли давлатдан кучли жамият сари интилиш мустақил Ўзбекистоннинг бош йўли эканлигини алоҳида таъкидлайди¹. 1998 йилда

¹ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент-1998, 5-10, 417-428 бетлар.

чоп этилган “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” аса-рида ўзбек миллати ҳеч қачон кўчманчи халқ бўлган эмас, аксинча, шу заминнинг тагли-тугли, қадимдан суғорма деҳқончилик ва сертармоқ ҳунармандчилик билан, савдо-сотиқ ишлари билан мунтазам шуғулланиб келган ўтроқ халқ эканлигини таъкидлаб, олимларимиз олдига катта вазифаларни юклади¹.

Талабалар, умуман ёш авлод учун яратилган ушбу ўқув қўлланмаси аслини олганда, Президентимиз томонидан биз олимлар зиммасига юклаган ана шу талаб руҳида ёзилган асарларнинг дебочасидир.

¹ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент-1998, 437-441 бетлар.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.	Предметнинг гоявий – назарий асослари, мақсад ва вазифалари ҳамда қисқача тарихшунослик.....3
I БОБ.	Ўрта Осиё халқлари тарихини янгича даврлаштириш масаласи.....15
II БОБ.	Ўрта Осиёда ривожланган Ўрта асрларгача юз берган тарихий жараёнлар.....24
III БОБ.	Ўрта Осиё халқлари этногенези ва этник тарихининг назарий ҳамда илмий-методологик асослари.....56
IV БОБ.	Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида илмий концепциялар ва қарашлар.....76
V БОБ.	Ўрта Осиё қадимги дунёсининг минтақавий ривожланиши ва маданий – хўжалик марказларининг ташкил топиши.....98
VI БОБ.	Ўрта Осиёнинг қадимги тубжой аҳолиси ва унинг "Авесто" ва Аҳамоний подшоларининг китобларида акс этиши.....122
VII БОБ.	Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ҳақида юнон муаллифлари.....135
VIII БОБ.	Ўрта Осиёнинг қадимги тарихи ҳақида Хитой манбалари.....161
IX БОБ.	Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида маҳаллий ёзма манбалар.....186
X БОБ.	Туркий қабилаларнинг илк ватани ва орийлар муаммоси.....198
XI БОБ.	Ўзбек этносининг антропологик типи ва у дастлаб таркиб топган макон ва замон.....213
XII БОБ.	Антик ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда этногенетик жараёнлар ва Мовароуннаҳрда турк-суғдий этномаданий майдоннинг таркиб топиши.....227
XIII БОБ.	Ўзбек элатининг таркиб топиш босқичлари ва унинг халқ сифатида шаклланиши.....239
XIV БОБ.	XIII – XV асрларда Ўрта Осиёда этник жараёнлар ва ўзбек адабий тилининг шаклланиши253
XV БОБ.	Даштиқипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳрга кириб келиши ва ўзбек хонликлари даврида кечган этномаданий жараёнлар.....265
XVI БОБ.	Ўрта Осиё иқтисодий ҳаётига капиталистик муносабатларнинг кириб келиши ва миллий буржуазия ҳамда жадидчиликнинг пайдо бўлиши.....279
XVII БОБ.	Ўзбекистон Республикасининг ташкил топиш арафасида этник ҳолат ва миллий-ҳудудий чегараланишнинг мақсад ва моҳияти.....296
XVIII БОБ.	Ўзбек миллатининг шаклланиш жараёни ва Ўзбек атамасининг умуммиллат этнонимига айланиши...309
XIX БОБ.	Ўзбек миллий менталитети ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....319
Хулоса:	Мустақил Ўзбекистон давлати – Ўзбек миллатининг узил-кесил шаклланишида бош омил.....333

АҲМАДАЛИ АСҚАРОВ
ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА
ЭТНИК ТАРИХИ
(ўқув қўлланма)

Муҳаррир З.Исомиддинов
Мусаҳҳиҳ М.Жўраева

Босишга рухсат этилди. 07.11.2007 й. Бичими 84x108 ¹/₃₂
Нашриёт ҳисоб табағи 16,7. Шартли босма табағи 17,8.
Адади 3000 нусха. Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма №74

"Университет" нашриёти. Тошкент-100174. Талабалар шаҳарчаси.
ЎЗМУ маъмурий бино. 2-қават, 7-хона. тел. 246-18-70

"Янгийўл полиграф сервис" масъуляти чекланган жамият босмахонасида босилди.